

Rbl. 1.31

ARNOLD
ZWEIG
ÖPPETUND
VERDUNI
ALL

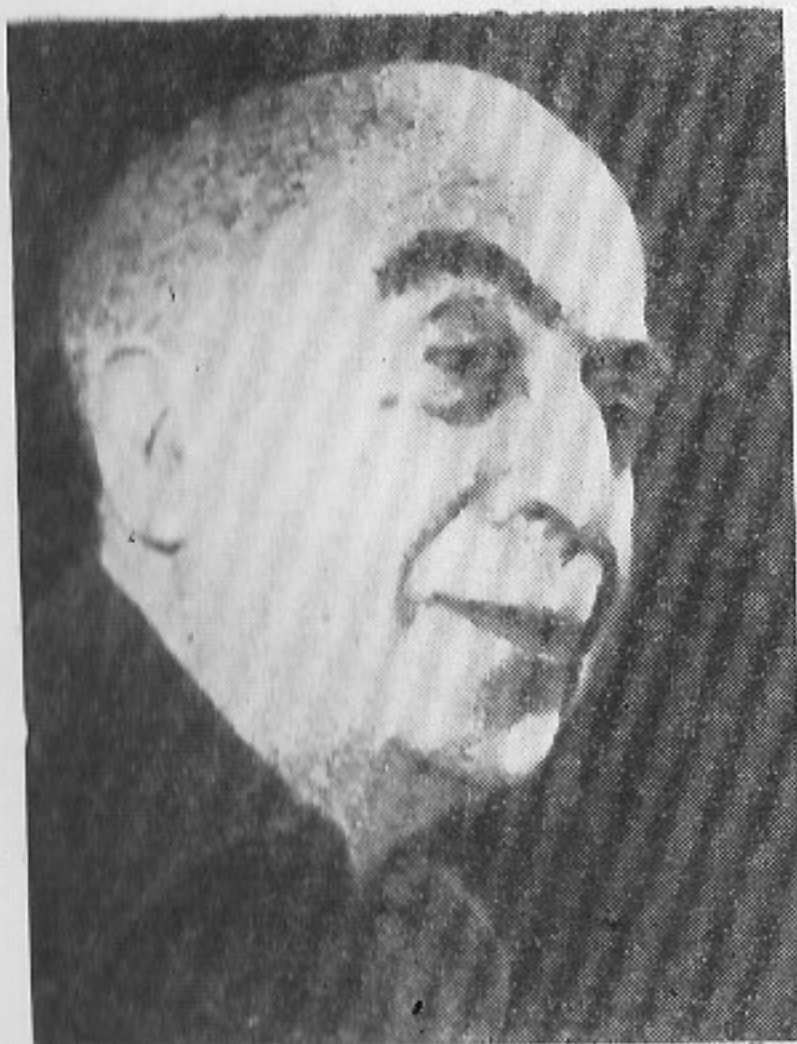

ARNOLD ZWEIG

ÖPPETUND
VERDUNI ALL

Arnold Zweigi 1935. a. kirjutatud „Öppetund Verduni all“ on selle kuulsa saksa sõnameistri teine raamat romaanitsüklist „Valgete meeste suur sõda“ ja analüüsib Esimese maailmasõja läännerinde taustal kapitalistliku korra agoonia põhjusi ning vohama lõõvale fašismile soodsa kasvupinna mulla- proove. Süžeeiliselt kujutab teos kodanlusklassist pärineva intelligentsuse väimset küpsemisprotsessi lahingute ja kibedate kogemuste tules naiivsest isamaalasest aktiivseks tõe ja õiguse eest võitlejaks.

Romaan on autobiograafiline.

10. XI 1887. a. Sileesias juudi sadulsepa pojana sündinud autor oli kahekümne seitsme aastane ja Saksa- maa parimais ülikoolides keeli ning ajalugu õppinud (hiljem, mehecas, veel majandusteadust ja sotsioloogiat), kui Esimene maailmasõda algas. Esmalt määrati Zweig tööpataljoni Põhja-Prantsusmaal ja Serbias, hiljem töötas ta idarindel staabi pressiosakonnas.

ARNOLD ZWEIG

ÕPPETUND VERDUNI ALL

ROMAAN

Tunne oma olukorda
Tunne oma vaenlasi
Tunne isegennast

„EESTI RAAMAT“ · TALLINN

1965

Esimene peatükk

VEEKRAANI KINNIKEERAMINE

Maa on kollase- ja roheliselaiguline, verega immutatud ketas, mille kohale halastamatult sinine taevas on keeratud kummuli otskui hiirelõks, et inimkond omaenese elajaliku loomuse põhjustatud piinadest ei pääseks.

Lahing käib maikuu keskpaigast alates. Praegugi, juuli keskel, tambivad suurtükid ikka veel Fleury' küla ja Souville'i ford'i vahelist lohku. Plahvatuste rull veereb seal edasi-tagasi, hingemattev mürgine suits, tolmutpilved, muld ja lendlevad kivi- ning tellisekillud teevad õhu läbipaistmatuks. Teravatipuliste kuulide leegionid vilistavad läbi õhu, suured ja väikesed terasekillud sõeluvad seda väsimatult. Öösiti leegitseb ja kõmiseb rindetagala mürskude langemisest, päeval on taevas palavikus kuulipildujate raginast, käsigranaatide raksatustest, hukkuvate inimeste karjumisest ja oigamisest. Ikka jälle keerutab suvetuul seal rünnakute tolmu üles, kuivatab ründajate higi, kes tardunud silmade ja krampis lõugadega oma varjenditest välja ronivad, hajutab pilkamisi haavatute oiged ja surijate viimse hingetõmbe. Veebruari lõpust alates kestab siin sakslaste pealetung. Olgugi et sõda, mis eurooplaste vahel juba kaks aastat möllab, algas selle maailmajao kaguosas, kannab ometi Prantsusmaa, ta rahvas, ta maa ja armee rüüstamise pearakust, ja ehkki just praegu võideldakse ägedasti nii Bukoviinas kui ka Etschi ja Isonzo kallastel, lüüakse ometi kõige metsikumaid lahinguid Prantsuse jõgede Somme'i ja Maasi ääres. Ja lahing Maasi mõlemal kaldal käib Verduni kindluse pärast.

Salk vangistatud prantslasi marsib Baieri jalaväelaste valve all mööda maanteed, mis endisest Azannes'i külast viib veel olemasolevasse Moirey' jaama. Räbal on tääkide vahel marssida, vilets on vangi minna vaenlase juurde, kes sissetungil Belgiasse ja Prant-

susmaale tõestas, et inimesed, olgu omad või võõrad, talle midagi ei maksa. Saksamaal on nälg, see on kogu maailmale teada, Saksamaal kurnatakse vange, seal ei tunta mingit lugupidamist tsivilisatsiooniseaduste vastu – nii kirjutatakse kõigis ajalehtedes. On ropp mõelda, et just nüüd pidid vaenlase kätte sattuma, vähe enne värava sulgemist, veidi enne, kui nad on sunnitud ennast siit koristama, kuna neil Somme'i ääres Prantsuse-Inglise raske pealetungi ees hing kinni on. Põrguahjust oled küll terve nahaga pääsenud, ja kui mõistlikult käituda, küllap suudad siis ka veel paar kuud vangisolekut välja kannatada, siiski on järe, kui sind aetakse nagu loomakarjas. Selja taha on jäänud kuristikud, endised metsad, mis nüüd on lausa lehriväljadeks hakitud; selja taga on Maasi kingud, Azannes'i kallak; siin on juba nii-öelda terve maa, paremal all voolab oja, kerkivad kingud, Lotringi maastiku ümarikud haljad mäeladvad. Kui vähemalt vee juurde jõuaks! Palavus, tolm ja higi vaevavad neljakümnet, viitkümnet sinihallides vormikuubedes ja teraskiivrites või paarissarvelistes välimütsides nelirida.

Vasakul tee ääres, kohe ümber nurga, meelitavad kaks suurt küna, kuhu mõlemasse langeb selge vee juga. Seal pesuvad Saksa töökompanii sõdurid oma katelokke. Prantslased tõstavad pead, ajavad end sirgu, kiirendavad käiku. Baieri konvoisõdurid teavad samuti, mida tähendab janu: nad annavad aega joomiseks ja välipudelite täitmiseks. Lõpuks on ju kahe sõjaväe sõdurid üksteise peale tigenud vaenlased ainult lahingu ajal, peale selle räägitakse prantslaste pool juba ammu, et tööpataljoni omad on relvastamata töösõdurid, nooremate ja vanemate aastakäikude maa-kaitses, ohutud mehed.

Tolmava tee ääres sinise taeva taustal mustab kõrgel laialdane barakklaager, sealt viivad trepid teele. Labidamehi jookseb ikka rohkem kokku, vaatamäng meelitab neid, pealegi on lõunavaheaeg. Noh, mida enam käsi, seda kiiremini jõutakse kõiki joota. Silmapilguga piirab sinihall hulk künad; pruunid näod, kõik habemes, vaatavad üles, kümned käed sirutuvad välja, peekreid, katelokke, isegi nägusid surutakse veevoolu, mis läbipaistvana kergesti keereldes künade põhjal mängib. Ah, kui hea ja maitsev on prantsuse vesi, kui seda kauaks ajaks viimast korda kuivast kurgust alla lastakse. Labidamehed saavad ka kohe aru. Abistavalt asuvad nad täidetud katelokkidega piki kolonni, sõbralikult klõbiseb saksa alumiinium või plekk prantsuse alumiiniumi või pleki vastu, valged või helehallid lõuendpluusid raamivad tumedate kalevist kuubede ridu.

„Koguneda!“ hüüab kolonni juhtiv allohvitser. „Edasi!“ See

peatas ei ole ette nähtud, kuid tal ei ole sellega tõsi taga. Kellelgi ei ole kiiret tagasi jõuda oma väeosa eeslinil, kui see väeosa asub Douaumont'i lähisel häireseisundis. Mehed, kes on janu kustutanud, lahkuvad pikkamisi kaevu juurest, kuivatavad oma tilkuvaid habemeid ja hakkavad keset teed rivistuma. Nende silmad hiilgavad heledamalt. Kahe sõja-aastaga on rindel sakslaste ja prantslaste vahel kujunenud teatud vastastikune lugupidamine ja isegi sümpaatia. Alles tagalas, mis juba etapipunktides algab, püüab mõlemal poolel teatud hulk inimesi vihkamist ja viha õhutada, et mehi haaranud sõjatüdimus ei leviks.

Bertin, töökompanii sõdur, keda teeb kaugele silmapaistvaks läikiv-must habe, vaatab mõnuga, kuidas üks ta allohvitser, Karde, Leipzigi raamatukaupmees, baierlasele sigari annab, tuld pakub ja teda saksid murdes küsitleb. Bertin trügib rahvamurrust läbi, hoiab midagi kahele kaaslasele, Pahlile ja Lebehdele, ja jookseb veekatelokiga kolonni viimasesse otsa, kus mehed asjatult endi ees olijaid kõrvale katsuvad tõugata. Nagu äraetud tõmmud loomad, võõraste, kuid siiski tuttavate olendite kari, õiendavad nad kaalu lahtihaagitud kuubedest, kiruvad ja paluvad oma kõriseva kurgu-häälega. Kolme appituliijat tervitavad nad tänulike silmadega.

„Lase läbi!“ hüüab Bertin kaevult tagasi tulles, ühes käes katelok, teises veega täidetud kaas. On tekkinud hädaoht: ülal barakkide kõrval seisavad korraga ohvitserid ja vaatlevad toimuvat. Ümariku kõhu ja ratsanikureitega paks ooberst Stein kiilub hooliga monoklit silma; ta adjutant ülemleitnant Benndorf flankerib teda paremalt, kompaniülem, veltveebelleitnant Grassnick, vasakult, ja aupaklikus kauguses kõõritab korrapidaja veltveebel Glinsky alltoimuvat. Nördinult osutab ooberst oma ratsakepiga tilkuvatele nägudele, mis end küna vesipeeglis on jahutanud. Kui kaua see kõik juba kestab? Kolm või neli minutit? On võimatu samal ajal arenevaid üksikasju järjestada.

„Sigadus,“ uriseb härra ooberst, „kes neid siin juua lubas? Võivad kuskil mujal oma lõugu vette sonkida.“ Ja käsi vurrul, kamandab ta alla: „Allohvitser, edasi!“

Ooberst Stein on kingul asetseva Steinbergquelli laskemoonapargi komandant, ülemleitnant Benndorf tema adjutant, härra Grassnick ainult pargile alluva töökompanii ülem. Kõik kolm härrat astusid 1914 lahinguväljale, said siis haavata (Benndorf toetub praegugi kepile) ja on siin ülemusteks. Seepärast on oodata, et härra oobersti käsk täidetakse.

Vabas õhus ja ilma soodsa tuuleta ei näi inimehül kuigi kaugele kanduvat. Seetõttu ei järgne sellele käsule esialgu midagi, olgugi et säärane hoolimatus otse looduseaduste vastu pörkab. Siis aga

paneb allohvitser Glinsky oma lõuapärad tööle, tormab käsipuudeni ja möirgab, ise poolenisti üle käsipuude upitades: „Lõpetada, koguneda, edasi!“

Tema, Glinsky, valdab õiget tooni. Baieri allohvitser haarab tahtmatult tupes täägi järele. Kahjuks hiilgavad ülal pagunid – muidu saaks preisi siga paar mahlakat baieri sõbrasõna. Nüüd aga piirdub mees ainult käratamisega oma salgale: „Koguneda, kolonni asuda!“

Vangid näivad sedagi mõistvat, mida nad ei mõista, pealegi pursivad mõned konvoimehed paar sõna prantsuse keelt. Pikkamisi nihkuvad esimesed read edasi. Agaramalt tungivad töökompanii mehed prantslaste sekka viimaseid jootma. Kolonn koguneb tasapisi.

Ooberst Stein läheb näost tumepunaseks. Mehed seal all tühistavad tema käsu mõtet. All Moirey' jaamas veerevad parajasti nagu mänguasjad kokku väikesed vagunid, millega vangidel ära tuleb sõita ning mida gaasivarustusega võimalikult ruttu tagasi oodatakse, seal aga on aega küll lakkumiseks. „Lõpetada korralgedus!“ käsutab ta. „Allohvitser, keerake vesi kinni!“ Igaüks pargis tunneb kaht messingkraani tunni kõrval, mis tinatorusid sulevad. Glinsky paneb kohe ajama.

Kes töökompanii meestest juhuslikult lähedal on, kuuleb seda korraldust tigidusega, ükskõikselt või pilkavalt muiates, üht meest aga tabab see südamesse. See on Bertin. Sõdur läheb näost kahvatuks. Ta must habe ainult rõhutab seda. Ilma et tal Moirey' jaama veekraan' meelde tuleks, tunneb ta piina, nagu peaks ta ise kaevu juurest joomata edasi minema. Ta on oma kateloki just uuesti täitnud. Oieti peaks ta selle nüüd tolmuisele teele tühjaks valama, nagu mõned mehed teevadki, näiteks Otto Reinhold, heasüdamlik mehike, või laduja Pahl. Bertin aga teab, et tagumistes ridades ootavad kindlasti veel mõned janused. Parajasti lähevadki nood, kolm baierlast nende järel, peaaegu paigal tammudes, künadele. Nende pihkusid, nende peekreid aga ei saa enam keegi täita.

„Pole miskit teha, punn ees,“ näitab endine kõrtsmik Lebehde juba suletud veekraane. „Ometi on võimalus,“ hüüab gaasitööline Halezinsky vihaselt, „ise tahab veel inimene olla!“ Ning õlgu kehitades näitab ta viimasele prantslasele oma tühja katelokki.

Bertini katelok on alumiiniumist, mõlkis ning väljastpoolt tahmast must, seest aga helevalge ja kallist vett täis. Kolonniga kaasa sammudes valab ta, habeme tõttu kaugeltki äratuntav, rahulike liigutustega kaane täis. Ühele suurtükiväelasele, kes piinatud silmadega oma tühjad käed välja sirutab, ulatab ta täie kaane, tei-

sel hoiab ta katelokki suu juures. „*Prends, camarade,*“ * ütleb ta, suurtükiväelane hoiab katelokki ning joob käies oma janu täis. Siis annab ta kateloki tagasi. Bertinist referendaar **, kui talle midagi ei juhtu, loodab kord vanaks saada. Neid sõstrasilmi selles vahajas, suurtükisuitsust tahmunud ja väsimusest varjutatud näos aga ei unusta ta surmani. „*Es-tu alsacien?*“ *** küsib prantslane sakslaselt. Bertin naeratab. Peab ta siis elsaslane olema, kui ta vangis prantslase vastu viisakas on. „Oh ei,“ vastab ta prantsuse keeles, „preislane.“ Ja lisab siis hüvastijätuks: „Teie jaoks on sõda lõppenud.“ – „*Merci, bonne chance,*“ **** vastab prantslane ja asutab edasi minema.

Bertin aga jääb seisma ja vaatab rahuldusega, südames soe tunne, sinihalle selgi, kuni sõdurid pikkamisi treppidest üles ronivad. Kui need mehed nüüd Pommerisse või Vestfaali põllutööle saadetakse, siis teavad nad, et neid ära ei sööda. Selle eest, mis ta tegi, võib ta vastutada ja vastutabki. Mis võiks temaga juhtuda? Tal tuleb ainult järgmisel veerandtunnil, see on teenistuse alguseni, barakis silmahakkamist vältida. Rõõmsal meelel ronib ta puutrepist üles; katelok, millest prantslased jõid, hõljub tal puhtana kõverdatud sõrme otsas. Mõttessesüvenenult longib ta Pahlit mööda, märkamata ladujat, kes talle imestades järele vahib.

Pahl aga laseb ta mööda, sest täna ei tahaks ta ennast selle mehega koos näidata. Mõnigi kord on ta teda nuhiks pidanud, kes kompanii meestele ligi tikub – nende juttu kuulama ja ette kandma. Aga see mees ei ole nuhk, ei. Vastuoksa, ta on nimelt ettevaatamatus ise. Nii tõesti kui Wilhelm Pahl preislasi tunneb, saab see mees veel midagi näha, kuid mida just, ei näi meest ennast huvitavatki. Ladujat aga huvitab see äärmiselt. Seal ta seisab päikese käes, suure gnoomi taoline, kühmus, väga pikkade kätega ja lühikese kaela ning väikeste helehallide silmadega, ja vaatab mehele järele, kes on järgnenud oma südamehäälele – preislaste hulgas.

* Võta, vennas!

** Kohtuniku- või advokaadikutsele valmistuv noor jurist.

*** Olete elsaslane?

**** Aitüma, head õnne! (pr. k.) Toim.

ÜLEVAATUS

Selle mälestusväärse päeva õhtupoolse töö ajal jookseb läbi pargi ta mürsuriitade, haljasnõlvakute, lehtlate ja telkidega käsk: kell kuus ülevaatus! Ülevaatus? Mille? Kas ei ole viimase kahe nädala kestel toimunud neli niisugust ülevaatus – saabaste, pesu, tööriiete ja frentši ning pluusi oma! Kas ei ole hiiglasuur töökompanii, viissada meest koosseisus, oma garnisonikometi pärast ammu ümberkaudsete suurtükiväelaste, pioneeride, radistide ja raudteelaste pilkealuseks! Naabrid teavad, et neil lastel ei ole isa ega ema, siin, keset Prantsusmaad, koheldakse hästitöötavaid vanemaid mehi nagu rumalaid nekruteid: kena tsirkus, vaba sissepääs. Vagunite ja riitade juures, kitsarööpmelisel ja müriskude telgis – igal pool pahameel ja kirumine. Keegi ei seo seda käsku aga lõunavaheaja sündmustega.

Ülevaatus tähendab Saksa sõjaväe keerukas keeles meeskonna pidulikku kogunemist kasarmuhoovi. Siia peavad tulema kõik, kes jalgu järele veavad, isegi kirjutajad kantseleist ja kerged haiged „jaoskonnast“. Punkt kümme minutit enne kuut täidab siis kompanii oma kolme rühmaga hobuserauakujuliselt barakkide piiratud õue. Loendustseremoonia on lõppenud, kõik on kohal, ainult härra kompaniiülem laseb ennast veel oodata. Olgugi et mehed on rivistunud piinlikus korras ja pikkuse järgi, hiiglasest Hildebrandist esimese rühma äärmisel vasaktiival kuni väikesteni äärmisel paremtiival – Vehse, Straussi ja Naumann II-ni, puudub nende välimuses veel kõige olulisem, ja sellest ei saa veltveebel-leitnant Grassnick iialgi üle: kuued rikuvad pilti. Kohmakad, tumehallid, punaste lõkmetega kuued – nii alustati Küstrinis. Lisaks mõnikümmend peaaegu piimhalli kuube sõjaväeametnike sineli-riidest. Serbias saadi üks sats jalaväekuubesid, pruunikashalle ja õmblustest paljude täitapete tõttu punaseid. Lõpuks Rosenheimis, Baieris, andis ladu veel siiasõidu eel mõnikümmend suurtükiväelaste kuube, rohelistest kalevist, mustade lõkmetega. Tööl ja rän-
nakukolonnis ei tähenda see midagi, kuid paraadile ei tohi niisuguse värvidemänguga minna... Hallid välimütsid ega sinised nööri lakud ei muuda siin midagi. Ja nii jookseb üle poole miljoni saksa mehe ringi – relvadeta maakaitse, töölised, kaupmehed, haritlased, kehaliselt alaväärtuslikud, sõjaliselt pisut drillitud, võitlusüksuste tööorjad: sõdurid ja siiski mitte sõdurid, pilkealused ja haletsetavad, kuid sõjaväe vältimatu tuum.

„Tähelepanu! Kompanii – valvel! Vasakule vaat!“

Kompanii tardub. Rahulikult sammul läheneb härra veltveebel-leitnant Grassnick, keda mehed „Vranje panje'ks“ kutsuvad – väikekse Serbia mäestikulinna järgi, kus möödusid ta elu head päevad. Kompanii rätsepad on jõu kokku võtnud, et temast tõelist ohvitseri teha. Laitmatult paindub tal kuub selja järgi, kõrge hall hõbekokardiga müts istub ilmekalt punetaval laubal ja ta pagunid näivad peaaegu päris leitnandi omadena. Aga tõelistele ohvitseridele on ta ainult edutatud veltveebel, ja nii kõigub ta üksi tühjas ruumis sõdurite ja härrasklassi vahel. „Vabalt!“ ragistab ta, „kuulata kõigil!“ Ta võtab raportid vastu, saab paberi härra Glinskylt, kellele omakorda kirjutaja Sperlich selle alandlikult ning valvel seistes kätte on ulatanud, ja loeb viienda armee käskkirja, nagu see on kirjutatud. Tähelepanelik kompanii saab teada, et Elsassi ülejooksikud on reetnud 5. mai suure pealetungi, mida vangistatud prantslased nüüd olevat kinnitanud. Sel puhul kohustatakse mehi uuesti kõige karmimalt saladusi hoidma – kõnelustes, raudteel ja kirjades koju.

Kompanii seisab liikumatute nägudega. „Sa armäs jumal,“ mõtleb kompanii. „On selge, et prantslased, need suured tobud, ei ole seni tähele pannud, et Saksa sõjaväel on komme oma vürstlikele väejuhtidele sünnipäevakingiks jalge ette tuua õnnestunud pealetunge ja vallutatud kaevikuid. Ja et kroonprints on sündinud 6. mail, seda ei tea sealpool loomulikult keegi. Nii peavad siis kindral Pétaini tähelepanu eelolevaile rünnakuile juhtima ülejooksikud, ja nimelt elsaslased. Selles kompaniis teenib kaks Elsassi meest, üks noor ja teine vanem, mõlemad eriti head töömehed ja armastatud seltsimehed, seepärast kõlab „Elsassi reeturid“ eriti peenetundeliselt. Jah, preislased on taktitunnet lusikaga lõrpinud. Aga nüüd näib „Vranje panje“ oma ragiseva leitnandihäälega valmis olevat, jumal aidaku teda, aamen.“

„Kahjuks,“ jätkab härra Grassnick siiski ärritatult käsi lahutades, „kahjuks on ka minu kompaniis täna keskpäeval kuulmatu asi ilmsiks tulnud. Sõdur Bertin, kolmkümmend sammu ette, marss-marss!“

Kompaniist käib läbi tuksatus, nagu ajaksid hobused või koe-
rad kõravad kikki. Tähelepanu, tähendab see liigutus, meie asil Väga tundlik au ja häbi suhtes on see viiesaja südamega hiiglane, ja iga üksik esindab teatud olukorras tervikut. Bertin vajab sekundi aega, kuni ta aru saab. Habemik punastab, siis kahvatab ja alles seejärel hakkab liikuma. Ta polnud selleks just valmis, et ta seltsimeeste parvest välja kistakse nagu konn, kelle kurg noka vahele napsab. Aga sõdur peab kõigeiks valmis olema, ja härra Grassnick teeb talle selle selgeks.

„Ei kuulnud?“ pasundab ta läbi vaikuse, mis tavaliselt eelneb karistusaktile. „Tagasi, marss-marss!“

Dresseeritud koerana kuulekalt teeb referendaar Bertin ümberpöörd, jookseb suures kaares ümber oma kolmanda rühma parema tiiva ja asub hingeldades jälle oma kohale. „Sõdur Bertin, kolmkümmend sammu ette, marss-marss!“ Puhtaks harjatud saabastes jookseb väljakutsutu jälle ette, käed kergelt külgedele surutud, ja võtab kolmekümne sammu järel asendi poolparemale härra kompaniiülemast. Grassnick vaatleb teda viltuse grimassiga, silmitseb, siis käsutab: „Ümberpöörd!“ ja sõdur pöördub. Higi on tal üle prilliklaaside voolanud, vist tuksub ka veri ta silmis. Ta ümber seisab nüüd kompanii nagu alles ehitatava ruumi kolm seinat – ridamisi helehall, pruunikashall, piimjassinine ja rohekashall ning viirg nende nägude õhtupäikesest valgustatud punakat. „Tuleb pingutatult seista paljude pilkude risttules, aga sinna pole midagi teha,“ mõtleb Bertin. „Mispärast ei lasknud sa tunnusmärki – neetud habet, seda musta kapsast – maha võtta, kui Karl Lebehde sellele tähelepanu juhtis? Maksa siis oma jonnist eest. Muidu aga ragistagu see „nahk“ rahulikult edasi. Mis sa tegid, oli sõduri kui ka inimeste seaduste järgi õige. Vange trööstida ja januseid joota – nii seisab piiblist. Mis ka iganes veel järgneda võib – sina pole iseendaga, kirjutamata seadusega oma rinnas sõjajalal. Kerget värinat põlvis ei saa süiski vältida – hea, et laiad püksid seda varjavad!“

„See mees,“ kraaksub härra Grassnick kunstlikult ragisema pandud häälega, „see mees siin ei häbenenud prantsuse vangist oma isiklikust katelokist juua laskmast, olgugi et härra ooberst selgesti oli avaldanud oma eitava seisukoha selles asjas. Jätan igaühe enda mureks säärase vääritud käitumist õige nimega nimetada. Niisuguse mehe peab kompanii häbiplena ära märkima.“

„Oleme siis häbiplena,“ mõtleb musta habemega mees ega suuda sinna midagi parata, et ta otsmik ja nina kollakashalliks tõmbuvad, kergelt eemalehoiduvail kõrvadel aga on tunne nagu kooliajal, kui õpetaja Kosch neid kiskus. Kuna ta süda on puhas – mis keelab teda kaastundlik olemast ülemuse vastu vasakul? Mees on ohvitseriks riidetatud Lausitzi linna kirjutaja, härrasklass ei pea teda iial omasuguseks, ja ometi võib ta siin pikki pause pidades raiutud häälega veendumuste vaske pilduda, mis talle niisama vähe sobib kui sadul sea selga. Jah, kuuleb ta Grassnicki kraaksumat, see talitusviis olevat seda halvem, et tegemist on haritud inimesega, kellest oleks võinud paremat oodata. Ta andvat meestele halba eeskujut. Õnneks ei tulevat sellest kogu kompanii kohta järeldust teha. Kompanii vaim olevat hea, see olevat kõr-

gemal pool teada. Selletaoliste vahejuhtumite vältimine alatiseks teravamaid vahendeid ei vajavat.

„Kas vahejuhtumeid saab vältida?“ mõtleb Bertin, aga ta hingab kergemalt. Paar uudishimulikkude pargimeeskonna suurtükiväelast silmitsevad seda tsirkust halvustavalt. Läänest toob tasane tuul heina lõhna. Teisel pool jõge lastakse seal suures telgis ära-actud suurtükiseturaid puhata, hobusemehed niidavad aasadel pikka, lopsakat rohtu talveks tagavaraks. Bertin peaaegu et kaob sellesse rahuliku maailma pettepilti, mida piirab ja raamib suurtükilahingu kume mürin ja mütsumine silmapiiri taga. „Need ongi siis meie kompanii mured Verduni all,“ mõtleb ta. „Mispärast just minutaoline inimene niisugusesse puruhunnikusse paisatud peab olema?“ Seal ta seisab rivi ees, must ja kahvatu, kannad koos, käed püksiohmblustel, ja laseb räuskamisrahe lõpusagarat endast üle voolata. Loodetavasti teadvat ta, et on ära teeninud sõjakohtu alla andmise. Kuid seni on ta käitunud korralikult. Seepärast käib veel kord õiguse eel arm, kirjutagu see endale kõrva taha. „Rivisse!“

„Oleks võinud halvemini lõppeda,“ mõtleb kompanii, ja Bertin mõtleb samuti, kui ta nagu ketist lahtilastud foksterjer oma kohale lendab, tühikusse heasüdamliku mehikese Otto Reinholdi ja laduja Pahli vahel. Reinhold tonksab teda küünarnukiga ja irvitab salamisi.

„Kompanii, valvel! Rivitult!“

Nelisada kolmkümmend seitse meest teevad ümberpöörd ja tormavad müra ja müdinaga laiali, oma õhtust vaba aega kasutama. Keegi ei poeta sündmuse kohta sõnagi. Tuleb pesu pesta, pükse paigata, õhtusöök vastu võtta, kirju kirjutada või kaarte mängida – oma tahtmist teha, inimene olla, vaba olla. Aeglase-malt kui enamik longib Bertin baraki poole. Praegu on tal süda pisut nõrk. Esiteks lamab ta pool tundi ja siis viib oma habeme habemeajaja Naumanni (Bruno) kätte. Maha see, olla silmahakkamatu – ja asi tahe. Allohvitseride veel koosolevast parvest riivavad teda härra Glinsky ilmetud jõllsilmad. Paremal, teisel pool kinku Kroonprints nurgal, ja vasakul eespool, Romagne'i kohal, ripub õhtuvalguses kuldselt valgustatud vaatlusballoonide vorste.

HÕÕGUV TULI

Raskelt lasub juulioo kolmanda rühma barakil, kus sada kolmkümmend meest pärast tapvat tööd magavad. Kolmes kihis üksteise üle, traatvõrkudel ja puuvillaga täidetud kottidel, pöörlevad nad, oigavad, higistavad, sügavad unes. Kompanii on väga täitanud. Puhtana, nagu uuestisündinuna tuli ta Rosenheimi suurest täitaplast ja enne neisse mustadesse barakkidesse kolimist tegi preisi suurkoristuse, kõrvaldades vankritäisi oma eelkäijate rämps. Aga kollakad täid istusid kannatlikult kollakate aluskottide õmblustes ja ootasid oma aega, ning nüüd on nende aeg käes. Täid on kõrgemad olendid niisamuti nagu ülemused või saatus: nende vastu võideldakse, kuid põhiliselt peab nendega enam või vähem leppima.

Pealtnäha täielikult pimendatud pikal barakil on katuses tuulustklapid, mis vormirietuses tsiviilarst dr. Bindel Bertini ja sanitaarallohvitser Schnee ettepanekul kompanii tiseritel laskis teha. Muud inimesed peale sõdurite leiaksid vist küll, et siin ei saa keegi magada ega oma jõudu uuendada. Kuid eraisik eksiks. Siin võib magada, sada kolmkümmend inimest tõestavad seda, ja käikudes vapralt jooksvad rotid tõestavad seda samuti, sest nad ei ärata kedagi, kui nad just kellegi suurt varvast ei hammusta. Üldiselt aga eelistavad nad ülemisele maailmale baraki-alust. All on kindlam.

Kahes kohas selles ruumis hõõgub tuli. Kruue, sineli ja seljakotiga piiratult põleb plekk-karpi sulatatud steariinküünal Bertini peatsis: ta loeb veel. Umbes neli meest temast kaugemal ja korrus kõrgemal lamab laduja Pahl sigarit suitsetades. Seda teeb ta häirimatuks mõtlemiseks, ja ta mõte keerleb Bertini ümber.

Seltsimees all loeb, ja mitte vabatahtlikult. Tal tuleb jälle kirjanikku mängida, ta loeb korrektuuri. Välipost tõi talle õhtul praegu Leipzigi trükitava uue raamatu veerud. Ta näitas seltsimees Pahlile, kelle eriala see ju on, heas trükikojas ungerfraktuuris laotud laiade äärtega korrektuuri veergusid. Talle jäävad ainult õhtud ja ööd oma teksti läbivaatamiseks ja trükivigade parandamiseks – äärtel, teatud märkidega, mis trükikunsti traditsioon ammu kindlaks on määranud. Ta arvas küll, et ta selle rumala ülevaatuse järel ennast täna kokku ei suuda võtta. Aga et niisuguseid saadetisi edaspidi iga päev tuleb, mõtles ta siiski järele. Mida kirjanikud oma komade ja koolonitega annavad, teab Pahl küllalt, ka seda, kui ägedasti nad sõnade kordumisele jahti pea-

vad. Ja Bertin teeb hästi, kui ta oma lauseid korras hoiab, isegi nüüd, kus ta aeg ja jõud millekski muuks kuluvad. Sakslased loevad praegu palju, ka nooremaid kirjanikke – eriti neid; saja aasta kestel, väidab Bertin, pole uut kirjanikel niisugust osatähtsust olnud. Tema romaan „Armastus viimsest pilgust“, trükitud ilusas breilkopfraktuuris, läks sel kevadel korraga menukalt kordustrükis, ja novellikogumiku honorar kulub ta naisele marjaks ära. Niipalju teab endine laduja Pahl kõnelustest õhtusöögil. Ladumistehnika huvitab teda väga, kirjade tuttavad nimetused, küsimus, kas tuleb eelistada käsi- või masinaladu, korrektuuri-protsess ise. Aga veel rohkem huvitab teda autor, õieti väga meelevaldses ja kordumatus mõttes. Siin ta lamab, imeb sigarit, millega kompanii teda varustab, ja proovib mõttes Bertini vastupidavust poksivõitluses, mis tolele ette näib olevat määratud. Allohvitser Böhne, oma kirjakandja-aegadest pärit sõbralikkusega, partei pooldaja, on talle enne magamaminekut mõista andnud, mis teda hommikul ootab. Pahl mõtleb aeglaselt ja aru pidades. Paljugi on temas ärganud, sestسادik kui ta nägi meest täiesti üksi ülesrivistatud kompaniinelinurgas Grassnioki räuskamist kuulamas. Karl Lebedel oli õigus: täishabeme mahavõtmisega jäi Bertin paar tundi hiljaks – austus kõrtsmiku inimestetundmisele! Kuid ühe laduja asjalikku mõtlemist ei tule samuti põlata. Sest see rajaneb sõjaväelise mõtlemise täpsel tundmisel, ja selle aluseks on inimühiskonna täpne tundmine.

Tema arusaamise järgi on ühiskonna eesmärgiks alati enda kättes võimalikult väikese palgaga küllaltki palju töölisi pidada, nii et tööline saadavast kasust ise tulu ei saa, oma töö saadust ei suuda osta, tootmisprotsessi aga siiski täieliku andumusega teenib. Selleks tuleb rahajal mitmesugused eeldused luua ja säilitada. Sõjaajal lihtsustub see otse geniaalselt: kes ei anna täisväärtuslikku toodangut, sellel on kaevikus väljavaated kangelasena surra. Et Pahl sellest õigel ajal aru sai, siis pani ta vapralt vastu kiusatusele ennast vabastada lasta – seega kodukandi ajalehe trükikojas edasi töötada. Ta loobus sellest abielus seltsimeeste heaks. Tegelikult kaalus ta tol korral hoolikalt, kumb sundus talle talumatum on, ja eelistas labidamehe võrdlemisi suuremat vabadust trükikoja orjusele. Aidaku teised sõjapikendajate sopast valedesoolu rahva hulka uhtuda.

Wilhelm Pahl tunneb ennast täiesti klassikihistuse, selle surve ja vastusurve saadusena. Ilmale tuli ta ilutu keha ja laperguse näoga, ja see on saatus, olgugi et mägede päike ja ortopeediline võimlemine, tähendab vanemate jõukus või ühiskonna parem hoolitsus, ka ta kehalisi omadusi ehk oleksid parandanud. Nagu teisedki

viis treial Pahl last käis ta algkoolis ja hiljem Schönebergi kuninglikus Preisi rahvakoolis. Varakult hakkas väikemees oma suurepärase peaga silma. Ta oleks võinud kaugele jõuda, kui jõukad vanemad või ühiskonna parem hoolitsus tema mõtlemis- ja õppimisvõimeid oleksid soodustanud. Treiali pojana aga lõpetas Pahl oma koolihariduse neljateistkümne eluaastaga, ja õpetajate soovitud võimaldasid talle ainult õpilasekoha trükikojas. Et ta maadeuurijaks ega loodusteadlaseks ei võinud saada, pööras ta varakult oma tähelepanu iseenda olemasolu tingimustele. Oma vanemate varanduslikku seisundit ei suutnud ta enam muuta, seepärast ühines ta nendega, kes plaanitsevad ühiskonna ümberkorraldamist. Ta astus töölispartei kooli, sai selle massi teadlikuks komponendiks, kellele rahvahulkade üha kasvava ühinemise tõttu parteiga kuulub tulevik. Selle massi ohjades hoidmiseks kasutab ühiskond seda massi ennast: igal aastal paneb ta Saksamaal ja igal pool mujalgi sajad tuhanded varatud noormehed mundrisse ja drillib neid kooli tööd jätkates selleks, et nad omaendi huvide vastu võitleksid ning valmis oleksid teisi omasuguseid töölisi maha laskma. Rahuajal on see ainult võimalus; sõjaajal kujuneb see kohutavalt rumalaks tegelikkuseks. Seepärast on seletamatagi selge, et Pahl sõjaasjandust vihkab ja sõda kui rahvahulkade lõpmatu rumaluse sünnitatud vördjat põlgab. Ühtlasi aga mõistab ta sõda: see on ühiskonnale võitluses maailmaturgude pärast vältimatu, juhib riigi sisemise pinevuse väljapoole ja saadab proletaarlaste väed, kes homme võiksid valitseva klassi vastu tõusta, täna vastastikuse tapmise auväljale.

Pahl suleb silmad. Oleks hea, kui saaks juba magada, aga uni ei tule veel. Teeside õigsus on teda erutanud. Militarism läheb närviliseks, kui vähegi ilmneb, et proletaarlased oma vormiriiete ja keelte kavalast erinevusest hoolimata üksteisest aru hakkavad saama. Kurat teab mis nad sellest süütust tallest Bertinistki mõtlevad. Täna pidulikust õiendusest selgub igatahes, et nad tahavad vahejuhtumit kasutada igasuguse vennastumise panemiseks põlu alla, sest juhtunut prantsuse sõjavangidega võtavad nad juba vennastumisena. Seejuures toimus too Bertin ainuüksi heast südamest, tõelisest, võib-olla sentimentaalsest seltsimehelikkusest, ja ta ei mõtlegi sõda kui niisugust eitada. Selleks on ta veel liiga palju keskkoolide ja ülikooli saadus. Ka seda mõistis Karl Lebehde üsna hästi. Austus seltsimees Lebehdele.

Nüüd ei jää aga „seltsimees“ Bertinil muud üle kui tõeliseks seltsimeheks saada. Seda näeb Wilhelm Pahl veel täna öösel, sellepärast ei saa ta und, ja selle protsessi toetamiseks ongi ta ärkvel. Nimelt usaldas allohvitser Böhne talle järgmist: homme

hommikul läheb eeslinile uus toimikond. Fosse'i metsa ja Pfeffer-
rücken'i vahele jäid eile kaks kaugelaskesuurtükki; need tuleb
homme ära koristada, enne kui uus (Baieri) haubitsapatarei seal
aset võtab. Aga kui muidu rindemeeskonnad koostati esimese
ja teise rühma tugevaist meestest, koosnevat homme imekombel
ühiksanda, kümnenda ja üheteistkümnenda jao väikestest nõr-
kadest meestest, kes seni töötasid mürskudetelgis. Patune Bertin
kuulub kümnendasse jakku, Pahl üheksandasse, ja allohvitseridest
ning kapralitest tuleb kaasa kolm jaoülemat. „Märkate midagi,
Pahl?“ naeris Böhne. „Kui oleksite kogemustega mees, siis oleks
see selge.“ Wilhelm Pahl ei ole sõjaväes teeninud, aga talle on see
siiski selge: tegemist on rühmaviisilise karistusega. Preisi sõjaväes
määratakse teatud juhtumitel karistus tervele rühmale, kui meeste
hulgast keegi millegagi hakkama on saanud, et juhtida süüdlase
kaaslaste pahameel viimase vastu ja mürgitada ta elu pikemaks
ajaks. Selleks koguski härra Glinsky allohvitseride rühma pärast
ülevaatust enda juurde.

Tavalistes olukordades, näiteks vabrikus, süütegu, kui see on
karistusega lunastatud, aegub. Ebatavalistes olukordades aga, see
on klassiriigi sõjaväes, mehe kannatuste rada karistusega alles
algab. Siitpeale tehakse Bertini-sugusele igal võimalusel ülekohut
ja väntsutatakse teda ühest täbarast olukorrast teise. Tasapisi,
võib-olla viivitustega, kuid järjekindlalt tehakse sõdur elu julmu-
sega tuttavaks. See on niisama kindel kui soojätkamine magata-
misega. Seni ei ole tal kompaniis ta enda sõnade järgi halb olnud.
Et ta ei taha rohkem olla kui iga teine sõdur, see tuleb ta idealis-
mist, idealism aga jällegi, nagu Wilhelm Pahl teab, on kaval
sõot, millega ühiskond takistab andekaid inimesi omi huve jälgi-
mast, vastupidi, ta paneb neid tasuta, ainult au pärast, valitsevaid
klasse teenima. Sest kui kompanii ja juhtkond kinnitavad, et
juudi kirjanik ja tulevane advokaat on sotsialist, siis on nad ju
targemad kui Bertin ise ning mõistavad paremini, mis tal kõlbab
teha, muide, oma tunnete ja seltsimehelikkusega rõhutab ta seda
ka ise. Midagi selles härra Bertinis on väljakujunenud, ainult
see pole ta teadvus. Teadlikult, nagu ta sageli on kõnelnud, usub
ta sõdade paratamatust ja Saksamaa õigust. Ja et isegi partei
enamus nii mõtleb, ei või talle seda ette heita. Igatahes jääb põh-
jendatud umbusk niisuguste poiste suhtes määravaks, kuni need
tegudega on näidanud, kuhu nad kuuluvad. Ja ometi oleks sellel
üksikjuhul äärmiselt soovitatav mees enda poole võita.

Seal see valitseva klassi teener seisis päikesepaistel häbi-
postis ja puhtobjektiivsusest mõtles ikka veel rumalusi, mis talle ette
olid kirjutatud. Kasvatus, nagu juba nägime, on võimas ja mõju-

käs. Noh, nüüd talle õpetust antakse. Glinsky, Grassnick, ooberst Stein, kogu sõjaväeaparaat hoolitseb selle eest. Kuid tema, Pahl, hoiab silma peal, et see õpetus õige suuna ja sihi saaks, sellega peaks ta ometi toime tulema. Bertini-taoline mees võiks töölisklassile väärtuslikke teeneid osutada. Ta on kirjanik, kelle uus raamat trükiti sõja ajal. Wilhelm Pahl ei ole küll ühtki ta raamatut lugenud, aga on kuulnud teda kõnelemas. Ilmselt suudab mees sõnadega väljendada, mida tahab; ka inimeste hulk ei sega teda. Pahl mäletab loenguid, mida Bertin Serbias töö juures neljakümnele või viiekümnele väga kriitiliselt meeletatud sõdurile pidas. Kuid tema, Wilhelm Pahl, oskab oma mõtteid ainult ühe või kahe usaldatava sõbra kuuldes arendada: teadmine oma ilutusest, kühmust, lühikesest kaelast, nöbininast ja seasilmadest takistab teda avalikult esinemast. Aga miski pole töölisklassi edasi viimiseks nii vajalik kui see. Referendaar Bertini andeist ja laduja Pahl mõtteist kokku saaks väärt tööriista! Kui alles Pahl viha ja solvumus jalge alla tallatud õiguse ning klassiõiguse pärast seltsimees Bertini südames põleks, kui tema lõpmatu julgus, ta hoolimatus isikliku ohu suhtes õigesse suunda oleks rihitud, vaat see vast oleks midagi. Aga asi annab seada. Küllap juba sõja ajalgi, pärast sõda igal juhul. Nüüd on kõik võim härrade käes. Varakas klass, kes ohvitseri paigale paneb, valitseb enam kui seitsetkümnet miljonit sakslast ja kõike, mida need mõtleavad, suudavad ja tahavad. Et nemad selle võimu kunagi vabatahtlikult käest annaksid, seda võivad uskuda ainult idealistlikud lambad nagu Bertin. Aga mis peab sündima, et neilt võim käest võtta, see ei ole selle õhtu ega tuleva nädalagi mure. Ei, temal, Wilhelm Pahlil, on küllalt aega, et oma pikaldasel viisil ka seda välja selgitada. Igatahes ei annaks tema küsimust, kuidas, mis ja millal, parteienamuse härradele kaaluda. Ega Wilhelm Pahl kompaniis ilmaaegu „Liebknechti“ aunime kannal: sõjakrediitide pooldajate üle otsustab ta niisamuti nagu see üksik mees, kes oma julge esinemise pärast Riigipäeval ja Potsdami platsil esimesel mail istuma läks. Mõnes putkas julgesid seltsimehed selle järel streiki alustada – ei ole halb märk. Esialgu aga mängitakse siin lahingut Verduni all, lastakse Euroopa ja kogu maailma valitsemise pärast peetavat võitlust midagi maksma minna.

Pahl sigar hakkas lõppema, teda valdas mõnus rammestus. Nüüd oleks hea magada ja uni tuleks ruttu. Need olid siis „mõtted sõjas“, olgugi teistsugused kui auväärased professorid neid isamaa-armastusest ajalehtedes kirjutavad, nagu Wilhelm Pahl ühe neist paari tunni eest allmaailmale oli andnud, kihavaile vakladele suures väljakäigukõhas. Neljakümnekaheline vaikib ka, juba

üleilsest peale, see, mis seni Thili metsas oli haukunud, nii et siin barakiski tuhande kaheksasaja meetri kaugusel kõik oli värisenud. Räägiti, et üks suurtükisuutäis oli omaenese olemisele kui ka kogu meeskonnale lõpu peale teinud. Mehed olid vist väga üllatatud, kui äkitselt kaheksa-aastase poisi suurune mürsk torus lõhkes, selle purustas, terve kraatritäie terast ja tuld välja sülitas, ja mitte prantslaste juurde. Mis see sõda siin õieti on? Hävitus-tööstuse hiiglaslik ettevõtte, kuhjaga täis surmaohtu kõigile asjaosalistele. Ja suurtüki kihvakeeramiseks polnud isegi Prantsuse lendureid vaja, kes ometi iga päevaga jultunumaks lähevad... Näe: teinegi kustutab tule. Sigariots langes sisesedes plekk-karpi, vesi takistab seda haisemast. Pahl sättis enda puuvillakoti lohkudesse, tõmbas teki üle ja surus põse vastu kokkupandud kuube. Bertinil on selleks otstarbeks, nagu Pahl teab, kummiriidest õhupadi. Jah, hüva mees, maga endale rasva närvidesse, seda läheb vaja. Esmakordselt tundis Pahl seltsimehe vastu mingit karedat sümpaatiat.

Mehed norskavad valjemini kui suurtükid väljas. Või vaikivad need? On ühiskond oma raudlõuad jälle sulgenud? Kas seal ees ei ragistagi enam ladumismasinad, ei mürise suured trükipressid, tuhandeid mehi tulevikurasedate lausete uue tähestiku tähtedeks vormides? Ei sõida enam tramm Schönebergi maanteed kaudu, praegu on pühapäevarahu.

Neljas peatükk

CHRISTOPH KROYSING

„Suurepäranel!“ ütles Bertin järgmisel hommikul. Päikene säendas kastel, ja marss üle välja vabastas Böhne toimkonna kompaniiülema vihatud lähedusest. Jah, Bertin suhtus rindele-saatmisesse sootuks teisiti kui härra Glinsky ja temataolised olid kujutlenud. Sõdurile oli see marss võrdne väljasõiduga tõelisesse ellu, ta otse värises rõõmust, et lõpuks elamusteks läks. Ta kuiva käsnana vastuvõtlik olemus püüdlas kärsitult ettepoole: miski temas oli nähtamatust niidist tõmmatud. Sel hommikul ei olnud ta midagi muud kui silm, kõrv ja erksus.

Steinbergquelli laskemoonaladu pesitses Flabas'st Moirey' jaama mineva ja Damvillers'st Azannes'i suunduva tee ristil, sellel oli mitu juurdepääsu rindele; Fosse'i metsa oli kõige lühem tee see, mis läks läbi Ville'i nimelisest külast; küla oli täiesti puruks

tulistatud, haigutavad augud katustes ja müürides. Oli veel imeilus varahommik, päike paistis kusagilt marssijate selja tagant, hommikuvalguses läigatles pirnipuu lehestik, valendas pesu, mille radistid või õhutõrje-suurtükiväelased oma parasjagusesse õue kuivama olid riputanud. Kõik korterid olid keldrites; Ville oli keldritelinn, täis tehniliste väeosade ja jalaväe staape.

Pärast teekäänakut jõudsid nad haljasse kuristikku kinkude varjul; seal nägid nad esimesi surnuid. Need lamasid roostepunase telgiriide all, üks teraskiivriga pioneer oli seal valves. Meeste kõnelus sumbus hetkeks. Kuid siis piiras neid juba haljas pöögimets, läbi nooreleheliste puukroonide heletas sinine taevast; selge oja voolas neile vastu; hobusemehed jootsid rakmeteta hobuseid ja kandsid suurte kaelkookudega veeämbreid ülesmäge, kadudes mustade barakkide varju. Seal suitsesid köökide vibalikud korstnad. Nende ümber oli mets mürskudest peaaegu puutumata, ainult laastatud, ja mitmes sihis oli teid rajatud, mis kõik märke viisid. Mida kaugemale Böhne toimkond läks, seda sagedamini lamas mõlemal pool kuristikku lõhestatud või pooleks murtud puid; pöogi punane säsi paistis väänkasvude, lehtede ja põldmurakapuhmade vahangust kaugemale. Sarapuud ja metskirsiid olid tihnikuks põimunud, siledakooreliste pöökide hõbehallidel tüvedel oli igal pool kümneid noori võsusid, mis sõrme- või randmejämeduselt püüdsid üles kasvada valguse joomiseks ja vanade, lämmatavate võrade alt õhu kätte pääsemiseks. Selles metsikus segaduses väreles alles längu valgus ja käratsesid linnud. Kui kuristik lõunasse käändus, oli seal äkitselt ainult niidetud latvadega puru, koor lahti ja rebenenud, valge kalju igal pool paljana nähtaval ja mürskudest purustatud, hiigellehtrite kaldad aga poolenisti savisse surutud väänkasve ning pöösaid täis. Hiljem, umbes kella kaheksa ajal, läksid nad üle kõrge lagendiku, mis oli auklik nagu suur sõel, mõni ava võimsa kraatri taoline. Kõleda pruunja kõrbena laius laastatud maa lõunas. Äkki kerkis lagendikul hoiatamata musti suitsusambaid, kõrvulukustav mürin paiskas sõdurid lähimasse lehtritesse. Keegi ei tundnud tee suunda ega teadnud, kas oli varju otsitud õigel küljel. Noor Bertin oli sel hetkel täis suurt hõiskamist: nii pidigi see olema. Kahekümne seitsme aastase mehe kohta tuksus tal süda sees üsna nooruslikult, aga see ehk oligi tema õnn. Ta paiskus edasi, järgmise mürsu eel lamas ta allohvitser Böhne ja veiervärgiülem* Schulzi kõrval, kes salka juhtisid. Esmakordselt sadasid üle ehmunud sõdurite mürsukillud ja mullavihm. Kui nad lagendiku serval

* vanemallohvitser kahurimeeskonnas. Toim.

jälle kogunesid, järkjooksud marss-marss kahe mürsu vaheajal, ei olnud kellelegi midagi juhtunud. Ometi olid nad kahvatud, kui nad järgmises orus sattusid kitsarööpalisele teele, mis siin silma eest oli varjatud lehtedega põimitud traatkilpide varal. Kohe selle järel hakkas Saksa vastutuli neil üle peade uluma. Edasiminekul sattus neile orus paar raskepatarei meest vastu, kes osavõtmatult itsitasid: kuidas tuli meeldib? Bertin peaaegu häbenes oma kaaslaste punaselaigulisi nägusid ja kahvatuid ninasid.

„Ruttu, ruttu!“ ajab allohvitser Böhne oma salka ülepeakaela mööda lehtriarmilist ja radu täis sõtkutud põlvakut alla. All ratsutab ringi suurtükiväelane, vaatleb metsaseräva, kaob väikesesse varjatud pöögisalusse. Ilmselt kuulub ta patareisse, kes siia paigale peab jääma. Orus õiendavad kaks kaugelaske-suurtükki raudu õhku nagu kiikreid; ümber sägivad juba nukusuuruste inimeste salgad. Raudteerööpad lõpevad varjavate kinkude pooles kõrguses; nendest allapoole tuleb raudtee suurtükkideni ehitada, et väike vedur täna öösel võiks esimese suurtüki lafeti ja toru tagalasse viia. Seda seletab härra Böhnele noor Baieri allohvitser, kes seal neid on oodanud. Mõnuga vaatleb Bertin noormehe sümpaatset päevitunud nägu, ta sooje silmi nokkmütsi all. Ilmselt 1914. aasta vabatahtlik, kes aastaga on saanud II järgu raudristi, haava ja paelad ning praegu toimkonda juhib. Lõuna-Saksamaal möödunud ülikooliajast peale armastab Bertin nende inimeste murret, see tundub talle kodusemana kui ta sileeslastest kaasmaalaste oma. Tööplaani on lihtne: rööpad on siin virnadesse laotud, samal ajal aga, kui preislased suurtükkideni raudteed ehitavad, võtavad tema mehed need koletised koost ja toovad lafetid pesadest. Lõunaks peavad nad siit läinud olema, muidu langeb prantslaste rahe neile kaela ja rikub nende supi ära. Tema tunneb asja; sest seni on ta oma meestega varusaljana seal ülal varemeis lamanud, mille nimi on Chambrettes'i farm. Igal hommikul peksab prantslane rööpad puruks, sest ta tunneb teed täpselt; siis ronivad tema mehed oma urgudest välja, vahetavad rööpad, ja käitis on jälle käigus. Tal on kolmkümmend meest ja kaks sanitari, sest vahetevahel juhtub üht-teist, kui küllalt väle ei olda. Nii kõneldes varjab ta vaatlusballooni otsides käega silmi. Ballooni kahvatust värvusest järeldab asjatundja, et hommikuudu pärast ja vastu päikest vaatavana on vaatleja esialgu ohutu. Ja nii algab töö: osa toimkonda tasandab kirkade ja labidatega maad, pearühm toob rööpad kohale, paneb need nagu mänguraudteel otsakuti, laseb külgeneeditud raudliiprite hambad maast kinni haarata. Troostituna kerkib pruunjas mäeselg, lehtrite

vahel rohututid, siin-seal ohakas, kummel, võilillelehed. Ja igal sammul peab meeles pidama suuri ning väikesi terasekilde, mida igal pool maas vedeleb ja mis oma saehammastega saapapealseid ähvardavad lõigata. „Küllap siin on tulistatud,“ mõtleb Bertin, purustades kirkaga esimeses salgas savikamakaid. Päike põletab küürutavaid selgi; kuued on ammugi kuhugi maha visatud; all-ohvitser Böhne kõõritab mehi oma heledaid silmi kissitades, nagu peas kipras. Keppi viibutades astub ta ühe ja teise juurde, väga rahul selle käiguga, mis talle juhuslikult raudristi võib tuua, samuti meeste tööga, mis noore baierlase imestuseks edeneb. „Jah,“ mõtleb Bertin, kes neid sellest kuuleb kõnelevat, „Hamburgi ja Berliini töölised teevad palju rohkem ära kui teised!“ Kas ta eksib, või hoidub sinivalge mütsimärgiga noormees melega tema lähedale? Kas ta teda äsja katsuvalt ei tunnistanud? Või kaldub Bertin nii kujutlema, kohates inimest, kelle vastu ta sümpaatiat tunneb? Kui chitussalk oma tööga valmis on, pannakse kriiksumise saatel nihutamisi paigale esimene, siis ka teine platvorm; vaevalt tunni aja pärast on nad suurtükkide juures. Vandudes tõstetakse rasked terasriistad, toru ja lafett, palkide, kiilude ning hoobadega värisevaile platvormidele; siis rakenduvad pikkade köitega kummagi ette kolmkümmend meest ja veavad nad mäest üles. Igaühel lõikab kõis paremat või vasakut õlga: nagu kaldealaste või egiptlaste orjad ronivad mehed ähkides nõlvakust üles, pikka teed jaama poole, mille nimi on küllaltki koomiliselt Hundekhele nagu üks trammijaamu Berliini Grunewaldis tuntud pühapäevalokaali lähedal. Äkki ratsutab üks leitnant fotoaparaadiga nende ligi, laseb nõlvakul peatuda ja pildistab mõlemat vedajaterongi, kes oma köit tirides on reas nagu suitsusilgud vardas. Ja seejärel kostab ehitusmeestele tuttav einelehüüe: „Viisteist!“ Sest lainplekkbarakis ülal, kus on ka telefon, on teade saadud, et teise suurtüki jaoks täna platvormi ei anta; seepärast on küllalt aega kuskil varjus oma välipudelist lonksu rüügamiseks, tüki leiva söömiseks ja sigareti süütamiseks.

Lämmatav leitsak väriseb avara orukatla kohal, mis pruunjana sinise taevaga piirneb. „See on Fosse'i mets,“ kuuleb Bertin noort baierlast ütlevat, kui ta varju otsides ümber suurtüki kõnnib, pilguga baierlase vasaku käe laia viibet jälgides. Tuhkjashallina ja puretuna kerkib harvade, purustatud tüvedega nõlvak. Puud, valge või ookerkollane säsi pihustatud, ajavad veel haljaid võrseid; nii mõnigi tüvi näib veel pöögina, millel latv ära raiutud, enamik aga on nagu luustikud, harjastega teibad, mürsukildudest üleni haavatud. Lõhkemata mürskude terrasilindrid lamavad keset haljuseriismeid, mõnel ümmargune taguots päikesepaistele

upitatud. Juurte hallide sõrmedega haaravad puud võimsaid lehtreid; risti ja põiki mahalangenud põlised puud pehkivad hiigelvagudes, ladvad ammu maa sisse tallatud. Kriitjas paas, segipaisatud pruunikas muld ja väsimatult esiletungiv haljas lehestik maalivad rüüstamispileti kolme värviga: siin on inimene paari kuuga välja juurinud, mis loodus inimea kestel kasvada oli lasknud. Ainult mõnes kaitstud nurgakeses on üksikud puud terveks jäänud ning pakuvad varju.

Seal lamab Bertin, välimüts kukla all ja jalad kuivusest pudedas mürsulehtri serval. Laisalt jälgib ta tuule mängu läikivate tumedate lehtedega. Kui kauaks jääb kuu ja päikese alla see loodusejäänus Fosse'i metsa serval? Need siledad rohelistelaigulised pöögisambad...? Uus patareid juba hoolitseb selle eest, et seegi viimane taimestik puutüvede, mulla ja pöösaste õudseks kaoseks variseb. „Kahju,“ mõtleb Bertin; inimestest ta, nagu näha, ei mõtle. Kerge läänetuul kannab siia üksikute paukude piitsaplakse ja kuulipilduja metsikut õmblemist. Siiski on Bertini-taolisele noormehele päike, vari ja maastik suurema tähendusega ja erutavamad kui mürsukillud või kangestusbatsillid – selleks on ta olemuselt liiga musikaalne iseloom, aldis muljetele, meeleliste elamustele, tajudele, liigutatud nendest. Ta mängib ringihulkuva kassiga, kes hääletult põldmurakapuhmast esile on pugunud. Kassi klaasrohelist päraani silmad on pööratud vorstiotsale ja rasvassele vorstipaberile Bertini vasaku käe kõrval. Sealt tõuseb toreda suitsuliha imeväärsed lõhna. Oma ametit tundev kass sõjas muidugi ei nälg. Ümbrus kihab rottidest, ja kassi lihased läikiva karvaga naha all on tugevad nagu metallist. Siia aga juhib teda naudingujoovastus – isu hüpata ja inimkätt hammustada, küüned vorstiotsa lüüa ja viuhti! kallakut pöögitüve mööda kõrgete oksatüügaste vahele kaduda... Kuid metsistunud kodukass on suurte külapoiste tempudega tuttav, nagu tal nendega nüüd tegemist on. Need ei pillu enam kividega, vaid midagi paukuvat vingub läbi õhu, ja nende keppidel on heledad ning teravad otsad. Kõheldes istub ta kord põnevil, kord jälle laisalt keset väänkasve ja põldmurakapuhmi. Bertin armastab üksindust, mis sõdurile on haruldane hüve, veelgi enam aga loomi. Ta piidleb kassi läbi oma prillide lihvitud servade. Kui ilus on kass oma metsikuses! Bertinile meenuvad kõik kassid, kes tal poisikesepõlves Kreuzburgis on olnud ja kelle ta jälle on kaotanud, – keegi ei tea, kuhu kassid kadusid. (Kassinahku peeti sileeslaste pool reuma vastu parimaks ravivahendiks.) Siiski kõhkleb ta, kas vorstiotsa mitte õhtuks endale jätta. „Oleme küll kaunisti alla käinud,“ mõtleb ta, „kaalume juba vorstijupi ja kassi vahel. Kassile jäägu ainult

nahk," otsustab ta, haarab vorstiotsa ja mässib selle paberisse. Ehmunult turtsudes hüppab kass tagasi.

„Seda te nüüd küll narrisite," ütleb tema kohal talle juba tuttav hää, meeldiv, noor hää, ja kaks jalga hallrohelistes sääresidemetes maanduvad just letrisse, Bertini jalgade vastu. Too ajab end tahtmatult sirgu, sest allohvitser jääb allohvitseriks ja võib ka lõunaajal tähelepanu nõuda. Kella järgi on üksteistkümmend, kuid päikese järgi keskpäev, ja seda on igal pool tunda: need kaks noormeest näivad siin ainsate ärkvelolijatena. Kass istub kolm sammu eemal ja on kahe käsivarrejämmede juure vahel nähtamatu, sest juured on niisama hallid ja viirulised kui ta isegi. Noormehed vaatlevad teineteist katsuvalt ja heatahtlikult. Kas ta ei taha pikali heita? Bertin eitab. Magada saab igal pool; siin aga tahab ta elav olla, silmi lahti hoida, sööma peale piipu tõmata. Ta kõugib välipaunast ilusa merevaigust, juba topitud piibu; baierlane varjab põlevat tulemasinat oma mütsiga – müts on maitsekas, töö hea; Bertin näeb äärenahka pressitud tähti C. K. Jah, see noormees tuleb heast perekonnast, seda näitavad ta lauku kammitud juuksed, avar laup, kitsad käed ja pikad sõrmed. Kuidas ta siia on sattunud? küsib baierlane berliinlaselt ja süütab endale sigareti. Bertin ei saa küsimusest aru. „Teenistus," vastab ta imestunult. „Teie, ja teenite nagu iga teine? Kas teile paremat rakendust ei ole leitud?" – „Ma ei kannata kantseleiõhku," vastab Bertin naeratades. „Eelistate väliteenistuses olemist ja seejuures fotole sattumist," vastab teine samasuguse naerusega. „Just nii," kinnitab Bertin; nõnda ongi tutvus tehtud. Nad ütlevad teineteisele oma nime: allohvitser on Christoph Kroysing ja pärit Nürnbergist. Elavalt ja peaaegu imevalt loevad ta silmad Bertini mümikat. Tekib vaikus, ja sellal meenutavad paar metallist lööki – tulevad need kõrgendikult 300 või 378? –, mida aeg ja ruum tähendavad. Ja siis võpatab noor Kroysing kergelt. Poolihääli, rõhutamata küsib ta, kas Bertin ei nõustuks talle üht teenet osutama.

Ümberkaudu pole kedagi neid nägemas. Nagu välgust tabatud hiigelpöök hoiab oma juurtepundart katva seinana üleval. Kumbki ei märka, et arutute kahejalgsete kommetega hästi tuttav kass juba kaob, kallid vorstiotsad paberiga hammaste vahel.

Christoph Kroysing jutustab. Üheksandat nädalat asub ta oma meestega Chambrettes'i farmi keldrites, ja kui kõik härra maksuametnik Niggli ning ta kantselei kava järgi läheb, peab ta sinna jäämagi, kuni kärvab. Nimelt on ta hakkama saanud esmajärgulise rumalusega. Sõtta läks ta esimeselt ülikoolisemestriit, jutustab ta, sai üsna raskesti haavata ja viidi tagalasse, saaderi siis

varudiviisiga siia, sest diviis vajab iga haritud meest. Sügiseks määrati ta juba ohvitserikursusele, tuleval kevadel peaks ta leitnandiks saama, kuid teda tabas õnnetus: ta ei talunud ülekohut, ei võinud näha, kuidas allohvitserid meeste õigusi rikuvad. Allohvitserid olid endile omaette kõõgi organiseerinud ja õigisid meeste toiduvarustuse paremad osad – värske liha ja või, suhkrud ja kartulid, eelkõige õlle, meestele aga olid nuudlid, kuivatatud aedvilid ja konservid nende raske töö ja nappide puhkusevõimaluste tasuks head küllalt. Noorele Kroysingile sai komistuskiviks, nagu ta ise ütles, tema perekonnatraditsioon. Saja aasta kestel olid ta esiisad Baieris kõrgemad riigiametnikud ja kohtunikud olnud, ja kus mõni Kroysing istus, seal valitses ikka tõde ja õigus. Ja nii tegi ta selle rumaluse, et kirjutas pika kaebekirja oma onule Franzule, kes on suur elukas Raudteevalitsuses nr. 5 Metzis. Loomulikult tundis tsensuur ülimalt huvi, mis on ühel allohvitseril Sõjaväe Raudteevalitsuse direktorile teatada; kiri tuli kirjutaja sõjakohtu alla andmise käsuga pataljoni tagasi. Seda kuulates oli Kroysing naernud. Küsitagu temalt, küllap ta juba räägib, ja tunnistajaist ei peaks puudu olema. Ta vend Eberhard, kes oma pioneeridega on Douaumont'is, oli küll teisel arvamisel. Ta tuli siia ja tegi vennale selle noorusliku totruse pärast peapesu, sest ainuski mees ei paotavat suud, kui sõjakohus kogu karmusega asja kallale asub. Tema igatahes ei suutvat Christophi heaks midagi teha, oli ta äraminekul oelnud, igaüks söögu oma suppi ise. Ja nüüd hakatakse ka tema, Eberhardi kirju suurendusklaasiga nuuskima. Lapsepõlves polnud nad omavahel hästi läbi saanud: vend oli aastat viis vanem ja alati ennast puudutatuna tundnud, mida oli tasunud toorusega, nagu vendade vahel viisiks. Aga kompaniiülem ei tahtnud kuidagi juurdlust teha lasta. Ta hirm juurdluse ees oli silmanähtav, ja imekombel ei käinud peale ka sõjakohus. „Sellepärast," lõpetas Kroysing, „mind Chambrettes'i farmi pandi. Nad loodavad, et küllap prantslased kord neile headmeelt teevad, ja kogu see lugu on siis toimikusse maetud. Juba üheksa nädalat vaatlen siin iga üksikut nägu, mis siia täitanud nurka on kupatatud..."

Bertin istub, ta näo kohal liiguvad, seda laiguliseks muutes, põõgilehed, ta sisimas aga naeratab midagi õnnetaolist. Oli hea, et ta siia sattus. Siin on keegi alatusse uppumas, ja temal on võimalus talle kätt ulatada, teda mülkast välja aidata. „Ja mida ma siis võin teha?" küsis ta lihtsalt. Kroysing vaatas talle tänulikult silma: ainult paar rida tema emale saata, mis ta järgmisel korral annab. „Teie post ei ole kahtluse all, eks ole? Kui te koju kirjutate, pange minu kiri kaasa ja laske see kodus postkasti

visata. Siis saadab minu ema oma vennale Franzule telegrammi, ja asi läheb käiku.“ – „Tehtud,“ ütleb Bertin. „Varsti selgub, millal me jälle siia tuleme. Vist kutsutakse juba kokku, kuulete?“

„Koguneda!“ kostab alt üles.

„Parem, kui meid enam koos ei nähta. Ma kirjutan kohe! Täna teid väga! Loodetavasti võin teile kunagi tasuda.“ Ta surub Bertini kätt, ta pruunid, teineteisest kaugel asetsevad poisisilmad säravad; väga pingutatult tõstab ta käe mütsi äärde ja kaob puude vahele. Peaaegu oleks ta kassi otsa komistanud, kes teise vorstiotsa ootuses ringi hiilis.

Bertin tõuseb, ringutab, hingab sügavalt sisse, vaatab õnnelikult ringi. Imeilus on siin. Kaunid on puulaibad, valged lehtrid, paekivi, suurte mürskude koledad killud, mis seisavad maas nagu sachammastega noad. Justkui poisike jookseb ta üksiku suurtüki juurde, kus ta kaaslased juba riides ja välipaunadega seisavad ning allohvitser Böhne oma salka äraminekuks rivistab. Bertin on kellegi leidnud, kes on tema sarnane, liidu sõlminud, võib-olla ka sõpruse... Naerdes tõrjub ta kaaslaste nurisevad etteheited tagasi, kes arvavad, et tagasiminekul on jälle tuld karta, kuna ta nii kaua venitas. Ülehomme, kui nad siia tagasi tulevad, peavad nad teda paremini silmas. „Või ülehomme,“ mõtleb Bertin ja astub loenduseks kohale.

Ka Baieri allohvitser rivistab oma mehi äraminekuks, viipab tervitades kätt ja hüüab: „Nägemiseni ülehomme!“ Ta tervitus tuleb kõigile, õhku hüütult, aga Bertin teab, kellele see tõeliselt kuulub.

Viies peatükk

MÕNIKORD LÄHEB RUTTU

Kesköö ajal astub Christoph Kroysing blindaažist välja; kunagi olid siin Chambrettes'i farmi keldrid. Ta ajab enda sirgu, astub paar sammu. Sale ja poisikeselik, seisab ta vastu heledat taevast. Käed on taskus, ta on vöörihmata ja mütsita; salkus juuksed, ikka lauku kammitud, ripuvad parema silma kohal. Ta on täiesti harjunud kohutava volbriööga, mis ta pea kohal ulub; metsiku kiirusega kihutavad terasnõiad Brocken'i poole. Kaugelaske-suurtükkide mürsud põrisevad ja kõmisevad raudteerongidena. Iga nelja või viie minuti järel viskavad rasked mortiiRID metsiku mõirgega tonne metalli läbi õhu. Väikeste välisuurtükkide kiunumise ja vilinaga seguneb viieteistkümneseentimeetriliste mürin,

need kolmest või neljast suurtükiliigist koosnevad armee pearelvad tõmbavad öisesse õhku oma teravaid kaari. Ja vastuseks mürtsuvad, kõmisevad, põrisevad Prantsuse seitsme-koma-viielised, kümnelised, kahekümnelised ja kohutavad kolmekümnekaheksalised, millega vallutamatu Marre'i kindlus Maasi teiselt kaldalt viimasele kui Saksa ühendusteele ja positsioonile tuld sülitab. „Ees“ võib täna meeldiv olla. Väikesel lõigul, mida kõrgendikult 344 Douaumont'i taga näha võib, katsusid võitlusdiviisid üksteist käsigranaatide, kuulipildujate ja käsirelvadega hävitada, nüüd mõõnavad järelvalud. Sakslased on Thiaumont'i ja Souville'i vahel jälle paar sammu edasi tunginud, prantslased aga püsivad paigal, praegu haamerdab meie suurtükivägi nende positsioone, ja nemad omakorda haamerdavad Saksa suurtükiväge puhkuse andmiseks oma jalaväele. See on rinnete arve ja vastuarve, ja Christoph Kroysing arvab sagedasti, et see lõpeb alles siis, kui viimne sakslane ja viimne prantslane karkudel kaevikutest välja lonkavad teineteist taskunugade või hammaste ja küüntega hävitama. Sest maailm on hulluks läinud, ainult hullumeelsuse orgiaga on seletatav see paigaltampimine keset purskuvat verd, rebenevat liha ja murduvaid luid. Kui kunagi koolis õpetati, nagu oleks inimene mõistusega olend, siis võib rahuliku südamega selle pähetuubitud vale maha matta – koos habemike härradega, kellel oli häbematus seda kooliõpilastele õpetada ja keda peaks otse inimeseluudega maha löödama. „Armasta oma ligimest nagu iseennast!“ – „Jumal on armastus.“ – „Kõlblusseadus meie südames ja tähistaevas meie üle.“ – „Magus ja auväärne on isamaa cest surra.“ – „Õigus ja seadus on riigi alussambad.“ – „Au olgu jumalale kõrges ja rahu maa peal ja inimestest hea meel!“ Õiglastest ja ausatest. Tema on ikka õiglane ja aus olnud, ja nüüd on ta siin.

Kui tahetakse väljavaadet lõunasse ja läände, siis ei või väikest ohtu karta. Farmi piiravas vallis tunneb Kroysing auku, istekohta, mida ta oma loožiks nimetab. Teadagi võib mürsk sel hetkel langeda, kui ta müürini jookseb, aga mis siis! Ta jookseb, ja nüüd istub ta varjendis, tõmbab hinge, naerab vähekese.

Ikka läbipaistvamaks muutub kuuvalguseta, tähtedega öö ebamäärane selgus, pikkamisi harjub kõrv sõjahäälte kohti määrama. Kõik kuristikud Douaumont'ini on raske tule all. Piki Pfefferückenit kõlab jalaväe ja kuulipildujate tuleandmine. Louvemont'i küla rusuhunnikult tõuseb punaseid mürsuleeke; need mürtsuvad alles pärast kustumist. Seal all katsuvad väliköögid nähtamatult läbi pääseda, samuti aga ka laskemoonavankrid, töökomandod traadirullide, postide ja tööriistadega, hobused, vankrid, mehed.

Ei, prantslased ei säästa enam laskemoona, just praegu puhkevad tumepunased tulevihud orus ees vasakul – paarsada meetrit eespool, kus võimatu on midagi näha ja kust paljukäidav välitee Herbes-Bois' poole viib.

Vauche'i metsa lõunaserval, kus sõjaväetee pöördub Douaumont'i poole, müriseb ja leegitseb väikeste, alatasa tuldpurskavate vulkaanide ahel, ja Douaumont'i kohal, vend Eberhardil ja ta meestel pea kohal, on alaline tihe punane aur. Seal huugab väsimatult Verduni ääs. Seal tambitakse armeedel selgroogu puruks, seal tõuseb punaseid ja rohelisi rakette üle horisondi, ja jalaväe appihüüetest on tekkinud rõõmus ilutulestus. Seal levitavad pikkamisi alla hõljuvad prantslaste heledad langevarjuga raketid mahedat valgust, mille paistel on imehea üksteist maha lasta. Christoph Kroysing tunneb seda seapada ülihästi: Chemin-des-Dames, Loretto kõrgustik, Souchez' suhkruvabrik – valmis oma elu isamaale andma, õppis ta seal jalaväelasena 1914. ja 1915. aastal sõja magusust-tundma. Praegu kaldub ta rohkem vaatlema, see vaatluspunkt, see väikene loož keset purustatud müüre, kus need toredad rotid piiksuvad, on talle küllaldane. Määratu kaarena avaneb horisont, ta ees valgub ja leegitseb, lõõmab ja kustub mustalt, ja kaugus ei takista mürinat ega märatsust loomulikust nõrgenemisest hoolimata kogu metsikusega temani kandumast, sellest üle kõlab ainult meiepoolsete mürskude undav oreli-mäng. Fosse'i ja Châume'i metsa ning Wavrille'i patareid töötavad täiskoormusega. Poolpaljad kahurimehed, ahelikku asetatud mürsukandjad, vaatlejad puude otsas, telefonistid aparatuuridel – see on öine vahetus. Kroysing tunneb kogu seda neetud sepatööd. Ülehomme seatakse päris lähedale uus suurtükk üles, ja see meelitab prantslaste vastutule sellesse vaiksesse orgu. Kahju sellestki vähesest metsast, mis veel alles on. Kahju temast, Christoph Kroysingist endast, kes kahekümne ühe aastaseks on sunnitud tunnetama, et inimlik alatus ja enesesäilitamistung on niisama erksad kui sõda isegi ja et raskem on kord alatusest vabaneda kui sõjast endast. Seal ta nüüd konutab purunenud müüri najal, pool-kükakil, pool-istukil, poisinägu lehivate juukse-salkude raamis, käed kõhnade põskede toeks. „Niisugune on pilt Verduni all,“ mõtleb ta, „kõigi nende nädalatega on see vähe muutunud, rinne on ainult veidi kaugemale nihkunud, aga võidetud maa võime surnutega katta. Kuid niisamasugune on pilt praegu ka Somme'i ääres, kus prantslased ja inglased samasugust pettust lavastavad. Praegu müriseb kõrgendikul 344, valges suitsus välगतavad tumepunased teravad tulekeeled, ei ole vist hea kauemaks istuma jääda, aga ta ei lähe täna nii lootusetuna

magama kui eile, kui ta oli nurka surutud nende lojuste ees, kes ta kirju nuhivad – loevad, mida ta isale ja emale kirjutab. Ei, ta elab jälle, tal on jälle jaksu kontides ja ta tunneb peas selgust nagu ei kunagi varem. Ausate inimeste seltsimehelikkusega armees pole need tegelased arvestanud. Homme või ülehomme tuleb Bertin tagasi. Juba krabiseb kuuetaskus südame kohal kiri, mille ta täna õhtupoolikul oma väärt täitesulepeaga kirjutas; veel mõned päevad ettevaatust, ja juba ulatub kõrgemalt poolt võimas käsi siia ning tõmbab tema, Christoph Kroysingi, siit rotiaugust välja. Sest kui isegi jumalad on erru läinud ja maailma juhtimine näib olevat hammasrataste käiguks muutunud, istub Saksa armees ometi igal pool mehi, üksikult või rühma viisi, kes ülekohtu kõrvaldada tahavad ja kellel silme ees mustaks läheb, kui neile tõestatakse, et otse eelkaevikute taga algab üldine alatus, omakasupüüdlikkus, riigireetmine.

„Kus on alles kaste,“ mõtleb ta tõustes – ta jalalihased on valusaks jäänud – „ja kui heledad on tähed taevas! Kas sealgi mängitakse samasugust mõttetust kui maa peal? Küllap vist. Sama mateeria, sama vaim ülal ja all.“ Poolpimedas sagivad rotid nagu lahjad kassid; homseks tuleb kindlasti neist paar tosinat maha lasta. Olgugi et nad eespool veel rasvasemaks läheksid, ei taha nad hobusetalli varemeist, kus nad on sündinud, lahkuda.

Raske peaga ja väsinuna, kuid täiesti lohutatult poeb Christoph Kroysing jälle blindaaži, kus ta kaaslased juba norskavad. Rõskete müüride vahel haiseb kõvasti, aga riidest lahtivõtmisel tunneb ta oma rinnataskus kirja, ja sellest tuleb õrna hõngu, mis tõrjub eest kõik ebameeldivused. Ning kuube kokku pannes ja nagu igal ööl pead sellele asetades naeratab Kroysing pimeduses, naeratab poisi kombel.

Varavalges läkitavad prantslased tavalist hommikutervitust kitsarööpalisele: mürtsuvad tabamused, vinguvad killud, mütsub muld terase prahvatustest. Kohe selle järel tõusevad baierlased oma rotiaukudest, vaatavad kahjud üle. Seekord on saadanad jälle ühel hoobil kaks raami purustanud – teeb meiesugustele jälle tööd. Hommikuses udus ringleb ülal kõrgel Prantsuse lennuk, kaob itta.

„Imeilus suvepäev,“ mõtleb Christoph Kroysing. Ammu enam pole tal nii head tunnet olnud kui täna. Sinine taevaskõhk lausa kutsub ära lendama! Mis oleks, kui kõigepealt Hundekhele jaamas vaataks, kas pole siiski teise suurtüki transportimiseks juba vaguneid kohale toodud? Ettevaatlikult jookseb ta raudtee kõrval ülesmäge või hüppab liiprilt liiprile. Aeg-ajalt sülitavad prantslased mõne mürsu, mida sakslased nimetavad trahhgranaa-

tideks, need on kiirmürsud – kohal enne, kui tulistamistki on märgatud, ja see osa orgu on Prantsuse patarei vaatluspunktile ülisoodne. Kuid Kroysing tunneb täna oma üleolekut igast hädaohust. Selles on ju headki, kui pead kuuskümmend päeva järjest positsioonil olema: tahes-tahtmata tunned maastikku peast. Esma-kordselt märkab ta lehtriäärtel jälle lilli: lillad jaanikannid, suviselt sinised rukkililled ja punane kukemagun nagu voolava vere laik.

Hundekehles virvendab juba kuum õhk katusepleki kohal. Vaguneid seal ei ole; täna siis teist suurtükki ära ei viida, kahju küll. Kuid raudteeputka varjus tukub istukil pooltosinat jalaväelast nooremarstiga, seljad vastu plekki, jalad ette sirutatud, üleni tolmused ja mullased. Nende kõverad kehad väljendavad üliinimlikku väsimust; sees telefoneerib samuti üliväsinud noor leitnant, kelle kohuseks aga on ärkvel ja vastutav olla. Too tahaks teada, kuidas ta võiks kaks kuulipildujat ja meeste asjad taha-poole saata. Siis astub ta heleda päikese kätte, vaatleb silmi pilutades Baieri allohvitseri, pakub talle sigaretti, laseb teda küsimustele vastata. Ta arvab, et mehed tuleb üles äratada, sest kui nad päriselt magama jäävad, siis nad enam kergesti ei ärka, ja kuni nad selles neetud kohas kükitavad, peavad nad ärkvel olema, valmis tulistamise puhul laiali minema ja ennast varjama. Praegu puhkavad nad rahu kasutades. Nad vahetati öösel kell kaks välja, tulevad Pfefferrückenist, nende väeosa vantsis tavalist teed mööda Brabandist ja pudenes tule all laiali; tema, leitnant Mahnitz, ja ta nooremarst dr. Tichauer olid ette teadlikud, et parem on ühest lehtrist teise langeda ja üle põldude tahapoole rännata kui tule alla jääda, kui juba puhkusest unistad. Ta naerab lõbusalt. Neil on neetud päevad üle elatud, aga nüüd läheb pisut rahulikumaks, sest Somme'i lahing annab sakslastele kui ka prantslastele võrdselt tööd. Veidi puhkust on nad õigusega ära teeninud, ja nüüd on neil ainult üks tagasihoidlik tahtmine – kuum kohvi isu.

Christoph Kroysing kutsubki härra leitnandi ja ta mehed värsket oakohvi jooma. Rõõmus, et ta vihjet kohe mõisteti, käsib leitnant uuesti uinunud kapralit pakkide ja kuulipildujatega lähima tühja rongiga Steinbergi parki sõita ja seal uusi korraldusi oodata. Siis asuvad nad minekule, sammuvad valutavalt jalgadel kumaras seljaga raudtee äärt mööda tagasi, kõneldes poolihääli. Labidameeste juures saab ehk natukene pesta, igal juhul aga süüa. Nende lõtv samm ja üleni räpased riided annavad tunnistust kogenud sõdurite kohanemisest selle tsooni elutingimustega; nagu alaliselt hoiavad nad ühe kõrva kikkis kõige hal-

vema kuulamiseks. Kell on pool üheksa, prantslased ei näe oma balloonist kuigi palju, aga ettevaatus on tarkuse ema, öeldakse sõjaväes. Et kohv oleks ootamas, ruttab allohvitser Kroysing ette, Hesseni mehed – need on Hessenist, keda ta siia juhib, – tulevad pikkamisi järele. Ei ole mingit hädaohtu; niisugusel ajal ei ole „ta“ veel millalgi tulistanud.

Mis päev täna kalendris on? Ükskõik. Igatahes Christoph Kroysingi hea päev. Kauaaegse kõhklemise järel on Prantsusmaa ülemjuhatus välisministeeriumi soovil neutraalsete maade ajakirjanikel lubanud Verduni rinnet külastada, vastutahtmist ja lühikeseks ajaks. Nüüd seisab Axel Krog, tähtsate rootsi ajalehtede mõjukas ja tõearmastaja kaastööline, Prantsuse patarei positsioonil, mis kunagi ei ole ebaõigel ajal tulistanud. Külastus on patareis erinevaid tundeid tekitanud: tõrjuvaid, pilkavalt lõbusaid, sõbralikke. Härra Krog kuulub kauemat aega Pariisi rootsi kolooniasse ja imetleb Prantsusmaad ausalt, seletab kindralstaabi ajakirjandusosakonna saateohvitser; „siis olgu ta nii lahke ja astugu võõrleegioni,“ uriseb Pariisi eeslinna puhtaimas murdes suurtükiväelane Lepaile. Aga Prantsuse suurtükivägi on maailma parim. Mitte ainult Bonaparte'i ajast, kes oli suurte väejuhtide hulgas ainus suurtükiväelane. Peab härra Krogile võimaluse andma mõjuka artikli kirjutamiseks Rootsimaale, sest Rootsis laiutab Saksa propaganda häbitult. Härra Krogil tuleb vaatlusohvitseri juurde ronida ja stereotoru kaudu üksiku sakslase pihta korraldatud märkilaskmist jälgida. Seal on raudtee, teate, täna öösel toimus Pfefferrückenis vahetus, boss kasutab orgu üksuste tagasi- saatmise teeks. Suurtükiväelased ei pea lugu sellest, mida ajalehed kirjutavad, nad sülitavad nii sõjapikendajaile kui viilijaile näkku, pealegi tuleb suurtükki pärast laskmist jälle puhastada, aga lõpuks on auasi näidata, kuidas kolmekümne kolmas brigaad tulistab. Suurtükid üks ja kaks on valmis ning ootavad sihtmärki, jahilooma, kes kahe ja poole kilomeetri taga pikksilma vaateringi peab tulema.

Poisi kombel hüppab Christoph Kroysing üle lehtrite, jookseb rahulikult raudtee äärel. Kui üks asi kord heaks on pöördunud, siis juba täielikult! Praegu on tal valida, kas oma kiri kaasa anda sellele kenale leitnandile või alles homme Bertinile. Tähelepandavalt on kaksikjuhuste seadus tõestunud. Seda mõeldes jõuab ta lahtisesse orutsooni, ta ees laiub tasane pruunjas kõrb. Veel seitsekümmend, kaheksakümmend meetrit varjatud alani.

Mis see on? Kroysing võpatab; kuni ta ringi vaatab, käib tema taga kõrvulukustav raksatus, vingub lõhkenud mürsu kuum teras. Kahvatu ja ehmunud, ime tõttu terve, teeb ta kaks

hüpet lähimasse lehtrisse kadumiseks. Kuid siis ütleb teine suur-
tükk oma sõna, mustkollasena ja möirates kargab see Kroysingi
ette ja lööb ta maha. „Jumal, jumal, jumal,“ mõtleb ta, ja ta
teadvus kaob, sest ta on löönud lõua vastu raudteerööbast, „ema,
ema, ema!“

Rootsi ajakirjanik on prantsuse vaateleja kõrval kahvatu, tänab
väga. Imetlusväärne laskekunst, aga ta ei tahaks enam vaadata.
Samal ajal sibavad hessenlased jooksusammul raudteetammi taha,
leitnant kõige ees. Ühtlasi märkavad nad, et noor baierlane ei ole
müristamisega enam nii harjunud, muidu oleks ta esimese mürtsu
järel rööbaste taha viskunud; trahhgranaatidega ei tohi nalja
heita. Juba kogunevad nad lamaja ümber, kellest verelomp on
tekkinud. Nooremarsst Tichauer kummardub ettevaatlikult ta üle.
Pole enam midagi parata. Morfiumisüst on ainus, mida sellele
veel võiks teha. Nagu lihunikukirvega on killud abaluu ja rang-
luu ära räiunud, suured tõmbsooned läbi löiganud, tõepäraselt ka
kopsutiiva. Mispärast peaks ta veel meelemärkusele tulema. Ja
samal ajal kui metsaserval hämmastunud labidamehed ja pioneer-
id nähtavale tulevad – mis see prantslane küll nii ebatavalisel
ajal laskma hakkas?! – ja kui neid ägedate käeviibetega juurde
kutsutakse, näeb leitnant Mahnitz, süda halvaks minemas, välja-
sirutunud olendit, kes alles viie minuti eest lõbusalt juttu ajas ja
kes nüüd oigama hakkab nagu lämbuv loom ning kätele toetudes,
pooleldi lamades, nagu endamisi, kuid ometi kõigile vaikivaile,
räpaseile inimestele enda ümber sõnab: „Tahaksin teada, millal
see neetud roppus kord lõpeb.“

Kuues peatükk

BILLY'SSE

Järgmisel päeval arutasid sõdurid omavahel, seekord ümber
Maasi kõrgustike tööle minnes, kuidas neil kojujäämisega eile
seamoodi vedanud: just sellel alal olnud pommitamine, paar ras-
kesti haavatut viidud lõuna aegu Billy'sse. Uskumata neid eruta-
vaid kuuldusi, otsis Bertin igatsusega Kroysingit. Tuleb ta täna
hiljem? Või susati ta juba alla suurtükkide juurde? Tööjaotus,
täna teine kui eile, viis ta labidaga kahe baierlase naabrusse, kes
uute rööbaste juures savi toksisid, et pärast suurtüki vedamine
kergem oleks. „Kus siis teie allohvitser Kroysing on?“ küsis ta
lähemalt mehelt, suure kõrisõlmega tedretäheliselt punapealt.

Pead tõstmata küsis see vastu, mis siis tollest tahetakse. Bertin
vastas: ei midagi, inimene hakkas talle lihtsalt meeldima. „Kulla
mees,“ vastas baierlane, „meie allohvitser Kroysing ei meeldi
kunagi enam kellelegi,“ ja andis savikamakale pihta. Bertin ei
saanud esialgu aru, kuni teine vihaselt karjus: kas tal kõrvad
sõnnikut täis on või? Kroysing sai pihta, on läinud, verd voolas
tast nagu tapetud härjast, kui ta platvormil Billy'sse laatsaretti
viidi. Bertin ei vastanud midagi, seisis labidast kinni haarates,
kahvatas, kõhatas korduvalt. Imelik, imelik. Ja et sa seejuures
täiesti nürilt seisad, kisendamata, rabelemata... see ongi just
sõda, siin pole midagi parata, kulla mees! Ütles seda baierlane?
Ütles küll ja sülgas kurgu seletamiseks. Jah, see oli juhtunud
eile hommikupoolikul, vasak õlg läks – täna sina, homme mina...
enam teda näha ei saa. Nad töötasid edasi. „Tundsids allohvitser
Kroysingit varem?“ küsis baierlane mõninga vaikimise järel higist
nägu tõstes. Bertin vastas: jah, see oli ta sõber, ja kui armees
oleks palju niisuguseid, oleks hoopis parem. „Jaa,“ vastas baierlane,
sinised silmad ta talupojanäos täis pühalikku sära, „seda on
arvata, kulla mees. Niisugust allohvitseri ei leia sa enam ilmaski,
kui sa ka kolm päeva otsid. Ja kui keegi röömustab, et teda enam
ei ole, eile õhtupoolikust saadik...“ Siis tõmbas baierlane pea
lahtise krae vahele tagasi, nagu oleks ta liiga palju öelnud.
„Minule võib vabalt rääkida,“ ütles Bertin tasa, „mina tean
kõik.“ – „Küllalt,“ tõmbus baierlane tagasi ja pöördus ära.

Töovaheajal tuli ta siiski jälle tagasi, kaasas lüheldane noorem
labidamees, kellel oli kõhn nägu ja mustad, otsekui imestavad
silmad. Mõlemal oli välimüts uljalt viltu peas ja kuuenööbid
lahti, usaldavalt asusid nad teine teisele poole Bertinit. Paistis,
nagu viiliks kolm sõdurit varjus, katsudes veidi magada. Lõhkiste
ja murtud puutüvede vahel vedeles justkui väikene laud maas
raske mürsu või miini rusu, mis lõhkemisel oli kõrvale libisenud,
pöörates oma taldrikuna ümariku põhja käelaiusel ja sõrmejäme-
dusel terasjalal taeva poole: laku mind! Siin oli see õige: nii-
sugune on maailm, kus Kroysingi-taolised mehed koerte roaks
lähevad.

See siin, ütles baierlane, olnud allohvitser Kroysingi suur sõber,
aidanud tema sidumisel kuube katki lõigata. Veristest räbalatest
kukkunud midagi välja, mida tema jao meestest keegi endale ei
tahaks jätta; kui seltsimees tahaks, võiks ta selle saada: see olevat
kord kiri olnud. Bertin vastas, et ta võtaks hea meelega, õieti
liigutatud surnu või peaaegu surnu tahte teostumise sihikindlusest.
Ja Baieri töösõdur andis sõrmeotste vahel talle krobelseks kui-
vanud nelinurga pruunpunasest, peaaegu kleepuvast aineist, mis

näis õhukese šokolaaditahvlina. Ebaselgelt hiilgasid sellel sini-mustad kirjatähed. Bertin kahvatas, aga võttis selle viimse tervituse ning ülesande ja pistis oma välipauna külgtaskusse. Kui ta sinihallist lõuendist kõva kotti jälle puusale laskis libiseda, tundus see olevat raskemaks muutunud, sellest kiirgas nagu erilist jahe-dust, salapärast õudu. Tema oli lootnud sõpra leida, kuid sellest oli ainult ülesanne alles jäänud, ebaselge ja täis võimalikke kee-rukusi. Vaene väike Kroysing! Kui Bertini ette äkitselt elavaks saanud puujuurena hall kass kerkis, kes teda jultunult oma pudel-roheliste silmadega vaatles, valdas teda metsik viha: vandudes viskas ta kättejuhtuva killu kassi pihta, ei tabanud teadagi, nägi baierlasi ennast imestunult vaatavat. Kass elas. Niisugused jää-vad ikka ellu.

Kohe pärast lõunat peatub keegi kõheldes kompanii kantselei ees. Kes ei ole kutsutud, hoiab siit kõrvale, sest rõõmustavat oodata on seal ainult agent Glinsky soosikuil, siivsad inimesed käivad siit meelsamini kaarega ringi. Siiski kõverdab Bertin katusepapiga ülenaelutatud ukse ees sõrme, koputab, astub sisse, võtab määrustiku järgi valviseisangu. Ta näo tardunud ilme ja kerge kurd ninajuurel näitavad, et temas midagi toimub. Aga härra Glinsky, tressid kuuel, sigar paksude huulte vahel, kuul-silmade pilk kustunud, pole enam ammu säärastest asjadest huvi-tatud. Liiga kaua on tal tsiviilelus nende hingeliigutustega tulnud tegelda, kes ennast pidid kindlustama, et tema nende maksudest elatuda saaks. Praegu on sõda, praegu elatab teda riik, nüüd peab ta kahjutasu saama, ja ta võtabki, mis võtta annab. Ta ise pole kunagi teadnud (küll aga proua Glinsky), kui väga ta oma järele-andliku loomu all on kannatanud, kuigi tal iga päev tuli järele-andmisi teha; seda magusam on ta elu praegu...

Bertin, see on too sõdur sealt veekraani juurest, jah, too maha-aetud habemega. Sel hetkel eelistab Glinsky viimast tunnust, kül-lap ta esimesele jutuajamise kestel veel kasutamisevõimalust leiab. „Mida mahavõetud habe siis tahab?“ esitab ta oma küsimuse kantselei lämbes, pisut läpastanud õhus.

Mahavõetud habe palub luba Billy'sse ja vabastust õhtusest loendusest. Side Billy'ga ei ole kindel, mistõttu tal võib õhtu kuluda tagasitulekuks.

Mõlemad kirjutajad itsitavad. Endastmõistetavalt on sõduril pärast teenistust erandjuhtudel õigus ka niisuguste lubade saami-seks. Ta ei ole ju vang ega kanna ahelaid jalus. Aga võim on võim ja arm on arm, ja seda ei juhtu, mida see mees siin mõtleb. See mees ei lähe täna Billy'sse.

Bertin tunneb mõlemaid kirjutajaid. Sperlich on rumal ja hea-südamlik, tähtsusetu bürooametnik, Querfurth, kitschabemega ja kaugenägijaprillidega pilusilm, aga tehniline joonestaja Borsigi vabrikus Tegelis. Endise veltveebli ajal olid nad seltsimehelikud, aga upsakus nakkab, ja härra Glinsky lähedus on nad ära rikku-nud. Bertin tunneb, et need kolm on tema vastu; on raske oma õlgust läbi suruda. Mis ta siis Billy's tahab teha, küsib Glinsky silmakirjaliku sõbralikkusega. Bertin peab ühe sõbra laatsaretis üles otsima, kes raskesti haavatuna sinna on viidud. Saadud löök tuleb meelde ja tõmbleb ta kurgus kaks, kolm korda; häälgil väri-seb tal märkamatuks.

„Nii,“ ütleb auväärne Glinsky kergelt, „haavatud laatsaretis, ja mina arvasin juba, et mõni pesunaine või lits.“

Bertin kuuleb paari paksu kärbest madalast laest rippuval liimi-paberil sumisemas. Kompanii teab, et ta on üsna hiljuti abiellu-nud; seepärast võiks oodata protesti, rahulolematuseavaldust. Bertin aga ei mõtlegi sellest. Ta tahab Kroysingi juurde, ta läheb ka, ja kes nii tungivalt tahab, ei lase ennast mõnel Glinskyl tasa-kaalust välja viia. Rahulikult vaatleb ta kahvatut kantseleinahka ja nohisevat nina enda ees, jättes vastuse andmata, ning see on mõistlik. Bertini vaikimine näib härra Glinskyt rahuldavat. Muga-valt õiendab ta oma asendit toolil: kellel on siis au härra kirjaniku külastust oodata? See on vähemalt prantsuse sõjavang. Bertin naeratab tahtmatult, midagi niisugust pidi ju tulema. Ei, seletab ta, tegemist on vabatahtlikuga, Chambrettes'i farmi valvesalga ülema allohvitser Kroysingiga, eile sai too raskesti haavata.

Halli habemega härra Glinsky ajab rõõmsalt suu ja silmad ammuli. Sõjakohtu-lugu on laialt tuttav, ja endastmõistetavalt tunneb Glinsky-taoline mees neile Baieri meestele kaasa, keda see ähvardas. Aga välkkiiresti saab ta enesevalitsemise tagasi: „Minna pole vaja. Mees on ammu surnud, täna pärast lõunat maetud.“

Bertin saab aru, et see mees valetab. 1./X/20 kantseleil ei ole tavaliselt Baieri labidapataljoniga sidet; teateid ja tutvusi vahe-tavad mõlema väeosa allohvitserid ainult juhuslikult Mangiennes'i või Damvillers' varustusvalitsuses kohtudes. Kuid sellele valele ei ole midagi vastata: ei või ette kanda, et siis tahaks surnu haua ära käia. „Nii,“ vastab ta kõheldes, „surnud ja maetud?“

„Jah,“ kinnitab Glinsky rõhutatult, „ja nüüd tööle, veekraani-meis, näidake ennast tagant. Marss!“ Bertin teeb ümberpöörde ja läheb välja. Härra Glinsky aga laseb kiiresti ennast baierlaste velt-veebli Feichtiga ühendada ja soovib talle ähvardava olukorra lahendamise puhul õnne.

Bertin seisab väljas päikese käes ja asetab mõttes ühe jala teise ette. Kui ta ei saa Billy'sse minekuks luba, siis läheb ta ilma. Ainult ta peab mõnelt kogenud mehelt nõu küsima. Eemalt tulebki allohvitser Böhne käsi hõõrudes. Tema järel kannab kõrtsmik Lebehde, kes Böhne jakku kuulub, ekstrakanget kohvi, mida ta Böhne ja veel paari teisega piduliku skati puhul juua kavatseb. Sest park on määranud, et rindekompaniid tagasi tulles teenistusest vabaks jäävad, seepärast ei tohi kompaniiülem kedagi käsutada. Böhne heledad elevandisilmad lähevad tõsiseks, kui Bertin talle poolihääli jutustab, mis juhtunud on. Noore baierlase raske õnnetus on Böhnet, kahe lapse isa, sügavasti liigutanud, kuid Karl Lebehde kehitab niisuguse kantseleiotsuse üle ainult õlgu. „Billy'sse viib palju teid,“ ütleb ta.

Vahepeal on barakiuks nende taga kinni pandud; pika ruumi vaikuses liigub ainult mõni üksik mees. Laua ääres parempoolses nurgas dotavad kapralid Näglein ja Althans oma kohvi ja skatti. „Siin peaks juba keegi sekka lööma,“ arwab Althans, „kui preislasketel seltsimehelikkusetunnet ei ole.“ Seltsimehelikkus on veltveebel-leitnant Grassnicki lemmiksõna, seda teavad kõik siinolijad. Kapral Näglein on küll arglik mees, väikepõllumees Altmargist, kuid kapral Althans seda ägedam. Ta on kõhn tagavaraväelane, alles hiljuti jalaväerügemendist vabanenud, sai veebruaripealetungil siin läheduses ribidesse ja oli kuude kaupa ravimisel. Meelsasti näitab ta igauhele auku rinnakorvis. Ta peab midagi kulleriteenistusetao-list Damvillers' pataljoni ja kompanii vahel, ilma et just käskjalg oleks. Temal on seetõttu alaline luba, millega võib igal ajal teedel ringi liikuda, – paber ei ole nimeline, vaid ettenäitajale. Ta kannab seda kuue käise vahel, ja kuub ripub tema taga naela otsas. Selge?

Mõned minutid hiljem ruttab Bertin üle puurisu lühimaid teid mööda pargi poole, laskemoona mahalaadivaist ja vedavaist kolonnidest mööda. Ta on kruusi head kohvi joonud ja tal on midagi kuuekäise vahel. Veiervärgiülem Schulz välisuurtükkide pargis ja ta abilised teavad alati, millal saab Romagne'i, Mangien-nes'i või Billy'sse sõita.

VANEM VEND

„Allohvitser Kroysing, jah. Maetakse kell pool kuus.“

Bertinile näidati treppi maa alla. Valgeks lubjatud keldris ootas kolm puusärki, üks neist avatud. Selles lamas see, mis Christoph Kroysingist alles oli, ta vaikne nägu. Rippuvad märjad linad ja ventilaator jahutasid ruumi, kus siiski oli raske hingata. Kuid Bertin unustas selle varsti. Ta seisis siis oma kõige uuema ja kõige õnnetuma sõbra puusärgi juures. „Tõmmu ja ilusa näoga pois,“ mõtles ta piibli sõnadega, ja kohe selle järel pühaliku tunde-ga: „Oh issand, mis on inimene, et sa tema peale mõtled, ja inimeselaps, et sa teda tähele paned? Sest inimene on kui rohi, ja ta õitseb kui lilleke... ja närtsib.“ Pikad ripsmed kolletaval näol ja laiad kulmud tõusevad nagu noodimärgid üle põskede kustunud ovaali, kokkusurutud huuled on valuga alla paindunud, aga ilmekalt lai ja kumer laup oimudega on kaetud siidiste juus-tega. „Kroysing,“ mõtles Bertin, pilk sellel üllal näol, „et sa pidid nende tahtmist täitma, et sa lasid ennast tabada! Emad arvavad, et nende palved toovad mingit tulu, rääkimata isade lootustest, tuleviku ülesannetest.“ Nurgas olid pukid veel paljudele puu-särgidele. Bertin tõi ühe lähedale, võttis istet, jäi pead vangutades ventilaatori sumina saatel mõttesse. Jälle olid tema ümber haljad läikivad pöögilehed, purustatud tüved nagu hapestunud vasest; lehtri serval istusid nad kahekesi, kroonnahksete saabaste paar sääresidemete kõrval, roostetanud mürsukillud pooleldi maasse tunginud, pudelroheliste silmadega hall kass vahtis väljakutsuvalt Bertini kätt. See oli möödas, tagasipöördumatult möödas nagu tolle hääle kõlgi, mida ta ometi kõrvus kajamas kuulis: „Teie olete nüüd kahe kuu kestel esimene inimene, kellega ma neist asjust kõnelda võin, ja kui te tahate, võite mind isegi palju aidata.“ Kas Bertin tahaks aidata? Ja kuhu viis inimlik abi? Siia...

Kägaras konutas ta pukil, ikka jälle pead vangutades, väikesed silmad täis mõtteid maailma kummalisest chitusest.

Ettevaatlikult avanes uks, üks teine sõdur astus keldrisse, kõhn ja nii pikk, et pidi peaaegu kummarduma. Valkjad juuksed vasa-kult laukus; tallad olid naelutamata. Bertin ei pannud algul kulu-nud vormis, tuhmide pagunite ja rihmadega ohvitseri tähelegi, siis võttis ta valveseisangu, käed pürksiõmblustel. „Jumalapärast,“ ütles teine rinnahäälega, „ärge siin puusärgi juures tagumistele jalgadele tõuske. Olete tema väeosast.“ Ja kikiarvul astudes: „Nii lõpetasid sa siis, Christel.“ – „Olid ikka kena pois,“ mõtles

ta edasi. „Noh, ole rahul, varem või hiljem lamame kõik nõnda nagu sinagi, ainult mitte nii mugavalt.“

Harva oli Bertin teineteisele nii vähe sarnaseid vendi näinud. Pioneerileitnant Eberhard Kroysing, kondised käed üle mütsinoka koos, ei varjanud, et ta silmist kaks pisarat veeres. Bertin tõmbus vaikselt tagasi, heites veel kord õrna pilgu surnud poisi näole, ise lämmatatud valust, millele ta voli ei andnud. „Jääge, jääge,“ pomises leitnant Kroysingi rinnahääl, „meie ei tarvitse teineteist välja tõrjuda, kaas pannakse muidugi varsti peale. Vaa-dake, kas kandjad juba ei tulegi.“ Bertin sai aru, pöördus teisale. Leitnant suudles oma väikest venda otsaette. „Mul on sinu käest paljugi andeks paluda, väikemees,“ mõtles ta, „ei olnud sul päris lihtne minu kõrval, minu piitsa all. Kuid miks sa nii meie ema sarnane olid, sa pesamuna, ja mina ainult isa nägu!“

Tõepooldest, väljast kostis samme. Kaks sanitari astus sisse. Osavõtmatud, oma ametiga harjunud, tõmbusid nad leitnanti märgates tagasi ja kandsid esiteks teised kaks puusärki välja. Bertin aitas neil need kuuselaudadest lihtsad kastid uksest välja ja trepist üles kanda, jättes Kroysingi venna üksi.

Kui võõrad väljas olid, võttis Eberhard Kroysing püksitaskust sigarikäärid ja lõi kas vennalt salgu juukseid otsa eest ema jaoks. Hoolikalt peitis ta selle kirjataskusse. Kahekõne vendade vahel ei tahtnud lõppeda. „Oli siis vaja, Christel, et sa mind mu margi-kollektsiooni pärast kadestasid? Pidime me alatasa nääklemas? Võib-olla oleksime meestena veel headeks sõpradeks saanud.“ „Kui hea ja armas, kui vennad üksteisega rahus elavad,“ on doktor Luther tõlkinud. Vaga soov! Meie perekonnal ei vea. Kaunist hauda Nürnbergi protestantlikul kalmistul ei käida edaspidi vaatamas. Sind maetakse siia katoliiklikku maamulda, ja minu söövad pärast viimast mürsutabamust kindlasti rotid. Hüva, paneme selle poe kinni, luba sulle viimne teene teha, pois.“ Ja kuiv nuuksumine kurgus, suudles ta venda veel kord külmale suule, tumedaile habemeudemeile, sobitas siis hoolikalt kaane pikale kastile peale ja kruvis selle nurkadest vilunud sõrmedega kinni. Kui Bertin sanitaridega tagasi jõudis, tuli neile, müts peas, kindlate sammudega vastu ohvitser loojuvast päikesest valgustatud pealmailma.

Matmine oli igapäevane asi, mida pisut pühalikkust halvasti ilustas. Kolme langenud kangelast õnnistas välivaimulik, kelle talaar vaevalt ta igapäevast vormiriietust suutis katta. Vastavate väeosade saatesalgad allohvitseride juhtimisel olid kohal; Baieri töösõdurid olid pöögilehtedest pärja kaasa toonud – viimseks tervituseks Chambrettes'i farmi eelsalgalt, kust kellelegi matus-

tele minekuks luba ei antud. Kolm puusärki olid kitsas hauas üksteise otsas, Bertin tabas end kergendusohkelt: nooruke Kroysing lasti hauda viimasena, tal ei tarvitsenud pärast surma teiste meeste koormat kanda. Kuna teised surnud olid suurtükiväe hobusemehed, kes olid tapetud sõidul laskemoona järele, tulistasid nende kaaslaste karabiinid kõigile kolmele viimsele aupaugud. Siis läksid matuselised kiiresti laiali Billy' kantiinidesse, kasutama haruldast juhust šokolaadi ja konservide ostmiseks ning pitsi viina võtmiseks.

Üks laatsaretiallohvitsers tuli Kroysingi juurde: ta austatud venna päranduse olevat kompanii juba välja nõudnud ja parajasti ära viia lasknud; mees andis asjade nimestiku, millele Kroysing hajameelse pilgu heitis ja selle siis taskusse pistis. Väheste sekundite vältel, kuni see kestis, tegi Bertin oma otsuse. Valve-seisangus astus ta oma sõbra venna ette ja palus luba kõnelda. Eberhard Kroysing vaatles teda pisut pilkavalt. Need labidamehed vaesekesed kasutavad iga kohtamist ohvitseridega oma pisimurede lahendamiseks või vargsi kaebuste esitamiseks. See siin, ilmselt akadeemilise haridusega ja juut, tahab kindlasti puhkust või midagi niisugust välja manguda. „Laske tulla,“ ütles ta, „aga ruttu, muidu jääte oma meestest maha.“

„Ma ei kuulu sellesse väeossa,“ ütles Bertin rahulikult, „ja ma palun võimalust härra leitnandiga kümme minutit häirimatult kõnelda. Jutt on teie vennast,“ lisas ta leitnandi tõrjuvat näoilmet märgates.

Billy' alev oli väga purustatud ja hädapärast lapitud. Tänavast tänavasse minnes vaikisid mõlemad: vaimus olid nad veel mõlemad värskelt kinniaetud haua juures. „Oli siiski kena,“ ütles leitnant korra, „et nad talle pärja olid saatnud.“

„Need olid tema mehed Chambrettes'i farmist, kus ta langes. Seal sain temaga tuttavaks – ülecile hommikul.“

„Nii vähe aega tunnetegi minu venda ja tulete ta matusale. Siis peab küll teie veltveebliit tänama.“ Bertin naeratas nõrgalt: „Meie kantselei ei andnud mulle luba, tulin omapead.“ – „See on imelik,“ ütles Eberhard Kroysing, ja nad läksid ohvitseride kasiino uksest sisse, kõrtsi, kus ettekandjateks olid sõdurid.

Mõned heledate pagunitega härrad löid imestunult silmad pioneerileitnandile ja labidamehele, kes vastamisi akna all väikese laua taha istusid. Niisugune suhtlemine ohvitseri ja sõduri vahel oli ebasoovitav, õieti keelatud. Kuid kaevikuhallide kombes ei sobinud alati tagalavõimude korraldustega ühte. Pikk I järgu raudristiga pioneer näis niikuinii säärane olevat, kes ennast õpetada ei lase.

Jah, juba Bertini esimeste lausete järel näis see nii. Kas ta teadis, et ta vennal kompaniis raskusi oli? Muidugi, aga kui oled susatud Douaumont'i inseneriparki, päev päeva kõrval prantslaste tule all, siis ei ole võimalik võõra allohvitseride koosseisu tülide vastu huvi tunda. Vein on siin, muide, suurepärase, seda leidis ka Bertin, ta jõi ja küsis edasi, kas härra leitnandil ei ole tulnud mõtet seosest tülide ja Christoph Kroysingi surma vahel. Seepeale tegi leitnant ägedalt suured silmad. „Kuulge,“ ütles ta summutatud hääli, „iga päev langeb siin mehi nagu kastaneid puust. Kui igaüks mõtleks mingit seost otsida...!“ – „Kas ma võin sellega ühenduses rääkida, kuidas ma teie vennaga tutvusin ja mis ta mulle nelja silma all jutustas?“

Eberhard Kroysing vaatas oma veiniklaasi, mida ta sõrmede vahel kergelt keerutas, ja Bertin lükkis talle silma vaadates ühe läbimõeldud lause teise otsa. Leitnant nõjatus rinnaga vastu marmõrlauda, mis madala tooli kohta oli liiga kõrge; ta tajus hästi enda vastas istuva noormehe tõrjuvat hoiakut, aga ei saanud vaikida. Kõrvalsaalist kõlas lõbusate napsitajate maruline naer.

„Lühidalt,“ vastas Eberhard Kroysing lõpuks, „ma ei usu sõnagi sellest, mida te jutustate, härra. Mitte et te luiskaksite. Aga Christoph oli halb tunnistaja. Ta mõtles väga palju välja. Luuleline hing, teate, luuletaja.“

„Luuletaja?“ kordas Bertin rabatult.

„Noh, nii seda nimetatakse,“ kinnitas leitnant. „Ta kirjutas värse, häid värse, oli kirjutanud isegi näitemängu, ta nimetas seda draamaks, kurbmänguks, mina ju ei tea. Niisugustel inimestel jäävad kergesti tühised asjad ajusse pidama. Ülekohus, kahtlustused. Mina aga, armas härra, olen faktide inimene, minu ala on masinaehitus, ja see eitab säärseid fantaasiaid.“

Bertin vaatas katsuvalt enda ette. Et keegi on nii skeptiline, olgugi et jutustaja toon ja isik teda esimesest hetkest veenda olid võinud, see viis ta segadusse.

„Ma ei taha sellega ütelda,“ jätkas Eberhard Kroysing, „nagu oleks mu väikeveli narr või lobiseja olnud, aga sõdurid põevad ikka pisut jälitamismaaniat. Alati on mängus kurjad inimesed, kes teile kahju püüavad teha. Siin peaks juba tõendeid esitama, noormees.“

Bertin kõhkles. „Kas teie venna kiri oleks teile tõend, härra leitnant? Kiri, mille minu naine teie emale oleks saatnud? Kiri, kus asja sisu on esitatud, et teie onu Metzis vahele segaks?“

Nüüd tõstis Eberhard Kroysing oma külmad silmad, need puurisid vastasistuja omadesse: „Ja mida pidi onu Franz selles asjas tegema, mis teil nii põhjalikult teada on?“

„Ainult sõjakohtu liikvele panema ja Christophi üle kuulata laskma.“

„Ja kui kaua oli poiss Chambrettes'i farmi keldris?“

„Üle kahe kuu, vaheajata ja puhkuset.“

Eberhard Kroysing trummeldas lauaplaadile. „Andke mulle kiri,“ ütles ta.

„See on mu välipaunas,“ vastas Bertin. „Ma ei võinud muidugi teada, et ma härra leitnandiga siin kohtuda võiksin.“

Eberhard Kroysing naeratas süngelt: „See ei olnudki nii rumal. Mina sain sõnumi ringteid mööda meie pataljonistaabi kaudu, ja kui prantslased poleks ebatavaliselt mõistlikud olnud, oleksin võinud rongile mitte jõuda. Aga ükskõik, kirja pean ma saama.“

Bertin kõhkles. „Kahjuks pean veel ühe reservatsiooni tegema. Tal oli kiri taskus, kui mürsk teda tabas; see on täiesti verrega läbi imunud ja ebaloetav.“

„Tema veri,“ ütles Eberhard Kroysing. „Siis on temast ometi midagi järel. Kuid see ei tee midagi. Selleks on lihtsad keemilised vahendid. Minu allohvitser Süssmann ajab mul kohe selle asja joonde. Võtan õigeks,“ ütles ta ja ta nägu läks pilve, „olen vist tööpoolest oma venna pärast liiga vähe muret tundnud. Kurat,“ pahvatas ta, „mul oli muidki muresid. Mina arvasin, et sõjakohus on ammu olnud ja kõik korras. Et vennad nii väga üksteise pärast muret tunnevad, see on ju ainult muinasjutt. Peale nende, kes teineteist vihkavad ja vastastikku vaenu kannavad. Või on see teil teisiti?“

Bertin mõtles järele ja kinnitas ta sõnu: ka nende pool pole see teisiti. Oma vennast Fritzust kuuleb ta enamasti ainult vanemate kaudu, seejuures on poiss ikkagi viiekümne-seitsme-sentimeetristega alati rindel, kord Flandrias, kord Lensi all, Karpaa-tides või Hartmannsweilerkopfi juures, aga praegu põrgu, Somme'i lahingu kõige tigidamas lõigus, ja kes teab kas ta ongi enam elus. Kõnekäänd vennaarmastusest on ainult traditsiooniline. Alati on vennad soosingu ja eelistamise pärast perekonnas võitlust pidanud, ja nii Kain ja Abel kui ka Romulus ja Remus olid õiged vennapaarid, rääkimata saksa vürstiperekondadest, kus vennad tavaliselt teineteist pimedaks torkasid, kloostrisse sulgesid või tapsid.

„Läki,“ ütles leitnant Kroysing Bertinile, „autojuhid annavad mulle masina, nii et ma täna öösel jälle oma kuradikoopas tagasi olen. Me sõidame teie pargi juurest läbi. Ja kui ma tõendid saan, mida vajan, siis tahan ma sõjakohtule esitise teha. Ja selle järel kõik muu.“

Ma pole kättemaksuhimuline. Aga kui härrad tööpoolest on ettekavatsetult mu emalt väikese Christeli võtnud, et ta siin selle

auväärsse haua kolmandal korrusel ülestõusmist ootaks, siis saavad nad mind tunda.“

Nad ootasid autot kasiino ees. Läbipaistvalt rohekas oli taevas Morimont'i kinkude kohal Romagne'i kandis. Bertin oli näljane. Ta arvestas, et keegi ta jao meestest ta õhtusöögi ära on toonud. Ja kui ei, on kuiv sõdurileib tore toit sellele, kes surnud sõbra ülesannet täitmas on käinud. Paremini kui leitnant Eberhard Kroysing ei võiks keegi ta venna mõrvareid vastutusele võtta.

Nahkkuuega autojuht kihutas lahtise autoga nagu hull mööda valget teed, sest ta tahtis veel valges tuletsooni jõuda, kus peab sõitma tuledeta. Vaevalt poole tunni pärast peatusid nad vee-künade juures Steinbergquelli barakklaagri kõrval. Bertin jooksis üles, tuli veidi aja pärast tagasi, andis leitnandile valgesse paberisse mähitud asja nagu kõva papitüki. Ettevaatlikult võttis Eberhard Kroysing selle sõrmede vahele.

Ühel järgneval ööl oli Bertinil kummaline elamus, mis talle alles järgmisel päeval oma silmaga vaatamisel selgeks sai.

Ta on nagu paljud lühinägelikud eriti terase kuulmisega, aistib ümbritsevat ebamäärase ohuga täidetud maailma häältena, tungib neisse, urgitseb seal. Ja kuna inimene magadeski kuuleb, sest jääliustike ja ürgmetsade aegadest peale on hädaohud lähenenud pimedas, siis oli Bertinil raske hulga inimeste seas magama harjuda. Juuliöö käärib lämmatavalt oru kohal, mis on Moirey' ja Chaumont'i vahele õõnestunud nagu lihunikü küna, mida Thein-te'i jõe äärest tulev soodu alaliselt täidab. Peaaegu täiskuu piim-jas valgus näib petlikult läbipaistvana, lenduritele hea ilm: ega valve täna ilmaaegu tähelepanelik ole!

Varsti pärast üht hakkavad Voorelaagri kuulipildujad teisel pool Thili metsa hullumeelselt ragistama, käriseva häälega hau-guvad õhutõrjesuurtükid punaseid šrapnellileeke õhku. Nad tulevad! Seda oli oodata, sest kõige ettevaatlikumad meeste hulgas, paar suurtükiväelast ja mõned töökompanii sõdurid, nagu laduja Pahl, magavad juba nädal otsa vanades kaevikutes tee ääres. Läbilõikavalt helistab Voorelaager Moirey' laagrile. Piparkooke ju prantslased kell üks viskama ei hakka. Steinbergi pargi telefonistid saadavad ühe mehe valvealohvitseri juurde. Pommirün-nak pargile, kus on üle kolmekümne tuhande mürsu, sealhulgas üle viie tuhande gaasipommi, ja kompanii magab barakkides! Vahipostid jooksevad magamisruumidesse, sest lõunast läheneb Prantsuse mootorite sääsepirinat, ja laskemoonapark on laagri põhjaosas:

„Õhurünnak! Gaasimaskides välja! Tuledeta kogunemine köögi-

baraki taga!“ Köögibaraki taga langeb maa vähehaaval, nii et ohtliku laskemoona ette jääb lauge küngas.

Paljud sõdurid magavad nõorsaabastega; keegi ei vaja üle paari sekundi ärkamiseks, saabastesse kargamiseks ja sinelis või kuues, aluspükstes või pükstes metsiku mürtsuga laudpõrandale hüppamiseks. Lahti ja tühjaks jäävad selja taha barakid hahkjas öös. Naelutatud taldade mütsumist katab kuulipildujate tärin ja suurtükkide mürin. Helgiheitjad liigutavad varitsedes valgeid katsesarvi siia-sinna, püüdes sääseparvi taeva alt alla kiskuda: kolm või isegi viis lennukit. Kui kõrgel nad lendavad! Hingetult, mööda lõunanõlvakut laiuli pudenenult märjal rohul või kõval savisel maal lamades kuulatavad ja vaatlevad relvata sõdurid taevast, kus kohe maru näib algavat. Jah, seekord just nende vastu. Ült seniidist kõlabki peen vilin, mis areneb kahehäälseks, mitmehäälseks, läheb ikka tugevamaks ja mürtsatab siis orgu, sealt viskub üles tume mürin. Tabamiskohal näib maa tuline suu het-keks avanevat, kohe selle järel lööb oru üle jälle kokku pimedus. Üheksa korda möirgab tabatud org, siis on prantslastel silmus lennatud, mille nad tegid kaitseks tõrjetule eest. Lennukid eemal-duvad läände, võib-olla tuleb neil veel teine reis Maasi taha teha.

„Seekord,“ ütleb Halezinsky väriseval häälel oma sõbrale ja naabrile Karl Lebehdele, „läks veel õnneks.“ – „Kas arvad?“ küsib Lebehde kahtlevalt ja süütab imeteldava hingerahuga siga-reti. „Mina tihkan vastupidi öelda, et nad tahavad jaama tabada, August, ja see sai ka oma osa. Meile tulevad nad järgmisel kor-ral.“

Nüüd oleks tore korraks orgu joosta: värskes mürsuaukudes on kindlasti veel kuumi kildusid ja sütikuid, millega saaks äri teha, homme hommikuks on raudteelased loomulikult kõik ära koristanud. Aga alohvitserid ajavad mehed uuesti magama.

Barakid on vahepeal tuuldunud, jähnenud; kell on pool kaks, võib veel kenasti neli tundi magada. Halezinsky läheb oma nari juurde ja otsib laternaga rotte. Seal lamab ja magab tõepoolest keegi. „Karl,“ hüüab ta tasa, sügav häälestus hääles, „vaata seda, on see aga kõva unega!“

Peaaegu aukartuses vaatlevad mehed magavat Bertinit. Ta pol-nud kuulnud häiret ega rünnakut ega mürsulõhkemisi seitseküm-mend või kaheksakümmend meetrit teisel pool maanteed, mis seal raudtee olid purustanud ja aasa üles kündnud. Järgmisel hommi-kul on ta ainus, kes selle öö sündmuse ei usu ja arvab, et nalja tehakse. Ta ohverdab osa lõunavaheajast mürsuaukude vaatlemi-seks, mis öö kestel aasale on tekkinud, igaüks nii suur, et sinna telefoniputka ära võiks mahutada; ta kummardub purustatud

rööbaste katsumiseks ja veendumiseks, et nende vahele on tekkinud värskelt täidetud lehtrid. Nii kaugele oli ta magades eemale tõuganud selle sõjamaailma, milles oli võimalik väikese Kroy-singi hukkumine. Parajasti pühivad paar kilomeetrit eemal kuulipildujad rakettide hädisel paistel mulda üles, paar tuhat meest poeb sügavamale lehtritesse või rinnakaitsete taha – nende pihta visatud granaadivihkude eest pääsemiseks, mullaga üle puistatud, kildudest riivatud või haavatud, otsetabamusega lõhki kistud, gaasiga mürgitatud. Kuid siin, poolteise miili kaugusel, ei lase terase kuulmisega ligi kolmekümneaastane mees ennast pommi-rünnakuga unest äratada, põgenedes alateadlikult sügavaimasse inimesele võimalikku pelgupaika-varjendisse, mis on lähedal teadvusetusele ning surmale.

TEINE RAAMAT

VASTUPANU

Esimene peatükk

SÕLMPUNKT

Kõik Maasi piirkonna suuremad ja väiksemad asulad olid sakslaste tugipunktideks, siin olid nad end koduselt sisse seadnud. Enesestmõistetavalt imetleti rindemeeste vägitegusid, nende loobumusi ja vastupidavust puuduses, poris ja tules, kuid neil endil igatahes polnud enesetundest puudust. Mida kaugemale tagalasse mindi, seda selgemini muutus sõda valitsemis- ja majandamissüsteemiks. Siin valitsesid sõjaväevormis ametnikud, ja piiramatult võimuga; vastumeelt kuulasid need härrad juttu selle hilisemast tagasiandmisest, mis käes oli. Nad konfiskeerisid kõike, mida nad vajasisid, ja maksid tembeldatud paberiga, mille Prantsusmaa hiljem välja pidi ostma. Täpsus, range teenistus ja sõjaline kord olid neile omaette kõrgeimateks väärtusteks. Nende meelest oli ohver, et nad pidid elama nois remontivajavais kivimajades talupoeglikult primitiivselt, ilma mugavusteta – jooksva sooja veeta, kahhelvannideta ja nahkmööblita, seepärast pidid rahvas ja isamaa selle ohvri eest neile kord tasuma, see oli nende sõda.

Damvillers' küla asus tagasihoidlikult Le Meusieni nimelise kolkajaama juures, üks sadadest, millel kaugema ümbruskonna saatusele mingit mõju ei olnud. Polnud ta muutunud sellestki, et sinistes kuubedes ja puukingades prantsuse talupoegade asemel saksa sõdurid oma naelutatud saabastega sillutist ja põrandaid talasid ning sealtsamast härrade ohvitseride läikivad kingad üle libisesid. Mõnel oli Damvillers's püsiv eluase, mõnel ajutine, teisi tõi sinna päevaks-paariks igavus või nende väeosade lähetus. Esimene tuleku põhjus oli näiteks härra major Janschil, teine härra kapten Niggil.

Igavus... Saksa riik toetus ohvitseridele, tegevväe ja maa-kaitse omadele, tagalas peamiselt reservohvitseridele. Need olid

suured härrad, puss puusas ja kiiver peas. Selle kiivri hele tipp kehastas ühtlasi nende inimliku olemuse tippu; ülimat ei suutnud endale ette kujutada ei maksuametnik Niggel Weilheimist ega gümnaasiumiõpetaja Psalter Neuruppinist, samuti mitte toimetaja Jansch Berliin-Steglitzist, olgugi et viimane asetask endal eriolukorda, sest „Maa- ja Merväe Nädalalehe“ toimetajana oli ta eraeluski sõjaväelast mänginud. Mis sissetulekutesse puutus, siis rahualal oli neil umbes kolmesaja marga suurune kuupalk. Nüüd aga, ükskõik kui kaua sõda ka ei kestnud, pani kassahoidja neile igal esimesel kuupäeval kolmekordse summa lauale, rääkimata sellest et söök, jook ja suitsetamine maksid üsna vähe, korter ja kirjavahetus aga mitte kui midagi. Sellega võib läbi ajada, eks ole? Ja just niisamuti elavad sajad härrad Crépionis, Wavrille'is, Romagne'is, Chaumont'is, Jamez'is ja Vitarville'is, igal pool, kus on okupatsioon. Seetõttu ei ole sõda neile küllalt pika kestusega – hoolimata sagedasest haigutamisest, asjatust jooksmisest, väsitavast pisitööst. Kus välipolitsei postid teeristidel tähistavad tagala algust, seal lasub meestel igapäevase teenistuse tühjus ilma vaimse eluta, ilma naisteta, lasteta ja võitluseta olemasolu eest, teaduse ja kunstita, grammofonita, kinota, teatrit, ja peaaegu ilma poliitikata. Tagala on niisama paratamatu kui vereringlus sündimata lapsele: see toidab teda, paneb ta kasvama, saadab talle alaliselt kõiki vajalikke aineid. „Varustamine“ on tagala nõiasõna, selle vaieldamatul usaldatavusel rajaneb kõik – hobuste pressheinast kuni laskemoonani, puhkuseleminejateni ja leivaportsjonini, ilma tagalata ei peaks rinne nädalatki vastu. Nii rahuldub ta oma mõõtnatust tähtsusest: sellest tundest on täidetud iga käskjal, iga staabiveltveebel, kõige enam aga härrad ohvitserid. Nad täidavad teenistuskohustusi, söövad korralikult, joovad selle maa head veini, urgitsevad üksteise kallal ja osutavad üksteisele pisiteeneid. Nii juhtubki, et härra major Jansch, X/20 tööpataljoni ülem, kõlistab oma kannuseid härra leitnant Psalteri trepil. Major, ja külastab leitnanti, ja see major, Jansch Suur, külastab seda leitnanti, nösuninaga leitnant Psalterit transpordipargi kolonnist, seda mustade lühikeste juuste, armilise näo ja lühinägelike silmadega meest – kas siis maailma lõpp on lähedal? Ei sugugi. Transpordileitnandi käsutuses on transpordivahendid. Labidameeste majoril ei ole talle väljaspool teenistust midagi ütlemist. Kui ta teeneid vajab, tuleb tal lahkesti paluda. Damvillers' jaamakomandant kuulub Moirey' pargiohvitseride joomaseltskonda, kes on härra major Janschiga sõjajalal. Too mees saaks juba sellega hakkama, et iga veinikasti puhul, mida härra Jansch koju tahaks saata, pärima kukuks: kust see tuleb ja kuhu läheb – kui need

üldse on veinipudelid. Kas ei saa härra majorile nende veinikastidega auku kaevata, kuhu ta ilma suurema kärata sisse kukub? (Ainult selleks, et teda parajal juhul tundlikumalt tabada, leppisid nad härra Grassnickiga kokku selle vastiku veekraaniloo esialgselt kalevi alla paneku asjas.) Seepärast peavad härra majori saadetised teist teed mööda minema. Ja nüüd on asjasündinulegi selge, mis põhjusel härra Jansch lahkusest sulades kolleeg Psalteri kirjutuslaua ääres istet võtab, et temaga lobiseda, või nagu härra Jansch ise ütleb – konterbanditseda.

Härra Jansch on kõhn viiekümneaastane, kaarnaprofiiliga ja pikaks venitatud vurrudega. Selles kunagises talutoas istub teisel järil veel üks härra, punnispõseline, truusüdamliku ilmega, väikese habeme ja kavalate vesiste silmadega. See on Baieri labidameeste kapten Niggel, kelle alaline asukoht on teisel pool Romagne'i mäeselga, ja temalgi on leitnant Psalteri juurde asja, mis härrasid omavahel tuttavaks teeb. Ta peatub Damvillers's ainult mööda minnes – tal pole aega kaotada, seepärast palub ta endale ruttu abi anda. Temal on iga sõjaväelase meelest kõige kangem häda: tegemist on õllega, nelja ehtsa Müncheni Hornschuh-Bräu õlle vaadiga, mis härra Niggel oma kälimehe kaudu sai oma nelja kompanii jaoks, – õieti saadeti need kahe Baieri diviisi jalaväepolkudele. Kuid labidamehed peavad ka oma jao saama – seda oli kõrgemal pool viimaks mõistetud –, ning nüüd on neli vaati eilsest peale Duni jaamas. Ja kui jalaväelased sellest haisu ninasse saavad, siis jumalaga, pruun märjake! Vaat õlut on juba väikest röövimist väärt. Aga kui härra leitnant Psalteri usaldusväärased autojuhid varanduse õnnelikult pataljoniastaabi juurde viivad, siis korraldatakse joomine ja härrad kutsutakse pidulikult sinna. Sõduritele antakse õlut natuke tembitult – ei tee viga.

Vastumeelselt kuulab major Jansch baierlase joomajuttu. Sel kuival käsnal puudub õllemeele, nii nagu arusaamine hapust punasest veinist, mida prantslased rumalatele bordoo või burgunderi nime all kaela määrivad. Temale meeldib magus, lonks portveini, vermutit, ja neidki mõõdukalt, sest tema kired on muudelt jahimaadelt.

Kuid ta varjab oma vastumeelset suhtumist, jah, ta läheb isegi niikaugele, et kutsub baierlast pruukosti ja lonksu veini võtma, kui see tema asjad Damvillers's kella üheteistkümneks jutti ajab. Härra Niggelil on veel üks pisiasi komandantuuris lahendada: ta tahab sõjakohtunõunik Mertensile Montmédy's toimiku saata, aga tal ei ole selleks ühtki vaba meest. Damvillers aga saadab korrapäraselt käskjalgu jaama juurde, seal juba leidub keegi. Vahepeal on leitnant Psalter Janschil ja Niggelil asjad kokku lappinud ning

telefoni teel lahendanud. Pärast lõunat viib üks ta veoauto pioneeride toimkonna läbi Vilosnes'i sektori, Sivry' juures tuleb Maasi silla kaitset ometi kord suurendada. Autojuht võib härra majori kasti ju varem ära tuua, Dun'i kaasa võtta, seal härra kapteni vaadid peale laadida. Lahkutakse rahul südame ja rõõmsa meelega.

Kell kümme viisteist astub major Jansch kasiinosse; veidi hiljem nohiseb sinna ka härra Niggl. Suur ruum on päris tühi: tagalaülemad ja 5. armee kindralid nõuavad töötundidel alati kohalolemist. Pealegi on tegemist küllalt, sest Somme'i lahing nõuab iga päev ikka rohkem patareisid, väeosi ja kolonne, vahetpidamata sajab pealetungi all olevast 4. armeest korraldusi, Verduni sektor on oma prioriteedi kaotanud, neetud prantslased ei loovuta sellest tööst inglastele mitte natukestki, neil on isegi enam edu kui viimastel, ja kurat neid teab, viimaks jõuavad veel Péronne'i. Sest sõja paradoksaalset mängu mängitakse samal ajal nii maariba kui õllēvaatide pärast; küsimuses on võit või kaotus niisamuti nagu härra major Janschi munakastid, mille kohta see kinnitab, et seal on ostetud punane vein.

Meeldivalt vaikne ja jahe on selles kivimajas, mille alumine korrus on nüüd ohvitseride käes. Major Janschi teenitakse ruttu: seda külalist kardetakse, aga ühtlasi naerdakse kui ihnuskoid. Täna on ta oma jobaajamiseks uue ohvri kaasa toonud – baierlase. Nüüd joovad nad usinalt portveini, ja baierlane suitsetab head pikka sigarit, mille nimi on „Longwy' võitja“, – see maksab kolmkümmend penni ja seda müüakse ohvitseridele neljateistkümne penni eest. Major Jansch ei suitseta.

Mõlemad hallides vormikuubedes härrad mõistavad teineteist kiiresti, kaasa arvatud mõned reservatsioonid kummaltki poolt. Härra Jansch näeb Niggli meest, kelle poliitilist hoiakut ta teada tahaks saada. Sõda pühitses paari nädala eest oma teist sünnipäeva, lõppeda võib ta alles siis, kui meie igal pool oleme võitnud ja rahu võime dikteerida. On ju kodus kahjuks palju inimesi, kellel see selge ei ole, kes unistavad leppimisest, kuna Wilson, see indiaani vagatseja seal Ameerikas, neile puru silma on puistanud. Jah, nõustub Niggl, Münchenis on ka niisuguseid inimesi, aga vähe. Sotsiaaldemokraadid ja patsifistid, lühikese aruga loba-suud. Narr rahvas, laadaklounid, korralikele inimestele naljategemiseks.

Kulmu kortsutades joob major Jansch ühe lonksu. Selles suhtes peab ta vastu vaidlema. Niisugused inimesed tuleb kinni panna – mida varem, seda parem. Ja kapten Niggl on sellega päri: istugu kinni! Või soldatiks-labidameheks – kuidas

sellega oleks, kolleeg? Ja kavalalt pilgutab ta härra naabrile silma.

Mõttes tõrjub major Jansch selle võrdsustamise tagasi. Enne erruminekut oli ta palju aastaid korralik preisi garnisonikapten, käsutab praegugi kaht tuhandet tublit, töökat meest, tal on neli keskmist veltveebelleitnanti kompaniülemateks ja tema ei taha armee koosseisu kuuluvaist kaitsevangidest kuuldagi. Nende tööga ei saavuta ka parim ülem I järgu raudristi. Jah, kahjuks temal seda aumärki ei ole, ja kui asjad nii arenevad, siis ei saa ta seda iialgi. Tema ümber on liiga palju kadedust ja tighedust. Sellest võib iga ohvitser lugusid jutustada, eks ole?

Härra Niggl nõustub meelsasti, olgugi veendumuseta. Sisimas on ta endaga rahul: juba kaua ei ole tal nii palju õnne olnud. Ühe kõigile asjaosalistele raske juhuse oskas ta ära korraldada, ja asjasse pühendatute ees on kapten Niggl oma pataljoni hea isana jälle tehtud mees. Kahjuks kandis nimelt tema 3. kompanii neil nädalail jälle kaotuse – üks allohvitser sai kangelassurma, kahetsevalt teatas Niggl sellest omastele. See hädavares oli enese juba paari kuu eest sisse mässinud sõjakohtu järele lõhnavasse afääri, ja Niggl oli asja uurimisega nii kaua venitanud, kuni mees lõpuks langes. Juhus muidugi. Jah, pataljonil on ohtlik positsioon. Ei saanud ju teisiti, meest tuli kompaniist eemal hoida, kui ta oma pesa täis oli teinud. Andku teistele ka pisut liha, rummi ja suhkrut! Ja prantslased ei jäänudki enne rahule, kui olid allohvitser Kroysingi ära koksanud.

Tähelepanelikult kuulab major Jansch baierlase mõnusat juttu; see ei ole portveiniga harjunud. Distsipliin peab olema, subordinaatsioon üle kõige. Allohvitser, kes omade peale kaebab, rikub väeosa vaimu. Niigi levib poliitikute kõnede ja jultunud uurimiste tagajärjel armees tasapisi ohtlikust ohtlikum rahulolematus. Alati on neil sellidel Saksa armees midagi maha teha: kord ei meeldi neile toit, kord puhkuste andmise kord, siis kaebuste esitamise õigus. Kuidas peab juht oma väeosa ohjes hoidma, kui meeskond teab, et tsivilistid vahele võivad segada? Ainult Kõiksaksa Liit teab alati, mida riik sõjaväele võlgneb. Kas kolleeg tunneb Kõiksaksa Liitu?

Ah, sõnab Niggl kergemeelselt, misjaoks kõik need liidud ja nõuded! Tema kolmanda kompanii mehed läksid sündmusest vaikides mööda ja jätkasid tööd. Nad rääkisid muidugi kohe sellest, et näe kelle prantslased kangelassurma määrasid. Ja seejuures oli ta vaevalt kaks kuud eesliinil. Välja vahetada teda ei saanud – Verduni lahingus ei lähe kõik alati nagu nõõri mööda – ja vabatahtlikke tal ei leidunud. Ja kuna ta ohvitseriks tahtis saada ja

sügisel kursusele minna, kas ei pidanud ta siis rindeteenistusega tutvust tegema, eks? Jah, nüüd on talle ka üks vend tekkinud, leitnant, pioneer. Tahab oma venna pärandit kätte saada. Pärandit ta aga kätte saada ei või: see saadetakse vanemaile Nürnbergi ja oligi ära saadetud – 3. kompanii teenistus on koguni liiga täpne. Kolm miljonit saadetist päevas toimetab välipost, härra naaber, – mõni asi jookseb vahel kaua ringi, mõni läheb kaotsi. Nii ongi kõik rahulikult lahenenud, ja sõjakohtunõunik Mertens võib nüüd toimiku kõrvale panna.

Major Jansch istub, sõrmed pikkades vurrudes, tunnistades baierlast imestusega. Sellel on nutti – välimuse järgi ei võiks üteldagi! On täiesti selge: teenistuse huvid võimaldavad häda- korral väljapääsu, mille peale isegi temataoline vana garnisoni- tuus poleks tulnud. Ta peab seda meeles. Temal, Janschil, on mõtted ikka liiga kõrgel ja kaugel – ei või liiga uhke olla –, isegi baieri õllekaanilt kõljab õppida. Ta avaldab kolleegile tänu küt- kestava poole tunni sõbraliku seltskonna eest, sest Niggl pühib suud ja teeb minekut. Viimasel on kolmveerand kaksteist kokku- saamine diviisi vaimuliku paater Lochneriga, kes ta oma autos kaasa võtab. Püha isaga ei või ta loomulikult niisuguseid jutte ajada, sest issanda teid ei pruugi üks patuorikas katsuda mõista või koguni ära kasutada. Ja nii lahkuvad härrad teineteisest. Baierlane sörgib välja, preislane jääb veel vähekeseks istuma, laseb neli klaasi portveini ja sigari – 114 penni – üles märkida, raske südamega, sest ta on väga säästlik, ja lohutab ennast lõpuks: juba see, et ta täna baierlaste intelligentsi ja mõtlemisviisi tundma õppis, oli 114 penni väärt. Mõttes, käed seljal, hiilib ta trepist alla ereda päikese kätte.

Teine peatükk

ODERINT, DUM METUANT*

Sõjakohtunõunik Carl Georg Mertens oli kuulsa saksa juristi poeg, kelle kommentaarid olid andnud tsiviilõigusele suurima tähtsusega tõlgitsusi ja üldtarvitavaid formuleeringuid. Raama- tut nimetati lihtsalt „Mertens“; selle autorit oli keiser ise mitu korda vastu võtnud. Poeg kasvas isa teenete varju all. Temast sai väljapaistev teadlane ja üsna varakult õiguse ajaloo professor;

* *Oderint, dum metuant* – vihatagu, kui ainult kardetakse (lad. k.).

õieti huvitas kultuuriajalugu teda rohkem kui õigusteadus, kuid ainult narr oleks ära põlanud need eelised, mis saksa juristide- maailmas olid ühendatud Mertensi nimega. Sõja alguses oli ta täis vaimustust ja usku sõjaväkke astunud. Siis tuli kainenemine. Ta rahuarmastav loomus nõudis oma osa ja ta võttis, olgugi kõheldes, vastu määramise sõjakohtusse. Ta armastas raamatuid ja tundis suurt puudust heast muusikast. Klaveril neljal käel män- gimiseks tegi ta ühest väledasõrmelisest juudi advokaadist oma abilise; avastanud väikese Montmédy' linna muuseumi ta lotring- lasest maalija Bastien-Lepage'i akvarellide ning maalidega, tundis ta end paljugi eest hüvitatuna. Ta luges palju, täiendas oma prantsuse keelt Stendhali romaanidega. Ta päevad Montmédy's möödusid häirimatult. Sellesse vaikse teadlase ellu, kelle ta vähe- sed kohtuasjad ükskõikseks jätsid, astus pioneerileitnant Eber- hard Kroysing ja paiskas selle segi.

Kroysing ilmus ühel hommikul kella üheksa eel kulunud vor- mis, I järgu raudristi ja teraskiivriga, millega ta uued pruunpuna- sed nahkkindad silmatorkava kontrasti moodustasid. Ta tahtis sõjakohtunõuniku endaga kõnelda. Tagala- ja rindemeeste vahel valitseva vastuolu tõttu kahetsesid kirjutajad halva südametunnis- tusega, et härra sõjakohtunõunik tuleb tööle alles kella kümne eel ja et ta asetäitja allohvitser Porisch ei ole prantsuse vangi ülekuulamiselt veel tagasi. Kroysing naeris: „Te ei ela siin ju halvasti, nagu näha. Kuluks teile ära kord prantslased kaela saata, muidugi mitte vangid.“ Ta varjas oma viha: kes tagaladžunglis oma tahet läbi tahtis suruda, pidi tagalaindiaanlaste kommete ja tavadega leppima. Ja tahet Eberhard Kroysingil jätkus. Ta tahtis oma venna toimikut näha. Seejuures täitis teda umbusk viimase kui ühe vastu siin. Need varesed nokivad üksteisel silmad peast ainult sunni viisil. Kindlasti tunnevad need kohtukaabakad ette rohkem kaasa Christophi kompanii kantsleirottidest leitnanti- dele ja „nahkadele“ kui temale, Eberhard Kroysingile, kes ta nende idüllil rikub.

Kirjutajal kapral Sieckil, kes oma raudristi ja rinnahaava oli saanud 1914. aasta augustis Longwy' pärast peetud võitlustest, oli pikast kõhnast ohvitserist kahju. Ta kinnitas talle, et härra sõjakohtunõunik Mertens on täpselt kell kümme kohal; kui härra leitnant vahepeal vaataks muuseumi või tutvuks vana kindlusega? Kroysing silmitses liiga jutukat prillimeest pilkavalt: „Kell kümme siis. Pange härra sõjakohtunõunikule paber lauale: leitnant Kroy- sing palub teateid. Loodetavasti on teil toimikutekapp korras.“ Ta tervitas ja läks. Kaua polnud ta enam terve tunni jalutanud. Ta oleks võinud pead raputada: kõik mürskudest puutumata.

Rahulik provintsilinn. Väikesed kauplused, väikesed kohvikud. Kodanike ja kodanikuprouade tsiviilelu nähtavasti jätkus. Kroysing astus ühte kauplusse ja tegi mõned ostud – võttis taskurätikuid, šokolaadi, sigarette ja kirjababerit. Teda teeniti tagasihoidlikult, sõnakehvalt. „Vihatagu, kui ainult kardetakse,“ mõtles ta ladina keeles, otsustavalt mööda järskjat teed ülesmäge kindluse poole sammudes, et kord jälle purustamata, suviselt säravat maad vaadelda. Ta imetles ladina keelt, mis selles lauses kolme sõnaga väljendas seda, mis saksa keeles üheksat sõna vajas.*

Kroysing nõjatus paksule rinnatisele ja vaatles põõsastest piiratud aasu oma jalge ees, tänavaid, Luxemburgi viivat laiarööpalist raudteed ja kitsarööpalist, kustkaudu ta täna hommikul Azannes'ist siia oli sõitnud. Metsik viha selle rasvunud ja haiseva maailma ning ta võltsrahu vastu vapustas teda. Ta polnud sääranane, jumala eest, kes teiste mugavust sellepärast kadestab, et tal endal vähem mugav on. Aga kui ta mõtles, et kella nelja ajal tuli Douaumont'ist välja sõita, läbi meeletu, pidalitõbise maa kihutada selleks, et nüüd nagu armunud koolipoiss tund aega kaunist vaadet nautida, siis oleks tahtnud käsigranaatidega valada. Suletud kindluse väikesest väravast tuli allohvitser, toimikute mapp kaenlas, peas nokkmüts. Juuksed olid tal lühikeseks põetud. Sigarist suunurgas oleks asjassepühendatu advokaat Porischi ära tundnud, kes sõduririides oma vangide ülekuulamiselt linna lonkis. Kui ta ohvitseri nägi, võttis ta sigari suust, surus mapi tihkmini vastu külge ja tervitas tuseselt pead tõstes, kusjuures ta ümarikud, pungis silmad leitnandi omi otsisid. Kroysing viipas pilkavalt – peaaegu oleks ta peale käratanud ja mehe paar korda tervitust kordama pannud.

Vahepeal oli kirjutaja kapral Sieck rindemehe peale halastanud ja käskjala härra sõjakohtunõuniku korterisse saatnud, sedeliga, mille ta Kroysingi soovil oleks pidanud lauale panema. Sõjakohtunõunik Mertens tuli oma ilutusse tööruumi sagedasti alles üheteistkümnene ajal. Telefoni tal korteris ei olnud. Väljaspool teenistust ei lasknud ta ennast häirida. Ta oli avastanud prantsuse maalikunsti ja otsis pikapeale musikaalse härra Porischi ning paljude kunstiteoste ja kunstiajalugude abil teed Bastien-Lepage'i juurest Corot', sealt Manet' ja impressionistide juurde. Kroysingi nimi sedelil ei oelnud talle midagi. Peale selle märke: „Tuleb rindelt, tal on vähe aega.“ C. G. Mertens oli viisakas mees, meelega ei lasknud ta kedagi oodata, ta lootis, et Porisch talle ruttu teateid annab. Eine ajal meenus talle nagu läbi udu,

* Mögen sie uns lassen, wenn sie uns nur fürchten.

et Kroysingi toimik puudutab üht allohvitseri. See on siis üks kompaniülem, kes tahab Montmédy's hea päeva veeta. Sagedasti võttis kaua aega, kuni professor Mertensi ajud täie võimega tööle hakkasid.

Üks minut pärast kümmet võttis Eberhard Kroysing vanamoe-lisel trepil hiigelsammudega kaks-kolm astet korraga. Vaimus oli ta valmistunud kohtuma täissöönud ja mugava sõjaväeametnikuga; kuldprillidega peenetundeline teadlane, kelle nägu meenutas Moltket, viis ta peaaegu segadusse. Selle asemel et järsult esineda ja tagalaseale peale hüpata, tundis ta ennast korraga heade kommete poole kalduvat. Siniste silmade vaikne vaade tõendas talle, et selles ametikohas ei ole tema venna ega kellegi teise vastu pahatahtlikkust. Eberhard Kroysing võis üldse meeldiv olla; sellest lõõritasid paljudki tüdrukud. Ta esitas oma soovi sundimatu. C. G. Mertens kallutas pead, kuulatades pioneeriohvitseri sügavat rinnahäält.

Tähendab, mängus polnud ettekäänut kasutatav kompaniülem, vaid selle allohvitser Kroysingi vend, kelle vastu mitme kuu eest süüdistus oli tõstetud. Sõjakohtunõunik Mertens ei teadnud sellest midagi lähemalt: asi ei olnud eeluurimisstaadiumist veel kaugemale jõudnud. Ta hääldas alamsaksa-murdeliselt puhtalt s ja t eraldi – ütles: s-taadum, mis frangist Kroysingile tundus pisut vanatüdrukulik, ja jätkas: „Seda järku asjade seisus õiendab minu abijõud, härra advokaat Porisch, minu isa õpilane, nagu on selgunud. Ütlen seda teile, härra leitnant, sellepärast, et härra Porisch kannab allohvitseri vormi, arusaamatused aga oleksid piinlikud.“ – „Ah sa ahv,“ mõtles Eberhard Kroysing, „kes üldse su isa on ja mis minul temaga pistmist! Hoolitse parem oma toimikute eest!“ Kuuldavalt ütles ta: „Oleme ju kõik kord midagi muud olnud, härra sõjakohtunõunik, mina näiteks masinaehituse insener Charlottenburgi Tehnikaülikoolis Schlorndorffis, nagu meie tüdengid ütlesid. Aga nüüd oleme uues keeles ja tahame oma asja võimalikult hästi teha.“

Härra Mertens ei vastanud, helistas ja ütles käskjalale, kes oli valveseisangus ukse kõrval: „Kutsuge härra Porisch minu juurde.“

„Ets kael!“ mõtles Eberhard Kroysing, kui kutsutav sisse astus, ümarikud silmad ümarikus näos, vasakus käes sigar, paremaga löi paar takti klaveril. „Hea, et ma teda lihvimas ei hakanud.“ „Me juba nägime teineteist,“ ütles ta tutvustamisel. „Saatus on meid kokku viinud,“ kinnitas härra Porisch. „Mõnikord joostakse teineteisest mööda,“ vastas Kroysing. „Palun mõningaid teateid oma venna asjas.“

Advokaat Franz Porisch tõestas oma mälu headust. Toimik

allohvitser Christoph Kroysingi asjas oli mitme kuu eest, aprilli lõpus, saadetud seisukoha võtmiseks tema väeossa, Baieri tööpataljoni Mangiennes'i ümbruses. Kuna süüdistatava ja kostja ülekuulamine nii palju aega ei võinud võtta, siis manitseti kahel korral: palume toimikut tagasi. Pataljon vastas mõlemal korral, et ta ei tea ütelda, kus toimik asub: see olevat omal ajal 3. kompaniist Kroysingi reservüksusesse Ingolstadtis saadetud.

„Reservüksusesse Ingolstadtis?“ kordas Eberhard Kroysing järele, mõlemad jalgu põrandale pannes ja käed lapiti põlvedel. („Nagu Egiptuse Ramsese kuju istub see pikk mees oma kongus ninaga, õhukeste huultega ja silmadega, mis minu väikest Porischit otse puurivad,“ mõtles professor Mertens, keda ta külaline huvitama hakkas.)

„*Relata refero*,“ vastas advokaat Porisch, „kordan, nagu meile teatati. Umbes kümne päeva eest saime toimiku koos muude protokollidega ametlikult tagasi. „Süüdistatu on langenud,“ oli peale kiriutatud, kuupäev ja kompanii pitsar, ja varsti selle järel helistati pataljonist ja küsiti, kas me kavatsime asia lõpetada. Meie ütlesime loomulikult jah, sest lõpetatud toimik on kena asi ja seda vaadatakse hea meelega.“ Siis tuli talle meelde, et siin istub süüdistatu ja langenu, surnu vend; pillates ehmatuses sigari tuhatoosi, kargas ta üles ja pomises: „Muide, minu kaastunne, minu siiras kaastunne.“

Sõjakohtunõunik tõusis ja ulatas käe üle laua oma kaastunde avaldamiseks.

Eberhard Kroysing tunnistas mõlemad kordamööda, tal oli tahtmine neile rusikaga vastu vahtimist anda, nagu ta mõttes seda soovi sõnastas. Need mehed oma lohakusega olid lihtsalt mõrva soodustajad. Siis võttis ta ennast kokku, kergitas ennast toolilt, puudutas pehmet teadlasekätt ja küsis seletusest, kas ta võib toimikut näha. Allohvitser Porisch läks teenistusvalmilt vahepeal välja. Ja kuna Mertens Kroysingit vaikides vaatles, et ta tundeid mitte segada, mõtles viimane nagu tardumuses: „Christel ei fantaseerinud midagi ja labidamees matusel ei luisanud, nad tapsid Christeli tõesti, on lasknud seda prantslastel teha. Ingolstadtis! Kena pioneeridelinn paljude sildadega. Aga vend istus Chambrettes'i farmis ja ootas vahetamist, ülekuulamist. Ja oli jumalast ning maailmast ära lõigatud. Ja mina, siga, lasin tal selle asja üksi alla neelata. Tosina kõriloikaja vandenõu väikese Christeli vastu!“

Siis hoidis ta üsna õhukest toimikut sõrmede vahel, kõige õhemat neist, mis sõjakohtusse kunagi on saabunud: paar lehte, mille alguseks oli väliposti tsensori ettekanne, ja Christeli kiri onu

Franzule venna ilusa tuttava käekirjaga, paar protokollilehekülge kompaniist (allohvitseride kasuks), Ingolstadtis reservüksuse õienduse, mille järgi Chr. Kroysing (praegu rindel) veebruaris sinna üle oli toodud, märtsi alguses üle antud Niggli tööpataljoni; siis suur vahe, ja juuli keskel märkus: „Toodud raskesti haavatuna“, ning järgmisel päeval: „Maetud Billy's, rist nr. D 3321, koos kahe teise allohvitseriga.“

Väga vaikne oli selles toas, mille helehalli tooni elustasid ainult raamaturiidul, iidne gravüür Napoleon III-st seinal klaasi all ning kuldraamis ja kuulsa professori Mertensi pilt laual, keda Eberhard Kroysing ei tundnud. Väljast kostis trummipõrinat ja vilet – Montmédy' nekrutikompanii läks õppusele. Südame põksudes luges Kroysing oma venna kirja, ta vihaseid ja selgeid lauseid, tulvil süüdistust maailma ebaõigluse vastu; tema meeste tehtav ülekohus ei lasknud teda magada. „Ainult mitte pehmeks minna!“ mõtles Kroysing. „Hea, et need võõrad pealt vaatavad, – peab ennast kokku võtma. Christelist oleks hea kompaniileem saanud, ja hiljem tubli kodanik!“ Ning toimikut sulgedes küsis ta härradelt, kas neile pole siin midagi silma torganud.

Mertens lehitses toimiku läbi, andis selle siis Porischile, kumbki ei leidnud midagi ebatavalist. Sagedasti vältab kaua, kuni mehe asukoht, kes rindel ühest kohast teise on paisatud, kindlaks tehakse. „Just,“ ütles pioneerileitnant, nagu täis tähelepanelikkust ja hää ülivärsakas, „ja väikest konksu ei võinud teie seejuures leida: et minu vend on langenud nimelt Chambrettes'i farmi juures, vaevalt miil oma kompaniist eemal, ja et kompanii pistis ta sinna mai alguses, välja vahetamata selle päevani, kui ta õnnelikult langes.“

Üllatunult silmitsesid teda mõlemad juristid. Siis ei oleks aga arusaadav, mis pärast toimik Ingolstadtis saadeti, tähendas härra sõjakohtunõunik. Porisch taipas kiiremini: „Aeg võidetud, kõik võidetud,“ ütles ta oma madala häälega, „muretse endale ainult head sõbrad kantselisse.“ Leitnant Kroysing tegi oma pika käega nõusoleva liigutuse: „Braavo. Ja siis tuli surm jaole, nagu ütleb Wilhelm Busch.“ Kõik kolm tundsid lustaka humoristi Wilhelm Buschi napp värse ja joonistusi, milles see elu julmuse kujutab lihtsameelselt ning ilma süüdistamata.

Sõjakohtunõunik Mertens oleks meelsamini prantsuse maali ja Corot'ga tegelnud: kunstniku poeetiliselt õhulised maastikud meeldisid talle väga. Aga siin oli tema tegevusalal, tema abiga ilmselt toimunud midagi ebatavalist, reeglivastast, mis oli lõppenud surmaga. Näost punaseks minnes palus ta mõlema härra tähelepanu: kas ta on kõigest õieti aru saanud? Ta kordas juba

selgitatud sisu. „Kui see nii on,“ lisas ta juurde, „siis ei või meie menetlust lõpetatuks lugeda, me peame uurimist jätkama.“

„Vabandage,“ ütles advokaat Porisch, „kui see nii on, tekib uus süüdistus ja uus toimik: me algatame süüdistuse allohvitser Kroysingi ettekavatsetud tapmises... Jah, aga kelle vastu?“

Kõik kolm vaikisid. Sündmus kerkis nende ette kogu oma seletamatuses. Keda tuli süüdistada? Kelle süüd võis tõestada? Mis oli tegelikult toimunud? Kas kuri kavatsus oli selge? Teenistuskohustused olid nõudnud, et allohvitser Kroysing asus Chamberettes'i farmis niisamuti nagu leitnant Kroysing Douaumont'is, nagu kümned tuhanded saksa sõjamehed rindekaevikuis. Lakkaamatult neelas sõda mehi, kes olid kõik käsuga oma koha külge seotud. Kes suudab tõestada, et noort Kroysingit siduv käsk põhines mõrtsukalikel kavatsustel „asja“ summutamise eesmärgiga? Tõestatav oli ainult 3. kompanii eksimine aadressiga. Aga tõenäoliselt, nii võidi ennast välja rääkida, oli keegi kogemusteta kirjutaja toimiku heas usus Ingolstadt'i saatnud, kus siis allohvitser Kroysingi saabumist ühe järgmise transpordiga oodati, kuna ta ilmselt oma kompaniist puudus. Selle said kolm meest oletusi tehes selgeks. Allohvitser Porischil ei olnud meeles enam Brahmsi sonaate ega nautinud professor Mertens enam Corot' vaatlemise eelrõõme: ülekohus, võimalik kuritegu joonistus ebamäärastes kontuurides ja vapustas neid. Süüdlased olid hästi kaitstud, teenistuskohustused varjasid neid. Kuidas nende juurde pääseda? Kuid nende juurde peab pääsema, ja jõutaksegi niikaugele. Igatahes võib leitnant Kroysing, nagu ta nüüd nägi, nende kahe mehe ja nende taga oleva kohtuaparaadiga arvestada. Ta tundis ennast äkitselt väga tugevana.

„Härrad,“ ütles ta tänulikult, ja ta hallid silmad sihtisid soojalt, peaaegu rahuldatult kord blondi, kord tõmmut tsivilisti, „ma tänan teid. Kiigutame seda last, kuni ta hällist välja kukub. Mul on juba selge, me vajame süütunnistust. Tegelaste süütunnistusest ei saa meie mu venda rehabiliteerida. Ja seda ma tahan. Seda võlgnen ma oma vanemaile ja onu Franzule, kui mitte vaesele poisile, kellele see aga üsna ükskõik on, olgugi et ta puusärgis pisut murelik oli. Mul on veel tema viimne kiri, mille lugemise mõned väikesed takistused seni võimatuks on teinud. Võib-olla nimetab hääl hauast meie vastase nime. Ja siis hoolitsen ma süütunnistuse eest. Kuidas, seda ma sel hetkel veel ei tea. Elus on ka üks tunnistaja, keda mu vend veel päev enne surma appi kutsus. Kahjuks ei ole ma seni ta nime teada saanud. Aga selle õngitsen ma kergesti välja – selgus, et minu omad ka neid labidamehi raudtee ehitamisel juhivad. Oleme teatud viisil

naabrid – kogu mäng käib vana Douaumont'i ümber, kus ma asun.“

Allohvitser Porisch tegi suured silmad. „Härra leitnant asub Douaumont'is?“ Hirmuga sattus ta karmilt ametlikku kõnelusviisi. „Kas seal saab siis olla?“ – „Nagu näete,“ vastas Eberhard Kroysing. „Kas see ei ole prantslaste tule all?“ – „Mitte alati,“ vastas rinnahääl. „Seal on siis alati haavatuid ja surnuid või?“ Kroysing naeris: „Sellega harjutakse. Seni ei ole midagi juhtunud.“ – „Meiesugune ei kujutlegi, kuidas seal on.“ – „Pole kena teie seisukohast, imekena minu arust. Suurepärase tükk puruks tambitud kõrbet ja vana Douaumont selle keskel nagu laiaks taotud pantser või hügelkilpkonn. Selle pantseri all me istume, ronime vahetevahel august välja ja mängime liivaga. Või umbes nii. Üldse kujutlete teie seda värki ebamugavamana, kui see tõeliselt on. See peab veel veidi vastu, see on Douaumont.“ – „Otse-tule all?“ küsis advokaat Porisch tasa. „Ka seda,“ vastas leitnant Kroysing lõbusalt, „ka sellega harjutakse. Seks puhuks aga, kui minuga midagi tõsist peaks juhtuma, annan teile oma asendaja või järglase, nime ja aadressiga. Meie asi ei tohi selle all kannatada. Täna, mu härrad,“ kordas ta tõustes, „mul on siis nüüd peale suure sõja veel väike erasõda pidada. Aga igaüks meist ajab oma huvialasid edasi, kui tal aega on ja teenistus selle all ei kannata. Sest lõpuks võlgnen ma prantslastele veel kviitungi oma venna eest. Võib öelda,“ ja ta pikad õhukesed huuled kõverdusid pilkavalt, „mina annan selles töös neile paar silma ettegi: väikesed miinid, natuke gaasi, teate, paar ümmargust granaati ja lõpuks Herbes-Bois' plokkmajad, mis me leegiheitjatega tühjaks suitsetasime. Meie vorm on seal suures aus. Kuid seni oli see asjalik kohusetäitmine. Nüüd on meie vahel natuke isiklike asju õien-dada.“ Ta tõmbas vasakusse kätte kinda, pani kiivri pähe, andis sõjakohtunõunikule ja allohvitserile kondise käe, tõmbas parema kinda kätte ja lausus: „Ärge imestage, härrad, kui te minust kaua kuulda ei saa; kui mind ära ei koksata, annan endast kindlasti teada,“ soovis head päeva ja läks.

Mõlemad mahajääjad vaatasid teineteisele otsa. „See on mees,“ võttis härra Porisch mõlema muljed kokku, „ma ei tahaks tolle nahas olla, kes poisi tapmise korraldas.“ Sõjakohtunõunik Mertens vangutas mõtlikult pead. „Mida kõike juhtub,“ ütles ta hukkamõistvalt, „kuidas inimesed üksteisele kurja teevad!“

TEENISTUSKOHUSTUSED

Nüüd liikus leitnant Kroysing trepil teisiti kui varem. Ta ei läinud alla hüpates, vaid kõndis, ja iga mahajäetava astmega kujunes temas plaan. Oli vaja toimida karmi ametlikkusega, ja seda ta teha kavatseski. Kui labidapealikutel oli küllaldaselt teenistuskohustusi allohvitser Kroysingi surmasaatmiseks, siis jätkus neid leitnant Kroysingilgi süütunnistuse saamiseks. Kõik need poisid polnud ju kellegi mehed, nad paistsid seda olevat ainult väliselt, kuid olid plekist ja seest õõnsad. Pigista vaid vähekese, ja sisujookseb välja. Ta oli üsna rahulik, kui ta pruunist tammest ukse kinni lõi ja suurima rahulolu märgiks peaaegu kuulmatult üht viisi omaette ümises.

Veoauto kahe nahkkuues autojuhiga peatus kohe, kui kõhn teraskiivris ohvitser pruunpunase kindaga käe tõstis. Leitnandil oli õnne – auto kuulus leitnant Psalteri kolonni, asus Damvillers's, oli Saksamaa kiirrongile välksaadetise viinud ja sõitis niisamahästi kui tühjalt tagasi. Kaks puhkuselt tagasitulijat, kes pakkidega koormatult oma kastide otsas istusid, tulid vaevalt arvesse. „Kui härra leitnant on nõus paariks minutiks minu kõrvale asuma?“ ütles autojuht, allohvitser, keele järgi otsustades Kölnist. „Me toome veel postikotid ära. Siis võime härra leitnandile leentooli pakkuda.“ – „Tugitool on hea,“ naeris leitnant Kroysing ennast üles vinnates. „Tuleb mul emade kirju soojaks haududa?“

Autojuht muigas. Oli õige mees, see polnud kindlasti Montmédy' mehi. Kui välipostikotid peale olid pandud, jäi Kroysing meelsamini siiski ette istuma. Autojuhid käisid igal pool, tundsid kõiki teid, kõiki millegi poolest tähtsaid kohti, tuletsooni juurdepääsuteid. Need olid „maad sõitnud“ mehed, nagu meremehed ütlevad merd sõitmise kohta, ja olgugi et ohvitseri juuresolekul tagasihoidlikud, siiski valmis paraja sõna sekka ütlema, otsuseid andma ja naljalugusid rääkima, ikka silmi tee heledalt lindilt kõrvale pööramata. Eberhard Kroysing naeris südamest, muigas vahel, rõõmustas, nii et käsi hõõrus, ja ajas silmad imestusest pärani: „Juba?“, kui auto peatus talumaja ees, kuhu kapten Lauber diviisi pioneeristaabi oli paigutanud. „Hästi naersime teiega, allohvitser. Ja nüüd algab jälle elutõsidus.“

Siin tunti leitnant Kroysingit, siin hinnati teda. Relvaliigid, väikesed omaette maailmad oma keele ja omade saladustega, olelesid võitluskoondestes kõrvuti, ja kui pioneerileitnant sattus jala-

väelaste sekka, tundus ta seal võõrana nagu kits lammaste hulgas. Ta oma väeliigi üksustes aga, mis eesliinil laias ulatuses algasid rindekompaniidega ja pataljoni-, brigaadi- ning diviisistaabi kaudu jõudsid pioneeride kindrali näol tagalas, Saint-Martinis, tipuni, oli ta täielikult omal kohal nagu iga loom oma karjas. Kroysing oli näljane, ta oli juba autojuhtidelt searasvaga vorstileiva vastu võtnud; seepärast oli tal hea meel, kui kapten Lauber ta kõigepealt sööma kutsus. Ta sõi koos oma staabi härradega ja mõne ohvitseriga naabrusest; nad olid tühja korterisse väikese söögitoa asutanud – ainult tehnilised väeosad, raadioside ja õhutõrjepatareid, alla tosina mehe, kõik kõvasti oma ülesannetega töös, asjatundlikud ja vastutustundelised. Kapten Lauber, tõmmu Vürtembergi mees, aukraadi järgi ringkonna vanem, oli andnud mõned käitumisreeglid. Keelatud oli lõuna ajal kõnelda teenistusest, samuti poliitikast. Keelatud oli üle poole pudeli veini juua. Kõik muu oli lubatud. Auastme vahed ei tulnud kõne alla, käitumisvormid kehtisid enesestmõistetavalt, ka viitseveltvööblid, juudid kaasa arvatud, olid teretulnud. Pioneerid ja suurtükiväelased, kõik tehnilised väeosad kannatasid Saksa armees tagaplaanile surumise all, mis oli tuttav igale asjasse pühendatule. Ratsa- ja jalaväega võrreldes olid nad suuremal määral saatuse hooleks jäetud, printse ega aadlikke neis väeosades ei teeninud, manöövreil neid suurt tähele ei pandud, nende väljaõpe ega koosseis polnud rahuajal palju armu leidnud. Alles kahe sõja-aasta kestel oli rääkima hakatud, mida pioneerid väärt on. Kes ehtasid vaenlase tule all sillad üle Maasi? Pioneerid. Kes lõikasid enne Gasseni ründamist traattõkkes ainult kääridega relvastatult eest, kui neid samal ajal püssid varitsesid? Kes kaevas kaevikud ja maskeeris positsioonid seal, kus positsioon oli õieti väljaspool võimalust – paekivis ja soos? Kes pildus lapsepeasuursi käsi-granaate? Kes käis ringi neetud gaasianumatega? Kes kandis veel neetumaid leegiheitjaid seljas vaenlase tulle ja põles päästmatult, kui püssikuul tabas? Alati pioneer. Pioneerileitnandid nagu Kroysing olid loendamatu rünnakuid kaasa teinud ja jumala ime tõttu haavamata tagasi tulnud. Ja telefonistid, kes prantslaste tõkkes tules ikka jälle vältimatuid juhtmeid lappisid või kõige eelmistes kaevikutes pealtkuulamisaparaate teenindasid, raske tööga kurnatud suurtükiväelased – kõik olid kuni üleeilseni armee võõraslapsed olnud. Kuni eilseni, ja feodaalrügementides, kus mehel lausa peenusest isegi taguots puudub, veel täna.

Lõuna möödus mõnusalt. Mõned härrad heitsid magama, teised jõid kohvi, kapten Lauber kutsus oma külalise malet mängima: teenistus algas alles kell pool kolm. Eberhard Kroysing mängis

malet suurepäraselt, kohv oli maitsev, sigar samuti, jõuab ehk partii tundmatuga mängida ja õigel ajal oma mutikoopasse tagasi minna, enne kui prantslased oma õhtust õnnistust hakkavad saatma. Elu oli päris kena.

Lämbena ja pilvisena haudus augustipäev kaarjalt kerkivate ümarike kuppelkinkude kohal. Kapten Lauber ja ta külaline jalutasid, kuued lahti, pikas kitsas õunapuuaia, kus äraaetud talupoeg õunaveini oli valmistanud; keset aeda seisid keskmise jämedusega tüved täies lehes, ägades roheliste viljade all. Nagu kodukandis Göppingenis, Švaabimaal, ütles kapten. Ainult et kodus läksid õunad punaseks, siin aga kollaseks. See oligi kogu vahe. Sellepärast sõda peetigi.

Eberhard Kroysing tundis oma intelligentsest ülemast rõõmu. Tal tuli keskmist kasvu kapteni kõrval oma sammu pidurdada, aga ta tegi seda meelsasti. Sest palju parem oli kõnelda vabas õhus ja sahisevate lehtede varjus kui madalais talutubades. „Kes võiks selles asjas teisel arvamisel olla,“ mõtles ta. Igatahes pidi see võima tähed „Kd. d. P.“* oma nime taha asetada, et nii rääkida. Lihtne leitnant oleks paremal juhul nina kõrvetanud. Mõtelda tohtis küll ka leitnant, ja seda oli ta õppinud, isegi sõjamehena, just sõjamehena. „Targaks saanud on vähesed,“ urises kapten Lauber. Ta lühikeseks lõigatud juuksed olid meelegahtadel hallid ja pealael harvad. Visalt üritasid kärbsed rünnakut paljale lagipeale, alatasa vehkis ta neid ära. Kuidas on eesliinil, keerutamata, avameelselt mehejuttu rääkides? See oli esimene, mida ta kuulda tahtis, enne kui leitnant Kroysing omaenese mured välja laob. Eberhard Kroysing kehtas õlgu: omaenese mured? Temal ei ole muresid. Tema tuli just selle avameelse mehejutu pärast. Jalaväge tuleb abistada, vaesekestel pole just põhjust naljatamiseks. Igal pool orus, nii paremal kui vasakul, enamasti ära nähtud, on niinimetatud positsioonid lehtrites ja kaevikutes ägeda tule all. Kolmkümmend korda on prantslased rünnanud, kolmkümmend rünnakut ja enamgi on sakslased tagasi löönud, pioneerid ikka kaasas. Edasi aga enam ei saa. Praegu jõuab august lõpule. Kui hästi läheb, on veel kuus, kaheksa kuiva nädalat kasutada. Siis aga tungib meestele kallale uus vaenlane – vihm.

Nad käisid edasi-tagasi, Kroysing ikka kaptenist vasakul, väsimatult kohta vahetades. Higi oli ta üsna pikki juukseid niisutanud, ta kuivatas neid käega, pühkis kae vastu pükse kuivaks ja kõneles edasi. Kes tema kombel jaanuari lõpust peale siin pai-

* Kommandeur der Pioniere.

gal on pidanud olema, kes selle savige maa sitket ja kiuslikku, põhjatut ja otsatut pori teab, see tunneb asja. Praegu sööb võitlejate moraali peamiselt metsik tuli, seda hävitavad alalised võitlused, kohutavad kaotused. Söögitoomine ega laskemoona järelevõdu ei õnnestu ilma surnute või haavatuteta; ei saa välja vahetada ega suuremaid rühmi lähemale viia ilma meeste arvu vähendamiseta, eesliinile jõuavad nad piinatult, pingul närvidega. Seal ei ole neid korralik varjend ootamas, nad ei saa julgesti välja magada. Ainsaks kindlaks kohaks kogu piirkonnas on vanaonu Douaumont. Kui prantslased sellegi maatas tee, siis on ta ometi kolm kilomeetrit tagapool päris rindejoont, ja need kolm kilomeetritki on suur asi. Kui veel vihma tulevad – mis siis saab? Kes siis vastu peab?

Kapten Lauber tõmbas ägedalt nina. „Nonoo, vaata aga!“ Kroysingi õpetlik toon ja veenvus ta kõnes äratasid temas tahtmise vastu vaielda. Kuid ta oli väga õiglane, kaaluvalt mõtlev mees: ilma iga maastikukurru täpse tundmiseta, ilma kaevikuohvitseri algatuseta ei ole „neil kõrgemal“ materjali otsusteks. Sest nemad on ju tagalas: mida kõrgem ülemus, seda kaugemal tagalas – selles asjas olid Hannibal ja Caesar palju paremas olukorras kui meie kuulsusrikkail aegadel ollakse. „Mis ettepanekud teil, noormees, on, kui selgesti ja ilustamata kõnelda?“ – „Douaumont'i garnisoni ühe tööpataljoniga kõvendada,“ vastas Kroysing ükskõikse, mõtlukuna saapaninasid vaadates, mis mahalangenud üritanud õunapabulatega mängisid. Douaumont on suur, seal on palju ruumi ja ta on julgestatud. Ei ainustki pragu kasemattides ega pikkades võlvkäikudes. Ainult ülemine korrus on purustatud – telliskiviehitused, kaldmüürid, õued, mullavallid. Kuid betoon püsib. Kindlasti on see 21. veebruarist peale oma kaks tuhat rasket mürsku pihta saanud, võib-olla isegi kolm tuhat. Aga mis puutub prantsuse kolleegidesse süvaehituste alal, siis müts maha nende ees!

Kapten Lauber mahvis ägedalt piipu. Neid peab vaatama tulema. Ta on ise selle ala mees, süvaehituse insener vormiriides, kolm korda Douaumont'is olnud, ikka ainult õuedes ja idapoolses soomustornis, mitte kordagi maa all. Kas leitnant Kroysing on kunagi võlvi paksust möötnud? – Kroysing raputas pead. Selleks ei ole ilmaski küllalt vaikset ilma olnud, ikka väga palju rauda õhus. Aga meetrit kolm on betoonkate igatahes. Samuti poleks halb, kui härra kapten vaataks parki, mis tema pioneeride valduses, ja ühtlasi möötmisi ette võtaks. – Kapten Lauberi silmad välkusid. Hea idee võitlevate väeosade töö kergendamiseks Douaumont'i veel paarsada labidameest saata. Loomulikult oma

staabiga, kompanii- ja pataljoniülematega. Siin tagalas istub üsna palju härrasid, elades head elu, teadmata, kuhu issand neid õieti on läkitanud. Seejuures on nende mehed ammu täisväärtuslikud rindesõdurid, pooleldi pioneerid, tõmbavad traattõkkeid kohale, vaavad kaevikupuitu ja laskemoona, kaevavad kaevikuid peaaegu nagu jalaväelased ja saavad tuld nagu needki. Tigeda mõnusesega kuulas Eberhard Kroysing mõtteid, mida ta ise polnud julgenud esitada. Kas kapten Lauber sihib mõnd teatavat meest? Kellest ta lahti tahab saada? Seda ta kindlasti ei ütle – staabihärrad ei lase kergesti oma kaarte vaadata. (Tõepoolest oligi kapten Lauberile vaimusilma ette kerkinud härra Jansch, poliitik, tõusik, kelle ta kord juba Lille'ist ära oli saatnud, – kerkinud, kuid jälle vajunud. Seekord ei sobi, kahju küll. Suurtükivägi, ta sõber Reinhardt, vajab mehi. Pole parata!) – Hakkame siis pihta! „Minu mehed töötavad koos Baieri pataljoniga, kelle peale ma praegu mõtlengi. Pataljoni staap on Mangiennes'is, kompaniid rindele lähemal, ütleme parem, mitte just tagalas.“ Ja võttes kergesti õuna üsna kõrgelt oksalt, seda üles visates ja jälle kinni püüdes jätkas ta: niikuinii on osa mehi reservina kindluse läheduses ja Pfefferrückeni joonel ning võivad sinna jääda. Pataljoni põhiosa aga peab lähemal nädalail kõrgemal nõlvakuil pumpade ja veejuhtmetega kuivade varjendite ehitamisele asuma. „Meie astume jalaväega kontakti ja märgime sobivad punktid nädala jooksul ära. Sel ajal võiks härra kapten Niggli pataljoni liitmise teostada ja ta staabile ordenite ning aumärkide saamisest juttu teha.“ – „Need peavad lõuad ja kuulavad sõna,“ ütles kapten Lauber. Niigi teevad tagala staabid, tagala otse rahuaegne levimine rindehallidele viha. Ja mida need mehed peavad mõtlema, keda rindel neli või viis kuud järjest siia-sinna on paisatud, kes lahingus arvuliselt on kahanenud ja keda siis uuesti on täiendatud ning jälle lahingusse saadetud, – kui need tagalasse tulevad ja selle tunnistajaks saavad, kuidas seal elatakse. „Meiesugune juba teaks, kuidas väeosade moraali tõsta. Aga parem on sellest mitte enam mõelda.“

Ohvitserid vaatasid teineteisele otsa. Loomulikult on parem vaikida. Nad mõtlesid ülemjuhatajast – troonipärijast ja keisri pojast, kes vahel rindekompaniide äraminekul ennast neile valges tenniseülikonnas oli näidanud, reketiga tervituseks viibates. Nii-suguseid stseene pildistati ja avaldati ajakirjades. Mõnigi ohvitser ei saanud sellest aru.

Kapten Lauber ohkas. Ta oli tubli sõjamees, valmis oma viimast Saksa võidu heaks andma. Et leitnant Kroysing just praegu lahkuma hakkas, oli õige ja mõistlik. Ta saab auto, endastmõiste-

ravalt, kui auto mehe täna ta rebaseauku suudab viia. Suur osa maastikust on tule all.

Kui kapten Niggli saadeti lihtsal paberilipakal surmaotsus, nimelt, et ta oma meeldiva korteri Mangiennes'is vahetab Douaumont'i vastu, arvas ta alguses lugemisega eksinud olevat. Tööpataljonil ei ole adjutanti, üldse mingit staapi, ainult veltveebel ja paar kirjutajat talle asjaajamiseks antaksegi. Peale selle on härra Niggli kuninglik Baieri riigiametnik, ta armastab sissetulnud pabeleid esimesena näha. Ta istus mugavas kodujakis, mida vaevalt vormiks võiks nimetada, rahul jumalaga, rahul oma nimepühaku püha Aloysiusega ja iseendaga, ning jõllitas paberilipakat vaadata, mille pioneerikindrali ülesandel kapten Lauber Damvillers's alla oli kirjutanud ja mis tema, Niggli, surma saatis. „Jah, mis see siis õige olgu?“ mõtles baierlane oma südame, oma õllest rasvunud Weilheimi südame kohalt rinnust kinni kahmates. Ta on ju ometi maakaitsekapten, perekonnaisa, hoolitseb kahe alaealise lapse ja priske naise Kreszentia, sündinud Hornschuh, eest. Siin peab eksitus olema, nagu tihti selles sõjas. Inimesed on ju inimesed, nad võivad nii kergesti eksida, härra naaber. Niikuinii on tal vaja kapten Lauberi juurde ilmuda. Württembergi meest ta tundis, sellega ajab ta asjad joonde. Ta pani käsu kokku ja pistis selle oma kuluunud põdranahast kirjataskusse, siis jälle tagasi püksitaskusse. Seda ei tarvitse esialgu keegi näha. Hädaohtu on kergem kõrvale juhtida, kui sellest veel ei räägita.

Ta sõitis kohale, rind täis kunstlikku ükskõiksust, rasva uppunud, vidukil silmade kavalas pilgus üsna palju meeleskindlust. Tagasi tuli ta mehena, kes elu tõsidust näha on saanud. Lauber, see švaabi siga, kõnn, sihuke räbalapundar, oli vihast tõmmuks läinud. Mis ta siis õige mõtleb, küsis kapten. On ta siin maja iluks? Nii kaunis kapten Niggli siiski ei ole. Ja kas ta arvab, et tema on Saksa armee ainus perekonnaisa rindel? Ärgu häbistagu ennast oma meeste ees, pigistagu hambad kokku ja andku oma tublidele meestele head eeskuj. Sõdur võitleb teisiti, kui ta näeb, et tema ülem, kes iga kuu palju raha saab, temaga vähemalt hädaohtu jagab. Ülehomme kell kolm hommikul asub ta oma kolmanda kompaniiga teele, Douaumont'i pioneeripark saadab talle teejuhid. Siitpeale allub ta sellele pargile, ta viiakse üle 10. armeekorpusesse, kuulub Douaumont'i garnisoni, tal on nüüd võimalus välja paista, kogemusi omandada. Muide, sõda ei lõpe täna ega homme, ja ühelegi saksa ohvitserile ei ole elukindlustust antud, asub ta siis Mangiennes'is, Damvillers's või Douaumont'is. Neljas kompanii jääb siia, võtab üle kõik raudteesalgad, esimene ja teine aga tulevad Douaumont'i järele, kui tööd seda nõuavad.

Tööks on: jalaväe kuivad varjendid, mis moodustavad kaitse selgroo ja võivad talle ordeni tuua. Jah, seal ei aidanud miski, seal pidi Alois Niggel Weilheimist, Ülem-Baierist, sõna kuulama ja kangelast mängima.

Nõrk kuuvalgus, teise veerandi kuusirp, on alles kesköö aegu tõusnud. Täielikus vaikuses liigub tööpataljoni sõdurite kolm kolonni, raskelt koormatud ranitsate, tööriistade, pakkide ja kastidega, läbi Spincourt'i metsa. Teed nad tunnevad, nad on seda ise korras hoidnud; mets – pöögid niiskel pinnasel – on õudselt tihe, kohati mürskudest puutumata, siis jälle nende purustatud, olenevalt rinde suunast ja suurtükiväe positsioonist. Mehed on kahvatud, rõhutud, paljudel väriseb lõug, nii et nad suitsetadagi ei saa, nii mõnigi sulane ja popsipoeg palvetab oma roosikrant-siga, ainult paar linna lõuapoolikut kõnelevad üleolevalt. Horisonti varjab nende silme eest kõrgendik 310, mille all nad 'Bezons-vaux' teeristil kell kolm oma teejuhte peavad kohtama. Igaüks selles marssivas kolonnis soovib aega sinnamaani venitada, igat ajaühikut pikendada. Vaba päev ei ole täna kedagi rõõmustanud, ka mitte värske, niiske õhk pärast kuumust. Nad kujutlevad Douaumont'i tuldpurskava mäena, mille sügavusse neil tuleb kaduda. Peale selle liigub kuuldusi kohutavast plahvatuses, kus üle tuhande inimese surma on saanud, keegi ei tea, kuidas. Seda jutustasid neile pioneerid, nende eestöölised, kellega neil nüüd koos tuleb elada. Paljud tahavad sellest õnnetusest veelgi rohkem üksikasju teada saada, kui see pealegi iga päev võib korduda. Terve pataljon surnuid, ütlevad pioneerid. Seepeale ei taha keegi astumisega kiirustada.

Kella kolme ajal on silmad ammugi pimedusega harjunud. Juba pool tundi istutakse tee ääres kastidel või täistuubitud seljakottidel, mida kaks kokkurullitud tekki, mantel ja poolsaapad vormitult paisutavad. Kumedalt kajab kära, mis kandub siia kõrgendikult 310, selle kohal tantsib punase või valge helgiga vaikne kuma. Siis kerkib pimedusest kolm saledat kuju, ainsaks relvastuseks teraskiiver ja gaasimask, igaühel metsast lõigatud kepp käes. Kaastundlikult silmitsevad nad labidameeste tohutut kraami, üks allohvitser teeb kapten Niggelile, kes oma hobuse juba tagasi on saatnud, ettekande – pioneerid asuvad kolme rühma etteotsa, minnakse hanereas mööda kõvaks tallatud jalgradu. Lehtrites peegeldub tume taevast. Raskel sammul astuvad tööpataljoni omad, toetudes oma labidaile. Pioneeridest hoovab suurt rahu. See tähendab: labidameestel pole sugugi vaja muretseda – sel ajal ei juhtu midagi, meie jalaväel on isu täis, ja prantslastel

sedas enam. Surnud aga, kes Souville'i all, Thiaumont'i kindlustuste juures ja Fleury' varemeil kõdunevad, ei hammusta enam kedagi. Minnakse mäest alla, lauges orus avaneb lühikeseks ajaks vaade kahvatult leegitsevale horisondile – valgusraketid –, kuulipildujate ragin kõlab neetimismasinade haamerdamisena. Ikka jälle tuleb viimastel komistades ning lõõtsutades järele rutata, et mitte maha jääda ja enne varavalget kohale jõuda. Öine tuul kannab imalaid ja vastikuid lõhnu, vormitud mustad laigud süvendavad rasket pimedust ümberringi; kuu, küüned ülespoole, täidab lehtreid valguse ja varjuga. Siis katab tornitaoline mägi ikka enam kasvades kogu vaate, ta nõlva mööda minnakse üles, kui hommiku esimene hingus mehed külma värisema paneb. See on kõrgendik 388, ütlevad pioneerid, pikk lehtritest lõhutud vall, mis enam vall ei olegi; seda nimetatakse ikka veel Douaumont'i kindluseks. Suure võlvi varjus – purustatud müüri on liivakottidega parandatud – seisab, käed taskus, pikk kuju, müts kuklas. Kaks uudishimulikku silma vaatavad saabuvat kolonni.

Mida haistavad ärapöörduvad ninad? Purustatud müüre, inimeste rooja, püssirohusuitsu ja tardunud verd.

ÕÕNSAS MÄES

Esimene peatükk

METSSEA KURISTIK

Nagu õiendaks hobusekari juues oma kaelu jökke, vajasid Maasi kõrgustikud paremalt ja vasakult jõekäärudesse. Need olid Argonnide harud, mille ümarikud kupud ja kõrglavad läänest itta hajusid. Maa oli haljas ning jõgedest rikas, orud täidetud soiste metsadega: kõrgetüveliste pöökide, sangleppade ja saarte vahel õitsevas põõsastikus ning kibuvitsatihnikus tuhnis metssiga, pesitses part. Paaril tee ääres ülesharitud kõrglaval asusid külad, olid jõgede kallastele siginenud veskid; Lotringi agarad ning arukad talupojad kasvasid õunu ja harisid viljapõlde, pidasid veiseid ja hobuseid. Maa Moseli ja Maasi vahel on oma tuhat aastat viljakas ning jõtkas olnud; seda on harinud keldid, roomlased ja frangid. Soodus on ta naabrus roheline ja valge Champagne'iga.

Poolteist tuhat aastat valvab Verduni linn siin Maasi silda enne kaitsvat jõesuuet. Linna kindlus paikneb kõrgemal iidsetest, pidulike sõorakende ja innukalt tõusvate noolkaartega kirikutest ning kloostritest. Ta tänavail kees rikka ümbruskonna varasid ümbertöötavate Prantsuse väikelinnade elu. Viisteistkümmend tuhat inimest elatus oma kätetööst ja oma ammu tsiviliseeritud ajude leidlikkusest: nad tegid õmblustöid, valmistasid kondiitrisaadusi, kudusid kangaid, sulatasid metalle, ehtasid masinaid ja tegid mööblit. Nad õngitsesid jõeharudes, palvetasid lilledega kaunistatud altarite ees, jõid oma veine ja kohvi, käisid pidulikult rietatult pulmades, lasksid oma paljusid musta- ja heledapäiseid lapsi tänavail ning õuedes mängida.

Linna piiras kindlustatud fortide ring, mitmekordne, koosnedes moodsaist ja iidseist. Kindlusteringi läbimõõt oli viisteist, ümbermõõt üle viiekümne kilomeetri. Sest linna vastas, kaugel idas ja ometi ähvardavalt lähedal, kerkis Saksa riigi koloss, keda oli val-

lanud sõjavaimustus. 1792. ja 1870. aastast peale tunneb linn Saksa suurtükke ning väeosade kiivreid. 1914. aastal ähvardas linna kolmas pealetung; see kallutati kõrvale Prantsuse armee võiduga Marne'i ääres, inglaste ja Orléans'i neitsi abiga, kes oma Lotringi kodumaad, lähedast Domrémy'd, armastas.

1916. aasta 21. veebruaril hakkasid põhjaliku ettevalmistuse järel linna tänavail uluma mürsud, tappes elanikke, lõhestades laste pealuid, paisates vanu naisi treppidest alla; kõikjal tulehäre, suits, segadus, metsik kaos. Nendes linnaosades, milleni kaugelaskesuurtükid ei ulatunud, vingusid lennukipommid. Üle tuhande suurtüki, nende hulgas seitsesada rasket ja kõige raskeimat, sülitas ööd kui päevad terast ja plahvatusi rünnakuks valitud sektorisse: see oli Maasi parem kallas, idakallas, Consenvoye ja Woëvre'i tasandiku vaheline ala, edelasse käänduv kolmekümne kilomeetri laiune kaar. Siis tormasid Saksa diviisid jääkülma poriga täitunud urgudest ja kaevikutest rünnakule. Hoolimata ettearvestatud üllatusest sattusid Marki, Hesseni, Vestfaali, Alam-Sileesia ja Pooseni grenaderid ning Tüüringi maakaitsevälased igal pool vastupanule. Vastupanu osutas lumest pehmeks läinud maapind veega täitunud lehtrite kaasabil; vastupanu osutasid tihedad metsad ja abivägede vaikivad salgad, vanade sõdalaste kombel hädas väänkasvude, visa kibuvitsatihniku ja vabarnapuhmastega; vastupanu osutasid plokkmajad ja okastraadiga välipositsioonid; vastupanu osutasid peale Prantsuse jalaväe veel kütid ja suurtükivägi. Esimese nädala nelja päeva järel teadis maailm: üllatusrünnak Verdunile on äpardunud. Kuus armeekorpus, peaaegu kakssada tuhat sakslast, oli peale tungimas, kuid see arv ei olnud küllaldane. Olgugi et Douaumont'i fordi lange mine maailma kuulutama sundis ja sakslastele võidutunnet andis, jäi võit siiski tulemata. Verduni kindlust ei saadud üllatusega vallutada.

Sakslased ei tahtnud selle tulemusega rahule jääda. Nende väeosad olid vägitegusid korda saatnud, mis ületasid sajandite muinasjutte. Nad olid metsi rünnanud ja mäeseljandikke vallutanud, plokkmajades puhta töö teinud ja kuristikke kamminud. Polnud nad hoolinud šrapnellide tinarahest ega mürsukildude terasnugadest, vihaselt ja meeleheitlikult ning täis ohvrimeelt olid nad prantsuse kehadesse tääke torganud ja käsigranaate pildunud. Nende eelväed olid teisel pool Douaumont'i Souville'i seljandikult Verduni agulite katuseid näinud. Veel üks pingutus, ütlesid käsutajad, ja linn on meie käes. Nad ütlesid seda märtsis, aprillis, nad ütlesid seda mais ja juunis, kuni juuli keskpaigani, siis ei oelnud nad seda enam. Väeosad ei teadnud, mispäras nad

edasi ei pääse. Neid vahetati välja, saadeti jälle tagasi, nad kaotasid ühe meesteparve teise järel, said täienduseks üha nooremaid mehi. Nendest see ei olenenud, et Verduni kindlus vastu pidas. Nemad lahkusid määratud ajal oma halbadest positsioonidest, higistavad suurtükiväelased, tulistamisest poolkurdid, kandsid käsukohaselt tule ettepoole, jalavägi tormas käskluse järgi, nagu ta õppinud oli, Prantsuse lehtrite ja kaevikute kallale ning valutas neid, hävitas prantsuse liha ja verd ning andis ise liha ja verd, higi ja närve, tarkust ja vahvust, jõudu ja valmisolekut. Kõigile oli öeldud, et nad kaitsevad siin oma kodumaad, ja nad uskusid seda. Samuti oli neile öeldud, et prantslase jõud on otsas, ja nad olid sedagi uskunud – veel üks pingutus, veel üks löök! Nad pingutasid, andsid veel lööke, nende söögitoojad langesid, hobusemehi tapeti pukis, suurtükiväelased panid vaenlase tulele viisalt vastu. Uusi väeosi nihutati ette, ja rünnakule läksid Baieri diviisid ja Preisi kaardivägi, Württembergi jalavägi ja Badeni kui ka Ülem-Sileesia rügemendid. Siis nähti lõplikult, et tulemust ei ole. Kes oli vigu teinud? Kust tuli vigu otsida? Ikka rohkem ja rohkem mürske oli heidetud, ikka rohkem inimesi puruks rebitud, tapetud, vigastatud, kadunud, vangi sattunud. Verduni kaitseks oli Prantsuse armee veerand miljonit meest saatnud, nende hulgas peaaegu seitse tuhat ohvitseri, Saksa armee oli veelgi suurem. Ilusad külad muutusid esialgu varemeteks, siis rusuhunnikuteks ja lõpuks tellisekuhjadeks; metsad esialgu raiesmikeks ja põõsastikuks, siis kooritud tüvede surnuaiaks, lõpuks kõrbeks. Ja see kõrb ulatus Flabas' ning Moirey' alt Souville'i küla kaudu üle kõrgendike ja kuristike, oma pikkuselt-laiuselt tükk valgete laikudega kuumaastikku Maasi kallastel, kõrbevärville ja täis ümarikke auke; Verduni linn oli oma kindluste varjus küll kannatada saanud, kuid püsis. Rünnakud ähvardasid teda, vasturünnakud kaitsesid, sõda tammus paigal.

Augustikuu vältel oli Bertin jõudnud rüüstatud lagendikel koduneda, mida kaartidel ikka veel Fosse'i, Chaûme'i ja Wavrille'i metsaks nimetati. Juuli algusest peale oli ta väga palju muutunud: habe oli tal sageli ajamata ja harjastes, kuid näost oli ta tumepruun ja tervem, ta suu ei jäänud enam nii kergesti ammuli, ja ta pilku prillide taha oli midagi vaagivat, midagi küpsemat siginenud, sest need kaks viimast kuud olid ta keerulistesse, hoopis soovimata sekeldustesse kiskunud, need tegid teda rahutuks, ja mitmesugused mõtted kadunud Kroysingist olid teda niisamuti piinanud kui vaade puulaipadega täidetud lõpmatuile lagendikele, millega ta nii täielikult oli harjunud, et ta jalg isenesest loendamatuid terasekilde vältis. Siin, parimas maailma-

dest, oli lünk, siin minetasid maapealse olemise auväärased paratamatused oma jõu. Ta oli mitmesugustes olukordades tule all olnud ja mürskude ning šrapnellide eest jooksnud või ka otse nende tulle. Kuid tema uskus oma õnne. Nüüd oli siis ette määratud, et tema omal nahal veel palju mitmesuguseid katsumusi saab tunda, enne kui ta tegelikkust lõplikult mõistma hakkab.

Ühel päeval hüüti keset Fosse'i metsa orust tema nime. Ta oli parajasti põlvili raudteerööpaid kruvimas, mis olid määratud mürske otse viieteistkümmesentimeetriste suurtükkide juurde viima; imestusega hüüdis ta: „Siin!“

Üks noormees lonkis tema poole, pioneeriallohviter, kulunud raudristilint nõopaugus ja käed püksitaskuis. Küsivalt tunnistas ta Bertinit; need silmad selles lapseninaga piklikus näos olid läbitungiva pilguga nagu looma omad; jah, see noor allohviter Süssmann nägi välja nagu kogenud ahv, kes iga paari päeva tagant ilmub, vaatab ja jälle kaob; hooletult olid ta jalad sääresidemeisse mähitud, isegi vöörihma polnud tal vööl. Sigaret suunurgas, kükitas ta Bertini kõrvale. „Ei olnud kerge teid üles leida,“ ütles ta. „Juhtub,“ vastas Bertin mutrivõtit katsudes, „kõvemini ma ei suuda.“ Hea, et ta oli isa tiseritöötoas igasuguseid tööriistu õppinud tarvitama: seetõttu ei peetud teda siin saamatuks. Allohviter Süssmann proovis: liiper oli kõvasti kinni. „All right,“ ütles ta, „ega ma ei tule sellepärast. Pean teid leitnandi juurde kutsuma.“ – „Missuguse leitnandi juurde?“ küsis Bertin. Süssmann vaatas talle otsa: „Meie Kroysingi juurde loomulikult. Ei olnud kerge teid üles leida: te polnud talle oma nime öelnud.“ Bertin tõusis: „Kas teie kuulute siis tema meeste hulka?“ – „Muidugi.“ Nad läksid järgmise jätkukohani, kotist kruvisid ja mutreid võttes. „Käed rikub ära,“ ütles Bertin, „aga ikka etem kui kantselei.“ Ta põlvitas jälle maha; Süssmann kruvis teist krüvi, nagu polekski ta „ülemus“. Tuulehoog keerutas üle ta pea kolletavaid lehti. „Ja mida ta nüüd oma vennast mõtleb – kui te asjaga kursis olete?“ – „Kahetseb,“ vastas Süssmann. „Nähtavasti on ta igapidi veendunud, muidu ei oleks ta venna kompanii ja pataljoni staap Douaumont'is.“ Bertin vaatas talle taipamatult otsa: „Kapten Niggel?“ – „Asub praegu Douaumont'is. Juhus. Douaumont on suur garnison. Selles isamajas on palju eluasemeid. Leitnant laseb küsida, kas te ei tahaks selle kirja lugemisel juures olla.“ – „Ja minu kompanii?“ sõnas Bertin kaheldes sekka. Allohviter Süssmann sülitas oma sigaretikoni suust: „Leitnant Kroysing on siinkandis suur elukas, ja mida kaugemale te eesliini poole lähete, seda suurem. Seda teavad isegi teie panjed. Ainus küsimus on, kas te julgete. Douaumont on

praegu üsna rahulik, ka selle juurdepääsuteed. Aga muidugi: meie mõisted ei ole teie omad.“ – „Kust teie neid teate?“ küsis Bertin vastu. „Kord varem põlesin ma tahtest välja paista. Kuid praegu, kui oled viisteist kuud preislaste juures teeninud...“ Mõlemad naersid – „vanad kalad“, välimütsid viltu peas ja vaba olemisega, heidaksid meelsamini ennem korra rohkem kui vähem porisse pikali. „Aga hädakorral tulen ka teie juures toime, kuidas teile ainult ligi pääseb?“ – „Meie nõuame teid välja,“ vastas Süssmann lihtsalt ja seletas, mis neil Bertini suhtes kavas on. Pioneeripargile alluvad kõik juurdeveoteed sellel maa-alal; neid ei ole vähe. Nende meeskonnad asuvad osalt kaevikutes, osalt plekkbarakkides. Augustikuu läbi polnud neil põhjust naerda; nüüd lõpuks on vaikne ja seetõttu ka puhkus. Üks raudteeputka Metssea kuristikus ida pool Bezonvaux'd Ornes'i raskesuurtükiväe patarei läheduses vajab abitelefonisti („ja kus need on, seal istud nagu pogriss“). Ta oli abillst nõudnud Bertini kompaniist ja saanudki ühe mehe, kõva kuulmisega tisleri, kellele kommutaator oma kaheksa armetu lülitiga pealegi surmahirmu oli sisendanud. Mees oli just äsja tagasi saadetud. Bertin oli naerust kõveras. Just nii see oli: tiser Karsch. Seejuures oli kompaniis terve hulk intelligentseid mehi. „Aga näiteks mind teie ei saa: juute ei komandeerita ära, see oleks loodusseaduste vastu.“ Seda ei tohi naerda, arvas allohvitser Süssmann etteheitvalt. Iga juut peaks alati kõigi üheõigust kaitsma. „Eks kaitske Janschi ja ta kamba vastu,“ ütles Bertin kulmu kortsutades. „Meid on kompaniis tervelt kümme juuti – keegi meist ei ole kantseleis. Major Jansch on nüü nimetatud natsionalistlik toimetaja.“ – „See ei aita teda,“ ütles Süssmann põlastavalt. „Kroysing nõuab teid ja mitte kedagi muud. Kaks nädalat metsas oma väikeses putkas, kaheksa tundi tööd, kuusteist tundi oma peremees...“ – „Olgu,“ ütles Bertin. „Viisteist!“ hüüdis allohvitser Böhne. Igalt poolt tuli töökompanii sõdureid kokku, iga mees oma välipudelit, joogipeekrit ja toidukotti pika nõõri otsas järele lohistades. (Ainult väikeste plekk-silindritega gaasimaske ei pandud kuhugi ära: sagedasti tulistati gaasiga.) Bertin läks oma kuue juurde, mille ta pöögi tüvesse mehe kõrgusel peatuma jäänud mürsukillu otsa oli riputanud. Süssmann oli ikka tema kõrval. Minnes küsis Bertin, kas putkat palju tulistatakse. Süssmann raputas pead: putka on väljaspool tuletsooni, sellepärast see tolles imelikus nurgas ongi, aga kuuskümmend sammu vasakule ja sada meetrit paremale algab tõepoolest prantslaste tuleala. Seda on nad varem üsna ohtralt õnnistanud; kui aga baierlased Fumini ja Châpitre'i metsa ning Alpi korpus Thiaumont'i vallutasid, on Prantsuse patareid tagasi

võidud. Bertin võttis oma toidukotist leiva, noa ja kunstmee-purgi – leivapealisena mõeldud kollane siirup oli kõrvetatud suhkrust. Ta pakkus ka teisele, aga see raputas eitavalt pead. „Mina eelistan sooja einet.“ Seejuures pani ta uue sigareti ette. „Ilma võita?“ küsis ta. „Ja kunstrasva samuti ei ole?“ (Kunstrasvaks nimetati maitsvat konservi ploomirasvast ja lihast.) „Meil seda ei ole,“ ütles Bertin. – „Meil saate kõike, teiega võrreldes on Douaumont'is priske elu.“ – „Kui palju sinna maad on?“ küsis Bertin. „Kui prantslane laskmisega vahet peab, siis kolmveerand tunni tec. Kui kõmmutab, tuleb lamada ja vaikseksjäämist oodata. Ja alati ikka gaasimaskiga.“ Närides sõnas Bertin: „Meie, juudid, oleme imelikke asju sööma harjunud.“ Süssmann suitsetas. „Mina sõin varemgi kõike.“ – „Mina ka,“ vastas Bertin, „aga kunstrasva pole proovinud.“ – „Selle järele lakume veel mõnigi kord sõrmi,“ ütles Süssmann, „sel talvel läheb asi tõsiseks.“ – „Kui vana te olete,“ allohvitser Süssmann, kui ma küsida tohin?“ – „Kuue-teistkümmet ja poole aastast käisin nii kaua peale, kuni pioneerid mu vabatahtlikuna vastu võtsid, arvestage ise!“ Bertin toetas lahtise noa põlvele, jättes närimise pooleli. „Inimeselaps,“ ütles ta, „mina pidasin teid kahekümneviieks.“ – „Minul on siin nii mõnigi kogemus,“ irvitas Süssmann. „Edaspidi ehk räägin sellest. Teid nõutakse siis välja ja saadetakse homme varahommikul tulema; kella kuue ümber hommikul helistage meile. Meil on teiega otseühendus, kui see puruks pole lastud. Kroysing rõõmustab. Paistab, et ta on teist heal arvamisel, kuna teie ta venda kohe uskusite.“ Bertin raputas pead: „Ei olnud suur kunst uskuda. Ainult vend võis selles asjas pime olla.“

„Nüüd tuleb koju vantsida.“ Süssmann tõusis üles, tõmbas kuue siledaks. Ta berliini murrak üllatas ja kõlas nii veenvalt, et Bertin naerdes küsis: „Sind on Spreest välja õngitsetud?“ Süssmann raporteeris: „Just nii! Berlin W, Regentenstrasse, justiitsnõunik Süssmann, põline läänlane. Nõndaks siis, homme õhtupoolikul,“ noogutas ta hüvastijätku pead ja lonkis puutüvede vahele kadudes minema. Bertin vaatas talle imestades järele, heitis siis sooja äratallatud maa peale pikali, sõi oma siirupileiva ära, silmitsedes taevasina, ja imes mõnuga oma plotskit. Ja omamoodi õnnelikuna, päikesekullast rõõmu tundes leidis ta, et talle seni rohkem risti peale pole pandud, kui ta kanda suudab. Veel lamas ta siin unistades, veel polnud sõda talle rusikat nina alla pannud nagu vaesele väikestele Kroysingile. Seda põnevam pidi olema lähemalt tegemist teha vanema vennaga, kes need osavad härrad omal jõul enda valdustesse oli toimetanud. Elu liikumine toimus hüppeliselt. Sõda tõmbas teda järjest lähemale. Järgmiseks jaamaks

on Metssea kuristiku jaamaputka, ülejäämine Douaumont. Tal ei olnud midagi selle vastu. Kirjanik ei või saatuse kalapüügist keelduda. Ta silmad vajusid kinni, ta nägi hõbekalu, kellel oli suu rumalalt lahti, ujumas sinises vees, kõik ühes suunas; plotskiga käsi langes maa peale, temaga ei võinud midagi juhtuda, ka kaladega ei võinud midagi juhtuda. Ta magas juba.

Järgmisel keskpäeval kell kaks ilmus Bertin äraminekuks oma kantseleisse. Ta sõjalise väljanägemise eest oli hoolt kantud: talle oli nahkvöö antud, mis meest koos hoiab, ja pähe hall, vahariidest, messingristiga nokkmüts pandud, mis senini kaua kuskil Preisi laos olid uinunud.

Augusti lõpp on Prantsusmaal kuum, korrapidaja veltveebel Glinsky tahaks õieti magada. Kuid ta ei või ometi keelduda tollele Bertinist sõdurile isiklikult reisiõnnistust andmast. Krae lahti, kõnnib ta täissöönuna ja silmi kissitades valvel seisva mehe ümber. Kõik on korras: hallid püksid viksitud saabastes, jalaväelase kuub, seljakott laitmatult täidetud, poolsaapad paremal ja vasakul kokkurullitud mantli ning kokkupandud teki all. Siis istub ta kaksiraksti toolile, lausa lahkus ise. Ta teab, ja Bertin teab samuti: oleks see komandering tagalakülla viinud, oleks kompanii vähemalt katset teinud nimelisest nõudmisest hoolimata seda mehelt ära napsata. Aga see viib ettepoole, ja ei või ial teada, kuidas läheb; kui pioneerid just seda telefonisti tahavad: palume! Kompaniil ei ole pioneeridega kontakti, seepärast pole teada, kes seal nõudis; kompanii koostöö pioneeridega toimub eranditult suurtükiväe-pargi kaudu, ja seda jälgitakse agaralt, pargis aga ei teata Kroysingite perekonnaasjadest midagi. „Vabalt,“ ütleb korrapidaja veltveebel Glinsky. „Teie olete haritud mees, seepärast pole mul vaja sõnu raisata.“ („Oi-oi,“ mõtleb Bertin, „mehike meelitab – mis plaanid tal siis on?“) „Teil tuleb nii mõnigi asi heaks teha, ma loodan, et te oma ülesande hästi täidate.“ Bertin vastab täielikult sõjaväelasena: „Just nii, härra veltveebel!“ Aga neid kuulekaid sõnu lausudes on ta valmis lööki või torget saama ning loodab omaltki poolt sõnakese vastu öelda, mis härra Glinskyle meelde tuleb, et teda Billy'sse laatsaretti ei lubatud minna. Heasüdamlikult jätkab Glinsky: „Teid ootavad soodustused, mis ei ole just tühised, – neliteist mugavat päeva kommutaatori juures. Tulge siis jälle tervelt tagasi. Teie post saadetakse teile järele; teie kodune aadress meil ju on?“ – „Ah nii,“ mõtleb Bertin peaaegu lõbustatult, „see kena mees küünistab juba. Sest see viimane lauseke küsib juba surmasõnumi saajat, kui temaga midagi peaks juhtuma!“ Bertin teeb enda rumalaks ja vastab rõõmsalt ning muretult: „Just nii, härra velt-

veebel,“ ning ootab oma hetke. „See pidi hea sõber olema, kes teile selle koha muretses,“ jätkab Glinsky usalduslikult silmi kissitades. „See oli vist allohvitser Süssmann, eks ole?“ Selles lauses on tigidust, vihje, et üks juut teist hätta ei jäta, vähemalt selle arvamise järgi, mis Glinskytel juutidest on. Aga nüüd on Bertini kord. „Ei,“ ütleb ta vabalt Glinskyle hallidesse unistesse dogisilmadesse vaadates, „küllap andis selle korralduse härra leitnant Kroysing Douaumont'i pioneeripargist.“ See tabab. Toolil ratsutaval mehel jääb suu ammuli: „Kuidas leitnandi nimi on?“ küsib ta üksisilmi teisele otsa vahtides. „Kroysing,“ kordab Bertin valmisolevalt. „Eberhard Kroysing. Noore allohvitseri vend, kes juuli keskel hukkus.“ – „Ja see käsutab Douaumont'is?“ küsib Glinsky ikka veel hingetuna. „Ei, härra veltveebel,“ vastab Bertin, „ainult pioneere, kes samuti sinna kuuluvad.“ Rohkem ei tarvitse ta ütelda, sest Glinsky taipab kiiresti. Midagi on siis lahti Baieri labidameeste üleviimisega Douaumont'i (millest muidugi jutud käivadki), praegu on sellel seletus, ja nimelt ebaselge ning ebameeldiv. Ta ei viitsi enam lahkust teeselda. „Lahkuda,“ kätartab ta korraga, „ümbertöörd! Kuidas sinna jõuate, näete ise.“ Bertin teeb pöörde ja lahkub kantseleist rahuldatult. Kuidas ta sinna jõuab, sellest on ta ammu teadlik: autojuhtidega, kes Ornes'i kuristikku mortiiiridele pakse, lühikesi, kahekümne ühe sentimeetriseid mürske viivad. (Mispärast Bertini lahkumise järel 1./X/20 toitmine silmatorkavalt paraneb, ei tea loomulikult keegi: või ja hollandi juust, suured lihatükid lõunaks – otse nõidus! Ja see veider olukord kestab tervelt viis päeva. Kuuendal ja seitsmendal päeval järgneb mõõn, kaheksandal aga, kuna midagi pole juhtunud, valitseb jälle vana lobi: traadipraad [kuivatatud aedvilil] ja kangelasrasv [peedimarmelaad].)

Kümme minutit pärast kaht paneb Bertin oma seljakoti pargi telefoniputka põrandale ja laseb endale uut tööd seletada. Ilmneb, et Steinbergquelli laskemoonapargi telefonistid on kenad mehed. Nemad on juba mitu päeva värisenud, et ühel neist tuleb Metssea kuristiku puhkuselolijat asendada; nende ees saladusi ei ole. Kuulda saades, et sinna vastikusse kohta, kus alatasa müri-seb, läheb üks teine, on nad ülimalt tänulikud. „Ah, see on ju lapsenälg. Sul on su kaheksa lülitit vastavalt jaamadele ees ja taga – ühendus pioneeripargi, lähema raudteeposti ja suurtükiväegrupiga, ja kuidas sa ühendad, seda näitavad sulle uued kaaslased paari minutiga. Ja hädahohtlik ei ole see hoopiski, sest kui juhe katki on, lähevad seda lappima teised mehed.“ Et uustulnukas peab enne pioneeriparki jooksmas ja liinirikkest teatama, sellest vaikivad nad sõbralikult. „Muide, läheduses on sinu kaas-

mäalasi, ülemsileeslasi," teeb telefonist Otto Schneider teatavaks. Bertinit ei huvita ta lähemad kaasmaalased: tal on baierlaste, hamburglaste ja berliinlastega palju rohkem ühist, teda huvitab ainult üks Sileesia rügement, viiekümneseitsmeste suurtükirügement, kus teenib ta väikeveli. Üleeile sai ta jälle emalt kirja; ema ahaste ridade vahelt värises vastu hirm, et vahest väikest Franz Bertinit polegi enam. Läänud sügisel poiss juba korra sai haavata.

Kella kolmeks oli teada, et tõmbid kahekümneühesed on peale laaditud. Bertin võttis oma seljakoti õlgadele, oksliku kepi kätte ja jooksis alla, vastates oma kolmanda rühma meeste uudishimulikele ning nõokavaile hüüetele lõbusalt. Kõik asjad olid erakordselt korras: mahajääjad olid rõõmsad, et nad võisid maha jääda, Bertin rõõmus, et ta minema pääses. Sileesia suurtükiväelased, väsinud nägudega kondised mehed, ei mänginud viisakust: „Viska kotipundar õlalt ja pane käed külge!“ ütlesid nad talle oma kareda r-iga ja kõrgelekrunitud täishäälikutega. Bertin varjas oma pettumust: ta polnud arvanud, et tal tuleb koormatud platvormi aidata üles lükata. Ja kui ta pisut pahasena tõmpjaid mürske vaatles, mis lamasid hällikujulises platvormis nagu prisked imikud, avastas ta endamisi imestusega: Glinsky polnud teda mingil kombel vapustanud – ei segadusse ajanud ega hirmutada suutnud. Suurepärane uudistunne!

Keset tühja orupõhja hargnes suurtükiväelaste raudtee itta. Metssea kuristik, ütlesid nad, suubub paremalt, on kolmas, üsna kitsuke, ja seal on palju rohelist – see ongi ta tunnuseks. Küllap ta üles leiab. Bertin kõndis kiiresti, hoolimata seljakotist ja kuuest. Esimest korda oli ta täiesti üksi selle lageda taeva all, kõrvetava päikese käes. Iga hetk võis suvisest õhust surm talle peale langeda. Ta pidi ennast kokku võtma. Mõttes needis ta oma rumalust säärase käsu peale mineku pärast, ainult et Eberhard Kroy-singi silmis meheks jääda. Igal pool jäljed lehtrite vahel: kes ei peaks siin eksima! Higist läksid prilliklaasid häguseks, ta puhastas neid värisevate kätega. Surmavaikus hirmutas, iga kaja mäeseljaku tagant kohutas teda; kui üks lennuk õhku tõusis, oleks ta meelsamini maha heitnud – ta oli liiga lühinägelik ära nägema, on see sakslane või prantslane. Nii sammus ta, hambad kõvasti piipu surutud, küürakas vari ta kannul, nagu ta esiisa, kes Maria Theresia ajal Austria Sileesia mägismaal oma kaubapambuga talust tallu oli käinud. Ta loendas kuristikke: üks oli tal juba selja taga, teine tema vastas, ees päikesetolmus paistis veel kaks. Ta vaatas kella, nagu pakuks see talle abi, koorma ja üksinduse surve peksis ta süda metsikult. Kui ta varem poleks harjunud

olnud sisemisi raskusi võitma, oleks ta otsa ümber pööranud ja käsu täitmata jätnud. Nüüd aga puhkas ta lehtri äärel jalgu, jõi välipudelist paar lonksu leiget kohvi, süütas uuesti piibu ja sundis ennast rahulikult hingama. Kaua oodatud üksindus oli tal siis lõpuks käes! Ta siunas, sõimates ennast eesliks, tõenäoliselt sarnanes ta talupojale, kes esimest korda läbi suurlinna liikluskeerise trügib: teda hirmutavad nii autod ja trammid kui ka tõttavad inimesed, ta pelgab küsida, tunneb ennast nagu kuu pealt kukkununa, ja kui ta lõpuks suud julgeb paotada, on ta juba päris eesmärgil. Bertin pilutas silmi, varjates neid kätega: see poolpõiki seal paremal peaks olemagi Metssea kuristiku suu. Ta hakkas jooksmas, minnes nõlvakust alla hüpetega, ja aeglustas alles oru põhjas käiku, kui ta ees hakkas paistma haljendav kaos. Parempoolset mäeveeru katsid üksteise otsa paisatud, kohutavalt purustatud ja vildakalt murtud tüvedega puulaibad, närbunud lehed kollendamas okstel ja murtud latvadel, nende vahel hulk noori võsusid ja kuivanud kibuvitsu, üksikud noored pöögid seisis lipuvarrastena püsti, lehtrid metsa all aga valendasid otsekui maa kondid. Seda pidi olema teinud Saksa tulistamine: mäekülgi oli lage põhjapoolt. Lõunapoolse veeru olid omakorda ära rüüstanud prantslased: ristloodis niidetult lebasid puud siin läbisegi, suuremate ja rohelisemate lehtedega. Äkitselt nägi ta otse oma nina ees noolega nimelauda: „Metssea kuristik! Tee algab siit.“ – „Pagana pihta,“ mõtles ta kergenduse ja ühtlasi murega ning pistis jooksmas – langenud puude vahel ja neist üle viis jalgrada. Järgmisel minutil ulus miski ta pea kohal, juba lamas ta vastu langenud pööki, seljakott kuklasse põrganud. Tume kõmakas vastu mäekülge tema taga, siis teine. Ta ootas: ei lõhkenud. „Ei lõhke,“ mõtles ta kergendusega. Prantslased tulistasid uute ameerika mürskudega, ja nendest ei olnud asja; ainult mürskude ulumine, see käristav metsik heli, oli teda ehmatanud, ja mustade kätega ruttas ta edasi. Puulaibad näisid talle kohutavaina.

Kuidas peaks see looduse hävitamine kord hüvitatama? Hetke pärast tegi kuristik käänaku: puutumatu mets, põlismets.

Ta ümber oli roheline ja varjuline, linnud laulsid pöögikroonides. Päikeselaiguliste tüvede kõrval tõusid hulganisti noored võsud, peened nagu sõrmed, nagu lapse käsivarred, nii pikad, et võisid ülal valguses võrseid ajada. Põldmurakad laiutasid oma väärte ja ajasid hiliseid õisi, kandes punavaid ning mustjaid vilju. Roherohelistena katsid mäeveeru kõrgemal mõõkjad piibelehed, viirpuu põimus kukerpuupõõsastega, sõnajalalehvikute sulgjas kangas mattis kergelt sammalt ja kiive. See oli ime, mägismets nagu koduse puhkuserännaku ajal. Kui hea oli siin vabalt istuda,

seljakott kivi najale pandud, kepp jalge vahel, midagi mõtlemata puhata! Öhk siin metsa all oli jahe ja elustav.

Viie minuti pärast sattus Bertin jälle raudteerööbastele. Ilmselt oli see tagavaratee. Juba paistiski lainplekiga kaetud plokkmaja. Viimaks ometi! Ta andis au ja tegi ettekande nagu kord ja kohus kapralile, habemikule mehele, kes läve ees istus ja keppi löikuda nokitses. „Oledki päral,“ ütles kapral ükskõikselt, kõneldes sahiseva s-iga Baadeni murrakut nagu teinegi mees, kes paljajalu ja särgiväel nende juurde lonkis, rahul, et kolmas mees kohale oli jõudnud. Kas ta skatti mängib, küsiti Bertinilt. Mängib küll. Tõi ta palju täisid kaasa? Siin peab ta enda puhta hoidma. „Tänu jumalale,“ ütles Bertin. Need maakaitsemehed oleksid teenistusega hädapärast ka ise hakkama saanud, nad tundsid hirmu ainult ärakutsumise pärast. Telefonikapil, mis raudteed teenindas, oli tööpoolest ainult kaheksa klappi, aga ööd kui päevad pidi keegi valvel olema, millal mõni klapp langeb. Bertin proovis oma uut aset, riputas seljakoti voodisambale, rullis teki lahti, võttis seljakotist oma tarbeasjad: pesu, kirjutustarbed, suitsukraami ja naise pildi ümmarguses raamis. Siin oli siis kaheks nädalaks ta kodu.

Kella kuue eel võttis ta Friedrich Strumpfi nimelise kaprali juhtimisel, kes eraelus oli pargivaht Schwetzingenis Heidelbergi lähedal, ühenduse Douaumont'i pioneeripargiga. Kui ta musta torusse oma soovi ütles, et temast teatatakse leitnant Kroysingile, kõõritas baadenlane umbusklikult talle otsa: uuel mehel näib suuri tutvusi olevat. Veidi aja pärast andis allohvitser Süssmann vastuse: härra leitnant laseb tervitada; tema, Süssmann, toob ta homme õhtupoolikul parajal ajal ära. Seniks head kordaminekut. „Hüva,“ ütles Bertin; siis läks ta oma uusi kaaslasti enda suhtes rahustama. Ta pakkus baadenlastele sigareid ja jutustas, kuidas ta 1914. aasta suvel Neckaris oli supelnud, kirjeldas Schwetzingeni lossiparki – mošeeaga, eks ole ju? kuurvürst Karl Theodori ehitatud, ja linnumajas oli imeilusaid linde, seal pidi ka hiina paviljon olema ja väike marmorbassein – ja nii võitis ta Strumpfist pargivahi südame viie minutiga – see lausa säras. Nüüd näitas ta Bertinile oma mõlema lapse pilti – poiss kooliräitsaga, kümneaastane tüdruk kassiga – ja püüdis teda valgustada kolmanda mehe, tedretähelise punapea iseloomu suhtes. See Heidelbergi tubakatöoline Kilian olevat äkiline mees, kes armastab targutada, sallimata vasturääkimist, kuid hea seltsimees, kui teda kohelda osatakse.

Tol õhtupoolikul sai Bertin selgeks, mis laadi siinne teenistus on, mäherdused patareid läheduses paugutavad, millal ja kuhu prantslased tulistavad ja mis nagu ümbruskond õieti on: Douau-

mont edelas, selle vastas kirdes suure nõlva taga Ornes'i kuristik, Bezonvaux aga, või see, mida nii nimetatakse, peaaegu täpselt idas. Neist vasakul tulistasid prantslased üht patareid, kergeid välihaubitsaid kuristikust kolmveerand tunni tee rinde pool, kellelt nad mõnikord posti saavad, suurtükiväelased toovad seda laskemoona järel käies; kui neid paar päeva näha ei ole, tuleb ise järele minna. Need seal on pahurad mehed, vist poolakad Vene piirilt, sõnad kolisevad suus nagu telliskivid, ainult nende leitnant on kena mees, sellel on seal surmigav. Ta nimi on Schanz.

Ohtusöögil, kui nad jõid rummiga teed ja sõid praetud leiba pekiviiludega ja Bertin parajasti hoidis oma leivalõiku vitsarao otsas tule kohal, käis üle katuse undav müra, ulumine, vilin ja ragin, jäi siis vakka ja kordus uuesti ning jälle uuesti. Baadenlased ei tõstnud silmigi – viieteistkümneste õhtupalve, Thiaumont'i ja kaugemale. Vastik hää, loomuvastane, mis oma ülitigedat loomust juba kaugelt kuulutas. Bertin istus üpris põrutatult. Kuid ta ei kuulnud mürisemas inimeste tehtud tööriista, mille tarvitamise ja tegevuse eest oleks vastutav inimene. Tema meelest mürises seal ürgjõud, laviinitaoline, mille eest olid vastutavad loodusjõud, mitte inimesed. Sõda, see inimeste rajatud käitis, näis talle ikka veel saatusest määratud katastroofina, purustavate elementide mässuna, mis ei allu arvustamisele ja mille eest ei ole vastutajat.

Teine peatükk

HÄÄL HAUAST

Äkki, teise päeva lõuna paiku, oli Erich Süssmann seal, vaatas oma läbitungivate silmadega ringi ja lubas baadenlastele uue mehe õigel ajal tagasi saata. Teekond välihaubitsate kaudu? Kena. Nagu kaks koolipoissi asusid nad tee, sammusid põiki üle raudteeliini, ületasid laudu mööda oja, ronisid mäest üles, läbi puude ja põõsaste, päikese käes ja varjus, pöördusid paremale ühte kuristikku ja olid sedamaid piiratud mahaniidetud metsaga, läksid poolel nõlval karjateed mööda, mis jooksis orus raudtee kõrval. Allohvitser Süssmann tundis kõiki neid metsi nimepidi: taamal oli Vauche'i mets, siin Moyemont, kaugel ees Hassoul kuristikega. Igaüks neist oli sõna tõsisel mõttel vereojasid maksnud, nii saksa kui prantsuse omi. Nad kegrasid kitsale tee, kohe selle järel haaras Bertin Süssmannil õlast: „Näe! Prantslane!“

Paar sammu nende ees põõsastes oli üks sinihallis vormis mees seija pööranud, teraskiiver kuklas, nagu oma asjale minemas. Süssmann naeris lühidalt: „Prantslane muidugi. Ta seisab siin teetähiseks välihaubitšate juurde. Teda ei tarvitse karta, surnud mis surnud.“ – „Ja maha teda ei maeta?“ küsis Bertin jahmunult. „Auväärt härra, kus maailmas teie siis liigute? Siin pole piiblit ega Antigonet. Siin vajatakse teetähist ja võetakse, nagu ta on antud.“ Bertin vaatas tapetust mööda minnes kõrvale – see oli pika terasekillu nagu mõõgaga murtud puu külge naelutatud. „Raske miin,“ ütles Süssmann. Bertin häbenes surnu ees. Ta tundis vältimatut vajadust surnu kiivrile ja õlgadele mulda puistata, ta surma lepitada, ta maaemale jälle tagasi anda. Silmaga otsis ta lihatut nägu ja kuivanud käsi. „Suur jumal,“ mõtles ta, „võib-olla noor isa, kes viimati puhkusel olles neil õlgadel oma pojukest kandis?“ Vaikides ruttas ta Süssmanni kõrval. Ootamatult jõudsid nad rohelise presendiga kaetud laskemoonariitade juurde. Vasakul paistis jälle raudtee; varsti selle järel keset puurisu tõstis suurtükk rasket toru, lafett kõvasti maa sisse kiilutud. Alles nüüd märkas Bertin traadiga ühteseotud mahapaisatud puutüvesid, liivakotte ja maskeerimiseks kasutatavat siniste, pruunide ning roheliste laikudega kaetud riiet. Tühjade kestade hunnik roostetas läheduses väärtusetu vanarauana. Neid hüüti. Süssmann rääkis valvega, kes ilma püssita ringi lonkis. Bertin sai teada, et posti ei ole, võib-olla tuleb homme. Kõhna sõduri habemes suust kõlas ülemsileesia kange murrak võõralt.

Lõpuks kerkis nende ees paljand fordini nagu mägi, millest plahvatusena oli tükk ära murtud, – niisugusest pinnasest polnud Bertin veel kúrja undki näinud. Maa paljastus nagu pidalitõvest söödud nahk mikroskoobi all, haav haava kõrval – sambulised mädakärnad. Muld oli pudev ja otsekui põletatud, puujuurte jäänused looklesid pinnal nagu ussikesed. Ühes lehtris vedeles kimp riknenud käsigranaate. „Õige,“ mõtles Bertin, „siin oli ju igal pool kord vesi.“ Traattõketel lipendas riideräbalaid, rippus üksik nõõpidega käis; maas vedeles padrunikesti ja kuulipildujalindi jäänuseid, kõikjal inimese rooja ja virnade viisi plekk-karpe, ainult inimeste eneste jäänuseid ep olnud. Kergendusega ütles ta seda Süssmannile. Viimane vastas: „Küllap aprilli alguses siin surnuidki oli! Me ei võinud muidugi neil vabalt haiseda lasta. Viskasime nad sinna nurga taha suurtesse lehtritesse.“ – „Mis ajast te siis siin olete?“ küsis Bertin imestunult. – „Ammu,“ naeris Süssmann. „Enne võtsime meie mäe ära, siis tuli ta sisikonnas näitemäng, selle järel olin paar nädalat ära, siis tuln jälle siia tagasi.“ – „Mida te näitemänguks nimetate?“ – „Plahvatust,“ vastas Süss-

mann. „Koomiline maailm, ütlen ma teile. Ma olin kord surnud; see pole pooltki nii halb. Palju enam torgib küsimus: mispärast? Kelle heaks me kõike seda teeme?“ Bertin jäi seisma, et hinge tõmmata; iga vastus, mis pähe tuli, näis talle võimatu: selles paigas tundus igal sõnal kopitanud paatost küljes olevat. „Jah, noor sõber,“ pilkas teda ta väike saatja, „siin jääb teilgi suu lukku. Teietaolised näivad mulle ikka nagu kogemata balloonilt alla sadanutena, kes vajavad mõningat seletust planeedi kohta, kus nad praegu ringi komberdavad.“ – „Võtame tänuga teatavaks,“ ütles Bertin solvumata. „Kui prantslased meile aega annavad...“ – „Miks nad ei anna,“ vastas Süssmann külmalt, „nemad istuvad praegu niisamuti pigis kui meie. Nemad ei liiguta sõrmegi.“

Mäkketõus arenes rönimiseks, kepist oli palju kasu. Kui nad traattõkked selja taha olid jätnud ja tõstesillast üle astusid, märkasid nad aukudes tabamustest painutatud hundilõksude raudraage. Bertin tundis lubja lõhna ja isesugust raípehaisu. Süssmann naeris: „See on Douaumont'i hais – et me seda ei unustaks.“ Valvepost neid ei hõiganud. „Kui te ohvitseri näete, peate tervitama, siin, oo, võõras, tuleb teenistuskohustusi täita,“ õpetas Süssmann. „Esiialgu ei näe ma siin midagi,“ vastas Bertin, ja ta häälel kajatas pimedas tunnelis vastu. Paremal ja vasakul haigutasid nüüd väikesed võlvkäigud, mille laes põlesid elektrilambid. „Me oleme loodetiivas,“ ütles Süssmann, „märtsi lõpus oleksid prantslased meil peaaegu pea kohal tantsinud, aga sellest ei tulnud midagi välja.“ Sõdureid jooksis neist mööda, tööriistade kimbud õlal; paar paksult porist pionceri tervitasid Süssmanni. „Need saavad täna magada,“ ütles ta, „muidu oleme ennast rohkem ööloomadeks dresseerinud. Naljakas, kuidas kõigega harjutakse. Inimloomusele ei ole ilmselt piire pandud.“ – „Ja mida teie teete?“ küsis Bertin. „Seda te ju teate – väliraudtee ehitamine. See on meie puhkus. Ja täna ma üldse uitan ringi. Pärast viin teid tagasi ja homme hommikul külastan teie kolleege Fosse'i metsas.“ – „Tervitage neid ka minu poolt,“ naeris Bertin.

Pioneeripark täitis võimsa viisnurga poolt tiiba. Keegi ei suitsetanud – siin hoiti muidki asju kui traadikerasid, kaevikupuitu ja hundilõkse. Mööda minnes märkas Bertin vitskorve, kahe sangaga nagu hiigelnooletuped, milles olid rasked viskemiinid, terav ots allapoole. Raketikastid tuletasid ta enda pargi püssirohukaste meelde. Need olid päris uued. Üks ajamata habemega allohvítser jagas parajasti paarile jalaväelasele rakette. Hoolikalt loendas ta padroneid kahele tünnila asetatud laua peale. Tema taga oli üks lahti; valge võlvi all ootasid vedelikuga plekkanumad. „Leegi-

heitja oli," ütles Süssmann. „Mida teil kõike ei ole," ütles Bertin. „Surnuist ülestõusmise kaubamaja," nõustus Süssmann. „Võtame oma kena osa kogu mäetööstusest omale, eks ole?" Tagapool, lampide ebaselges valguses, andsid Baieri labidamehed tööriistu ära. „Neil on nüüd kaksteist tundi puhkust," ütles Süssmann. „Leitnant jälgib pörgulikult, et neile vabal ajal mingit tööd ei antaks. Jah, kapten Niggel, see imestab." – „Kui sügaval maa all see toimub?" – „Küllalt sügaval pühapäevaks ja esmaspäevaks," vastas Süssmann, „meil on kolm meetrit betooni pea kohal ja suur kasarm, soomustornid ja kuulipildujad, ühesõnaga – kõik mugavused. Siin elab meie leitnant."

Bertin astus ühte võlvialusesse, võttis valveseisangu. Leitnant Kroysing istus akna all, suure laskeava ees, kahe mürsuga purustatud müüri vastas. „Väljavaade rohelisse," naeris ta Bertinit tervitades, „siit näen isegi tükki taevast." Bertin tänas teda meeldiva lähetuse eest, mis talle oli muretsetud. Leitnant noogutas – ta polevat seda teinud sõbralikkusest, vaid vähemalt ühe inimese säilitamiseks, kes sõjakohtunõunik Mertensile Montmédy's kogu asja ära võiks seletada. Sest Mertens peab allohvitser Kroysingi rehabiliteerima. „Christophi surmast saab mu isa üle ja minu omast samuti, kui ma otsa saan. Selleks ju ravis ollaksegi. Ainult mitte erandit, mõistate, mitte rahva jutu all olla! Aga kui Baieris hakatakse rääkima – ja sellest tuleb jutte –, nagu oleks üks Kroysing ainult surma tõttu sõjakohtu karistusest pääsenud, siis tunneks isa ennast solvatuna ning häbistatuna, ja sellest peab teda säästma." Osavõtlikult vaatas Bertin kollakaspruuni nägu, mis näis talle veelgi kõhnemana kui eelmisel korral. „Oleks halb," mõtles ta kuuldavalt, „kui veel eraviisil alatuste vastu võidelda tuleks." Eberhard Kroysing asus tõrjele. See polekski halb, see oleks sport ja hüvitus, ja ta nägu näis Bertinile sel hetkel niisama armutuna nagu maa väljas, mis koosnes ainult üksteisega ühendatud kraavidest.

Ruumis valitses kaine päevavalgus. Allohvitser Süssmann tõi kausi sooja veega. Leitnant Kroysing võttis sahtlist paar poognat valget kuivatuspaberit; selle hankimine oli kestnud paar nädalat. Pikkade teravate sõrmedega päästis ta siis valgest taskurätikust venna tarretunud kirja ja pistis vette. Kolm pead, üksteise ligi, kaks pruunijuukselist ja üks blond, vaatlesid, kuidas esiteks roosa, siis pruunikaspunane värvus läbi veekihtide tungis ja põhja settis. „Ainult ettevaatust," ütles Süssmann, „jätke see preparaat minu hooleks." – „Preparaat on hea," pomises Kroysing.

Ülesanne oli hell: paberit hoida, tinti mitte laiali uhtuda ja kiri siiski loetavaks leotada. Kõik sõltus õigest ajast. Surnu oli

välipostipaberit kasutanud; lehele võis kahele küljele kirjutada, samuti ümbriku sisepoolele. Kleepaine hoidis kõike koos, ettevaatlike liigutustega hõljutas Süssmann kirja edasi-tagasi, silmapilkselt värvus kogu vesi pruuniks. „Võin ma välja valada?" küsis ta. „Kahju," vastas Kroysing, „nüüd ei saa ma kedagi sundida seda ära jooma." Vaikides tühjendas Süssmann veekausi ämbrisse, valas kirjale uut vett peale, ja kleebitud küljest avaneski see juba. Kiri muutus pehmeks; kolmas vesi jäi selgeks, kuivatuspaberite vahele pandud lehed näitasid ainult veidi laiali läinud kirja. „Hea tint," ütles Kroysing sunnitud rahuga. „Poiss armastas ilusat musta tinti. Tahate kuulda?" – „Ongi valmis," mõtles Bertin hinge kinni pidades. „Kes oleks seda võimalikuks pidanud!"

„Armas ema," luges Eberhard Kroysing, „vabanda, et ma seekord oma kirjaga sulle muret teen. Olen sulle seni oma olukorda roosilisemalt kirjutanud, kui see on. Teie olete õpetanud meid õigust rääkima ja seda jälgima, mis õige on, ei kellegi ees tagasi pörkama, jumalat rohkem kartma kui inimesi – nii ütlesid sina. Ja kui ma enam jumalat ei usugi, nagu sa ju tead, ei ole siiski kadunud see, mida lapsena oleme õppinud. Kirjutasin nimelt aprillis onu Franzule kirja, kus ma näitasin, kuidas meie allohvitserid sõdurite toiduvarustusega ümber käivad ja lihtsa mehe kulul endale häid päevi teevad. Onu Franz teab, kui tähtis on solvamatul õigustunne meie meeste väimule. See on lihtsalt see, mida tema mõrtsukalikeks sigaduseks nimetaks. Selle kirja avas meie tsensuur. Papa võib sulle seletada, mis pärast selle järel sõjakohtu juurdlus määrati, kuid mitte allohvitseride, vaid minu vastu, ja kuidas meie pataljoni ülem seda juurdlust alustada ei lase. Selle järel pandi mind meie kõige õhtlikumale positsioonile. Emake, kui sa teaksid, kui raske mul süda selle lause kirjutamisel on! Sina hakkad nüüd muretsema, halvasti magama, mind juba maa all nägema. Ära usu, emake! Taban sinu targalt südamest nõu ja abi. Juba kaks kuud elan sellel positsioonil, suure talumaja keldris, ja minuga ei ole midagi juhtunud. Sellest on selgesti näha, kui vähe minuga ka edaspidi juhtub. Lõpmatult ei või see siiski ometi kesta, ükskord saan ikkagi pihta. Sellepärast palun sind: saada kobe onu Franzule telegramm. Ta peab mind tingimata laskma Montmédy' sõjakohtu ette kutsuda. Ta peab sõjakohtule mu täpse aadressi andma, sest ma aiman – kapten Niggel on teinud mingi sigaduse, et mind asendamatuks kuulutada või midagi sääst." („Õieti aimatud, poiss," pomises vanem vend ja pööras lehte.) „Ärgu onu tübje lubadusi uskugu, telefoneerigu kobe sõjakohtunõunikule ja astugu minu eest välja. Ta võib seda

muretult teha. Olen täna täiesti seesama kui kahe aasta eest vabatahtlikult sõtta minnes. Minu vastutustunne ei lubanud mul aga vaikides pealt vaadata. Katsusin Eberhardi kaasa tõmmata, aga tema on kohutavalt oma teenistuses kinni – kus ta on ja mida ta teeb, seda teie ju teate –, ja tema kui ohvitser ei või ka minu loosse kaasa tõmmatud olla. Ma ei ole juba paar nädalat temast midagi kuulnud. Ja selle kirja saadan teile ka teistkaudu, ühe tööpataljoni akadeemilise sõduri kaasvõitlejaliku abiga, kellega alles täna tutvusin. Ja nüüd, armas ema, tegutse kiiresti ja ettevaatlikult, nagu meie sind tunneme, sa kodu hea geenius. Sul ei ole meie pärast kerge. Aga kui me tagasi oleme ja rahupõlv käes on, siis teame alles, mida elu väärrib, kui kaunis on kodus olla. Sest paljugi on kelmuseks paljastunud, palju rohkem, kui teie aimategi, palju rohkem, kui on lubatud, ja meil tuleb kõik uuesti üles ehitada, et maailm päästetaks selle kordumise eest, mida meie nüüd oma silmaga näeme, oma käega korda saadame ja omal nahal tunda saame. Kuid vanemad ja lapsed – meie armastus teie ja teie armastus meie vastu on vastu pidanud, seda võib usaldada, ja sellega ma lõpetangi. Alati teid südamest armastav poeg Christoph. P. S. Papale eraldi tervitussuudlus. Ta võiks korra ka ise kirjutada.“

Mõlemad kuulajad vaikisid. Igapäevase suurtükitule kauge mürin kõmises vastu suletud akna ruutusid. „Väga õige,“ ütles Eberhard Kroysing ja pani kirja hoolikalt uue kuivatuspaberi vahele. „õieti mõeldud, meie ei istu vähem sügaval maa all, kui selle kirjutaja lamab. Ühe väikese vahega, mis härra kapten Nigglile palju tüli teeb.“

Äkitselt tõmbus Bertin küüru: põgus metsik undamine, siis otseses läheduses mürtsuv löök, mis müüridest tumeda järelkajaga alla veeres; kohe selle järel teine. „Minu abilised,“ naeratas Kroysing.

Kolmas peatükk

KAPTEN NIGGL

Härra kapten Niggli... Meel tulvil torkavat kõrkust ja jonakust, oli ta kohalemarssimise järel magama heitnud, raudvoodisse, mis tema alaliseks rahustamiseks sõbraliku paksusega, valgeks krohvitud võlvi alla oli paigutatud. Korduvalt küsis ta oma kohtlases baieri murrakus garnisoniülema adjutandilt, et eks see Douaumont ole ometi kindel koht? Ja pea kohal on tal ometi

oma tubli vagun tsementi! Kui ta siin paar nädalat magab, saab ta kindlasti esimese järgu raudristi ja on eluksajaks Weilheimis, ja mitte ainult Weilheimis, suur mees. Nii ta mõtles. Ta oli veendunud, et kolmanda kompanii mehed, kes olid sama tiiva hiiglasuurde võlvitud kasematti paigutatud, pärast öist marssi kuuma kohvi, leiba ja rasvakonserve saanud, oma kolmekorruselisel naridel ja puuvillakottidel ilusti välja magavad, et homme hommikupoolikul esimese tööna oma uus kodu põhjalikult ära puhastada. Aga hommikul kohe andsid prantslased temale ja ta meestele hoiatuse uut paika mitte vanataoliseks pidada. Väljakäigukohta otsides sattusid sõdurid Michael Bass ja Adam Wimmerl suurde, lõuna poolt lahtisesse õue, kuhu teatud aegadel oli parem mitte minna, ja kui nad ikka veel kohta otsisid, kuhu maha kükitada, kiskus ford meeskonnale ammu tuttava kaugelaskesuurtüki esimene hommikune mürsk nad tükkideks. See tekitas suurt hirmu ja näis kaptenile märgina, mis ta rinda raskesti rõhus. Palju raskusi oli siin ta rinda rõhumas. Õhk oli raske hingata, tunnelid vastupidi teistele tiibadele tahmast sametmustad. Elektri juhtmed olid äsja pandud, külgunnel täiesti suletud müüriaga, mis oli üsna uus, kuigi osalt moodustasid selle vanad varemed ja rusud. Vastukajavad võlvid ei teinud nalja, teenistuse jaotus oli ebameeldiv: lõhketöid tehti samal ajal, kui Prantsuse suurtükivägi Saksa omaga kahevõitlust pidas, kindlustustöid aga öösiti piinlikus vaikuses ja suitsetamiskeeluga, olgugi et Prantsuse rinne oli ligi kolm kilomeetrit fordist kaugel. Garnisoniülem, Preisi kapten Münsteri ümbrusest, viisakas ja sõnakehv, polnud kellegi joomakaaslane, veelgi vähem jalaväeohvitserid, kes siin ühe varu-pataljoniga olid valmisoleku olukorras, radistid ja telefonistid. Pisut seltskondlikumana tundus suurtükiväe-leitnant, kellele allusid soomustornid. Aga kui Niggli torni sattus, tõmbas ta hirmuga ikka pea õlgade vahele nagu varju otsiv kilpkonn, ja see oli suurtükiväelastele vastumeelt. Pioneeriohvitseriga, kelle juhatusel all kolmanda kompanii mehed töötasid, polnud ta veel kõnelnud. Veltveeblid olid omavahel kokku sattunud, leitnant mehed üle vaadanud. Aga kapten Niggli oli õigustatud ootama, et härra teda esimesena külastaks.

See sündiski. Hommikupoolikul, kella kümne ja üheteistkümne vahel, kui härra kapten parajasti oma abikaasale kirja kirjutas, täis põnevaid ametnikustiilis kirjeldusi, koputati ta uksele ja pioneerileitnant astus sisse. Härra kapten Niggli tuba oli täpselt härra leitnandi enese toa sarnane, ainult selle vahega, et see asus, nagu öeldud, valli teisel poolel, kirdes; nende vahel oli ford kogu laius – tublisti kolmsada meetrit. Leitnant pidi sisse astu-

des peaaegu kummarduma, pikana ja kõhnana jäi ta seisma akna valgusel, millele härra kapten oli vasaku külje pööranud, et kirjutav käsi paberit ei varjaks. Vaimustatult tõusis kapten Niggli külalist tervitama. Aga juba võõra esimesed sõnad võtsid ta hingetuks. Härra kapten lubagu lahkesti, ütles see pioneerileitnant, et ta ennast kaptenile tutvustab: Kroysing on ta nimi, Eberhard Kroysing, ja ta loodab härra kapteniga kõige paremat koostööd. Rahulikult ja ametlikult lausus ta seda, uurivad silmad härra Niggli näol. Ametniku tööala kasvatab enesevalitsemist; viisakalt pakkus kapten külastajale istet. Teiselt poolt tabas härra Niggli vaimusilmaga viirastuslike seoste ähvardavaid kontuure. „Kroysing?“ kordas ta küsivalt. Ja pikk leitnant kummardas jaatades: „Just nii. Kas härra kapten tunneb seda nime?“ – „Meil oli kolmandas kompaniis üks allohvitser...“ – „See oli minu vend,“ pistis leitnant vahele. Kahjuks, kahjuks viib surm ikka kõige paremad ära, ütles kapten Niggli osavõtlikult. Allohvitser Kroysing oli kohusetunde eeskujud, temast oleks ohvitserkonna ehe saanud. Tal oleks tarvitsenud veel paar kuud vastu pidada, siis oleks ta kõige halvemast väljas olnud, oleks puhkuse saanud, ohvitseride kursusele saadetud, kõik oleks hästi läinud. Ja just enne seda pidi prantslane ta maha lööma! Leitnant kummardas tänades: jah, sõda ei ole oma teha, ta vanemad juba harjuvad sellega vähehaaval. Ta vend oli talle mingist sõjakohtu juurdlustest teatanud, kui nad viimast korda kokku said. Aga see oli aprilli lõpus või mai alguses, kui ta mälu ei peta, varsti pärast kohutavat plahvatust, igatahes metsikute rünnakute ajal Thiaumont-Fleury'le, ta ei saanud siis tõepoolest mahti, võis vennaga ainult kakskümmend minutit kõnelda. Mis seal õieti oli? – Kapten Niggli küsis kõigepealt, kust see tuleb, et kolleeg teenib Preisi väeosas, kuna Kroysingite perekond on ometi Baierist, Frankimaalt, kui ta hästi mäletab – Nürnbergist. Leitnant seletas talle seda: tagavara-viitsõveltveebline astus ta tehnikaülikooli semestri lõpus Charlottenburgis Brandenburgi pioneeride väeosas ja jäi sinna leitnandina edasi. See näitab samuti Saksa riigi ühtsust, mille pärast vanaisad on palju vaielnud ja seitsmekümnenadal aastal võidelnud. Aga kui selle sõjakohtu juurdluste juurde tagasi tulla: mis asi see õigupoolest oli? – Ei midagi, või niisamahästi kui ei midagi. Väliposti tsensor hakkas liiga närviliselt peale, ja allohvitser Kroysing, tubli poiss, oli ühele kõrgele sõjaväeametnikule kahjuks paar ettevaatamatut väljendust kirjutanud. Täpsemalt ei suutnud kapten Niggli sel hetkel meelde tuletada. Tal oli põrgulikult paha meel olnud, kui nii tubli sõdur sellepärast juurdlustesse pidi kistama. Kuid see ei sõltunud ju temast, pealegi oleks noor Kroysing iga-

suguse kahtluseta juurdlustest puhtalt välja tulnud. Ah, kõik alahindavad just neid hädaohтусid, mis labidamehi alatasa ähvardavad! Kas härra kolleeg ei ole kuulnud, et just eile hommikul kaks tema meest puruks lasti, just samuti nagu paari kuu eest Christoph. Leitnant märkis hingepõhjas, et Niggli ütles „Christoph“, aga ta ei teinud väljagi. Ka tema on kindel, et sõjakohus ta venna oleks rehabiliteerinud. Aga kus toimik on? Kelle juures ta hüvituse pärast samme võiks astuda? – Jah, seda kapten Niggli ei teadnud, toimik läks ametlikku rada, kõige liha teed. Küllap veltveebel Feicht kolmandas kompaniis võiks selle kohta teateid anda. Veltveebel Feicht, kordas leitnant, samal ajal kirjutades. Ja kuidas on venna pärandiga? Igasuguseid väärtasju, osalt vanavanaisa aegadest, kuninglikult Baieri maakohutunõunikult Kroysingilt, isiklikud asjad, millest ema lohutust võiks saada. Ja paberid, arvatavasti märkmed, arvatavasti luuletused. Christoph kirjutas neid vahetevahel. Küllap ema tahaks omastele ja sõpradele väikese mälestusvihiku koostada – lühidalt, kus see kõik on? – Sügava hämmastusega arvas kapten Niggli, et see on kõik haiglasse jäänud. Ja haigla on selle, nagu kord ja kohus, koju saatnud. – Ei, nii see ei ole. Haigla teatas leitnant Kroysingile matusepäeval, et selle pärandi on kompanii viivitamatult tagasi võtnud, kojusaatmiseks. Sellest näeme, ütles kapten, kui kohusetruult kolmanda kompanii kantselei oma meeste eest hoolitseb. Siis on see vara Nürnbergi läinud. – Hm, ütles leitnant Kroysing, siis tuleb tal ainult tänada. Kapten Niggli loaga tahab ta kodunt järele küsida, kas pärand on juba kohale jõudnud, ja siis härra kaptenile teatada. Aga nüüd ei taha ta enam härra kapteni aega viita: ta ongi tema kirjajutamisest täiesti isikliku asja pärast katkestanud. Nüüd veel üks teenistuslane küsimus: kas härra kapten ei saadaks võimaluse korral – meeste julgustamiseks – isiklikult varahommikul õhkijate meeskonda või öösel positsioonide ehitajaid? See jätaaks kindlasti hea mulje ja oleks härra kaptenile ülemuse ees kasuks. Hädaohtu on ju nii sees kui ka väljas. – Seejuures kummardas ta ja lahkus vanema auastmega ohvitserist eeskirjapärase tervitusega: kannad koos, sõrmed mütsi äärel. Kätt ta ei andnud.

Weilheimi maksuametnik Niggli istus, vaatas talle järele, pühkis otsaesiselt higi. Äkitselt tuli ta teadvusele, et ta on siin võlvis-tikus vangis nagu lõksus, võib-olla nagu hauas. Mispärast ei olnud tol totral allohvitseril Kroysingil niisugust nagu kui ta vennal, nimelt nii ohtlikku? Mispärast oli tal süütu poisinägu, ja miks käitus ta nagu tobu? Häda sellele, kes on sattunud nende silmade alla, neisse kättesse! Ainult loll arvaks, et see oli juhus,

mis tema, just tema ja nimelt ta kolmanda kompanii siia tõi. See mees teab midagi – mida, võib aimata. Nüüd tahab ta teda, Niggli, sellesse neetud letrimaailma saata, kus ta pikema jututa kaob, ükskõik, kas tapab ta mürsukild või kuul. Ei, sellele arvestusele tuleb kriips peale tõmmata. Ta kirjutab otsekohe kapten Lauberile, veel parem – telefoneerib, kohe. Keegi on kapten Lauberit petnud: siin viiakse isiklik asi teenistuslikule pinnale. Tema ja ta mehed ei ole siin omal kohal, sellest peab kapten Lauber ometi aru saama. Või peaks ta esiteks Simmerdingi informeerima, ja Feichti? Mis on Kroysingi pärandiga juhtunud? On see ikka veel kompaniis, kupa kellelgi aega polnud poisi kirjutusi läbi vaadata? Olid mehed selle omavahel ära jaotanud? Ah, see ei ole pakiline. Enne kui Kroysing kodunt vastuse saab, on nõu leitud. Kõige kiirem ülesanne on vastase kavatsusi teada saada, kindlaks teha, mida ta teab.

Kõige tähtsam on rahu säilitada. Et ta nii ruttu närvid kaotas, on ainult selle virtsaugu süü, Douaumont'i süü. Ta lasi enese ainsa sõnaga liiga ära ehmatada. Ettali kloostrikeldris või Starnbergi lossis olid peaaegu samasugused tingimused, aga seal istudes poleks ta kohe püssi põõsasse visanud ainuüksi sellepärast, et inimene, kellega tal ametivahekord on, osutus teise inimese vennaks, kellega tal ametlikus korras tegemist on. Ta istus ja vahtis üksisilmi valgeks lubjatud müüri enda ees: kui ta kogu kõneluse tagantjärele läbi katsus, ei jätnud see mingit kahtlust. Tema ise omistas teisele kättemaksja osa; tema ise, selle fakti mõju all, et neid rumalaid müüre siin Ettaliks ega Starnbergi lossiks ei nimetata, vaid Douaumont'iks, on asja vaimus suureks puhunud. Kainelt vaadates ei saadaks midagi tõestada. Toimiku küsimine oli niisama loomulik kui pärandigi küsimine. Et keegi leitnant Kroysing siin pioneeriparki juhib, ei ole kuidagi suurema tähtsusega kui seegi, et viimase vend töökompanii allohvitser oli olnud. Härra leitnant polnud ju üldse noorema venna eest hoolitsenud; pidi ta siis nüüd tema venna kompanii ja pataljonikomandöri kättemaksuks välja olema õngitsenud? Mõttetus, selge mõttetus! Tubli Kroysing on surnud, see ei või enam midagi öelda. Siin Douaumont'is on töökompaniid alati töötanud. Kui siin juhus mängus ei ole, siis ei või juhuseid üldse olla; siis on vaimulikult õigus, kui ta maailma üle paneb püha vihaga issanda kuritegusid jälgima ja süütute eest tasuma. Aga issandaga saab juba hakkama. Lähed pihile, võtad endale preestri määratud karistuse ja ongi kuradile ninanips tehtud, ning üsna põhjalikult ta saadikulegi, sellele suure kondiga preisi seale, kes pole isegi preislane, vaid Nürnbergi võltsing. Ei, pole viga, Niggli! Kirja

koju kirjutad praegu valmis ega lase naisel-lastel midagi märkata.

Päev möödus kapten Niggli täiesti rahuldavalt. Keskpäevane tulistamine kohutas teda; öösel tahtis ta meestega kaasa minna, laskis kaardid anda ja uuris neid, ning teda rahustas mitmekilomeetrine kaugus prantslastest. Öhtupoolikul kella viie aegu tungis ta tupp tema kompaniile, veltveebelleitnant Simmerding, kõigi hirmutunnustega. Suletud ukse taga kogeles ta küsida, kas härra kapten teab, kuidas pioneeripargi komandandi nimi on. Niggli rahustas teda suurejooneliselt: loomulikult teab, ammugi teab, leitnant Kroysing on viisakas mees, koostöö temaga tuleb hea. – Mispärast ta temale ja Feichtile seda pole öelnud, pahvatas Simmerding. Nad oleksid võinud hullusti sisse kukkuda! Ja ta ulatas Niggli ametliku telegrammi, sinivalge plangi, millele telefonistid tavaliselt antud teksti kirjutavad: „Christophi pärandit pole tulnud. Kroysing“ oli seal lugeda. Kaua vaatles Niggli lehte. Kust see tuleb, küsis ta õhku ahmides. Selle oli talle toonud üks väike juut Süßmann, teadmiseks ja tagasiandmise palvega. Mitu korda noogutas Niggli omaette. Ta kergemeelne enesepettus oli seebimull olnud. Ei saa naljatada inimesega, kes viisakalt naeratades telegramme saadab nagu elektrilööke. „Teil on õigus, naaber,“ ütles ta heasüdamlikult, „ja mina olin eesel. See härra Kroysing on ohtlik, peame ennast tõsiselt kokku võtma ja ajusid pingutama. Esialgu ajame kõik väliposti süüks.“ Aga ta käsi värises, kui ta uuesti sigarit süütas, ja kui Simmerding ägas: „Kas sellest kasu on!“, ei osanud ta midagi vastata.

Kolm päeva hiljem jooksis kapten Niggli kajavaid koridore mööda. Lühikese ajaga oli kompaniil kaks uut surnut ja kolmkümmend üks haavatut registreerida olnud. Kaks korda oli kolonn Prantsuse mürsk lõhkenud... Ja olgugi et kolonn moodustas pigemini vormitu salga kui korrapärase rivi, jäi sõduritele ja nende juhtidele mulje: nad on lootusetult kadunud, väljaspool seda kivihunnikut peab igaüks kõigeks valmis olema. Ja ometi jooksis kapten Niggli praegu, surudes käsi kõrvadele. Sest läbi lõikav kisa tungis kõrvalkäigust, mille saalides asus suur sidumisaam. Samasugune kisa oli üle välja kostnud, kui kaks uut surnut ja üheksa haavatut umbes viiskümmend meetrit temast eespool langesid. Äkitselt oli udu ära kadunud, hea hommikune udu – ja kõike muud võis kujutleda. Härra Niggli ei olnud jooksmaharjunud: ta kõht vappus, ta käised käärdusid üles, näides liiga lühikesed olevat. Aga ta jooksis. Elektripirnide paistel, sumedas valguses, põgenes kapten Niggli piinatud ihu pidurdamatu karjumise eest.

PEAPROOV

Kapten Niggli peale mõeldes tundis Eberhard Kroysing oma hinges rõõmupidu: siis näis talle õhk, see tappev õhk fordi müüride vahel, salapäraselt säravat. Aega oli. Lähemal päeval oli palju tegemist, sest äkitselt, üleöö, oli vihma sadama hakanud, mida mitmed juba sügisvihmade alguseks pidasid. Tinastest pilvedest tibus peent ja läbitungivat vihma; hommikul ülestõusmise ajal hiilgas maapind juba paljude loikude ning lompide veest; sõda oli üllatatult vaikinud.

„Süssmann,“ ütles Kroysing oma toas piipu suitsetades ja laisalt voodis lamades, „täna hommikupoolikul teeme mu maali valmis,“ – kuue uue miinipildujapesa ehitusplaani oli alustatud värvipliatsijoonisena laual – „pärastlõunal vaatleme kahjusid. Kui see sadu järele ei jää, oleme liigutavalt eksinud ja oma ettevalmistustega hilinenud.“ Süssmann oli kindel ja väitis vihma üle jäävat. „See on ainult hoovihm,“ lootis ta. „Kuid hea mõjuga. See käsib kiirustada. Kuhu esimene ja teine kompanii jäävad, pärib sadu aru.“ – „Selles on tal õigus,“ hüüatas Kroysing erksalt, „ja siis on see vihm napsi ära teeninud, kui mitte öelda konjaki. Palun, Süssmann, ulatage pudel siia, võtame tema eest.“ Süssmann muias rahulolevalt, tõi leitnandi kapist kõrge pooliku pudeli, kaks jalata veiniklaasi, nagu neid igas kõrtsis leidub, valas sisse ja pani klaasid Kroysingi ette raudpingile ta voodi peatsi juures. Leitnant palus võtta, hingas lõhna sisse, mida kuld kollasest vedelikust kambriisse hoovas, ja rüüpas pikkamisi, tõkestamata naudinguga, süvenedes täielikult joomisse, meeste lohutusse. „Vaadake nüüd,“ ütles ta lakke vahtides, „lõuna eel, kui härra kapten välja on maganud, kõndige kantseleisse ja küsige jäljendamatu viisakusega kahe kompanii asupaiga kohta teateid. Siis paluge, sulgudes ja üsna tagasihoidlikult, luba postiraamatut vaadata. Kuskil peab kolmas kompanii olema ära märkinud, kui ta mu venna varanduse väliposti metsikute voogude hoolde usaldas. Sest see saadeti, kulla Süssmann, on kaotsi läinud. Teatud protsent pakke ja kirju peab ju ära kaduma, juba ainuüksi tõenäolisuse matemaatika pärast. Ja et Christophi pisiasjad on selle hulgas, on loomulikult juhus. Meil, Kroysingitel, juhtub alati apardusi.“ Süssmann oleks meelsamini kohe jooksnud. Kroysing aga ei tahtnud üksi jääda. „Kui meie sõber Bertin kõgenud rindehall on, siis kõmbib ta täna hommikupoolikul lõbusalt siia ja näitab oma pisut viltust nina,“ haigutas Kroysing. „Kas ta tõepoolest julgeb tulla?“

Süssmann kinnitas, et kui Bertin täna oma putkasse jääb, siis ainult arguse pärast. Arguse väljaajamiseks olevat ta täna temale helistanud, aga lind oli juba välja lennanud. Tal oli öövalve, päev on seega vaba, ja maakaitsemehe Strumpfi teatel läinud ta ühe koolivenna juurde, kelle ta kergehaubitsa juures oli avastanud; siis tulevat ta Douaumont'i. „Oleks ka ime olnud,“ lõpetas Süssmann, „kui sel kenal mehel ülemsileeslaste hulgas tuttavaid ei oleks.“ – „Mispärast te tema kulul nalja teete?“ küsis Kroysing. „Õieti teeb iga asi mulle nalja, aga kui kellelgi on nii palju kahtlusi kõige suhtes nagu Bertinil, siis tahaksin need küll prügimäele kupatada.“ Kroysing läks valvsaks: „Peate teda siis araks? See ei oleks mulle soovitatav.“ Süssmann, ilme tõrjuv, raputas pead. „Mitte sugugi,“ vastas ta. „Kas ma ütlesin, et arg? Ma ütlesin: täis kahtlusi. Ennemini on poiss naiivselt julge, rumalast tungist kõike uut näha – kurat seda teab. Kindel on ainult ta hirm ülemuste ees. Sõjaväelaste ees, teate. Mürske ta ei pelga, aga püksid sõeluvad tal iga kantselei ja paguni ees püüli. Vaene poiss,“ lisas ta mõtlikult. Kroysing keeras kõhuli ja toetus küünarnukkidele. „Sellest ei saa teie aru. See peabki nii olema. Alamväelane peab oma ülemaid võrratult rohkem kartma kui vaenlast: muidu ei toimuks ju ühtegi rünnakut. Pealegi olen ma kindel, et see paanika Bertinil hea sõjalise väljaõppe puhul täielikult kaob. Mida on niisugustel meestel tööpataljonis otsimist? Tehke mulle seda headmeelt, Süssmann, ja uurige teda pisut. Kui ta millekski paremaks kõlbab, tahaksin teda meelsasti abistada. Ta on intelligentne, haritud, küllaltki kaua sõjas ja üldse väga korralik poiss. Kõik sõltub sellest, kas tal on küllalt julgust, külma-verelist julgust, te teate, kuidas ma seda mõtlen. Ja kui tal seda on, siis teeme ta tavalist kõrvalteed mööda allohvitseriks ja hiljem leitnandiks – nagu teidki.“ Süssmann mängis punase pliatsiga, millega ta välipostkaardile kritseldas. „Siis peaks ta kõigepealt tema väeosast vabastama.“ – „Peaks muidugi.“ – „Ei vabastata,“ kinnitas Süssmann. „See teda vaevabki. Minevakordsel koju minekul rääkisime sellest. Ta on tuline poiss, ta tahtis vabatahtlikult läände, kui ta idatransporti oli määratud, – selle rumaluse tõttu ta Janschi pataljoni kukkuski – ja kahetsus selle pärast närib ta südameleiliat. Tema põhimõtteks on mitte kuhugi enam vabatahtlikult minna. Ja see pole halb põhimõte – sellega peab härra leitnant nõustuma.“ Kroysing ähvardas rusikaga: „Tõbras! Vabatahtlikud ette! see on parim preisi traditsioon ja meie relvaliigi auasi. Kas teie ei ole koolis midagi pioneer Klinkest ja Düpeli kantsist õppinud? „Ma olen Klinke, ma ukse avan,“ laulab teie kaasmaalane Fontane, ja tema peab seda teadma.“ Mõlemad

naersid, kui Süssmann juurde lisas: „Luuletajad kirjutavad ka kõigest.“ – „Luuletajate vastu pole mul midagi,“ ütles Kroysing, „sealt see meie luuletaja tulebki.“

Tõepoolest koputatigi aralt uksele, sisse astus Bertin, läbimärg, saapad porised. Ta sai oma hea idee eest kiita; Kroysing nõudis külalise jaoks klaasi, et Bertin ei külmetaks, otsustas tema auks üles tõusta, andis talle suitsetamiseks hollandi piibutubakat, liikus kitsas toas ringi, seljas must, soe, pisut kulunud atlassvammus, pesi nägu ja kuivatades rääkis oma hellast kõnelusest kapten Niggliga. Bertin puhastas prille, vihmast märg ja käimisest väsinud; häguselt hõljus ta lühinägelike silmade ees Kroysingi nägu piibusuitsus, käterätik õõtsus siia-sinna. Ta polnud pärast kirja avamist magada saanud, jutustas ta, testamendi sisu oli... ta neelatas... surnu häälekõla elavalt meenutanud – ta kõrvus kajab see nüüd ebahariliku selgusega. Mis mees see Niggel on, kes niisugusest haruldasest poisist, nagu Christoph, lihtsalt lahti tahtis saada? – Kroysing püüis kuue selga ja puged painduvalt asjade ning inimeste vahelt oma kohale laua taha akna all. „Hoopis tavaline inimene,“ ütles ta rinnahäälega, „üks miljoni hulgas, üks harilik pudulohus nii-öelda.“ – „Ja mis teie ette võtate?“ – „Seda ma teile öelda tahangi,“ vastas Kroysing. „Kõigepealt panin talle pressi peale, seda lubab mulle olukord, see meeolurikas mutimullahunnik ja lõpuks prantslased. Teine samm: ta kirjutab mulle ühele paberilipakale alla, tõendi, et ta on lasknud mu vennal nii kaua Chambrettes'i farmis istuda, kuni ta langes, – lootuses sõjakohtu juurdlust takistada.“ – „Ta ei kirjuta iialgi alla,“ ütles Süssmann. „Oo,“ vastas Kroysing üles vaadates, „kirjutab küll. Ma olen ise samuti uudishimulik, mis olukorras see sünnib, aga see sünnib. Tunnen ennast jälle kasvava poisina, täis verist kättemaksu ja teotsemistahet. Õieti vihata, veerand aastat üht inimest jälitada võidi ainult selles eas. Võib-olla et sõjaga meis uuesti ürgaegne kütt on ärganud, kes õhtul oma vaenlase pealuust teed joob. Kui kaks aastat selle töö peal on oldud, siis pole enam imeks panna.“ – „Pooldate siis seda?“ küsis Bertin üllatatult. „Pooldan kõike, mis minu elu pikendab ja vaenlast maha tapab,“ ütles Kroysing lühidalt, valis hoolikalt rohelise pliiatsi uute miinipildujapesade joonestamiseks – oma positsiooni märkimiseks oli ta parajasti sinist kasutanud, punast prantslaste ja pruuni maastikureljeefi jaoks, – ning jätkas: „Meie siin ei ole tütarlaste pension. Loba rindevaimust ja seltsimehelikkusest võib hea või koguni vajalik olla – nende abil saab tagalas teatrit teha. Eneseohverdused ja enesesalgamised, teate, on väga huvitavad rindekirjasaatjatele, rahvasaadikuile ja lugejaile. Tegelikult võitleme kõik

võimalikult suure ruumi pärast oma mõju ulatuses. Kõigi võitlus kõigi vastu, see on õige valem.“

„Küllap ma juba taipasin,“ ütles väike allohvitser Süssmann kuivalt.

„Just,“ pilgutas Kroysing talle silma. „Igaüks meist, olgugi mitte alati nii drastiliselt kui teie. Ja kes seda veel pole mõistnud, see pole veel sõjas olnud.“ – „Kas te tõepoolest arvate,“ ütles Bertin varjatud üleolekutunde ja põgusa naeratusega, „et tahtmine autasu saada ja karjääri teha...?“ – „Lora,“ katkestas teda Kroysing, „ma ütlesin mõju ulatuses, ja ma mõtlengi mõju ulatust. Igaühele oma ja igaühele on see teisiti: üks kogub ordineid – selle hing on ta plekissepapp, teine tahab karjääri teha ja matsutab õndsusest, kui temal rohkem ütelda on. Hulk inimesi ei taha midagi muud kui soomust, nad rüüstavad prantslaste kortereid või jao-tavad pärandeid. Meie sõber Niggel tahab ainult rahu saada.“ – „Ja mida tahab härra leitnant oma hinge põhjas?“ küsis Süssmann veidra grimassiga. „Ei ütle, krants,“ naeris Kroysing. „Oletage, et tahan oma suguharu meeste hirmu peale ajada.“ Ja tõsisemalt lisas ta: „Igatahes ei ole seni keegi nii mu kaevu sülitanud nagu see mees.“ Viivuks valitses vaikus. Siis sõnas Bertin tagasihoidlikult: „Järelilikult olen mina ebanormaalne. Ma ei taha midagi muud kui oma tööpataljoni tööd võimalikult hästi teha ja peatset rahu, et võiksin jälle oma naise ja oma töö juurde tagasi minna.“ – „Naine,“ ütles Kroysing pilkavalt, „töö, viisakas rahu. Te saate veel imestada, ja selle uskujaid võite ka otsida. – Mis see siis on?“ Kõik kolm istusid tikksirgelt, kuulatades. Pea kohale lähenes pilvedest läbilõikav undamine, kohutav toon, siis veeres ürgne mürin ja kõmin läbi ruumide, aga mitte nii lähedalt, kui nad olid kartnud. „Üles ja järele vaadata,“ hüüdis Süssmann. „Istuma jääda!“ kamandas Kroysing. Ukseesine käik kajaski jooksumüdinast. Kroysing võttis telefoni: „Võtke kohe minuga ühendus, kui teil teateid on!“ Telefonistil värises veel hirm häälepaeltes. Proovivalt ja rahuldatult vaatles Kroysing oma külalist. Bertin pani iseennast imeks: jälle tajus ta eneses seda metsikut joovastust nagu esimest korda Böhne ja veiervärgiülemaga üle lehtrivälja joostes. Allohvitser Süssmann arvas, et see võis olla ainult kolmekümne kaheksa sentimeetrine kaugelaskja või Saksa neljakümnekaheline puudulennuga, endal aga käed värisesid. Telefon tärises: kõige suurem kaliiber, püstloodis tabamus läänekaevikus, teatas keskjaam. Suured vigastused välismüürides. Kroysing tänas. Ei ole võimalik, et neljakümnekaheline nii kõvasti eksis. Kolm tuhat meetrit lähemale, seda ei juhtu isegi neil puupeadel, kes taga istuvad. „Tähelepanu,“ hoiatas ta, „number kaks!“ Nüüd

tõmbusid kõik kolm küüru, Süßmann libises laua alla, keegi ei hinganud. Kõrvaletõrjutud õhk karjus terasklotsi taga, ikka lähemal, hoopis lähedal, siinsamas: kollakaspunane välk akna taga, mürin vapustas tuba, lauale langes lupja ja värvi, elektrilamp kustus, toolid meeste all värisesid. „Tabamus,“ ütles Kroysing rahulikult; veel lajatavamalt ja vinguvamalt, lausa läbilõikavalt oli see neil pea kohal unnanud. „Pole häda midagi.“ Nende sõnadega tõusis Süßmann üles, päris häbenemata, nagu oleks tema ainus, kes toimis olukorrale vastavalt. Kroysing ütles elavalt, et ta eksiks väga, kui soomustorn kirdenurgas tabatud ei ole. Ta nõudis sellega telefoniühendust. Põnevusega jälgisid teised rahuldatud naeratust Kroysingi näol. „Neetud rahvas need prantslased. Tulistada oskavad, aga kindlustada samuti. Torn sai täistabamuse, kuid pidas vastu; allohvitser arvab, et uus kaliiber, raskem kui Marre'i fordi kolmekümnekaheksaline, mortiiir. Seega uus tüüp, arvatavasti Somme'i jaoks tellitud.“ – „Ja meie saime ka proovi,“ ütles Süßmann, sellal kui Kroysing veel kord torniga ühendust katsus saada. Seekord teatas keskaam, et torn oli varem plahvatusgaaside pärast ajutiselt tühjaks tehtud; täiesti terveks ei ole see siiski jäänud, ta ei pöörle enam. „... kui muud midagi ei ole,“ lõpetas Kroysing jutu. Ja siis andis ta Süßmannile ja Bertinile elektrilambid, saates nad labidameeste juurde maad kuulama, kuidas juhtum neile oli mõjunud.

Neil ei tarvitsenud kaugele joosta. Tunnel baierlaste kasemati ees kajas vandumisest, oigamisest ja nutust. Kes istus tuimalt paigal, kes trügis peatult edasi. Nende allohvitserid jõudsid taskulampidega vehkides ainult õue tormamist takistada. Põikkäigu suus, päevavalgusest kahvatult valgustatud, seisis kapten Niggl, alumine huul hammaste vahel, mütsita, kuub eest lahti ja toakingad jalas. Veltveebel leitnant Simmerding tegi endale tema juurde teed, veltveebel Feicht aga püüdis kaugemal käigus mehi käriseva häälega rahustada. „Mehed on päris hullud,“ kähistas Simmerding, „nad ei tahtnud siia jääda, nemad olevat relvadeta maakaitse ja mitte rindesõdurid, neil polevat siin midagi kaotada.“ – „Ei olegi nii hullud,“ ütles Niggl poolvaljusti, vaade tardunud, aga ta silmad läksid vihaseks, kui Süßmann musta kaevurilambiga esile kerkis. Kahjuks ei andnud pioneeri karm teenistushoiak pealetungivõimalusi. Mehed olid just unest äratatud, laskis ta leitnandile ette kanda, mõned voodist välja hüpanud, on kriimustusi ja üks käeluunihe ning loomulikult närvišokk. Just kasemati kohale pidi see koletis langema. Süßmann rääkis vaigistavalt, rohkem meeste poole pöördudes: need mürsud olnud B-tornile määratud, ja see saanudki pihta, aga et betoon

selle raske tabamuse välja kannatanud, olevat parim märk võlvide tugevusest. Sest see olnud uus tüüp, jällegi neljakümnekahe-line – ta ei teadnud, kui lähedal tõele ta improvisatsioon oli –, ärgu mehed jumalapärast oma rahu kaotagu, mingu kenasti kasemattidesse tagasi ja heitku siruli. Park annab õhtuse tee juurde ehmatuse puhul lisaportsjoni rummi. – Lohutusevajaduses olid mehed valguse poole tunginud ja kõrvad uudishimulikult kikki ajanud; nad tundsid väikest meest, kellest käis jutt, et ta kord juba surnud olnud. Ka leitnandi nime „Kroysing“ oli mainitud; sellest alates liitus paljude tuimades ajudes allohvitser Süßmanniga midagi sellest usaldusest, mida allohvitser Kroysingile oli osutatud, kes samuti ju pruunide jüustega oli ja mitte just suurt kasvu. Seepärast ta jutt mõjuski. Need kannatlikud mehed nõudsid ju ainult rahustust, teatud abi hingeale, et oma olukorraga leppida. Kolme vaenlase vahel asudes laskis Süßmann väleda pilgu üle nende nägude libiseda. Ah, ta tundis küll, kuidas nendes kõik vabises! Praegu postiraamatut nõuda? Liiga raske number. Nad oleksid seda mõnel viisakal ettekäändel keelata võinud. Enne tulgu neile teised mõtted. Järelikult pärast õhtusööki! Ta lõi kannad kokku, tegi ümberpöörd ja kadus Bertiniga läbi pimedade lõpmatu tunneli. Elektri juhe oli kuskil rikkis.

Viies peatükk

NAABRID OMAVAHEL

Hilisel õhtupoolikul laseb kapten Niggl veltveebel Feichti oma väikesesse tuppa tulla. Toas on pime, elektrikud töötavad ikka veel juhtmete kallal; laual oleva steariinküünla vaevases valguses jääb härra kaptenist seinale vormitu vari. Ta istub oma asemel: ta magas parajasti, õhtul läheb ta tubli tüki teed oma kindlustuskomandoga vabasse loodusesse; praegu on tal jalas küll põlv-püksid hallide villaste sukkadega – ta naise enda kootud –, kuid nende otsas tuhvliid, Weilheimi tuhvliid, mustad ja kumbki ilustatud väljaõmmeldud valge alpi õiega. Veltveebel jääb valve-seisangus ukse kõrvale. Kapten kutsub teda väsinud häälega ust sulgema, lähemale astuma ja pingile istuma. Veltveebel teeb, nagu öeldud, silmitsedes oma ülemat armastusega. Ka temal on süda raske. Feicht ja Niggl on samast kohast pärit, enne sõda Tutzingis elanud ja sealsamas ka abiellunud. Enne sõda sõitis Ludwig Feicht mugava kassahoidjanakenal aurikul Starnbergi või Würmi

järvel, ja kui Põhja-Saksamaa matkajad rühmiti laevalael seistes imetlesid kalda ilusaid põliseid salusid, selget vett järves ja kajakaid, kes hõbedastena õhus ringi lendlesid, astus kuldressidega sinises meremehekuues ja esinduslikus nokkmütsis kassahoidja Feicht suvitajate juurde ning seletas neile pikalt-laialt oma baieri murrakus, et see ongi tulevikuga suvituskohaks Tutzing ja seal Bernried pühakojaga, mis on tublisti iidsem kui Berliini kõige kuulsamad kirikud. Ta oli meelitatud, kui vähetaiplikud berliinlased või saksid teda kõnetades „härä kapten“ lausuvad ja ütlemata rumalaid küsimusi esitavad: kas Rooside saar Tutzingi kandis on kunstlik ja kas kuningas Ludwigil sellel saarel lossi ei ole. Ludwig Feicht armastas seda suvist elu avaral järvel, ta lai punane nägu säras rahulolust, tal oli Tutzingis kaks väikest last, ja ta naine Theres pidas paljude sinna tulevate supelvõõraste jaoks tema äraoleku ajal täiesti üksi toiduainete ning delikatesside kauplust. Nüüdki, jah, just nüüd, voorib Tutzingisse palju rahvast – nälgivad preislased käivad neelud baieri piima, hautatud nuudlite ja suitsuliha järele ja nad jätaavad ta naisele raha, uusi pruune või siniseid kahekümne margalisi. Senini oli Ludwig Feicht oma eluga rahul olnud. Isegi Douaumont'i saatmist oli ta teatud meelekindlusega talunud kui inimene, kellel miski ei või viltu minna. Tänapäeval, kahest tabamusest alates, oli see meeleolu järsult vastupidiseks muutunud. Et prantslased olid neile otse fortiori pöranud, et nende neetud asjatundlikkusega arvestades polnud rohkem vajagi kui need kaks mürsku, see oli Feichti võtnud soomustorni B suurtükiväelaste seletusi kuuldes hingeldama. Tema eesmärgiks oli olnud tervena ja kenade hoiustega koju minna. Nüüd on kõik otsas.

„Feicht,“ ütles kapten oma uue, rusunud häälega ja oma Ülem-Baieri järvedemaa murrakus, „vastake mu küsimustele – mitte ametlikult ega sõjaväeliselt, vaid nagu naaber, eks ole, kes teiega koos on kimpu jäänud, nagu tutsinglane veilheimlasele, kellel käib võitlus nürnberglasega, – nagu istuksime kahekesi kütionnis kuskil Benediktuse järsakul, ja homme tuleks see vastik Nürnbergi siga, see neetud frank, ja tahaks meilt midagi saada.“ Feicht istus rõõtsakil, küünarnukid põlvedel. Nii ongi! See siis ta siia neetud võlvide alla töö! Ta oli ikka preestrite ja kiriku üle nalja heitnud, südametunnistusepiinata laevaühingut varastanud, raha oli tal maa peal ikka peaaegu kõige kallim olnud. Aga surnu varandusest oleks ta pidanud oma näpud puhtad hoidma. Selle asjaga oli midagi lahti. „Härä kapten,“ ütles ta käriseva häälega, „ma tean juba, millest jutt on.“ Niggl noogutas. Olevat ju loomulik, et nii arusaaja mees, nagu naaber, maailma asju mõistab. Kes oleks

ka mõelda võinud, et õrnal Heinrichil, allohvitser Kroysingil, vend püsti kurat on! Sellel on tangid käte asemel, see ei lase enam lahti, see teeb oma kavatsused visalt teoks, ja ta eesmärgiks on hävitamine. – „Jah,“ hüüdis Feicht parema käega vehkides, mida ta kui veltveebel teises meeles ja teises olukorras ealeski poleks teinud, sest käituda ta oskas. Leitnant Kroysing jätnud temale kohe vähi mulje, kes suudab talle naljapärast sõra vahele pistetud pliiatsi katki lõigata. Siin on valida kahe halva vahel: kas lasta pliiats pooleks murda või vähk keevasse vette visata. „Näete, Feicht, nii ongi. Meie ei saa vähki keeva vette visata, aga võib-olla kukub see pikk issameie sinna isegi, kui ta eesliinil oma miinipildujatega jahib! Võib-olla saab ka veidikeste kaasa aidata, teda taskulaternaga valgustada või nii, kui meie kõik juhtume samal ajal seal olema, ja meie oleme varjendis ning tema üleval. Aga kuni seda olla ei saa, peame pliiatsi tema kätte jätma. Kas teil nimestik on?“

Feicht ütles, et tal on. „Teate, kus asjad on?“ Feicht ei punastanud, ta vastas lühidalt: jah, ta teab, kus asjad on.

„Mis tema kirjavarasse puutub, siis on see vist minu paberite hulgas. Ma otsin selle teile kokku ja panen pakitult siia oma asemele. Kuni meie ära oleme, tehke sellest kõigest – kõigest! – ilus pakk, härä naaber! Arvestage palk surmapäevani, ükski penn ei tohi puududa. Kas kompaniiülema allkiri parandi vastuvõtmise kohta on veel alles?“ Feicht noogutas. „Pakk olgu täna öösel härä leitnant Kroysingi toas laual. Kui tal küsimusi on, vastan juba mina. Me ei tohi talle mingit rünnakuvõimalust anda. Feicht,“ ütles ta sügavasti mõttes, kississilmi kogukale alluvale otsa vahtides, „esialgu oleme selles mängus nõrgem pool, esialgu. Aga nüüd elage hästi, naaber! Öelge Dimpflingerile, et ta mulle tubli tüki liha muretseks, olgu kas või konserve. Tahan mängus vastu pidada. Vaatame, kes viimasena naerab.“ Sügava kaastundega vaatas Feicht härrat, kes oma tuhvrites ja sinises, kootud, põdrasarvest nõõpidega vestis aseme serval konutas. See on kodukandimees, kes omi sellele peast põrunud Nürnbergi surmakutsarile välja ei anna. Truusüdamlikult ütles ta seistes alla kapteni otsa vaadates: „Oleme rääkinud, härä naaber, olgugi et see peamurdmist vajab; kes Weilheimi maksuametnikku usaldab, see ei ole isa-ema veel kaotanud. Ja kui me jälle õnnelikult kodus oleme, siis teab Feicht, kellele ta võlgu on.“ – „Minge nüüd, Feicht!“ Veltveebel sammus ukse juurde, pööras võtit, lõi kannad kokku, oli jälle sõjamees. Nad mõistsid teineteist ilma liigsete sõnadeta.

Kui käsil on saagijagamise, siis saab veltveebel lõviosa ja annab kirjutajale, kes asju ajab, kah midagi, samuti käskjalale ja mõnele

allohvitserile, kellesse ta heatahtlikult suhtub. On üpris kahju saadud kingitusi tagasi anda, aga kui kõrgem võim seda tahab, siis ei pane ükski tark inimene vastu: küllap teinekord tasa tehakse!

Üsna mõõduka suurusega neljakandilises ruumis, mis kompanii-ülemale ja temale korteriks ning kantseleiks on antud, korraldab Ludwig Emmeran Feicht ihuüksinda asju, mis juba peaaegu unustatud allohvitser Kroysingist juuli lõpus maha jäid. Nimestik on laual, elekter põleb jälle rõõmsasti, uks on suletud, punase veiniga veeklaas ja täistopitud piip teevad kibeda töö magusamaks. Panusega läks sedakorda viltu – sellest pole ka lugu, see polnud nii pahasti mõeldud. Raskekaalulisel mehel on samuti tuhvliid jalas, ta kõnnib edasi-tagasi, seab asjad korda, istub kaksiraksi pingile, kontrollib esemeid. Ja iga leitud asja puhul teeb ta hoolikalt teritatud pliatsiga nimestikku konksukese.

Esiteks nahkvest, kulunud küll, kuid veel pruugitav; see ja (teiseks) kuldkonksuga täitesulepea olid kirjutaja Dillingeri osa, kes tegi suured silmad, kui ta asjad tagasi pidi andma, kuid ta sai aru. Imelugu, kuidas kogu kompanii jalamaid nagu lõhnast kinni võttis, et surnud allohvitser Kroysingiga ühenduses veel mingi mõök pea kohal ripub, niipea kui see pikk vibalik, kadunu vend, esile kerkis! Härrad labidamehed tegid algul üsna kahjurõõmsa näo. Aga nüüd neil enam kahjurõõmu pilgus ei ole. Nad käisid haavatud kaaslasti laatsaretis vaatamas ja mõtlevad kibedusega: see on leitnant Kroysingi töö. Võib-olla mõne Müncheni tööliste pea jagab rohkem ja ta peab sellegi õnnetuse eest vastutavaks kantseleid.

Kuid sellel mõtlemisviisil puudub hoog, sest Prantsuse mürskudel on palju rohkem hoogu: kes sureb, see sureb. Sinna ei saa midagi parata. Ja nii hoolitseb prantslane distsipliini eest, ja üks sõjaväelane abistab teist.

Piip, tubakakott ja leivanuga – allohvitser Pangerl on need kõik kenasti tagasi toonud. Noal on põdrasarvest pea ja see on kõvasti tupes nagu pistoda. Piipu, parimat Nürnbergi tööd, oli väike Kroysing küll vähe tarvitanud ja kandis seda ikka nahkotis. Nüüd jääb see sahtlisse hallitama, kahju! Örnusega vaatleb veltveebel Feicht laia eboniitpitsi, poleeritud maarjakasest kaha ja avarat suud alumiiniumtoruga, paneb siis piibu jälle kokku, pistab selle kotikesse ja teeb nimestikku konksu. Kirjasku paljude sedelitega, märkmik, pruun nahkköites taskuraamat 1915. aasta kalendriga, vahariidest kaantega kaustik, kitsas formaat, täis kirjutatud – luuletusi! Niisugused värvid, millel on riimid lõpus! Ludwig Feicht kirtsutab halvustavalt nina. Mees oli tõepoolest seda nägu. Mehed, kes värse kirjutavad, jäävad meelsamini

muust tööst kõrvale. Kui neil räbalasti läheb, on see nende eneste süü. Nüüd aga tulid peasjad: põuetasku, kell, sõrmus. Kahju sõrmusest, selle mõtles ta oma naisele Theresile puhkuse ajal kingituseks kaasa viia: ilus roheline kivi on sellel, smaragd, ja sõrmus ise on soomustega, mao kujuline, kes hammustab oma saba. Kella tahtis Feicht ise kanda, kas käerandmel või pika peene kuldketi otsas, ühest vestitaskust läbi nööpaugu teise taskusse. See plaan on nüüd mokas! Halb ju selles väeosas ei ole, aga mis on siinne värk, võrreldes jalaväe ja ratsaväega, kes sõja alguses rikkasse Belgiasse, Luxemburgi ja Põhja-Prantsusmaale tungisid! Neil alles oli saaki, oi püha Emmeran! Kellakauplused Liège'is, kullassepa-kaubad Namuris ja koguni väikelinnades, provintsis! Sinna ei lasknud need neetud põhjasakslased baierlasi muidugi ligi! Reini-maa ja Saksimaa väeosad said oma jao, kurat seda ise teab! Kas ei ole ammust ajast õige, et sõdur midagi kaasa võtab, kui ta oma elu isamaa eest hädaohus on? Kas suured härrad teisiti tegid, kui nad terveid provintse tahtsid neelata – Belgiat, Poolat, Serbiat ja siin seda ilusat maariba, mida nad Longwy-Briey' maagibasseiniks nimetasid? Kes sõjas rikkaks ei saa, see ei rikastu iialgi, ja oleks ka pillamine olnud ilusad kellad ja ketid ja käevõrud ja kaelahted ja sõrmused ja prossid ühte kamakasse lasta sulada, kui väikesed linnad alusmüürideni maha põletati, kuna seal peale nende neetud vabaküttide kedagi ei elanud. Kus ta nägi kavalat meest väliraamatukoguga, mille kastid olid kahekordse põhjaga, – tõmbad sahtli välja, belgia uure täis? Kas see ei olnud Elsassis? Jah, see mees oskas ametit, aga sõda ei ole veel lõpul, võib veel paljugi juhtuda, vist on kogu Prantsusmaa võtmiseks lahti, kui meie võidame. Ja me võidame ning peame võitma, muidu oleme kadunud – see ei olnud ainult Feichtil teada. Seepärast annab ta rahulikult selle ilusasti graveeritud kuldkapslitega šveitsi kella õnnelike pärijate jaoks tagasi. Hästi käib see kell, seda võib ta tunnistada. Raha – ta luges kokkupandud raha: seitsekümmend kuus marka ja kaheksakümmend penni – võtku neid pagan! Lapsed oleksid võinud selle eest uued riided saada, kena volditud kuue tihedast täftist ja rohelise siidpõlle ning pihiku. Aga mis see tühi loeb: Theres teenib praegu üsna hästi nende nälginud põhjasakslastega, tema võib sellega leppida. Ta oli seda kõike kindlas kohas hoidnud, ja vaata, õieti tegi! Kätte jõudis viimane punkt – pesu. Ludwig Feicht kastis sulge ja kirjutas nimestikule märkuse tähekesega, nii et härra kompaniiülemal allkiri kaitsvalt selle all oleks: „Kadunu soovil puudustkannatavaile kaaslastele jaotatud.“ Punkt.

Hoolikalt nahkvesti mähituna oli asjade hunnik halliks värvi-

tud laual. Nüüd võttis see usaldusväärne mees oma kastist suure tüki tugevat, poolenisti niitidega läbikootud oranži õlipaberit ja pakkis kõik paberisse, nii et pealekleebitud aadress oli keskkohas, sidus nõoriga kinni, võttis kirjalakki ja kompanii templi ning pani allohvitser Kroysingi pärandile kaks suurt pitserit. Aadressi jättis ta täiesti puutumata. Nimelt oli pakk saadetud kompanii kantseleisse, saatjaks oli märgitud viienda etapiinspektsiooni väliposti-depoo. Selles paberis oli omal ajal, pärast seda kui pataljon nädal otsa teel oli olnud, kui ta Poolast Verduni alla saadeti, kuhi seismajäänud kirju saabunud. Nüüd kulus see marjaks ära. Ludwig Feicht täitis väikese kollase sedeli järgmiste sõnadega: „Tagasi aadressi puudulikkuse ja asjade nimestiku puudumise pärast“ – kitsad, teravad tähed, ja kontrollis postitempleid: need olid kenasti arusaamatud. Praegu võis ta härra kaptenile väikese saatekirja esitada, sisuka ja aruka, et see saadeti oli küll täiesti õieti härra ülemvalitsusnõunik Kroysingile adresseeritud, ei läkitatud siis aga kirjutaja Dillingeri tähelepanematus tõttu mitte elukohta Nürnberg-Ebensees, Schilfstrassel 28, vaid kompanii välipostiaadressil. Suur rumalus muidugi! Dillinger saab vastavalt pähe, teda ähvardab kolm päeva kartserit, kuid siis lastakse veelgi arm õiguse eel käia, sest Dillingeri naine oli just lapse saanud, mees oli oma mõtetega rohkem kodus olnud. Kui kompanii ei oleks nii äkki oma asukohalt minema kupatatud, oleks pakk ammugi Nürnbergis olnud. Nii, härra leitnant! Kas härra leitnandil on veel märkusi? Laeva kassapidaja Ludwig Feicht muheleb omaette, tõmbab liimipintsi kummiaraabikupurgikesest, kleebib sedeli tagasisaatemärkusega paremale nurgale, hõõrub seda natukese tuhvi tallaga, et postitolmu demonstreerida, vajutab siis sinna kompanii templi, nii et juhuslikult ainult kaks joont ja täheke näha on, kuna kiri õlipaberile pidama ei jää, kui seda enne küllalt hoolikalt templipadjaga ei vajutata, ja imetleb oma tööd, käed seljal: see kiidab oma meistrit. Härra kapten võib rahul olla.

Öisel väljamarsil, kottpimedas, kohtuvad kolonni lõpus härrad Simmerding ja Niggel. Olgugi et kapten Niggel on pool pudelit bordood ära joonud, tajub ta vastumeelselt kompaniiülemast levivat alkoholilõhna. Ta ei pane pahaks, kui keegi julgust võtab, sest seda teeb ta ise ja iga teine sõjaväes. Liigjoomist ta ei soovita. Sõnakehvalt tambivad härrad teineteise kõrval. Lõpuks on Niggelil teise mehe kühnus turjast ja norus peast kahju. Nemaadki on ju lähedased kaasmaalased – Simmerdingi perekond elab järve põhjarannal, ja poolsosinal hakkab ta pärima, kuidas härra kol-

leegil pärast päevast hirmu läheb. Hästi, poetab Simmerding. – Õige kah, ütleb Niggel, temal on samuti kõik põhjused selleks. Sest ebameeldiva loo väikese Kroysingi pärandiga on veltveebel Feicht vahepeal ilusti ära lahendanud. – Või nii, ütleb Simmerding, kõõritades vihaselt härrat paremal, või lahendatud, hahaa! Kas Feicht väikese Kroysingi uuesti ellu äratas või? Välja kaevas, talle hinge sisse puhus, jälle kompanii koosseisu tõi? Sest enne ei jäta see seal sees tedagi rahule. – „Simmerding,“ ütleb Niggel lepitavalt, sest teda ei ole kõneleja ärritatud toon roopast välja viinud, „võtke ennast kokku! Pole veel kaugeltki kõik kaotatud.“ – Siis jääb Simmerding seisma, õiendab rusikad mantli pikkadest käistest välja: „Kaotatud! Ammugi on kaotatud! Kahetsen seda Christoph Kroysingi janti! Et teie seda teaksite! Kahetsen siiaamaani...“, ja ta tõmbab käega üle suu. „Võiksin ennast pähe peksta sellepärast, et osa võtsin ta saatmisest Chambrettes'i farmi ja mängust toimikuga – teie mängust.“ – „Teid ei ole keegi sundinud, veltveebel-leitnant Simmerding,“ vastab Niggel külmalt. „Vaadake, et te liiga kaugale oma kompaniist maha ei jää. Ja lugege öö jooksul paar avemariat!“ – „On aga narts,“ mõtleb ta põlastavalt. – Eestpoolt kuulduv alatasa edasiantav ühetooniline hoiatus: „Tähelepanu, traat maas! Tähelepanu, traat üleval!“

Kuues peatükk

VÕIDETUD SAAK

Kui leitnant Kroysing öösel koju tuli ja toa valgeks keeras, jäi tal vile kurku kinni. Ta oli alati rõõmus, kui fordi külalislahked võlvid teda vastu võtsid – külalislahked võlvid! Ta naeris endamisi niisuguste väljenduste puhul; tal oli meelt selle maailmamooneutamise astme tunnetamiseks, millel ta iroonia põhines. Tundidepikkune looklev tee, ikka mäest üles, jalaväe positsioonilt, sajakordsest kogemusest sündinud otse jultunud meelekindlus, mis oli vajalik Prantsuse mürskude alt pääsemiseks, – kõik see andis talle mõnusa tuju, kui ta sammud võlvialusest juba vastu kajasid. Seepärast leitnant Kroysing villistaski. Katkestas „Meistersingerite“ avamängu kõige kaunimas kohas. Ja vaatas hämmastuses üllatavat postisaadetist oma laual, kokkupandud sedelit õlipaberi ja nõõri vahel. „Oi-oi, kes siin on käinud,“ mõtles ta pilkavalt, riputas teraskiivri riidevarna, pani mantli ja gaasimaski hoolikalt selle alla rippuma, viskas rihma koos oda,

raske püstoli ja taskulambiga asemele ning istus ise nende kõrvale kedrisid ja paksult tolmunud kingi jalast kiskuma. Teistsugustes olukordades oleks ta oma poisi üles helistanud, unise pioneeri Dickmanni, kellel oli üksainus voorus, et ta šnitslit oskas küpsetada ja kohvi keeta nagu ei keegi teine. Selle pakiga aga tahtis ta üksi olla. Kingade jalast päästmiseks ja tuhvlite jalgapanemiseks kummardudes ei lasknud ta pakki sekundikski silmast, otsekui võiks see kaduma minna, äkitselt ja nõiduse väel, nagu ta oli ilmunudki. „Jah,“ mõtles ta, „seda nimetatakse võiduks. Võit number kaks, saavutatud julge pealetungi ja üha kasvava surve abil, vaenlase kõigi nõrkuste visa kasutamise ning maastiku täpse tundmisega. Meie taktikalistel võtetel leitnant Kroysingi ja kapten Niggli vahelises erasõjas on juba oma esimesed tulemused. Veider,“ kaalus ta laua juurde astudes, „ma pole silmapilgukski oletanud, nagu võiks see üks neid armastatud välipostipakke olla, mis isegi siia üksteise järel päralt jõuavad. Ma olen oma kahtlusekihvad härra Nigglile nii kõvasti sisse surunud, et neid sealt enam tagasi ei suuda kiskuda. See on tema töö!“ – Siis luges ta veltveebel Feichti allakirjutatud, kalligraafiliselt kujundatud saatelehte, uuris umbusklikult pakendipaberit, noogutas tunnustavalt. Miski sellel pakendil ei tõestanud, et see tõepoolest oleks välipostiga tagasi olnud saadetud; lainjoonte ja tähekestega võis koolipoisse veenda. Kuid ka vastupidi ei olnud miski tõestatav. Poisivastase vandenõu olid teostanud kavalad ja kogenud sõjamehed, neid ei saanud nii kergesti roopast välja lüüa, nad pareerisid tema löögi suurepäraselt ja andsid söödaks kirjutaja Dillingeri, nagu kombeks oli. Kui Kroysing löksu läheks ja näiteks Dillingeri karistamist nõuaks, siis rändaks see kindlasti kartsa, kuid tasuks selle eest saadetakse ta järgmise vooruga puhkusele. Säärastele kõrvalteedele niisugune hunt, nagu Kroysing, ennast meelitada ei lasknud. Tema jonnakad hallid silmad nägid läbi müüri oma märki, kaptenit, tema vastu tegutseb ta edasi. Ta tõmbas noa, lõi kas kuulda raksuga nõõrid läbi, võttis paki lahti. Seal oli talle hästi tuntud pruuni sametitaolisesse nahkvesti mähitult kõik, mis Christophist veel alles oli ja mis kahtlemata saagina ta vaenlaste vahel jaotatud oli olnud: kell, täitesulepea, põuetasku, väike madusõrmus seal sees, kirjatasku, taskuraamat, suitsetamistarbed. Raskelt hingates, vaevu säilitatud tasakaaluga, rusikad laual, vaatas Eberhard Kroysing väikese venna varandust. Ta ei olnud talle kuidagi hea vend olnud – kindlasti mitte kergesti talutav. Nooremaid õdesid-vendi ei armastata, tahetakse ainuüksi enesele vanemate armastust ja õrnusi koondada, ei taheta oma võimuvalda kellegagi jaotada. Et hiljemsündinut ei saa kõrval-

dada, siis surutakse ta vähemalt alla. Häda talle, kui ta vastu paneb! Kas lastetoast ei või väike põrgu saada? Võib. Leiutusrikkad on poiste ajud silmapaistmatute võitlusvahendite väljamõtlemises ja instinktiivses rakendamises. See on juba kord nii – igal pool, mitte ainult Kroysingite peres. Kui vanemad vahele segavad, seda halvem nõrgemale! See kestis niikaua, kuni vennad pikapeale kodunt lahkusid, erinevad ringid nad vastu võtsid ja vanema jahe ükskõiksus nooremani hakkas jõudma. Alles üsna hilja, semestrite vaheajal, avastatakse väikevelles korraga küpsev mees, sõbralik süda, seltsimees. Siis tuleb sõda, pikkamööda muututakse seal jälle metslaseks, ja kui just loodetakse hiljemalt jõuluks ühist puhkust saada ning jälle mõnusasti neljakesi koos pühad ära pühitseda, on juba hilja. Vahepeal on paar suli ebameeldivuste vältimiseks lasknud prantslastel poisi ära tappa. Arve prantslastega õiendab ta juba ise; siin, praegu, selle kloostrikongi igal neljal seinal seisis sõna „hilja“. „Hilja“ oli laes, „hilja“ aknal, „hilja“ põrandal, „hilja“ rippus õhus. Miski ei olnud nii enesestmõistetav kui just sõdijate rahvaste usk hauatagusesse maailma, elu jätkumisse, uude kohtumisse. Võitluseinimese lihtsale ja edasitungivale ajule on käsitamatu, et äkitselt langenu on jäädavalt ja alaliseks kadunud; ta mõttelend ei suuda sellega leppida. Vaenlane peab edasi elama, et võit tema üle oleks igavene. Sõjaseltsimees peab edasi elama, et ta alati kaasas oleks. Ja edasi elama peab ka vend, et vanem vend saaks hüvitada, mis nooruspäevil kurja või ülekohtu oli tehtud.

Ta haaras väikese kella, keeras selle üles, seadis õigeks. Oli pool kaksteist. Kaugel kees ja kohas. See pidi Vaux' fordi piirkonnas olema, kus ikka jälle lahinguks läks, prantslased ikka jälle oma positsioone parandasid. Sellest hoolimata oli kella tiksumine vaikselt ruumis kuuldav. Poisi südant ei saanud enam tuksuma panna. Noh, vähemalt oli tema auks surmaohvreid toodud. Ja Niggli ajab ta seni taga, kuni see oma teo üles tunnistab. Siis tegutseb härra sõjakohtunõunik Mertens omakorda, ja nimelt kapten Niggli vastu, ja siis ei ole sellel kuskilt abi. Nii, on see kavatsatud ja kindlaks määratud. Loomulikult tahaks ta maksuametnik Nigglile siin fordis tunnistajate juuresolekul näkku sülitada, talle vastu kõrvu anda, ta kõri pihku võtta. Aga sõda on kahevõitlused ära keelanud, ja kui kena ei olekski seda lihavat ning lõdisevat meest püstoli ette panna, on kohtulik tee siiski ainuvõimalik ja õigust-õelda ka kõige mõjuvam. See hävitaks härra Niggli olemise põhjalikult ja täielikult, isegi siis, kui ta ellu jääb. Tal ei oleks enam elust rõõmu. Oma seisusest langeks ta välja, mitmeaastane vangistus, võib-olla parandusmaja võtaks ta au, riik

heidaks ta oma teenistusest välja, ja et ta midagi muud ei ole õppinud kui Baieri administreerimist, siis jääks tema ja ta perekond leivata. Võib-olla avaks ta siis väikese kirjutusmaterjali-kaupluse Buenos Aireses või Konstantinoopolis; kuhu aga Saksa ohvitserkonna sidemed ulatuvad, seal on ta surnud mees, oma naise-laste põlguse- ja vihaalune. On sulle küllalt, Christoph? Sina oled ju õrnuke, sina ei ihalda oma vaenlase skalpi, aga mina küll. Mitte täna öösel, ka mitte ülehommel, aga ükskord saame ta kätte. Ja Bertini ülendame sinu asemel leitnandiks. Ta võitis ahvatluse venna märkmeid lehitseda, peitis nahkvesti mähitud asjad ära, võttis enese riidest lahti, heitis pikali ja kustutas tule.

NELJAS RAAMAT

INIMSUSE ÄÄREL

Esimene peatükk

SÜVAMÕJU

Öösel ja vastu hommikut, kui vaatlusballooni silmad on suletud, katsuvad väliköögid jalaväe positsioonide juurde poetuda. Ühest varjendist jagavad nad kaua puuduolnud sooja toitu, paksu oasuppi lihatükkidega, sinihalle kruupe või kollaseid herneid pekiga soojapidavaist inglisiinakannudest, mida söögitoojad viimase teeosa kestel enda taga kaevikuteni veavad. See on ohtlik töö. Sõdur võitleb paremini, kui ta sooja suppi on söönud, kuid väeosa moraalselt selgroogu murdavad või vigastavad hädaohud kuuluvad tsiviliseeritud rahvaste sõjavahendite sekka, seepärast varitsevad eelpositsioonide patareid välikööke. Mõnikord nad eksivad, enamasti aga mitte, nende tegevus on alati saatuslik.

Hommikul kella poole seitsme ajal, kui maa aurud juba ammu sügiseseks uduks on muutunud ja siis lühikeseks ajaks hajunud, märkavad prantslased Belleville'is härra kapten Niggli töötavaid sõdureid. Nad teavad ammu, et sakslased oma positsioone tagantpoolt välja ehitavad, ja joonestavad oma kaartidele nende tugipunktide oletatavat asetust, sest juba mitu nädalat valmistavad nad lööki ette, mis neile Douaumont'i, samuti Vaux' fordi, tagasi peab andma, selleks säästavad nad laskemoona, parandavad pealetungiteid, korraldavad oma välipatareisid edasiliikumiseks. Saksa rinde ehitusel on palju paremusi, kuid sellel ei ole painduvust: side suurtükiväe ja jalaväe vaatelejate vahel, eriti fordi osas, on prantslastel palju parem – lühem ja korraldatud arukamalt. Paar minutit pärast oletatavate väliköökkide avastamist raksuvad šrapnellid üle maa-ala, piitsutavad õhust, mis uuesti uduseks on läinud, laialipudenevaid, siia-sinna jooksvaid labidamehi. Kokku on küll ainult kaheksa haavatut, sest üksikombel kandsid prantslased tule ruttu ettepoole, suurele lagedale

nõlvakule, mis Douaumont'i poolt langeb laugjalt lõunasse, kust söögitoojad tõepoolest peavad tulema, aga kompanii ei lähe forti tagasi kaheksaks, vaid alles poole kümneks, ja need poolteist tundi söövadki kapten Niggli närve. Ta oli nii rõõmus, sisimas nii üpris rahul Feichtiga, kes tõepoolest selle asja eeskujulikult oli korraldanud, tema väliposti-idee ja saatekirjaga – kõigega. Praegu võis südamerahuga ära oodata, mis härra leitnant suvatseb soovida. Isegi töökoormuse kasv, mure ja askelduste suurenemine, mille tõi kaasa ka kahe kompanii kohalejõudmine, jättis ta rahulikuks. Douaumont on nüüd mehi viimase võimaluseni täis ja tema baierlased ei või enam kurta, sest ikka rohkem tööpataljone on sama saatuse osalised. Somme'i lahing on rivist välja viinud üle poole kõigist patareidest Maasi idakalda sektoris, põhilise kaitse, – usutakse seda või ei; see röövib temalt veel terved jalaväekoondised, kui palju, seda ei tea keegi; neid tahetakse tööpataljonide ja maakaitsega asendada. See kõlab kõik kohutavalt, sest mida on tööpataljonidel siin teha? Aga Niggli teab, mida neil teha tuleb: asendada jalaväerügemente järelpositsioonidel kindlustusliinide ehitamisel ja vabastada neid nende raskest koor-mast. Säh sulle, kui juba nüüd ta mehi ikka sagedamini nagu jäneseid üle välja aetakse ja kaotuste nimestik peaaegu kolmekordseks on saanud! Seekord pääsesid nad veel kergesti. All-ohvitser Pangerl sai kuuli taguotsa, viis meest on enam või vähem vigastatud, õnnelikud puhkusele pääsemise puhul, kahe ülejäänuga näib nii, et nad hallist kuuest jäädavalt vabanevad, – selge õndsus! Kõik see aga käib härra kaptenil südamest läbi, kui ta siin oma asemel hommikust und tasa teha püüdes vähkreb. Ta on täitanud, tal puudub see vann, millega ta on harjunud sestpeale, kui ta võõrsil ohvitserikuube kannab; kodus, Weilheimis, käis ta harvemini vannis. Nüüd aga piinavad teda need vastikud vereimejad, nagu oleks ta alamväelane. Lõpuks, on juba pool üksteist, suigatab ta siiski – tema kong, nagu ta seda nimetab, jääb ka päeval päris hämaraks –, ja siis näeb ta hulga segaseid unenägusid, eeskätt ebameeldivaid, sellest uinakust saadud kosutuse aga pühib nagu peoga moodus, kuidas ta äratatakse.

Kui mürsk satub varjendisse, milles sa magad, siis sa ärkad – või ei ärkagi enam – tabamuse kärgatusest endast. Kui see aga langeb su lähedusse, viiskümmend meetrit paremale või vasakule, siis käib sul lihast ja luust läbi kõigepealt vastik undamine, ja viis katkevat südamelööki, mille kestel sa oled veel hingetu, kuid juba ärkvel, ootad sa plahvatust – see minutiosa sööb kõik su sisemise elujõu. Just samal ajal nagu eilegi hakkab teine neljakümnesentimeetrine mortiiripatarei Douaumont'i forti tulistama, seekord

viisnurga vastastiiba. Esimene mürsk langeb umbes kolmkümmend meetrit fordist paremale, äranarritud nõlvakule. Selle lähenemise ajal härra Niggli magas, olgugi et ta alateadvus umbusklikult valvel on. Ah, juba tüürib ta enda teadmata olukorda, kus purustavad jõud teda kaasa kisuvad: see on allakäimise esimene tunnus! Ta ärkab plahvatuse löögist ja mürinast, mis paneb fordialusmüürid äärest ääreni vabisema. „Rongide kokkupõrge,“ mõtleb ta veel poolunes, „ma laman magamisvagnis Augsburg–Berliin. Ametlik nõupidamine Hindenburgi nimetamise pärast Weilheimi aukodanikuks.“ Siis virgub ta – ei lamagi magamisvagnis, vaid Euroopa kõige neetumas kohas, see oli, suur kaliiber, eilse tulekordamine, prantslased kontrollivad tuld, nüüdsest alates ei ole enam ühtki rahulikku hetke. Jah, nüüd see tuleb, nüüd läheb lahti, nüüd on viimne tunnike tulnud. Oh sa vägev püha Aloysius, palu minu eest praegu ja mu surmatunnil! Pihile ettevalmistamata lähene ma põrgusse, mu hing põleb igavesti. Kus on preester – pihliisa siia! Ja nüüd, jah, nüüd, oh, Issand, tuleb see unnates siia, põrguliku kisa saba taga! Turtsudes ja hirnudes tormab kurat ise peale!

Kuhu, kuhu, kuhu see langeb? Teki alla! Põrutav mürsk, kõrvulukustav kaja fordil kõigis käikudes tähendab pääsemist. Seekord langes see kaugemale. Kõla järgi peaks see kirdetiib olema, pioneeripark, seal elab vaenlane. Kõigest kehast värisedes, kõigist pooridest higistades jääb Niggli voodisse paigale, kuulatab jooksmist ukse taga, tampimist, hüüdeid. Ära looda, Alois Niggli, nii hästi sul ei lähe, et prantslane ilma takka aitamata ka teise venna ära võtaks! Juuksesalk on Niggli otsaesisele langenud, üks kärbes tahab ta higiga oma janu kustutada, kiusab teda. Lõpuks teatab kirjutaja Dillinger talle ärritatult: täistabamus pioneeripargis, midagi ei ole juhtunud. Ükskõikselt, juukseid laubalt tagasi lükates, küsib kapten, kas leitnant Kroysing on juba teadlik kompanii uutest kaotustest, kas ta on praegu fordil. – Mõlemale küsimusele vastab Dillinger jaatavalt. Härra leitnant kutsuti just härra garnisoniülemale juurde nõupidamisele, kui esimene mürsk langes. Kuigi igaüks teadis, et teine mürsk tabab, läks härra leitnant siiski, ja tee lühendamiseks koguni põiki üle siseõue, mis kildudega üle oli külvatud, suurte kildudega. Kui kergesti oleks võinud õnnetus juhtuda! „Meie ei oleks iialgi suutnud seda unustada,“ ütleb kapten ja lisab siis juurde: kantselei peaks maad kuulama, kust võiks katoliku väljutulustaja saada, kes meeste raskel tunnil vaimulikku troosti annaks. Dillingeri nägu lööb särama: kantselei korraldab selle kohe. Seda sektorit hoiab enda käes protestantlik Saksi diviis. Kuid natuke leidlikkust võidab sellegi raskuse.

„Hästi, Dillinger,“ ütleb kapten, „teatage, kui kellegi olete saanud.“

Kui tööpataljoni sõdur Bertin surnud ja haavatud baierlastest kuulda sai, läks ta päevitusest hoolimata aegamisi üsna kahvatuks – hirmust ja leitnant Kroysingi pärast.

Oli september, iialgi polnud rinne sel kohal nii rahulik olnud. Et sakslased peale ei tunginud, sellel olid oma põhjused; et aga prantslased samuti ei liigutanud, oleks võinud mehed mõtlema panna. Oli vananaistesuvi, kuuekümne meetri laiuses puutumatus põlismetsas võbeles kaskede kuld rauges, mahedas valguses, pikad õhtud kutsusid skatimängule, ja Bertin vahetas mõlemad rahuarmastavad baadenlased jaamaputka telefonivalvest välja: Schwetzingeni pargivaht Friedrich Strumpf, kes arvas metsistunud halle kasse näinud olevat, võttis mõnel õhtul metsa kaasa oma jalaväepüssi, et reuma raviks kassinahku saada. Ta tuli iga kord torisedes tagasi tühjade kätega ja kahe padruni võrra vaesemana: need raiped ei püsinud kunagi paigal. Kuristiku tagumine osa aga täitis varsti lühikeste ja pikkade plankude riitadega. Vihmaaeg lähenes. Ehitusväeosad ja nende pioneerid valmistusid kitsarööpalise tammi kõrgemaks ehitama.

Peaaegu igal hommikul või õhtupoolikul, hämarikus, käis Bertin välihaubitsate positsioonil enda ja oma seltsimeeste posti järel. „Sul noored jalad,“ ütlesid baadenlased, „sulle teeb veel lõbu üle välja joosta.“ See tegi Bertinile tööpoolest lõbu, sest rääkimata seiklushimust, oli ta leitnandis ning patareiulemas tööpoolest kaasmaalase ja ammuse tuttava leidnud – leitnant Paul Schanzi, kes aastate eest koos Bertini lennuga eksternina küpsuseksami oli õiendanud. Ta oli siis tulnud Venemaa Poolast, kus ta isa töötas söekaevanduses ülemsteigerina. Selle äratundmise järel pehmendas ta oma senist tulpinud tooni; juba teise külastuse lõpul palus see pikka kasvu, sinisilmne linalakk Bertinit äraminekuga veel viivitada ja temaga partii malet mängida. Ta köitis oma avameelsusega. Nad istusid kaeviku suus kahel pool kasti, süvenenud valgete ja mustade etturite tõstmisse, jutustasid teineteisele minevikust ning olevikust ja vestlesid rahust, mis 1917. aasta alguseks tingimata peaks saabuma. Bertin õppis kergete välihaubitsate saladusi tundma, nende sihikut, laskekauget ja parimat tule mõju. Puhas ja hoolega raseeritud, noor ja nakatavalt naerev leitnant kurtis talle oma sõdurite pisipatte – osalt olid need tingitud harjumusest, osalt tüdimusest; kõigil oli sellest sigadusest isu kõrini täis. Need perglid ei summutanud lasketuld enam leegikustutajaga, kuna nad ei viitsinud tahmunud torusid puhastada, jätsid oma karabiinid kaasa võtmata, hoides

neid laagris, et nende lükud roostesse ei läheks, – igal pool voolas kaljudelt tööpoolest veeniresid alla –, ja tal polnud ettekirjutatud arvul isegi kartetše – suuri, kuulidega täidetud mürske lähivõitluseks. „Kellel siin kartetše vaja läheb! Prantslased läbi ei murra, selle eest kanname juba hoolt, aga šrapnelle ega mürske ei ole meil kunagi liiga palju.“ Nii olidki roheline presendi all nime poolest kartetšid, tegelikult aga ainult veel kolmsada šrapnelli.

Patarei tulistas üsna harva. Oli kõva käsk laskemoona säästa ja Prantsuse vaatlejaile varjatuks jääda. Kõigil kõrgendikel mõlemapoolseis kaevikuis arvestasid kõlapüüdjad, intelligentsed hea nägemisega mehed, laskmise ja tabamise vaheaja järgi suur-
tükide kaugusi. Sel kombel ja vaatlusballoonide abiga kattusid vastase kaardid tulepositsioonide märkidega: kord saabub päev nende kasutamiseks. Bertin vaatas samuti läbi käärpikksilma leitnant Schanzi vaatluspunkti; punkt oli osavasti kaljutippude vahel suur-
tükide taga, samal ajal aga pettis Prantsuse lendureid tünn kaheksakümmend meetrit kõrval pöögiladvas. Schanzi salapärasest riistapuust nägi ta mäeveerusid, narmendavaid nõlvakuid, tibatillukesi olendeid askeldamas, kõik selgesti piiriteldavad, mullavalle ja väikesi koopaid. Mõnikord tõusis pilvi, mis kohe hajusid. „Belleville'i seljandik,“ seletas Schanz; horisondi taga seisis Prantsuse patarei, tõenäoliselt nelisada meetrit rindest ja viis tuhat viissada meetrit meie suur-
tükidest. „Tahaksin ainult teada, kas sealpool kah üks Schanz mulla-
augus kiikab ja oma pikk-silmaga samuti meie patareid näeb.“ Bertin aga ei suutnud ime-riistast lahkuda. „Kõik on hävitamiseks,“ raputas ta pead ning uuris jälle klaase hallides torudes. „Kas neid imeasju kunagi ka üleschituseks kasutama hakatakse?“ – „Millal? Pärast sõja lõppu muidugi. Kui need jõmmid aru saavad, et nad meil kõri kinni pigistada ei suuda.“ Jah, see igatsus vaevas mõlemaid ühte viisi, ja kergest päikesepaistesest õhust mõnu tundes lonkisid nad tagasi, et veel veidi suitsetada ja mõtelda, kuidas elu siis kujuneb. Paul Schanz lootis ennast selles Ülem-Sileesia mäekaevanduste valit-suses rakendada, kelle teenistusse ta isa vahepeal oli astunud: seal oli küllalt tööd ees. Kaevandused käivad alla, kirjutab isa, midagi ei suudeta õieti uuendada, töölisi ähvardavad gaas ja vesi. Saksa süsi kuulub tähtsaimate võitlusvahendite hulka; ei suudeta ei neutraalsete riikide ega liitlaste nõudeid rahuldada, transpordirongid lähevad Ülem-Sileesia jaamadest tee-
le ning pea-tuvad alles Konstantinoopolis, Aleppos või Haifas. Ikka sageda-mini pühendas Bertin neile külastustele ainult pool tundi: teda kiskus edasi.

Kord ei kohanud ta tuttavaid – need olid eeslinil uusi miinipildujaid kohale panemas, oktoobri keskpaiku pidi üks kohalik pealetung jalaväe positsiooni parandama. Järgmiseks korra aga oli ta Süssmanniga kokku leppinud, ja teel juttu puhudes rääkis see muu seas ka kaotustest, mis kapten Niggli vajalikult pehmeks olid teinud. „Meie kirjaniku on härra leitnandi südametunnistusel lasuv koorem juba ära kohutanud,“ naeris Süssmann Kroysingi juurde sisse astudes ja tõmbas sigaretisuitsu sügavale kopsudesse. – Bertin tundis värskelt topitud piibu esimestest sõõmudest mõnu ning kannatas Kroysingi hallide silmade imestunud pilgu rahulikult välja. Ta teadis, et tal tuleb sõnu ettevaatlikult valida, kui ta ei taha leitnanti pahandada. „Neli surnut,“ ütles ta, „ja nii palju kannatusi, see ei või teile ükskõik olla.“ – „Miks ei?“ küsis Kroysing. „Kas see vajab vastust?“ küsis Bertin vastu, mispeale leitnant soovitas vähem targutada, kuid rohkem loogiliselt mõelda: „Kas mina vastutan sõja eest? Ilmselt ometi ei. Samuti ei vastuta Niggli pataljoni koosseisu eest mina, vaid ringkonnastaap. Ja et mehed minule alluvad, selle eest vastutab lõpuks Saksa kroonprints. Mida teie siis minult tahate?“ Bertin palus need kaunid ja kauged horisondid esialgu kõrvale jätta ja väike-sele, võib-olla üsna kõrvalisele üksikasjale tähelepanu koondada: kes nimelt need mehed Douaumont'i saatis ja mis põhjustel? „Teenistuse huvides,“ muristas Kroysing. Bertin tõmbus tagasi, punastas ja jäi vait. Ta ei öelnud, et õigus pole sellel, kes kisen-dab, ta otsustas ainult võimalikult kiiremini jälle eemalduda. – Kroysing, kulm kortsus, oli enese peale ägestumise pärast pahane. Ta hammustas huult, põrnitses tigidalt enda ette, siis ehmunud külalise otsa. „Vabandage,“ ütles ta lõpuks. „Teie naiivsus võib tõesti närvidele käia.“ – „Kahju,“ vastas Bertin, „teie tubakas maitstes mulle hästi, nüüd rikkus mu naiivsus selle ära.“ – „Tundeline on see mees küll,“ mõtles Kroysing, aga see on iseasi ning süvendab jälle haletsemist, mis teda just äsja nii ärritas. „Härra,“ pilkas ta, „te olete ju toores muna. Nähtavasti pean labidameeste kohtlemiseks viisakusõpetuse käsiraamatu hankima. Mis oleks, kui lepituseks ühe lonksu võtaksime?“ Ta avas kapi paremal enda taga – pikal mehel tarvitses ainult kätt sirutada –, võttis sealt tuttava pudeli, täitis klaasid. „Tervist,“ ütles ta, „ajame jälle heaga läbi.“ Bertin jõi väikeste lonksudega, Süssmann neelas pool klaasi, Kroysing kummutas oma klaasi korraga, sügav mõnu silmis. „See on hea asi,“ ütles ta. „Sõda pidada võib naisteta, laske-moonata, isegi ilma positsioonideta, kuid mitte tubakata ja ammugi mitte ilma alkoholita.“ Bertin püüdis solvumist alla suruda ja hakkas serbia ploomiviina kiitma, mis headuselt sellele

konjakile lähenevat. – Kroysing ilmutas suurt huvi, ütles, et kui tal läänerindest isu täis saab, siis võib slivovitš teda Makedooniasse meelitada – lühidalt, ebamugav tunne ei tahtnud kaduda. – Väike Süssmann vaatas targalt mõlemale otsa. „Ei,“ ütles ta, „nii te lõpule ei jõua, härrad. Peate vaidlusesse tõsiselt suhtuma. Õieti olen selles mina süüdi, mina pean selle ka heaks tegema. Meie kirjanik arvab, et teie selle tööpataljoni Douaumont'i tõite, see-pärast tuleb teil nende tööõnnetuste eest vastutada, sest teie taht-site tema kapteniga isiklikke arveid õiendada. Kas nii, härra kirjanik?“ Bertin noogutas. „Baieri labidamehed olid teile ainult härra kapteni ripatsiteks, märkamatuiks statistideks,“ jätkas Süss-mann. „Härra kirjaniku moraalne helgiheitja koondab tähelepanu nüüd nendele: vaadake – surnud ja haavatud! Lihtsalt, inime-sed. Nüüd on härra leitnandi kord,“ lõpetas ta sigaretti kustu-tades; tuhatosiks oli laual suure mortiiirimürsu lamedaks surutud messingkest, nagu neid pioneeripargis meelsasti selliseks ots-tarbeks kohaldatakse. – Kroysing vaagis hetke: „Allohvitsers Süss-manni mainitakse kiitvalt, kuna ta malendid jälle õieti asetab. Vaadake neid mehi. Ons nad sõrmegi mu venna kaitseks liigu-tanud? Mitte sugugi. Ja kelle pärast tõmbas minu vend endale Niggli ja ta kamba viha kaela? Nende meeste pärast. Seetõttu on nad tema surmas teatud viisil kaassüüdlased. Samal kombel olen mina neid pisut ohtlikumal praepannil küpsetanud, kui seda oli nende endine koht. Selle vastutuse võtan enda peale, sest teenistuse huvides oleks mingi töökompanii seda ometi pidanud tegema. Mina valisin selle.“ Bertin jõi jälle lonksu konjakit ja mõtles järele: „Ma kardan,“ ütles ta, „et miski siin ei klapi. Sur-nud ja haavatud kaaluvad selle kaassüü üles, mis igale sõdurile langeb, sest kompanii süü on kollektiivne süü, ja lihtsõduri õiguste puudumist tuleb ka arvestada.“ – „Seda õiendagu pihtasaanud nendega, kes veel terveks on jäänud,“ ütles Kroysing lühidalt, „minusse see ei puutu. Mina ei mängi saatust. Kuidas aga teie oma osaga hakkama tahate saada?“ Bertin tegi imestunud näo. „Näete süütut inglit,“ naeris Kroysing, „jah, seda ei märkagi, enne kui pole talle otsa jooksnud. Kes aga selle asja esimesena käima pani? Kes mu sellest kuritegelikust ükskõiksusest üles raputas? Kellelt ma üldse teada sain, mis mängu mu vennaga mängiti? Suu lahti võhikul ja meister imestab,“ lõpetas ta võidukalt käibeloleva kõnekäänuga.

Vapustatult vaatas Bertin Süssmanni otsa, siis Kroysingi võitja-näkkudele, siis järele mõeldes võlvitud lakke, mis läbitungimatu müü-rina tema ja taeva vahel kummutas: „Selle peale pole ma kunagi mõelnud,“ tunnistas ta ausalt, „jutus on terake tõtt. Põhjuste ja

tagajärgede segadusest on raske ülevaadet saada. Tahtnud ma seda aga ei ole.“ – „Just. Ja mina ka mitte. Kui ma aga teilt küsin, kallis härra: kas oleksite oma teate andmata jätnud, kui keegi teid mu ohtlikust iseloomust oleks informeerinud? Kas te pigem ei tahtnud, et mina kui ohvri vend selleks kõige sobivama isikuna rikutud õiguste jaluleseadmiseks tegutsema hakkaksin?“ – „Jah,“ möönis Bertin enesekontrolliks pingeliselt mõeldes, „umbes see mu siht oli. Vaistuliselt, teate. Midagi kohutavat oli toimunud, maailm oli tabast ja tapist lahti, kuid et ta veelgi rohkem kõikumama hakkab, kui teda tagasi tahetakse asetada, see on rumal lugu.“ – „Jajah,“ naeris Kroysing mõnusaalt, „sellel maailmal on väike konstruktsiooniviga, kuivõrd meie, inimesed, sellest aru saame. Vale- ja lühiühendusi on igal pool. Kui me mootoreid nii sama suurepäraselt ehitaksime, satuksime vist rutem taevasse kui siit meie uute miinipildujate juurde.“ – „Aga milles viga peitub?“ küsis Bertin tuliselt. „Kuskil on viga, mis tuleb kõrvaldada, et meie kujutus maailmast rappa ei läheks.“ – „Aga miks see kallis kujutus ei peaks rappa minema?“ küsis allohvitser Süssmann imestunult. „Kas teie oma ei ole hävinenud?“ – ta torkas kõverdunud nimetissõrme Kroysingi ja siis enese poole. – „Kas minu oma ei ole hävinenud? Ainult teie, kirjaniku ja prohveti omast on kahju, eks ole? Neli surnud ja mõnikümmend vigastatud,“ jätkas ta, „ja nimelt Douaumont’is. Kui see härra leitnandile nii igav ei oleks, peaks sellele härrale õõnsa mäe ajalugu tõetruult jutustama, nagu siinistujad seda on läbi elanud. Lubanud olen seda juba ilma selletagi.“ – „Jaa,“ ütles Kroysing, „seda juhust ei või mööda lasta, sinna võiks ta vaimus sisse astuda. Seejuures tahan mina kirjaniku miimikat imetleda. Laske tulla, Süssmann! „Kui issand jumal oli oma palge maast ära pööranud – paar tuhat aastat pärast suurt veeuputust – ja inimesi oli siginenud nagu sipelgaid, tormasid nad 21. küünlakuu päeval ühe tuhande üheksasaja kuueteistkümnendal aastal kaevikuist välja, pioneerid ees.““ Süssmann pilgutas silma ja jätkas samal toonil: „Pealetungi arendamisel aga suri neil neljal päeval käsku täites halle ja sinihalle märtreid leegionide kaupa, ja neid oli ohtralt laiali paisatud Caure’i metsa ja kõrgendike vahel, ja nende hinged suurendasid taevaste vägede hulka ühe armeekorpusse võrra.“

VÄIKE SÜSSMANN

„Meie, pioneerigrupp, lamasime nõlvaku ääres kummuli maas ja vahtisime Douaumont’i poole, mis oli lumine ega ilmutanud mingit elumärki, – meie koos ühe rühmaga kahekümne neljandast rügemendist, kellele me sabaks olime antud. Maa oli kõvaks külmunud, kuid meil oli palav, olime kõik joonud, pealegi oli meil hirm. Ühtki pauku polnud seal kuulda, saate sellest aru? Nii-sugune hädaoht! Kuidas olekski keegi mõttele tulnud, et see Verduni nurgakivi seal on ilma meeskonnata, kaitseta? Prantsuse mürsud sutsusid meie taha metsa, kuid need tulid kuskilt mujalt, ja meie oma suurtükivägi tulistas Douaumont’i küla ning traattökkeid selle ees, lisaks ragises seal veel üks Prantsuse kuulipilduja. Aga kindlusekamakas ise oli tumm. Meil olid sinelid seljas, ometi olime läbimärjad – kogu aja jäises lörtsis kahlata pole ka naljaasi, lõpuks tahtsime midagi kuiva jalge all tunda, riidest lahti võtta, ahju kütta ja magada. Järjest peksis meie suurtükivägi kasemattide paljast nõlva, aga seal oli kõik vait nagu hauas. Siis tormasime lõpuks edasi, ülemleitnant ees, alla traattöketesse – õnneks polnud seal voolu sees, ja kurat võtaks, siis ronis meie rühm koletise katusele. Nüüd olime üleval ja tahtsime juba allagi tulla, sest meie sihiks oli sisse pääseda. Kuni meie veel vaidlesime ja kahtlevalt alla vaatasime, nägime korraga rühma mehi hoopis ettevaatlikult tunnelist välja piiluvat, ja enne kui kumbki pool tulistada jõudis, selgus, et see on meie naaberühm. Ohvitserid vaatasid teineteisele viltu otsa, ja kui ma ei eksi, vaidlevad nad tänapäevani, kumb neist ainuõige Douaumont’i vallutaja on. Sees võtsime Douaumont’i kaitsjad vangi: umbes kakskümmend soomustorni suurtükiväelast. Nad olid neli päeva ja ööd tulistanud ja magasid praegu – eks ole ebaviisakas? Just meie tuleku ajal! Aga meie andestasime neile suuremeelselt. Nii toimus Douaumont’i kangelaslik vallutamine kahekümne üheksanda rügemendi esimese pataljoni poolt, ja kes seda ei usu, maksab taalri.“ Väga lõbusalt vaatas Kroysing jahmunud Bertinile otsa, kes istus oma sõdurikuues, juuksed lühikeseks lõigatud, nagu õige sõdur kunagi, kuid oli nähtavasti ülemjuhatuses iga-suguseid imelugusid uskunud ja tahtis kangelastegude maailmas edasi püsida nagu laps muinasjutumaailmas. „See on siis kuulus Douaumont’i ründamine? Tema Majesteedi silma all...“ Seinuvapustas pöörane naer. „Mees,“ karjus Kroysing, „halastage ometi!“ Ja Süssmann itsitas haldja kombel ning küsis: „Kus oli

Douaumont ja kus oli keiser?" – „Mu härrad," ütles Bertin solvumata, „nii oli teadaandes. Me lugesime seda üksteisele ette Vranje komandantuuri seinalt, väikeses Makedoonia mäestikulinnas põhja pool Kumanovot, – hulk välihalle heleda kevadpäikese paistel, ja mul kajab praegugi veel kõrvus, kuidas üks husaarileitnant minu kõrval hüüdis: „Muinasjutuline, kuid see roppus lõpeb varsti!" Kust mina siis võisin teada, kuidas asi tõeliselt oli." – „Mees," karjus Kroysing uuesti, ja ta silmad särasid kolmanda konjakiklaasi valguses, „kas te ikka veel ei tea, et see kõik on pettus? Valetame meie, valetavad nemad, ja üksnes surnud ei valeta ning on selles tsirkuses ainsad viisakad inimesed..." – „Ei ole mingit tõtt," ütles allohvitser Süssmann, „ja kõik on lubatud. Tunnete seda lauset? Assassiinide loosung." Bertin jaatas – ta oli ju haritud –, et ta seda idamaade keskaegset mõrtsukatesekti tunneb, nende šeiki kutsuti Mäevanaks. „Tänu taevale," ütles Kroysing rahunedes, „haritud me oleme, nüüd peame ainult mõistma," missugune on maailm, kus teiesugused noorhärnad ringi kolavad – Parsifalid sõdurisaabastes. See deviis, kulla mees, on siin valitsev. Midagi pole õige, mis trükitud on, piibel kaasa arvatud, ja kõik on lubatud, mida mehed teha tahavad, mina ja teie kaasa arvatud, kui ainult julgust jätkub. Ma ei taha poissi segada, sest tema juba oskab maalida, mida siin tehakse; kui teie aga midagi sellest usute, mis teadaannetes on olnud, nagu oleksime me märtsi alguses ka Vaux' fordi vallutanud, järgmisel päeval aga „soomuskindluse rusud" jälle suuremeelselt prantslastele loovutanud, siis teenite te sellega raudristi ära. Oleme naernud, noormees! Ainult jalavägi oli vihane, sest see lamas endistviisi raske tule all, mida jagas ennast metsikult kaitsev betoonehitus, ja sadas küsimusi ja ähvardusi ning telefonitorru karjumisi ainult sellepärast, et mõni staabiidioot käärpikk-silma taga, jumal teab mitu kilomeetrit tagapool, oli fort viidavate saksa vangide selgi pidanud tõenäoliselt kangelaslike vallutajate auväärseiks tagakülgedeks. Vaux' fort langes juunis, ja asi tahe, ja selle vastupanu hämmastab maailma. Üksnes paberil on sõda alati sile. Et katk kõiki neid kirjutavaid šaakaleid võtaks!" Ja ta valas üle loksutades oma neljanda konjaki klaasi, seekord vähem, ja jõi. „Ja nüüd on teil sõna, noormees, ja mina olen kuss nagu vaikiv munk."

„Kes seda usub," naljatas allohvitser Süssmann. „Aga Douaumont oli igatahes meie käes, ja meie jäime sinna, ja meie lähedal oli eesliin, ja nüüd algas tsirkus: vasturünnakud! Aprilli lõpuks tallasid prantslased meil juba pea kohal, kuni loodenurgani olid nad kogu ülemise korruse jälle endi kätte võtnud, aga kuulipildu-

jad laskepesades ja tiibadel ei lubanud neid lähedale, ja siis tuli meile abiväge ning nad pidid pika ninaga tagasi tõmbuma. Siis saime vangidelt teada, et me oma õnne veebruari lõpus võlgne-sime tänu ehtsale sõjalisele segadusele. Douaumont'ist paremal ja vasakul olid värsked diviisid rindesektori üle võtnud, kumbki veendunud, et fordi hoiab naaber kindlalt käes, ja väljavahetatud diviis oli neetult ruttu Belleville'i seljandikuni taganenud, ilma et keegi kurat oleks suutnud olukorrast aru anda. Ja kui meil siis värsked reserve oleks olnud, oleks meie võit imekaunilt arenenud, üle Fleury' ning Souville'i, ja kes teab kas Verdungi praegu prantslaste käes oleks. Siis oleks meil küll ka kaotusi olnud, kuid peale selle rahuldustunne ja jumalikud teadaanded. Aga prantslased, kadekopsud, nagu nad on, ei teinud meile seda rõõmu, meil tuli Thiaumont'i ja Fleury'd rünnata, ja seda me siis tegimegi, kuni tuli suur plahvatus, kus mul õnnestus igavikku vaadata. Selle peale terviseks!" Ta jõi oma klaasi tühjaks, Kroysing täitis selle uuesti, ja silmi rahutult väikese toa ühte nurka suunates jätkas Süssmann oma ükskõikse poisihäälega: „Douaumont oli siis, mai alguses, rinde kõige kõvem tugipunkt, otsast otsani sõdureid täis, rikas toidust, laskemoonast ja pioneeride varustusest, avara sidumispunktiga. See oli nagu määratu läbikäigutunnel rindele ja sealt tagasi. Baierlased, kes Fleury'd ründasid või tahtsid rünnata, magasid seal veel kord välja või langesid väljavahetamise järel kuskil kividele ja jäid kohe magama. Viienda mai suur rünnak äpardus, mürske sadas ümber fordi ja selle varjenditele, aga all kihas elu. Meie park oli siis üleval, seal, kus praegu labidamehed magavad, soomustorni all; varem oli seal Prantsuse laskemoonadepoo olnud, ja paarkümmend mürsku oli veel alles. Nüüd olid seal meie miinid ja reservtankid leegiheitjate õliga, ja kõige süütumad asjad, valgustusraketid ja muu, ootasid rivis seina ääres, teisel pool aga olid kastid käsigranaatidega. Käigust paremal läksid astmed alla laatsaretti; arstidel oli ööd kui päevad tegemist, sanitarid jooksid edasi-tagasi, kandes sisse raskesti ja kergesti haavatuid, närvišokiga mehed istusid seinte ääres, magasid või tukkusid, ja siis said nad suppi, ja seda lüripides tundsid nad ennast nagu taevas. Aga otse taeva kõrval on teatavasti põrgu, ja haavatute seas oli kindlasti ka paar hullu, sest meie raketikastide varjus hakkasid paar-kolm baieri külanapakat käsigranaadil suppi soojendama – see oli neil ära jahtunud, saate aru? Ja et see paremini maitseks, kutsusid nad kuradi võõraks. Igaüks võib granaadi lahti kruvida ja pea, see on püssirohulaengu abil toitu soojendada, kui tal on kaks kivi, mille peale katelok panna, ja ümber on kõik ohutu. Aga õnnetus tahtis, et meie baier-

laste kätte juba kasutatud või defektne granaat sattus, ja mürtsti! – praak vastu vahtimist. See oleks nende eraasjaks võinud jääda, kisa ja kolm-neli surnut ning paar haavatut rohkem ei tähendanud Fleury' lahinguis midagi. Aga saadan tahtis, et killud lendasid lahtisest uksest laskemoonadepoosse ja riivasid seal üht meie rahulikku leegiheitjat. Sihukeses on ju raskete ja kergete õlide segu; vedelik voolas välja, hakkas aurama, õhuga segunema ja lõhkeaineks muutuma. Seda said mu silmad veel näha, aga kustkohast sinna see põlev tikk süüteks langes, seda ma muidugi ei tea – võis jätkuda ju põlevast sigaretist. Granaatidega keetjate ümber kogunenud hulgast karjuti viiest, kaheksast, kümnest kõrist: „Tuli!“, samal ajal langes paar rasket mügarat katusel ja põlevat õli tilkus kenasti kuivadele männipuust raketikastidele. Sel sekundil olime juba jooksus, jookstime ettepoole; kes tark oli, see ei lausunud sõnagi, kes kartis, see karjus. Olete ju pikka tunnelit näinud, kus ma nüüdsama härra kaptenit kohtasin? See on vist oma kaheksakümmend meetrit pikk. Kõik jooksid kõrvalkäikudest sellesse tunnelisse, ja nüüd võideldi naabritega, kõrvalolijatega, seltsimeestega elu pärast. Kes komistas, kes ümber pööras, oli kadunud. Meie park oli niisamahästi kui kõige taga; meie ees kergesti haavatud, väljavahetatud baierlased, kõrvalkäikudes labidamehed, ees jalaväelased – hirmust möirgav hunnik välihalle selgi, kaelu, päid, rusikaid. Taga raksus, suits ja kuumus, plahvatavate valgustusrakettide kole hais nagu tuhandekordsel ilutulestusel. Pea pidi järg mürskudeni jõudma ja jõudiski, kuid enne tulid meie käsigranaadid: taga mürises miski, nagu maa-väringu tõuge raputas meid kõiki, paisates meid vastu seina, ka mind. Sel hetkel olin ma tunnelis nelikümmend meetrit edasi läinud ja langesin maha. Ma ei langenud maha, ma nõrkasin, kaotasid kaldunud seina ääres meelemärguse ja jäin rippuma, ma ei tea kui kaua, kokku litsutud meeste vahel, vajudes nendega kops vist aegamööda allapoole. Siis pidi tulema plahvatus, mis likvideeris kõik elava tunnelis, külgakäikudes, kasemattides, laatsaretis – kõik. Mind kägistasid mürgised gaasid. Mis enesetundesse puutub, siis olin ma tõesti surnud. Kuni hirmu võib tunda, on asi kardetav: kops võitleb värske õhu pärast ja tõmbab ikka rohkem sõnnikut ja mürki sisse, kurk põleb, kõrvus keeb – aga nõrkemine oli pääsemine. Ja selle peale terviseks! Ta võttis väikese lonksu; Bertin, lausa kuulamine, jõi lõpuks omagi klaasi tühjaks; Süssmann süütas sigareti ja jätkas nagu kõige kaugemast minevikust tõustes: „Teadvusele tulin vihma käes, lamasin lahtise taeva all siseõue sillutisel ja prügil, mu esimesed pilgud tabasid üsna juhmilt halle pilvi. Sisemiselt tundsin ennast kaunis vahusasti põlevat,

kuid olin elus. Vältas ärvatavasti kaua, kuni sellest märku andsin; vaatlesin, kuidas suitsumaskides mehed mustast tunnelist sõdurite kehasid tassisid, – tunnelisuuet kattis veel must suits. Tahtsin aega vaadata, kuid mu kell puudus. Vasakus käes olin alati kandnud õnnetoova türkiisiga sõrmust – vanaema pärandus, aga seegi puudus. Katsusin oma sigaretikarpi: hüvasti igaveseks! Mu kuub oli lahti haagitud, sark katki rebitud, mu kurk paljas – ilmselt see oligi mu äratanud ning päästnud, aga mu rahakott põuetaskust üsna suure palgasummaga oli samuti ära auranud. Siis ajasin enese jalule, märjad kivid olid kätele meeldiva tunde, ja märkasin, et minust paremal ja vasakul, minu ees ja taga on ainult surnud. Sinised, lämbunud, mustad näod – õudne hulk. Nelisada meest kompaniikolonnis täidavad päris kena ruumi, aga siin lamas neid palju rohkem, ja sanitarid töid ikka uusi lisaks. Nad olid mu paljaks rüüstanud, aga selle ma neile kinkisin, olgu – ma ju hingasin jälle õhku! Ma ei tahaks eluilmas poodud olla, ma ei tahaks ka lämbuda, ma ei keera iial gaasikraani lahti, ja meie gaasirünnakud äratavad minus vastikust, kui meelde juhtuvad tulema. Ei, õige mürsukild pähe või kaunis kuul südamesse on kõik, mida ma ihkan. Siis panin nõõbid kinni ja läksin tuikudes edasi. Mul käis pea ringi, ma kõhisin, see oli piinavalt valus, peale selle valutab pea mul koledasti, aga see oli ka kõik. Noorem-arst, kes mind esimesena nägi, tegi suured silmad: „On teil aga õnnel!“ olid ta esimesed sõnad. Siis olin ma juba allohvitser, aga selle olin ma unustanud ja raporteerisin: „Vabatahtlik Süssmann kohale jõudnud,“ seejuures olevat märgatud, et ma lollakalt naersin. Kuid seda pean ma laimuks. Mulle anti midagi juua, aspiriini peavalu vastu, paar sõõmu hapnikku, ja siis suutsin juba paar minutit järjest rääkida. Palju ma tol ajal ei teadnud, aga sellest oli küllalt, et kustunud kraatri tühjendamist enam ei jätkatud. Meie kapten laskis surnud jälle tagasi kanda, aga siis magasin mina juba kenas voodis uuesti organiseeritud laatsaretijaoskonnas, loomulikult puuvillal, ja kui ma teist korda ärkasin, olin õieti juba peaaegu terve. Ma ei kõhinud enam, kurgus oli ainult veel nagu toore liha võru, mu pea mühises veel, aga muidu polnud mul häda midagi. Hiljem nägin meie ehitussalka neid stolle kinni müürimas. Seal müüri taga lamavad nüüd Douaumont'i surnud elanikud, terve pataljon, kindlasti vähemalt tuhat meest, kõik, kes olid tiiva tagaosas: baierlased, pioneerid, labidamehed, kogu laatsaret. See oli Douaumont'i plahvatus, teadaannetes seda ei avaldatud, ja kui tahate, siis viin teid pärast kohale, seal võite langenuile hingepalvet lugeda. Tollest ajast peale näen kõike hoopis teises valguses, elu ei

paista mulle enam ilusana. Aga nüüd peate vist koduteele asuma."

Bertin ütles, et seda ta peab, ja tänas jutustuse eest. Tal oli raske piinavaist muljeist vabaneda. „Ja selle järel läksite te jälle teenistusse, nagu poleks midagi juhtunud?“ küsis ta püsti tõustes. Mis tema siis arvab? küsis allohvitser Süssmann toorelt vastu. Loomulikult sai ta terviseparanduspuhkuse, neljateistkümneks toredaks maipäevaks ema juurde, ja ta ei lausunud sellest sõnagi, sest eraisikud ei armasta, et nende sõjapilti tõelise sõjaga rikutakse, peale selle kehtib käsk lõugu pidada. „Õige,“ ütles leitnant Kroysing, „nii peabki olema, ja rahvas arvab, et kes liiga palju teab, see sureb liiga noorelt. Ja mida vastab kapten Niggel minu osavõtlikule küsimusele tema tervise kohta? Kas ta täna õhtul suudab meestega koos välja minna?“ Kapten tunneb ennast veel halvasti, teatas allohvitser Süssmann kurva näoga, arst oli teinud talle korralduse või lubanud teda lamada, peale selle asendavad teda kolm veltveebelleitnanti, kompaniiülemad. „Kahju, kuidas ma kahetsen, et vanale ohvitserile ainult raskusi pean valmistama,“ vastas Kroysing niisama kurvalt. „Ma olen siiski väga ebameeldiv isik. Kui te jälle tulete, armas härra,“ – ta tõusis üles ja ulatas Bertinile käe – „on ta tervis veelgi halvemaks läinud.“ – Allohvitser Süssmann tõmbas mütsi sügavamale silmle, nii et ta mõlemad kokardid ninajuurel olid: ta tahtis Bertinit natuke maad saata. Siis küsis ta, kas härra leitnant härra Niggli tervist liiga heaks ei pea. Telefonikeskjaam olevat tema kantselei ülesandel katoliku väliõnukasku otsinud ja selle leidnud. See tuleb homme, kui prantslased viisakat käitumist jätkavad. – Naeratusevine libises üle Kroysingi huulte. „Härra tahab pihtida,“ ütles ta, „see ei tee kellelegi paha, kes seest tumaks on läinud, käärima nagu õunad või pirnid. Täna, Süssmann, selle uudise peale on mul isu täna öösel ise välja minna.“

Kolmas peatükk

PAATER LOCHNER

„Tuleb käre talv,“ ütles pargivaht Strumpf, kui ta järgmisel või ülejärgmisel hommikul oma putka trepile astus, mis varem prantsuse plokkmaja oli olnud. Läbi rebeneva uduline helendas sinine taevask, päikesepaistega kullatud pöögiokstel oli hämmastav hulk tõrusid, ja kõikjal – noortel pihelgatel, kukerpuude okstel ja

kibuvitsatihnikus – punetasid marjad. Kauge mürina pärast muret tundmata hüples oravapaar puuladvus, ära ajades harakat, kes vihaselt vastu kädistas. Käre talv ei ole meile hea, vaidles ta kaaslane Kilian baadeni murdes vastu. Läbi lahtise akna kostis õuest kommutaatori kallal Voorelaagriga kibedasti ametis Bertinile Friedrich Strumpfi üksikasjaline jutt suurtest külmadest, kuidas loodus lindudele ja metsloomadele külma raskust hüvitab puuviljade rohkusega, nagu hoolitseks süütute olendite eest keegi. Sel puhul naeris tubakatööline Kilian jälle: tema oli vabamõtteleja, darvinist, nagu ta uhkelt kuulutas, leidis igal pool olemasolu eest peetava võitluse kinnitust ja soovis, et karedat talve leevendataks kõigepealt naisele-lastele kodus. Ise istus ta seejuures mõnusasti varasügisese päikese paistel ja nõelus halli villast sokki. Sest nüüd oli tal selleks kunstiks aega, ja ta naine töötas tema eest vabrikus ja kasvatas kaht last, suutmata muidugi enam tema talvevarustuse eest hoolitseda. Bertin, kõrvaklapid peas, noogutas. Iga üksik mees sõjaväes, tema kaasa arvatud, oli sedapidi tagalaga seotud. Siis naksus aparaadis uuesti, ja Bertin võttis Fosse'i metsa insektipargist vastu korralduse edasiandmiseks vahejaama – järeleparimise ehitussalga ja haruraudtee platvormide arvu kohta. Väike jaamamajandus tegi talle nalja; selle hiigelahela pisikese lüli najal võis inimliku aru kasutamisest pildi saada, mida rindemehhanism vajas ja mis kõik hästi pidi korras olema, et teatud hetkel kõik löögivalmis ja tabav oleks. Baadenlased olid Bertiniga rahul. Nad vangutasid ainult pead ta läbematuse puhul, kui ta ikka jälle välihaubitsaist mööda Douaumont'i poole läks. Karl Kilian mõistis teda paremini kui ta vanem kolleeg; ajalehemehel tulebki nii teha, et ta pärast võiks tõde valge ette tuua.

Bertin teadis, et see hea aeg on lõppemas. Paari päeva pärast jõuab puhkuselolija tagasi, siis tuleb tal oma asjad kokku panna ja lämbunud, kärarikasse barakki tagasi rännata, kompaniisse, Grassnicki ja Glinzky riiki, kus kõik ta hinge peened tundeniidid maha tallatakse nagu rohi, millel eesel püherdab. Masside kuhjatus näis üksikult jõu ära imevat. Siin ta puhkas, magas värskes õhus, tal oli päikest ja vaba aega, ja Friedrich Strumpfi keedetud söök kroonu kraami igasuguste lisadega maitstes talle paremini. Vaikiva kommutaatori juures raamatu seltsis istunud öised valve-tunnid elektrivalgustusega, üksindus ja vaikus andsid talle võimaluse ta ise olla. Sagedasti nägi ta trükitud lehekülgede tagant väikest Kroysingit, kes elamustevoolum juba kaugele oli viidud, ja tema kanget venda, kes selles voolum kahlas, täna põlvini, homme puusadeni. Nagu inimesel kunagi, oli Eberhard Kroysingil sõda vaja olnud eneseleidmiseks, omaenese olemuse väljendamiseks,

oma mõju ulatuse katsumiseks, nagu ta ise ütles. Seesuguste kogemuste janust olid ju kõik saksa noored sõjaeelsest ummikust sõjaavarustesse põgenenud – Kroysing, Süssmann, Bertin, kõik. Kõigil oli 1914. aastal tunne olnud, nagu algaks nüüd see tõeline elu, ohtlik ja karastav; praegu olid nad siin kaelani vastikusse tege-likkusesse vajunud ja mures, kuidas sellest jagu saada. Kes oleks võinud gümnaasiumiõpilasest Süssmannist ette öelda, kuidas ta ennast tunneb kaks aastat pärast sõja algust, mis tal siis juba selja taga on... Poiss, poiss! Seal kõlaski ta lõbus hää Bertini kõrvaklappides. Tal oli tervitusi tuua kompaniilt, vähemalt Fosse'i metsa toimkonnalt, kellega ta eile koos kõvasti oli töötanud. Eriti kaks berliinlast tervitavad teda, üks vallatu pruntispõseline ja tedretäheline naljahammas, väga elavate silmadega – Lebehde, mõtles Bertin endamisi – ja teine – sapine küürakas, ahaa, Pahl; kompaniis olevat palju uudiseid, käskisid nad öelda, tulgu ta ruttu tagasi, et näiteks uue veltveebli ametisseastumist näha, mis temalegi ju vastumeelt ei ole. „Küll on mülgas!“ mõtles Bertin nukralt. „Ja tuleval nädalal saab sellest jälle minu maailm, päev päeva kõrval.“ Jah, tsiteeris ta Schilleri luuletust, Aranjuezi kaunid päevad on tal varsti möödas. „Te lahkute meist siiski,“ ütles poiss, „Kroysingil on veel mõni asi teile tagavaraks. Ta palub teid homme õhtul meile ööseks tulla.“ – „See on kerge asi,“ ütles Bertin veidi imestades; ta tuleb ainult enne õhtust laskmist, et tõkketuli põõsastes ta teed ei soolaks.

Fordi sissekäigutunnelis sattus Bertin jalaväe vahetusüksuse voolu; üks pataljon ootas öö saabumist kaevikumeeskonna niinimetatud puhkuseleaatmiseks. Suur söömine, võib-olla viimast korda nädalateks aurasid meeste katelokid soojast toidust; ühes õuenurgas hüüdsid allohvitserid postikottide juures oma jagude sõdurite nimesid: „Wädchen!“ – „Siin.“ – „Sauerbier!“ – „Siin.“ – „Klotzsche!“ – „Siin.“ – „Frauenfeind!“ – „Siin.“ Nende vahelt läbi tungides haistis Bertin nende lõhnu, nägi nende kõhnu nägusid, luu ja nahk, nende pingutatud ilmet. Vähesed üle kesk-mise kasvu, värsked näod puudusid. Ta tundis ennast nende keskel nagu süüdlasena, sest tema oli erksa välimusega, üsna hästi toitunud ja puhanud. Laulev saksi murre vähendas nende kõnelustes avalduvat kibedust. Oma välimütsides – teraskiivrid anti neile alles positsioonil – ja kulunud kuubedes tundusid nad poisikestena, pigemini eelviimase klassi ekskursioonina kui elava müürina, mis Prantsuse maapinnal ajalehtede uhke väljenduse järgi kaitses Saksa kodumaad. Oli poole viie aeg õhtupoolikul, kuldsena tulvas septembripäikese soe paiste viisnurga tohutusse

sisseõue ning kasemattide juurde viivasse sügavasse nišši. Kannatlikult puges Bertin sõdurisalkade vahelt läbi, kes oma granaadikimbud, rünnakuvarustuse ja gaasimaskid maha olid pannud. Püssiraudadel olid otsakaitsed, lukud kitsaste kaevikute ja lehtrite tolmu vastu riidetükkidega kinni mähitud. Üks juba söönud rühm pidas teda kinni, paludes sigarettidele ja piipudele tuld. Bertin viitis nendega paar minutit; ta hall vahariidest müts kollase messingristiga äratas meeste uudishimu, ta prillid jätsid neile mulje, otsekui teaks ta midagi sellestki, millal rahu tuleb. Tülpimus oli neile otse näkku kirjutatud, nad ei varjanudki seda, aga Bertin teadis, et see ei takista neid oma elu andmast. Nagu tavalliselt, ei olnud nende vabad päevad sugugi puhkuseks määratud: nad olid hoopis tagalapositsioone kohendanud, materjale juurde toonud, distsipliini taastamiseks õppusel olnud. Ainus erinevus eesliiniga võrreldes oli soe söök, rahulik magamine ja küllaldane pesuvesi. See oli ka midagi, aga palju seda ei olnud. Bertin nägi neid fordis ringi kihavat kui nonde pidalitõvest söödud pealmaachituste hallide rusude liikvele läinud osi, nagu oleks ehituste vastupanujõud ammu lõppenud. Mürsuauk oli siin mürsuauku kõrval, valli varjus oli kolletama löönud murumättaid, igal pool oli müür lõhutud, kraavi langenud, see näis olevat sissekäike ummistanud. Vallid olid nagu laialipillatud mullahunnikud, millesse terasekilde oli torgatud, – kahekordselt hämmastavad, võrreldes maa-aluse kindluse kõigutamatu püsivusega. Samasugustena näisid siin ka jalaväelased. Nad olid nagu tapale aetavad karjad, hävitamistehase töölised: neile kõigile oli omane see ükskõiksus, mille pitseri tööstus ja masinad inimesele peale vajutavad. Aga oma sisimas olid nad murdumatud; vaimustuse ja illusioonideta läksid nad eesliinile, ainsaks lootuseks kümne päeva järel tervelt tagasi tulla. Ja jälle positsioonile ja jälle tagasi, kuni haav neid laatsaretti saadab või surm päästab... Aga sellest nad heameelega ei mõtelnud. Nad tahtsid elada, nad lootsid koju tagasi jõuda. Praegu tahtsid nad veel paar tundi magada.

Bertin, pööratud nende saatusest, ronis alla, kadus liivakottide vahele käikude sisemusse. Algul eksis ta ilma juhita põhjalikult ära. Lõpuks jõudis ta telefonikeskjaama juurde, kust üks prillidega mees, nagu ta isegi, teda edasi juhatas. Saksi aktsent veel kõrvus, tundus telefonisti puhask hannaoveri hääldamine talle üsna võõrana. Ta ise oli sileeslane; ta külastas franki ja sünnipärast berliinlast; põhjalikult olid sakslased nüüd segi paisatud, harjusid üksteist austama.

Kõlavalt hüüdis Kroysing: „Sissel!“ Tema toas istus külaline. Asemel oli mingi ülespidi pööratud servaga ratsanikukaabu. Krae

lillad kandidid, täidlase, habemeta, erakordselt väikese suuga näo pruun ovaal ja väga heledate, kindla pilguga silmade paar: võimalik!

Välivaimulik, hõberist kaelas, siin Douaumont'is! Bertin teadis, et neid mehi tuli tervitada nagu ohvitseri ja et nad sellele suurt tähelepanu pöörasid; meelsamini oleks ta kohe minema lipanud.

Kuid leitnant Kroysing, nagu alati oma töölaua taga, rõhutas soojalt: „Noh, lõpuks ometi, mu armas. Võin ma härrasid tutvustada: minu sõber referendaar Bertin, praegu tööpataljoni sõduri vormis – paater Benedikt Lochner, praegu ratsaväe vormis.“ Paater naeris südamlikult, ta käsi tundus paks, kuid tugev olevat. „Ärge rääkige ratsaväest, härra leitnant: sõitsin siia mootorratta tagaistmel, mida berliinlased kutsuvad pruudikäruks ja viinlased nukuvankriks. Olen seega pruut või nukk, nagu soovite.“ Heatujuliselt silitas ta oma blonde hõredaid juukseid, puudutas taskurätiga oma tonsuuri, kurtis, siin all olevat palav, ja võttis lonksu konjakit. Ta reinimaa murrak, heatujuline ja linnapärane, kõlas ta kitsukeses suus imelikult. „Mu sõber Bertin võib täiesti kuulda, mis meil omavahel rääkida on, paater Benedikt,“ algatas Kroysing uuesti kõnelust, „vastuoksa, keegi ei ole rohkem kutsutud siin kuulama ja kaasa rääkima kui tema. Tema kõneles minu vaese vennaga veel päeval enne ta surma, sai tema käest ise teada, mis teda rõhus, lubas talle oma abi – ainukesena selles kõrbes, või peaksin pigem ütlema hädaorus? –, mille eest ma talle surmatunnini tänu võlgnen. Ärgu see asjaolu teid häirigu, et ta juut on, – minusuguse protestantliku paganaga võrreldes olete te mõlemad ühel oksal kasvanud.“ Rõhutud meeleolus istus Bertin Kroysingi voodile: meelsamini oleks ta leitnandiga kahekesi jäänud. Tarkade silmadega paater vaatles teda – ta hästivormitud pealuud, ta hõrenevad pealage. „Õige,“ mõtles ta, „see noormees on nagu munk ühel kuulsal pildil, ei tea missugusel, küllap vist ühel itaalia maalil. Ta ehk teeb minu ülesande kergemaks, aga võib-olla ka raskemaks. Igatahes on ta väsinud ja rõhutat.“ Valjusti ütles paater, ta ei teadvat, kuidas kapten Niggel sellesse kõnelusse kolme mehe vahel suhtub.

Bertin tahtis tõusta, Kroysing sirutas keelavalt käe. „Ei midagi selletaolist,“ ütles ta, „teie jääte. Tahate meie kõnelust edasi lükata, paater Lochner, olgu pealegi. Bertin on täna viimast päeva siin, ta peab oma täitanud kompaniisse tagasi minema, ja ma tahtsin talle hüvastijätku ühe kingituse teha, olgu öeldud, üsna veidra. Täna öösel lähen eesliinile, meie miinipildujad on juba kohale asetatud, sektorite ohvitserid tahavad minuga rääkida, ma eeldan, Bertin, te julgete. Seda pidu peab iga inimene nägema.“ – Ber-

tin läks näost punaseks: muidugi läheb ta kaasa, kinnitas ta. „Kui Süssmann minuga rääkis, ootas ma joomist, kuid see meeldib mulle rohkem.“ – „Nii,“ hüüdis paater, säärast juhust on harva, ta ise võtaks sellest hea meelega osa, kui sobib. Tõstetud kulmudega vaatles Kroysing ta peenest kalevist pikka kuube, ratsapükse, pea-aegu elegantseid nöörsaapaid. „Kas teil oma riietest kahju ei ole?“ küsis ta, ja kui paater elavalt eitas, jätkas: „Te leiate hulga kristlikke hingi, luterlasi küll, aga seal kaovad igasugused vahed. Kuulipildujale on juut või ateist niisama teretulnud kui katoliiklane või protestant. Eesliinil, mida me külastame, oli juba eile vahetus; meestel siin kindluses läheb arvatavasti halvemini, sest neid saadetakse paremale, kaugemale läände.“ Rõõmsana ettekläände leidmisest tõusis Bertin üles. „Kui me täna öösel ei maga,“ ütles ta, „siis pean paremaks, et Süssmann mulle voodi loovutab, heidan tunniks pikali, puhkus on inimesele vajalik.“ Kui uks tema taga oli sulgunud, ütles paater mõtlikult: „Ei ole see elu haritud mehele kerge; alatasa üllatab, kui hästi meie juudid sõjaväetreenistuseks kohanenud on.“ – „Mispärast mitte?“ küsis Kroysing vastu. „Nad teevad kaasa nagu kõik, ja sagedasti palju paremini: nad tahavad seda meile tõestada. Ja lõpuks ei tunne ma sõjakamat raamatut, kui on Vana Testament oma välgu ja väävliga.“ Paater pööras selles lauses kuulnud väikese pealetungi osavalt üldiseks jutuks. Tõepoolest on positsioonisõja kogemus paljud eelarvamused kõrvaldanud, mitte ainult juutide vastu. Kuidas varem tööstusrajoonide sõdurite väärtuses kaheldi! Aga nüüd? „Nüüd,“ kinnitas Kroysing, „on linnade, eriti suurlinnade elanikud, kaitse selgroog. Neil on vähem hirmu masinate ees kui maa-meestel. Viimased andsid esimesel sõja-aastal küll paremat materjali, aga nüüd nõuab kaevikusõda suuremat intelligentsi ja kiiremat kohanemist.“ – „Ja et nüüd jutt on maarajoonidest, härra leitnant,“ jätkas paater Lochner vahetult oma manöövrit, „mis on õieti teie ja härra kapten Niggli vahel?“ Kroysing nõjatus vastu seljatuge. „Ta pidi ju teile ütlema,“ pomises ta, „kui ta teie vahendust palus.“

„Meil oli üks kõnelus,“ vastas paater käsi hõõrudes. „Ta jättis mulle inimese mulje, keda mingi asi piinab. Teie vahel on arusaamatus teie vaese venna pärast, keda teie arvates ei koheldud õieti ja keda rakendati ebaõiglaselt.“ – „Rohkem ei avaldanud ta teile midagi?“ küsis Kroysing nagu liigutamata. „Ei, vähemalt ei saanud ma millestki muust aru. Need baierlased on kõik ju talupoegliku päritoluga, ja kõneldes tarvitavad nad oma sõnu nii, et välja lugeda neist midagi võib siis, kui nende kommetega tuttav ollakse.“ Kroysing süütas sigareti, viskas tiku lamedaks litsutud

mürsukesta. „Oletame, et ta luiskas, – kuidas seda ühendada austusega, mis tal on teie kui vaimuliku vastu, ja põrgutulega, mille ta endale kaela kisub?“ Paater Lochner naeris avameelselt: „Olen kaks aastat olnud diakoniks Kochlis, mäestikujalal. Südamepõhja ma inimestele ei vaadanud – selleks on eluaega vaja. Aga paari asja õppisin ma mõistma. Pühal pihil ei valetaks mulle küll keegi, pealegi võivad nad üsna üldsõnaliselt kõnelda. Igapäevases elus aga peavad nad õigeks mind petta ja siiski mu vaimulikuametit ära kasutada.“ – „Väga hea,“ ütles Kroysing, „teie ei näe elu kitsarinnaliselt, nagu ma kartsin.“ – „Ei,“ vastas paater Lochner tähtsalt, „siis peaksin ma ju loll, püstihull olema, arvan ma. Inimene on väga väeti, ja katoliiklasel on teie kõrval ainult see paremus, et ta tunneb pärispattu ning pehmendab oma nõrkust meie sakramentide ja kiriku üliloomulike kinkidega.“ Kroysing kuulas targa härra juttu sünge imetlusega. Ta ei näidanud, et see talle väga meeldis. Kas Niggl oli talle nende vastuolu tõesti nii süütuna esitanud? Võib-olla! Välivaimulikud kannatavad tagalastaapides nende lollide tagalatäkkudega, paadunud diviisikindralitega, igavuse all – mida arukamad nad on, seda enam; paater Lochner võis mootorrattasõidu Douaumont'i üsna hästi ette võtta vahelduseks, küllaldast põhjust otsimata. Endisele usuteaduse üliõpilasele oli kahe ohvitseri lepitamine arvatavasti tähtsaks asjaks. Siis paneb ta küll imeks, kui palavat lahingut Douaumont'is peetakse. „Mida te kuningas Taaveti ja väeülem Uuria loost arvate, kulla paater? Andestage, et ma nii otsekohealt küsin.“ Paater kohkus. „See oli tapmine,“ ütles ta, „ettekavatsetud, häbitu tapmine naise pärast, ja Taaveti koda pidi seda tasuma. Juba selle ühenduse pojapoeg kaotas suure osa oma riigist, Taaveti vagadusest ja Saalomoni teenetest hoolimata.“ – „Nõnda,“ viskas Kroysing hooletult sekka; „ja mis karistus maa peal ja taevas Niggli dünastiale määratakse? Sest see on samuti patt, mille pärast ma härra kaptenit jälitangi. Ainult et naise nimi ei ole Patseba, vaid kolmanda kompanii au.“ Paater Lochner istus liikumatult ja viisakalt oma toolil. „Peate juba üsna selgesti kõnelema, härra leitnant, kui teil sedalaadi süüdistusi on.“ Kroysing rõõmustas, ta oli teise hea tuju ära rikkunud. „Seda ma tahangi,“ ütles ta berliini murrakus, avas sahtli, võttis sealt kaks paberit ja andis esimese vaimulikule – palvega see ette lugeda.

Paater Lochner võttis hoolikalt oma sarvprillid, siis luges ta Christoph Kroysingi viimse kirja läbi. Ta luges seda alaliselt suud liigutades ja silmi ühelt sõnalt teisele juhtides. Kroysing märkas seda tunnustusega. „Kirja väljanägemine ärgu häirigu teid, härra väljutlustaja. Kui me kirja saime, oli see veidi kokku kleepunud;

nurgas leiate veel jälgi.“ – „Veri?“ küsis paater Lochner võpatades. „Kohutav,“ ütles ta. „Äga, härra leitnant, ilma et teile haiget tahaksin teha: on teil veel mingeid muid tööendeid? Härra kapten Niggl jätab mõnusa mulje. Ja olgugi et ollakse harjutud maske- raadide ning petliku välimusega...“ – ta lõi kõhklema. „Armas härra,“ naeris teine pilkavalt, „te annate välimusele tähtsust? Kas teie kaheaastase siinoleku järel ei leia, et võimutäius mõnele inimesele halba teeb? Ja et tubli keskmine inimene vajab keskmist survet oma näo säilitamiseks? Sõjaväekasti võim asetab niisugused inimesed, nagu Niggl ja temataolised, liiga hõredasse õhku, nad ajavad üle ääre. Veiniäri kaubareisija või maksuametnik, kellel on mõnesugust kavalust, teeb südametunnistusepiinata kuningas Taaveti suurtegeusid, ainult ta kaob kiiresti teiste selja taha, kui oma kukla kohal rusikat tunneb,“ ja ta tõstis oma rusikasse surutud parema käe üles. „Jutustage siis ometi!“ palus paater Lochner vaevatult.

Neljas peatükk

KAKS ALLUVAT

Sel ajal lamasid kaks väsinud sõdurit, Süssmann ja Bertin, raudnariide eri korrustel kohakuti endises vahitoas, kus oli ruumi viieteistkümnemehele ja meeskonnaks olid Kroysingi pioneerid, kes olid pargi päevaste teenistuskohustuste täitmisel. Nad suitsetasid sigarit ja kõnelesid nagu omaette. Alumisel korrusel lamav Bertin tundis eeloleva öö suhtes teatud ärevust. „Kas teie meelest on püha fakulteedi häärad samuti salapärased,“ küsis ta, „ja nimelt kõik, ka meie omad?“ – „Olen neid harva näha saanud,“ pomises Süssmann. „Meiesugune on mõnikord näinud,“ jätkas Bertin. „Siin Verduni all pidas meie kompanii nelipühiteenistust, meid kõiki käsutati sinna – sellest ei ole poolt aastatki –, siis jutlustas härra pastor meie suures telgis püha vaimu väljavalamisest, aga ta paremal ning vasakul käel olid aina korvid, kollased ja rohelised ristid etikettidel.“ – „Täitsa vunts,“ ütles Süssmann. Bertin ei tarvitsenud talle seletada, et kollased ja rohelised ristid tähendavad kaht mürkgaasi sorti kolme hulga, mida mürskudes välja tulistati. „Tema vabanduseks oletan, et ta oli lühinägelik,“ ütles Bertin pilketa. – „Mispärast?“ küsis Süssmann. „Kas preisi mõistete järgi ei ole kõik jumalale meelepärane, mis isamaad teenib? Meil juutidel tuleb päris vait olla,“ lisas ta veelgi tõsisemalt juurde. „Meie vanajumal sobib sellesse sõtta suurepäraselt.“ – „Jah,“ ütles

Bertin muretult, „... ja mina lähen oma vihas sinna, ja minu vari langeb kesköö ajal Assurile, nõnda, et ta koobastesse põgeneb, ja Süüria kuningas Retsin õhkab oma lossis Damaskuses, ja ma löön Misraimi esmasündinud last lõunas ja raputan oda ja mõõka, ja tallan orased maha Ammonis ja Moabi müürid nagu metseesli jäljed,“ ütleb issand.“ – „Helde jumal,“ ütles Süssmann, „kus see on kirjutatud?“ – „Minu rinnas,“ vastas Bertin, „võin selle lihtsalt niisamahästi kui välja mõelnud olla.“ – „See tuleb sellest, kui luuletajatega tegeldakse,“ ütles Süssmann hajameelselt. Ta jälgis suurt musta ämblikuemandat, kes oma pesa nurka õhuauku oli kudunud ja tubakasuitsus rahunult edasi-tagasi rabeles. – „Luuletaja...“ ja Bertin jätkas valjusti mõtlemist. „Luuletaja? Tunnistaja, kirjanik? Luuletaja mõistega on meil kõigepealt seotud fantaasia elemendid, andekus. Me pole just koonerdanud jumalate ega jumalannadega ning oleme usutavat muinasjuttu tõest vajalikumaks pidanud. Kuid praegu, meie olukorras, on tõde vajalikum kui tõepärasus. Vaadake, Süssmann: ligi neli kuud nägi meie kompanii päev päeva kõrval Steinbergi pargis vaeva, ilma et midagi tõsist oleks juhtunud. Ja esimesel päeval, kui mind positsioonile saadetakse, kohtan ma noort Kroysingit, ja ta palub minu abi. Peate teie seda tõepäraseks? Kas ma oleksin suutnud midagi niisugust välja mõelda? Ja ometi on see tõsi. Ja tõsi on ka see, mis järgneb. Järgmisel päeval, mitte varem ja mitte hiljem, saab poiss surma; ülejärgmisel päeval otsin mina teda jälle, tahan ta kirja edasi saata, teda päästa, kuid ta on juba surnud, ja pataljoniülempus on saanud, mida tahtis. Minul aga läksid silmad lahti. Sest saadik ei suuda ma rahu saada. Seega pole jutt luuletajast – esialgu. Kuni selle sõja tagajärjed veel tunda annavad, on sõjast tagasitulijaile kõige tähtsamad õige tunnistused. Kes sealt tagasi ei tule, need on selletagi kõik teinud, mis inimese võimuses on.“ – „Kuidas siis minuga on?“ kostis ülalt, lae all vastu kajades. „Olen juba korra kõik andnud, olin ju surnud. Meie eneste käsigranaatide killud vingusid mul kõrvade ääres, ja ma pääsesin imekombel. Tähendab, mina võin siis juba kriipsu alla tõmmata, eks ole?“ – „Kulla Süssmann,“ rahustas teda Bertin, „keegi teilt rohkemat ei nõua.“ – „Täna väga priiusekirja eest,“ kajab suitsusest õhust teravalt hele, noor hääl. „Ma ei küsi seda. Ma küsin, kas sellel kõigel on mingit mõtet, kas tasub, küsin ma. Kas sellest vastikust kiskumisest ja neist krampidest tekib vähemalt uus, õige elukord, elamiskõlblikum maja kui vana preisi oma? Ülemsekundas mõeldakse juba pisut, ja alampriimas arvatakse järgnevat teed tundvat. Milleks see kõik? küsin ma endalt alati. Kust see tuli, kuhu see viib, kellel on sellest kasu?“ Bertin lamas heitunult. Kas ei

oleks tema pidanud seesuguseid küsimusi esitama? Kuid tema oli täielikult olevikule andunud – jälgis seda, elas sellega kaasa, andis sellele oma jõu. „Kurat teab,“ mõtles ta, „mispärast ma olemist ja õigust nii usklikult võrdsustan. Varem ma seda ei teinud. Nüüd teen. Hiljem saan sellest arvatavasti aru.“ – „Ja kui oleks tegemist veel nii süütute juurdlemistega,“ arutas Süssmann edasi. „Aga sellest ajast, kui teile oma plahvatusloo jutustasin, ei anna mulle paar mõtet rahu. Pinnisin eile teie veiervärgiülemat Schulzi; tema arvas, et kaitses mürsud, ka Prantsuse omad, plahvatavad hoopis erilistes tingimustes. Kuid ometi oli siis täitsa tsirkus, põrand kanalisatsioonini läbi löödud, aknaaugud lõhestatud, tõuge, mis meid vastu seina paiskas, ja kui tühjal suurükiasemel polnud mürsud, vaid midagi muud, mis siis?“ Ta peatus, nagu keerleks ta mõtte lakkamatult ühe küsitava punkti ümber, laskmata teda kõnelusest korralikult osa võtta. „Ärge arvake, nagu soojendaksin ma ennast oma kaunis minevikus. Kas prantslased, muidu nii ettenägelikud härrad, pole miinipesi alla pannud, et vajaduse korral oma fordid vastu taevast lasta? Ja kui meie kanged baierlased miinipildujaõilist, raketivarudest ja käsigranaatidest mööda tormates just miinipesale sattusid? ... Prrrr,“ raputas ta ennast, ja äkki asemelt alla libisedes ning kahvatu näoga Bertini ette asudes jätkas ta: „Seda poleks küll tahtmist uuesti kaasa teha. Jalutage kord laetud miinidel, kus iga lolli ettevaatamatus kontakti võib anda ja teid õhku tõsta.“ Ka Bertin tõusis nüüd üles, vaatas üheksateistkümnenda-aastase puurivaisse silmadesse, kellel oli mehe otsustamisvõime, kuid kes korraga värisema oli hakanud. „Istuge siia, Süssmann,“ ütles ta rahustavalt. „Oletage, et see on nii. Siis olete magadeski niisama ohustatud kui valvel olles, teie ja teie kaaslased eesliinil, kuhu meiegi hiljem ronime. Kas see muudab teie olukorda oluliselt? Ma ei saa seda ütelda. Võib-olla natukese. Kas teietaoline mees omistab sellele tähtsust?“ – „Hm,“ ütles Süssmann – ta mahalöödud silmad otsisid betooni alt peidetud lõhkeainetekaste või dünaamidipakke –, „teil on hea rääkida, teie olete siin ainult külalise osas.“ – „Ei,“ vastas Bertin, „nii see ei ole. Mul on tunne, et olen millekski määratud, umbes teie kannatuste ja suurtegude kroonikuks tulevasele põlvkonnale. Siis ei ole see juhus, et meie siin kohtusime, teie oma looga ja mõlemad Kroysingid omadega. Selle sõja kohta levitatakse ju nii palju valet kui mitte ühegi muu rahvusvahelise jahi kohta. Kes sõjast eluga pääseb, sellel tuleb tõtt kõnelda, ja mõned neist, kellel on midagi ütelda, pääsevad siiski eluga. Miks mitte teie? Miks mitte mina? Miks mitte Kroysing? On siin lõhkemiine või ei, Süssmann, teie olete juba küllalt kaasa teinud, kaks korda surm ühte ja sama

„meest ei vii.“ Süssmann ajas jonnakalt huuled prunti, hakkas siis naerma ja patsutas Bertinile õlale: „Ja mina mõtlesin, et meil ei ole sõjas häid välirabisid. Teie ei taba ainult õiget kohta, Bertin.“ Bertin hakkas samuti naerma: „Mu vanemad oleksid minust meelsasti midagi rabitaolist teinud, kui ma selleks lugemise ja kahtlemisega liiga rikutud poleks olnud. Vaimulik peab uskuma, nagu see paater seal teie leitnandi juures oma ristisse usub. Aga mina ei usu.“ Süssmann hingas kergemalt: „Ja siis räägite veel saatusest ja ettemääramisest. Olete mul kena kahtleja, reverend Bertin!“ See kõlas peaaegu õrnalt. „Mida sõnad kõik korda ei suuda saata! Mina usun nüüd samuti nii, nimelt, et siin tasub vaeva näha, ja et need eesliinil, keda külastada tahame, sugugi hullud ei ole.“

Viies peatükk

„...ALLA KIRJUTAB“

Paater Lochner ei istunud tumepruunist puust madala selja-toega järil enam lõbusana ja enesekindlana. „Esitage oma nõue, härra leitnant,“ ütles ta tasa. „Kuivõrd mina suudan, sunnin ma härra kapten Niggli seda vastu võtma.“ Leitnant Kroysing võttis laualt teise lehe, lühikese, parajaks lõigatu, ja luges: „Allakirjutanu tunnistas, et tema oma pataljoni kolmanda kompanii aukaitsmiseks ja sõjakohtuliku menetluse vältimiseks koostöös selle kompanii juhtkonnaga allohvitser Christoph Kroysingi ettekavatselt ning plaanipäraselt surma saatis. Douaumont, 1916 – puuduvad veel päev, kuu ja allkiri.“ Paater Lochner sirutas kokkupandud käed järsku ette: „Jeesuse halastuse nimel, sellele ei saa keegi alla kirjutada, see on ju enesetapp!“ Kroysing kehtas õngu. „See on hüvitus,“ ütles ta pilukil silmi. „Kui see paber korrapäraselt allakirjutatuna edasi on antud sõjakohtunõunik Mertensile Montmédy's, kes minu venna toimikuga tegeleb, siis läheb kõik, nagu jumal tahab, ja härra Niggli oma meestega võib rahulikuma korteri otsida, kui teenistushuvid seda lubavad. Aga kuni ta alla pole kirjutanud, paater Lochner, jääb ta minu süütusse mutimullahunnikusse, olgugi et eluküünal ära võidakse kustutada.“ – „Väljapressimine,“ hüüdis paater, „sund, vägivald!“ Kroysing naeratas armastusväärselt ja välgutas oma hundisilmi: „Silm silma vastu, härra paater,“ ja ta rinnahääl kajas erilise rahuldusega. Paater Lochner mõtles järele nagu täiesti üksi olles. „Nõustun kõigega,“ ohkas ta lõpuks. „Mitte teie, härra leitnant, ei ole mind sellesse

loosse mässinud. Ei ole teie süü, et ma kohtlase välivaimulikuna siia tulin ja äkitselt inimhinge kohutavate sügavuste ette sattusin ning seisma ei jäänud, vaid ka sisse tungisin, seisukoha võtsin, et ma järele pean andma, et minu kiriku poeg on teie vennaga kui alatu mõrtsukas talitanud, mis oleks jõledus juba siis, kui teie vend oleks olnud tavaline inimene, kuid ta kiri näitab, missuguse õilsa ja armastusväärsse hinge Looja tema ihusse oli pannud. Nii-sugust kaotust ei saa enam hüvitada ei vanematele ega vennale ega meie rahvale. Sellega võrreldes oleks iga maine kättemaks ainult alp. See on ju teile arusaadav, siin ei ole ju midagi parata. Mis siht teil õieti on?“ – Eberhard Kroysing kortsutas kulmu. Ta laup oli ainult mütsipiirdeni päevitunud. „Kui karistuse jõuetusest lähtuda, nimelt, et see ei suuda kaotatud tasa teha, siis läheme liiga kaugemale. Panen ette, suhtume asjasse lihtsalt. Mina tahan Kroysingite au jalule seada, mille kapten Niggli on rüvetanud. Kõik muu jätame vaidlusest välja.“ Paater Lochner tõmbas hinge, ta ei teadnud ka ise, mispärast ta nii agaralt nii viletsa mehe poolele oli asunud, nagu Niggli, mitte küll sellepärast, et too oli vilets, mõtles ta kähku ja kätteõpitult, vaid sellepärast, et säärane alatu hing vajab palju halastust, nii nurjunud kui see ongi. „Ma teadsin ju,“ ütles ta kergendustundega, „lõpuks on ikkagi väline vorm põhjuseks, miks kaks mõistlikku meest kokkuleppele ei suuda jõuda. Lubage minul tekst koostada, mis teie perekonnale täieliku hüvituse annab, ilma kapten Niggli hävitamata.“ Ja ta tahtis kiiresti paberi võtta ning kruvis juba oma täitesulepead. Kuid leitnant Kroysing halvas oma pilguga ta nobedat kätt. „Pardon, kõrgeauline,“ pomises ta viisakalt, „siin olen ma Pontsius Pilatusega päri, kes ütles: „Mis ma olen kirjutanud, seda olen ma kirjutanud.““ Ja kui paatri käsi tagasi oli tõmbunud, jätkas ta: „Ma olen füüsik, insener. Kapten Niggli pani minu venna vastu käima pöörise, mis venna riivajatpidi tühjusse paiskas. Kuid pöörise ei jäänud veel pidama. See haarab tema enda ja paiskab ka tema riivajatpidi tühjusse. Või selgem näide: tegemist on hea ja kurja tasakaalustamisega. Minu vend oli omamoodi kaaluvihiks headuse vaekausil. Tasakaalu saavutamiseks katsun ma kurjusekausi ühe elemendi peale sokutada, võib-olla isegi kolm. Loodan, et olen sel kombel kodanikuna väärikalt toiminud,“ lõpetas ta, ja paater Lochner pörkas tagasi ta spontaanse üleoleku, selle noore mehe hiilgava mõistuse ees. Siis ajas ta enese sirgu, ta silmad, rasvunud näos väikesed, omandasid fanaatiku kindluse, ta lõug tükkis ette, ta suu näis elektrilambi valgel liikuva joonena. „Härra leitnant,“ ütles ta, „me oleme täiesti omavahel. Meie kõnelus on ammu neist roopaist väljas, millest kaks wormikandjat nelja silma all

kõnelevad. Mis ma teile nüüd ütlen, annab mu teie kätte, ükski minu kirikuülem ei kaitseks mind, kui teie armeejuhatusele kirjutaksite, et nii ütles Franciscuse ordu välivaimulik teie vastu. Aga mis tulema peab, see tulgu," lisas ta alamsaksa murdes juurde. „Meie rahva haigust, moraalset haigust, ei mõjuta kapten Niggli olemine või mitteolemine üldse. Olin meie reinimaalastega Belgias vägivalla tungimisel neutraalsuse ja õiguse valdkonda. Olen seal näinud, mida meie mehed teenistuskohustuste täitmise nimel uhkusega tegid, – see oli sajakordne tapmine, röövimine, vägistamine, süütamine, kirikute rüvetamine, igasugune inimhinge pahe. Nad tegid, nagu neil käsk oli, ja nad kuulasid rõõmuga käsku, sest kurat on kord hävitamislustiseemne inimhinge idanema pannud – ka saksa hinge. Olen näinud raukade, naiste ja laste laipu, olen olnud väikelinnade põletamise juures, sest meist nõrgemale rahvale tuli hirmu sisendada, et ta meie edasimarssi ei takistaks. Sakslasena olin õudusest vapustatud, kristlasena valasin palavaid pisaraid.“ – „Vaenlase vabaküttide sigaduste suhtes pigistate te silma kinni," sõnas Kroysing mornilt. – „Kes neid on tõestanud?" Paater Lochner tõusis püsti ja hakkas lühikeste sammudega üle toa ühest nurgast teise käima. „Seda väidame meie, aga belglased eitavad. Meie oleme süüdistajad, kaebealused ja kohtunikud ühes isikus, meie ei lubanud neutraalset juurdlust – seda halvem meile! Kuid Belgias on üks mees, paindumatu südametunnistus ise, ja katoliiklasena ning ordu liikmena olen ma uhke, et see on meie püha kiriku üks vürste, kardinal Mercier. Ta on kõige kindlameelsemalt vabaküttide legendi ümber lükanud. Ja sõjamees teie peab minule õiguse andma, kui ma ütlen: isegi kui belgia tsiviilisikud oleksid võitlusse astunud, mida küll keegi ei kinnita, oli meie käitumine Belgias kõige toorem paganlus. Mitte kristlike riikide vaheline sõda, vaid barbarite sissetung katoliiklikule maale. Kas te usute, mu austatud härra, et tuhandete süütute tapmine jätab meie saksa hinged söövitavalt kahjustamata? Tuhandete majade põletamine? Elanike tullesajamine jalahoopide ja püssipäradega, preestrite poomine kirikutornidesse? Kokkuaetud kodanike massiline tapmine kuulipildujate, tääkide ja püssipäradega? Ja valedevool, mille me pärast selle varjamiseks maailma läkitasime? Julumus, millega me paremini informeeritud maailma avalikkuse ette astusime, et oma vaest rahvast pettusekütikes hoida, nagu oleksid Belgias tehtud koledused ainult muinasjutud. Kulla mees," ütles ta reinimaa murrakus, „meie oleme oma hinge vastu patustanud rohkem kui ükski teine haritud rahvas. Mida siis teie oma Nigglist tahate? Me oleme raskesti haiged, kui me sõjast välja jõuame. Me vajame ravi, mida praegu ei ole ette nähagi. Teadagi,

teistel rahvastel ei ole meile midagi ette heita – ei ameeriklastel oma neegritega ega ingllastel oma Buuride sõjaga, nagu belglastel Kongoga ja prantslastel Tonkingi ning Marokogagi, isegi tublid venelastel mitte. Aga see ei vabasta meid veel vastutusest, sellepärast ütlen ma teile: jätke see asi rahulikult Issanda hooleks ja olge sellega rahul, et kapten Niggli...“ – „... alla kirjutab," pistis leitnant kõigutamatult vahele. „Näete," alustas ta oma piipu toppides, suurt tumepruuni kaha kõvera varre otsas, piipu, millest kauaks jätkub, „näete, paater Lochner, teie julgesite öelda, mida ütlesite, sest te tunnete mind juba. Teie julgus teeb teile au, teie avameelsus meeldib mulle, teie asjatundlikkus isegi imponeerib. Aga kui mõtlevalt isiksusest on teist kahju. Mispärast? Kuna te kõigest hoolimata püüate fiktsiooni hellitada – tõsi, tähtsat fiktsiooni. Ometi on see näilisus – nimelt kristlike riikide, kristliku hariduse fiktsiooni. Ma ei tea, kas meil rahuajal on põhjust oma riike kristlikeks nimetada; tulevase insenerina olen ettevõtjate teener, täiesti sõltuv inimestest, kellel on raha masinate ülesseadmiseks ja tööliste palkamiseks veel enne, kui kasum hakkab alla sadama, ja ma jätan kõrvale küsimuse, kas kristlus ja kapitalism üldse võivad käikäes sammuda. On tõestatud: mõlemad teevad seda kogu maailmas, ja veel ei ole ükski preester sellepärast endalt elu võtnud. Sest põgenemisega vaesusesse, puhtusesse ja sõnakuulmisse ei muuda te midagi. See on jalgalaskmine, kui mitte halvem. Jätame siis rahu mängust välja. Aga et sõja ajal siin, sellel väikesel ettevõttel, mille avasime kahe aasta eest, veel kristlusega palju tegemist on, et teie seda väidate, seda pean ma kurvaks nähtuseks. Ma tean, mida te ütelda tahate," – ta ei lasknud paatrit vahele rääkida – „kuivõrd meie mehed kristlusejäänused juba ära on seedinud, panete teie need hinges elama, trööstite neid nende hädas, ja see on tõepoolest rohkem, kui ükski teine inimene neile annaks – sama tröösti samas hädas, nagu see väike tööroodu sõdur mu vennale andis, kui ükski kristlasehing tema peale ei halastanud, – et meie teema juurde tagasi jõuda: me elame puhtpaganlikel aegadel. Me tapame iga võimaliku vahendiga. Me oleme nooblid, mu härra, me kasutame elemente, me ekspluateerime füüsika ja keemia seadusi, me arvutame mürskude lennujooni. Me uurime teaduslikult tuule suunda oma mürkgaasi levitamiseks. Me oleme raskustungi rakendanud pommisaju teenistusse, ja nii tõesti kui mul hing sees: ma ei tahaks otsa saada, säärane räpane ja alatu asi südamel. Poole tunni pärast, kui söönud oleme, paneme mõlemad teraspoti pähe," – ta kallutas naerdes oma piklikku kolpa ning osutas nimetissõrmega oma hõredaid juukseid – „ja siis läheme illusioonideta tegelikkuse ja

euroopaliku kultuuri rõõmsasse riiki. Kuidas see haritud lõpu-
klassi õpilane Süssmann, kes korra juba surnud on olnud, hiljuti
tsiteeriski? „Midagi pole õige, ja kõik on lubatud!“ Seal, kuhu
meie läheme, seal on maksev see ja kustutatud teine: „Armastage
oma vihamehi ja õnnistage neid, kes teid ära neavad!“ Ja see on
määrav. Sest nii nagu vesi ikka sügavamasse punkti püüab, tõm-
bab inimhinge ikka sügavaim punkt, mida ta koos teistega karis-
tamatult võib saavutada. Seda nimetatakse paganluseks, härra.
Ja minagi olen aus pagan. Ja kui me sellest sõjast välja tuleme,
mida küll tähtedest lugeda ep ole, siis hoolitsen ma selle eest, et
minu mõjupiirkonnas selline tõde valitseks. 1916. aasta tõelisuse
ja kristluse vahelises lepitamatus vastuolus valin tõe.“

Paater Lochner vaatas talle hirmuga otsa. Ta ei öelnud midagi,
võttis kirjutuslaualt paberi, pani selle kokku, läks ukse juurde.
Seal pöördus ta: „Tahaksin, et ma ühel heal päeval teie hinge
kibedust kergendada võiksin, härra leitnant.“ – „Seega poole
tunni pärast,“ lõpetas pagan Kroysing.

Kuues peatükk

PABER TULEB TAGASI

Sellal kui läänes viimane ehavalgus suitsjalt pruuniks kahvatab,
seisavad kolm meest ja üks poiss, igaühel teraskiiver peas, lõuna-
väljapääsu, Douaumont'i kurgu juures ning silmitsevad lõhkirebi-
tud küna taolist, astmeliste äärtega maastikku. Julgetena näivad
nad oma valmisolekus ja metalliste peakatetega, nad on keskaeg-
sete rüütlite taolised, ja just nii tunnebki ennast noor Bertin: tal
on pea püsti, ta on tulvil uljust, võrratuina tõusevad tulevikus
kogu ta muust elust needsinatsed tunnid. Neist vasakul läigib
Hardaumont'i jalal mingi lomp nagu hõõguv puutükk. Muidu
ujub kogu see songermaa õhtu lillakais vinedes. Edelas kogu-
neb vaatepiiri kohale kitsaste pilvede poolring nagu loorberi-
pärg. Kolm meest ja poiss vaatlevad taevast: laiana ja messingi-
karvalisena kerkib idas sõoriga piiratud, kasvav kuusirp. Poiss –
allohvitser Süssmann, kõige kogenum nende hulgas, – sihhib pöid-
laga sinnapoole: „Kolme päeva pärast on uus kuu, siis on ilusad
ilmad otsas.“ Paater Lochner, oma mantlis kõige kogukam kuju,
küsis, kas ta pimedate öödega pealetungi ei karda. „Veel halve-
mat, kõrgeauline,“ vastab Süssmann, „vihma.“ – „See võiks küll
veel kuuks ajaks ära jääda,“ toriseb Eberhard Kroysing tema

taga. „Meie ei ole kaugeltki valmis.“ – „Võiks, aga ei jää,“ ütleb
poiss. „See maa on oma vallutajate vastu üldse vähesõbralik,“ ja
ta naerab oma nalja üle. – Neli meest, väga erinevad oma
austmelt ja sõjalistelt kogemustelt, lähevad nüüd pikkamisi nõl-
vakut mööda alla, pilkasest pimedusest hoolimata on sissetallatud
teerajad hästi näha, silmad on juba harjunud. Igaühel neist on
kepp käes; mõlemad sõdurid on sinelihõlmad selja taha haaki-
nud, ohvitserid soojendavad ennast mantlites. Juba on välja
kohal tunda niisket jahedust ja öö kestel suureneb see veelgi. Süss-
mann tunneb seda kanti nagu oma kooliteed Berliinis, tema on
juhiks. Temale järgneb põnevusega Bertin, ja leitnant Kroysing
preestri järel lõpetab rodu. „Siin oli kunagi kaevik,“ ütleb Süss-
mann, kui nad suunda muutes selle kohani jõuavad, mida kord
Douaumont'i külaks nimetati, millel kord kenad majad ja kirik
olid. Praegu ei ole seal rohkemat kui mujalgi: tustitud maa. Ja
sellest maast hakkab vastu hoovama vina: imalalt ja vängelt tun-
gib see neljale jalakäijale ninna, siis jälle põletavalt, väävlimai-
guliselt, ebatervelt. Süssmann oma ühetoonilise poisihäälega hoiat-
tab mööda mäeveeru fordini tõmmatud okastraattõkete eest, mille
alt tuleb läbi ronida kummargil, ja loetleb lehkaid, mis tulevad
pinna ligi maetud surnuist, vanast, mullaga halvasti kaetud roo-
jast, mürkgaasimürskudest, mis siin mulla läbi on immutanud,
süütepommidest ja konservikarpide hunnikuist, mille toidujäänu-
sed vastikult käärima on läinud. Päikese ja tuulega haiseb see kõik
veelgi rohkem, seletab ta Bertinile, seguneb nende kõdunevate ja
tuhastatud väljade tolmu ning haisudega, mis ulatuvad siit umbes
kaks ja pool kilomeetrit prantslasteni ja niisama laialt Verduni
sisemise fordivööni. Nende tee, jätkab ta, lõikab poolviltu nende
võtmeasendist, Adalberti fordist, üle; siis läheb lugu ohtlikumaks:
nöörsirgelt kulgeb endine tee Douaumont'i ja Fleury' küla vahel
rinde poole; siht on kohutavalt ahvatlev nii Prantsuse suurtüki-
väele kui ka selle märkidele – vahetusmeeskondadele, kandja-
tele ja käskjalgadele, üldse kahejalgseile. Valitseb õudne vaikus,
ainult rotte on kuulda vihaselt rabelemas; traattõketel piki nende
teed lipendab riideräbalaid ja paberiribasid, mis tuul siia on kand-
nud. Teatud kohas, veidi enne kaevikust lahkumist ja käänaku-
tegemist, ripub traadistikus mingi vormitu must mass. Sealsamas
nurga taga kohtuvad nad paari ähkiva sõduriga, vahetavad nen-
dega mõned laused; need on teejuhid, kes jooksevad Douaumont'i,
et sealt vahetuspataljonid kohale tuua. Rügemendile tundub
surmavaikus nii kahtlasena, et ta tavalise vahetusaja poolteist
tundi edasi on lükanud. Kaevikuis on mehed, märkab Bertin äkit-
selt, väikesed mügarad peaksid teraskiivrid olema, neljakümne

sammu järel hüpatakse järsust seinast alla, tõkkepositsioon. Neist paremal piilub keegi lõunasse. Sellest kujust kandub nagu pinevust edasi, mis nakatab kohe juurdetuliidki. Hingata on raske. Kui võiks siia istuda, selg vastu jahedat kaevikuseina! Kas peab seda udukangastega kaetud kesa mööda alla minema? Süssmann ja Bertin on poole minuti võrra teistest ees; udu tõuseb Maasi poolt, seletab Süssmann, ja tekitab vahel gaasihäireid – olgu neid ennem liiga kui vähe. Vasakul ülal on nüüd Thiaumont'i farm ja edasi Thiaumont'i fort, ta tumedad kontuurid kaovad öisesse taevasse. Selles kaevikus on mehi vähe; närvesööv võib neil meestel – paaril kompaniistaabi ja pataljonijuhtkonna ohvitseril ning veltveebliil – olla vastutav kõige selle eest, mis võib juhtuda, tunneb Bertin järsku. Silmanähtavalt ei ole siin kaugeltki seda kindlust, mis veel Douaumont'is nagu krohv kogu päevast toimingut varjab. Ta ergas meeleolu langeb: esimest korda noorpõlvest peale aimab ta kõikjal jälle vaenu.

Ta on juba mõndagi üle elanud ja igapäevase sõjariistade tarvitamisega harjunud: lõhkevad mürsud ja lennukipommid ega surnud ei ole talle midagi uut; peale selle on ta kaks aastat sõjalisi teadaandeid kuulanud. Mõte, et sõda peetakse, on tema arust niisama tavaline kui ta mundergi. Aga kuna ta ise ei tunne vaenu, teda ennast ei taba hävitamiskirg, kui ta prantslaste peale mõtleb, tal enesel ei ole viha teiste rahvaste vastu, seepärast puudub tema maailmakujutlusest sõda kogemusena ja elusisuna. Alles nüüd tajub ta otse füüsiliselt, ja tal jääb lihtsalt hing kinni: inimhulgad varitsevad üksteist, jälitavad üksteist ööde kaupa, tahavad tappa. Seal teisel pool, peas lamedam teraskiiver, surub prantsuse sõdur ennast kaevikuseina vastu, silmad põhja poole, tahab teda, Bertinit, tulistada või tappa. Seal pimeduses koondab käsk meestesälga löökrühmaks nagu siingi, pudendab nad ahelelikku, nad on alati valmis peale tungima. Ei heameelega ega surma otsides, vaid käsu peale üksikvõitluseni vaenlasega. „Oleme kaugele jõudnud,“ mõtleb ta kibedusega, „meie, tuhande üheksasaja kuueteistkümnenda aasta eurooplased! Tuhande üheksasaja neljateistkümnenda aasta kevadel kohtusime samade prantslaste, belglaste ja inglastega rahulikel spordipidustustel, teaduslikel konverentsidel ja värisesime rõõmust, kui kaevandusõnnestuste puhul saksa tuletõrjujad Prantsusmaale appi ruttasid või prantsuse päästekolonnid Saksamaa pinnale astusid. Aga praegu moodustame vastastikku surmakolonne. Mis selle nõiduse taga peitub? Kas meil häbi ei ole, kurat võtaks!“ Eberhard Kroysing ja kahvatu paater Lochner pööravad ümber nurga. „Edasi,“ ütleb Kroysing närviliselt, „Olen kindel, et täna öösel tuleb kõva trall,“

Väike Süssmann tõmbab jahikoera kombel õhku ninasse. „Mitte siin,“ ütleb ta kindlalt, ronib kaeviku rinnaku astmeid mööda üles ja läheb piki traattõket, juhib Bertinit läbi kitsaste käikude, mis siksakkides raudset okkalist võrku läbivad. See traattõke on väga lai ja päris uus. „Tööpataljoni tehtud,“ ütleb Süssmann nagu Bertinit kiites. Neist vasakul on kinkude ahel, nad hoiduvad orgu, ruttavad üle lehtritega kirjatud väljade, vältides laia teed, mis purustamisest hoolimata kergelt helkides mustast pinnast eraldatav on. Nüüd teeb nende tee jällegi käänaku: ees lendab kaugel valgeid rakette udusesse õhku, otse tõustes või piimjasse uttu langedes. Vahel on nende kõrval telefonitraadid, aga jalgrada muudab alatasa suunda, olgugi et läheb ikka allapoole, ikka lõuna poole. Alaliselt on nende kõrval mullavallid, lehtrivallid; kord kerkivad nad sealt välja poolest saadik, kord paistab ainult pea. Ja äkki, nagu säde erinevate elektripooluste ülipinevat voolu ühendab, kõlavad eespool piitsalöökidena püssipaugud, hakkab mässama kuulipilduja. Hetke näeb Bertin punaste helkide ahelat põiki üle oru jooksvat, siis surub üks käsi ta teraskiivriga vastu mullahunnikut. Nagu rotikarjad vinguvad neil pea kohal, miski tõuseb raginal õhku, puistab nad koheva mullaga üle. „Valehäire,“ ütleb Süssmann tema kõrval. „Mõni sai sellest valehäirest matsu,“ uriseb keegi kõrvalt august. Siis kuulevad mõlemad mehed ärritatud sosinat kõrvalt, midagi aru saamata, sest ees mässavad ikka veel kuulipildujad kohutava maruga – nüüd on need sakslased.

„Härra leitnant, mina jään siia,“ oigab paater Lochner Kroysingile kõrva. „Vastupidi,“ vastab Kroysing kindlalt, „siin olete keset šrapnellitsooni.“ – „Ma ei suuda,“ ägab teine, „mu jalad ei kannu enam.“ – „Noh, teie kõrgeauline,“ ütleb Kroysing, „väike närvikriis – sellest aitab üks lonks üle,“ ja ulatab talle välipudeli. Selle avamisel levib konjaki lõhn. „Jooge,“ lisab Kroysing rahulikult, peaaegu emalikult, vaevu tabatava pilkega, „sellest putlist on ainult terved mehed võtnud.“ Värisevate sõrmedega haarab vaimulik pudeli viltkatte, paneb pudeli huultele, võtab lonksu, teise, kolmanda; see juga käib tal kõhust läbi. „Vaadake, see mõjub,“ ütleb Kroysing ja haagib pudeli jälle vöörihma külge, „oleksite pidanud oma normi varem sisse võtma.“ Siis märkab ta, et vaimulik kobab midagi oma mantli all – ühe käega surub oma hõberisti, teisega ulatab talle midagi valget, kokkupandut. „Võtke parem oma paber,“ ütleb ta. „Oleks teile ohtlik, kui see teie vastase kätte satuks.“ Järsult pöörab Kroysing oma näo paatri poole, silmis metsik helk. „Kurat,“ ütleb ta paberit võttes ja pistab selle oma saapasäärde. „Täna väga. Oleks küll väljapressimise

moodi olnud. Aga suuliselt õiendate selle ära, eks ole, kõrge-auline?" – „Kui me tervelt tagasi jõuame," vastab Lochner juba rahulikumalt. „Viin on jumala and." Kroysing, oma vea pärast ikka veel tusane, pomiseb rahuldatult vastu, et sõjapidamiseks on vaja kolme asja: viina, tubakat ja sõdureid. Ja siis nõjatub ta valli rinnatisele: tõepoolest valehäire! „Tänuikkus on suur võorus," mõtleb ta. „Nüüd olen tõepoolest omaenese laua taga lolli ettevaatamatusega hakkama saanud. See lipakas käes, tõestaks Niggel päevselgelt, et mina ta puhta kättemaksu pärast olen Douaumont'i tüüriinud ja surve alla pannud, et ta minu läbi ja läbi kokkuvaletatud vormelile alla kirjutaks. Nüüd istun ma siin nagu rüütel Bodeni järvel!" ja ta pühib kiivri alt higi. „Kas on kergem?" küsib ta oma naabrilt. „Kergem," hingab see sügavalt. – „Noh, siis edasi!"

Viimased tuhat meetrit hiilivad nad küürus, varju otsides. Väl-gatavad teisel pool valged tuled, siis peatuvad nad, kui neid just eriti sügavad kaevikud ei varja. Kitsas ja käänuline, ikka jälle puruks tulistatud ja aukudega süvendatud või mullaga kinnimaetud tee viib neid edasi läbi põikkaevikute, hiiglasuurte mutimulla-hunnikute vahelt, läbi käikude, kus mustavad augud varjendite suudmeist tunnistust annavad. Lõpuks, higist nõretades, näevad nad seal ristloodis mullavallides sõdurite, poiste selgi, saksa teras-kiivrite kumerust. Äkitselt on nende kõrval kuulipilduja. Ühes nurgas istub habemik pioneer-allohvitsers piipu suitsetades, ta oligi neid oodanud. „Täpselt, härra leitnant," ütleb ta muirates. „Meil on kõik korras. Pataljon on juba niisamahästi kui kohale asunud; härrad ootavad härra leitnanti suures blindaažis." Ta kõneles poolihääli, käitudes teatud sundimatusega, millega leitnant Kroysing näis harjunud olevat. Siis kortsutas ta mõtlikult kulmu: „Kõrval on vist midagi oodata. Prantslane on nii kuradi vaikne – tahab vist vahetuse müdinat kuulata, ja uued ei ole veel siin." – „Siis tuleb neile pisut silmapetet teha," vastas Kroysing. „Teie, härra paater, heitke parem veidi pikali, kõrval sanitaar-blindaažis on ruumi, ma tulen teile pärast järele." Ja ta kadus teejuhiga, Lochner omakorda teisega.

Bertin järgnes Süssmannile kitsas sügavas käigus, mille kohal paistis tükk Linnuteed nagu heleda suitsu juga. Neist mööda tungisid jalaväelased, ronisid blindaažidest välja, kadusid teistesse. Ühes kohas töötati labidatega, laiendati käiku, kasutades selleks suurt lehtrit. Kõik toimus sõnatult, võimalikult hääletult. Kõrval vanas mürsuaugus oli lühike jäme suurtükk lafetil, mäherdust Bertin veel polnud näinud, selle kõrval paistis veerjas, äsja kaevatud käigu suu. Nad istusid suurtele mürskudele vitskorvides,

need olid kerged miinid. „Kui need on kerged," ütles Bertin, „siis tahaksin raskeid näha." Mullaga ülepuistatud traadist ja oks-test kate varjas miinipildujat lenduri silma eest. Blindaažist toodi neile kuuma kohvi; Süssmann pani ette alla minna; Bertin tahtis üles jääda. Külma ja niiske muld sellest hoovava haisuga oli talle vastumeelt. Hirmuga tunnistas ta kõhetuid, väikesi saksilasi oma kohtadel, nende armetuid nägusid, nende vähesust. See oli rinne, kangelaeste hall müür, mis kaitses Saksamaa vallutusi, kulunud, kurnatud juba praegu. Peekriäärelt ettevaatlikult kuuma kohvi rüübates küsis ta Süssmannilt, kas need blindaažid tulistamisele vastu peavad. Süssmann ainult naeris. Kildude vastu nad kaitses- vad, mitte rohkem; hädapärast peavad nad ka seitsmekomaviiele- lisele vastu. Aga kümnele seitsmekomaviielisele enam mitte. Sajab vihma, siis tuleb vett sisse, ja kahvatus udus tuhmi valgust heit- vat kuud näidates ütles Süssmann: „Vihma tuleb, see on niisama kindel kui palgapäev!" Värskest täiendatud pataljonis on veidi üle seitsmesaja mehe, tal on kaksteistkümmend kergest kuulipildu- jat ja kuus rasket ning ta hoiab enda käes kaks korda laiemat sektorit kui kuu aega tagasi. Ja prantslane toob eesliinile ikka jälle värsked diviise, saadab nad lühikese aja järel tagalasse töö- lisele puhkusele, annab neile ohtralt süüa, ei kuluta oma meeste närve, ei lase neid ilma rasvaineteta olla ega anna neile halba marmelaadi või halvasti seeditavate jäätmetega pooleks küpseta- tud leiba. Need neli kuulipildujat siin peavad kaht äraviidud pata- reid asendama. Kõik on küps rahutegemiseks, seda peab küll ütlema, kuid olukord ei ole rahutegemise moodi. Ikka ruttasid kiivrite või välimütsidega mehed neist mööda, komistasid ühte- lugu, surusid hambad kokku, et mitte kiruda. Kaevikuääre ja kokkuvaletatud mullakuhjade tagant ähvardas kõigile tajutavalt nagu pimeduspilv lähemale tulla. Kakssada meetrit maad on lai riba, aga püssikuulile ei ole see kellegi kaugus. Ründav jalavägi ületab selle viie minutiga, mürsud lendavad hetkega sellest üle. See on lõpuks sõda, härra Bertin; nüüd saate seda näha. Olete kaevikute äärmisel liinil nagu kärbes liimipaberi serval, süda rabeleb teil rinnus, kuid vaenlasel on seejuures veel puhkus. Ültal immitses sumedat valgust, kaevikusse langes see musta varjuna; kas tõus- vat raketti ei pandud tähele? Kindlasti juhtub sel ööl veel midagi. Bertin märkas oma põlvi ja käsi nakkavast erutusest värisevat. Ta tahtis oma varjendist välja minna, kaevikuseina kaevatud kal- lakniisist üles ronida. Süssmann sisistas talle kõrva, et ta on hul- luks läinud. Ööbinokliga võivad need ta heledat nagu mustast maast kergesti eraldada. Nende lõigus siin ei juhtu midagi, kuid naaberpataljoni juures, mille vahetus on veel teel, võib endise ja

uue meeskonna vahetamisel midagi meeltülendavat juhtuda, kui prantslased silma peal hoiavad. Äkitselt – Bertinil jäi korraga süda rinnus seisma – sülitas see kuulipilduja, millest nad mööda olid tulnud, müriseva lasu; kirjeldamatu tigidusega lõhestas see ööd; tuld ta ei näinud. Kolm-neli samasugust kuulipildujat jätkasid kätetegemist. Nende lähedusest tõusis nüüd vilinal rakette, valades istuvate sõdurite nägudele võõrast, punakat kuma. Kohe mürises miski neil pea kohalt üle ja lõhkes kaugel metsiku urinaga. „Tõkketuli,“ hüüdis Süssmann Bertinile kõrva, „kõik on tsirkus, pettuseks!“ Liigutuste järgi, kuidas mõlemad saksilased end vastu maad surusid, mõistis Bertin, et neilgi on hirm, – suurtükivägi tulistas sagedasti liiga lähedale. Kui prantslased vastavad? Kui pettus õnnestub? See õnnestus. Teisel pool välja aina välkus ja mürises nüüd, igast küljest käis üle pimestav valgus. Blindaažist tulid suurtükiväemütsidega mehed, nurgamöötdjad käes; miinipilduja kilbi varjus viseerisid nad lasketule järgi Prantsuse patareid, karjusid üksteisele arvusid. Kõmin tähtedest tulvil öös, plahvatused, leegid, põlemine, undamine ja mürin – kestab see kaua? Bertin ei talunud kauem: ta kõrvad huugasid, vastu-meelne varjend näis talle nüüd pelgupaigana; ta koperdas astmeid mööda alla, kergitas telgipuldani, nägi valgust, mehi traatvõrkudel istumas ja lamamas, relvad käepärast, ühel kastil põles steariinküünal. Keldriõhk oli raske ja suitsune. Pioneeride, suurtükiväelaste ja saksi küttide näod panid tal peaaegu südame läikima. Seni oli neid ilusate illusioonidega ehitud, austavate nime-dega kaunistatud, kuid siin ei pidanud ükski pettus vastu – selles savist ja palkidest kaevikus oli ainult kadumisele määratud meeste kari, inimlihaga varustatud maailmaturgudel kokku aetud. Siin ta nüüd konutas maa all lauatuikil, kakssada meetrit vaenlasest eemal, ja tõdes ootamatust väsimusest haigutades, et siingi täidetakse vaid teenistuskohustusi – ei midagi muud. Maa ta ümber mürises, seintelt varises kilde, tahatud palkide vahelt sadas pulbriks muutunud mulda alla, ja kui jalaväelased rahulikult edasi suitsetasid, küsis ta eneselt hämmastusega: kuidas see ometi juhtus, et ta tõtt näha saab? See on ju valus! See võtab ju jõu, mis on vajalik elu talumiseks, see ei või igal pool niisugune olla kui selles kompaniis. Tal tuleb seda tingimata Kroysingile ütelda.

Kas ei tulnudki Kroysing uksest sisse? Eks tulnud sealt ju väike Kroysing oma allohvitserimütsis ja mõnusa naeratusena. Jah, Chambrettes'i farmi keldrites on lõbus! Seal mürisevad vorstimasinad, seal venitatakse sooli, uksel ripub uus korraldus inimliha, halli nahaga inimliha kasutamise kohta...

Lõbustatult ja täis kaastunnet vaatles allohvitser Süssmann Ber-

tini nägu: teine oli jalapealt magama jäänud, teraskiiver aga oli peast maha langenud. Süssmann võttis kiivri maast üles ja seda käes õõtsutades leidis, et poiss on päris hästi vastu pidanud.

„Pataljoni vahetus toimus poolteist tundi hiljem, kuid ilma nime-tamisväärsete raskusteta.“

Seitsmes peatükk

KINK

Kella üheteistkümnene eel, pimedas, äratas Süssmann Bertini üles; küünal oli ära põlenud ja kustunud. Bertin nägi parajasti und ennekuulmatult ägedast äikesest Ammeri järvel, välgud näisid laia vetevälja loksutavat ja müristamine kajas mägedest teise kaldani. „Üles, mees,“ ütles Süssmann, „suur ilutulestik, maksab vaadata!“ Bertin sai kohe aru, kus ta on; ta pea valutab, küllap läheb värskes õhus mööda! Väljas oli kaevik mehi täis, kõik vaatasid tahapoole. Öö kaikus orelimängutaolisest kõminast ja mitmekordsest mürinast, kuid üle välja, kõrvallõigust, hüplesid leegid. Valas tuliste, lõhkevate laengute paduvihma, järjekindlalt ikka juurdepääsuteede ning hästi tuntud orgude ja kinkude kohale. Mürsud paiskasid oma tulegaase ja mulda pilvetaoliste sammastena üles. Nende undamine, kurjakuulutava turtsamise võimas vool, nende luust-lihast läbilõikav vingumine ja ragin ning pöörased mürtsud panid Bertini südame värisema, samal ajal pigistas ta vaimustatult Süssmanni käsivart, kaasa kistud inimliku hävita-miskire määratsushoost, joobunud kurja kõikvõimsusest. Saksi allohvitser ta kõrval, prillidega ja kõhn, üllatas Bertinit rahulike sõnadega: „Seda me oskame, oleme selle ala meistrid.“ Bertin nägi habemetüügastes nägu kiivri alt, mehe kitsaid sarnu, tarku silmi ja must-valget ning rohelisvalget linti ülemises nööpaugus – ta südamest voogas läbi uhkuse- ja imetluselaine oma seltsimeeste – nonde saksa sõdurite üle, nende kohusetruuduse, lootusetuse ja tigea vahvuse pärast, kõikide nende kogemuste pärast. Õnneks ei puutunud tuli enam esimest pataljoni. Kümne minutiga oleks kõik läbi olnud, karjus Süssmann talle kõrva. Siis, teadis Bertin, alustab omalt poolt mängu Saksa suurtükivägi, ja nii sünnib arvestusest ning vastuarvestusest uus häving, tasumise uus päev. Rahulikult süütas sel ajal noor saksilane oma piibu, ka paar teist meest võtsid temalt tuld. Metsik kära jäi kord-korralt vaiksemaks, olukorraga võis jällegi leppida. Ainult Adalberti fordi kohal lõhkes ikka veel šrapnelle. Need on pikad kümne-

sentimeetritelised, ütles saksilane, ilmselt on nad suure hulga laske-moona saanud ja püüavad selle ära lasta. – Muidugi, kinnitas ta naaber, muidu peaksid nad selle koju tagasi vedama, kui täna öösel rahuks läheb. – Noor allohvitser vaidles vastu: nii ruttu ei lähe, enne võivad nad rahulikult veel mitu potti kohvi ära lõrpida. Enne tuleb veel väga paljudele meestele ordineid anda, kui rahu lubatakse sõlmida. – Mitte ainult ordineid, sõnas naaber. Bertin teritas kõrvu: need siin rääkisid ju nagu Pahl või kõrtsmik Lebehde või gaasitööline Halezinsky või väike Hamburgi mees Vehse. Uuesti valitsevas tuhkjas pimeduses helkisid nende näod nüüd maskidena kiivrite teravais raamides. Meeskonna tähelepanu pöördus jälle ettepoole, mõned hakkasid blindaaži pugema.

Prillidega saksilane oli just Bertini mütsi imeks pannud: mis onusid küll Süssmann ja leitnant täna eeslinile on toonud? Siis ilmuski nähtavale paater Lochneri õlakas kaju temast pikema Kroysingi varjus. Kohe müksas Süssmann teda vastu säärt. Nii-sama kiiresti sai teine aru: „Mina olen õieti teoloog ja pole eluilmas Hallest välja saanud.“ – „Kolleeg?“ küsis välivaimulik heasüdamlikult. „Just nii, härra pastor!“ vastas allohvitser valv-seisangus. Süssmann varjas muiet: „just nii“ ja „pastor“ ei sobi-nud hästi ühte! Paater Lochner ei märganud midagi. Enne edasi-minekut tahtis ta noormehele midagi head öelda: „Meie Issand Jumal hoidku oma kätt teie üle ka edaspidi!“ Kuid noor teoloog vastas nagu neid sõnu kinnitades oma viisaka häälega: „Seda usun minagi peaaegu; esialgu ei juhtu meile midagi. Aga hommi-kul enne rahutegemist saab meiesugune surma.“ Lochner võpatas, lausumata sõnagi, ja katsus, et edasi sai. Sõdurid müksasid üks-teist. Minnes sosistas Kroysing oma saatjale kõrva: kas talle jät-kub sellest siinkehtiva maailmavaate proovist? Siis võiks ju hakata koju minema. „Veel kümme minutit ja üks lonks,“ palus paater. Kroysing nõustus meelsasti. „Millal te härra Niggliga kõnelete?“ küsis ta muuseas, välipudelit lahti haakides. Lochneri näole tekkis paluv ilme. „Homme hommikul,“ lubas ta, „enne tagasisõitu.“ Kroysing pööras oma pead pika kaela otsas ringi nagu tuletorni: ta otsis Bertinit. „Katsun oma tibud kokku saada,“ seletas ta. Allohvitser Süssmann näitas pöidlaga suunda: „Härra uurib eikel-legimaad.“

Bertin oli oma näo miinipilduja kilbiavasse surunud; käed üle silmade pandud, vaatas ta öösse, valgena helkivasse traattök-kesse – polnud enam plahvatuse kuma teda pimestamas. Üsna kaugel lõhkesid paremal nüüd Saksa mürsud. Ees mustendas ähvardavalt ja ühtlasi meelitavalt võõras ala. Talle meenus üks hommikupoolik, kui ta ühe noorema klassi õpilasena oli olnud

ekskursioonil Kolme keisri nurka, kus Myslowice linna taga oli Saksa keisri riigipiir vastakuti Austria keisri ja Vene tsaari maa-dega. Nende vahel lookles Przemska oja oma roheka veega. Pol-nud mingit erinevust kahe kalda vahel: haljas tasandik, raudtee-sild, liivane tee ja kaugemal mets. Ainult piirikasakate vorm eri-nes Saksa tollivalvurite omast. Ja ometi oli noor koolipoiss teisel pool jõge midagi võõrast tundnud, ähvardavat ja ahvatlevat, võõ-rast maad, kus keel ei olnud enam arusaadav, kus olid teised kombed, inimesed harimatud, võib-olla koguni ohtlikud. „Piirid,“ mõtles Bertin, „piirid! Mida kõike pole meile räägitud! Mis ütles arukas saksilane, kui prantslased tulistasid? „Meie oleme selle ala meistrid.“ Meie – selle sõnaga oli kõik öeldud. Kes hoidis kord oma katelokki ühe prantslase januste huulte juures – ja talitas õieti? Ja siis see möll siin... On lootusetu töö juurde jõuda.“

Heatahtlikult vaatles Kroysing oma kaitsealust. Ta oli mehe silia toonud peale muu sellekski, et ta käitumist hukkamise eel uurida. Pole kahtlust: mees mis mees. Sattugu ta veel kord oma räpasesse kompaniisse tagasi, siis tuleb mu ettepanek talle nagu taevasaadik. „Mis te pead vangutate, Bertin?“ küsis ta üle öla. „Ma ei näe midagi,“ vastas küsitud ettevaatlikult alla astudes. „Seda oleks teie mõistus teile varem pidanud ütlema.“ – „Silma usutakse aga rohkem kui mõistust.“ – „Hüva,“ ütles Kroysing, „siis võime nüüd magama minna.“

Tagasiteel valgustasid kuu ja tähed varjudest lõhestatud maad. Bertinit oli magamine värskendanud, rõõmuga hingas ta üha jahe-nevat õhku sisse, mida enam nad märke tõusid, – siia ei tungi-nud nõrgine püssirohusuits: öötuul oli selle jõe äärde ajanud. Poole-tunnise vaikiva käimise järel koputas Kroysing Bertinile õlale, peatades teda korra. „Ma ei tea,“ ütles ta, „kas me homme enam kõnelda saame. Teie magate ju Süssmanni juures ja tõusete vara. Nägite, kui kauneid üllatusi prantslased meie jaoks valmis hoiavad? Täna läks veel kergesti, homme võib pomm sisse raksa-tada. Sellepärast tahaksin teid rohkem oma perekonnaasjusse pühendada. Minu sahtlis on mõned asjad, mis mu vennale kuulu-sid, ja paar paberit, mis tuleb sõjakohtunõunik Mertensile saata, niipea kui keegi ühele süütule paberile alla on kirjutanud. Kui minul ei peaks võimalik olema, siis arvestan teie teenetega. Kas võib?“ küsis ta tungivalt. „Võib.“ – „Suurepärane,“ ütles Kroy-sing. „Siis jääb mul ainult veel oma venna ülesanne täita, kes teile minu kaudu oma täitesulepea saadab.“ Kroysingi suur käsi ulatas talle musta pulga. Bertin ehmus, ta silmad kiivriääre all otsisid aralt teise pilku, selle sõjakat nägu, tumedat pilkases pime-duses. „Palun mitte,“ ütles ta tasa, „see kuulub teie vanema-

tele.“ – „See kuulub teile,“ vastas Kroysing rahulikult, „mina täidan testamenti.“ Kõhklemisi võttis Bertin kingi ta käest ja silmitses seda, ebausklikke tundeid varjates. „Loodetavasti teenib see riistapuu teid kauem kui poissi ja tuletab teile Kroysingite tänu meelde, kui teie teda kasutate. Kirjanik ja sulepea sobivad ju ühte.“ Bertin tänas ebakindlate sõnadega. Ta tundis jäika pikka asja kuue põuetaskus võõralt ja vastselt nagu survet: Kroysingid hoidsid teda pihus.

VIIES RAAMAT

U D U S

Esimene peatükk

OKTOOBER

Maa on roostetanud ketas, mille kohal on kummuli tinane taevast, kust juba kuu aega sajab.

20. oktoobril longivad neli labidameest väsinult ning tuseselt Moirey' jaamast tagasi. Veiervärgiülem Knappe sorteeris nendega kaubavagunis püssirohulaadungit, mis on igav töö, ja nüüd on pühad sees. Kõik tahaksid väga sigaretti või piipu tõmmata, aga tubakas on otsas. Ülehomme õhtupoolikul on palgamaksmine, siis saab iga mees järgmiseks kümneks päevaks suitsukraami. Seni aidaku ennast igaüks, nagu oskab. Näiteks lubas Bertin oma kolm sigaretti kaaslastele, igaühele ühe, kuna ta hell kurk paberit ei kannata. Külmast värisedes ja halvas tujus sammuvad nad neljakesi maanteed mööda pargi poole. Tee on kaetud põidlapakuse valkja pudrugaga. Selle vastu nõorsaapad ei aita. Meestel on telgiriie nagu lühike kapuutsmantel ümber, ülalt pole neil suurt midagi karta, aga neil on täna seljataga juba päevatöö Fosse'i metsas, misjuures paks present läbimärjaks sai. Niisked on ka tööriided, mida nad kuue peal kannavad, ainult kuued on veel kuivad, ja kui külmemaks läheb, võib veel ühe kaitsevahendi tarvitusele võtta – sinelid lahti rullida. Neli täiesti erinevat meest aitasid veiervärgiülemat vabatahtlikult: arukas kõrtsmik Lebehde, kuna ta raudteelastelt suitsupoolist lootis saada, maatöoline Przygulla, kuna tema on Lebehde ustav kaaslane, siis Otto Reinhold, hea mehike, et oma skatikaaslast mitte pigisse jätta, ja Werner Bertin, seoses eesliini külastusega.

Veiervärgiülem Knappe on kõhn mehike lohkus põskedega, kannab hõredat valkjat lõuahabet; sääraсте meeste südametunnistust võib kindlasti usaldada, ja oma tiisikushaige välimusega elavad nad kaheksakümne aastaseks. Kõrtsmik Lebehde on populaarne kuju. Oma surmani kaitseväge kuulide all 1919. aastal,

meeleheitele viidud tööliste ülestõusu ajal Holzmarktstrasse-Jannowitzbrücke kvartalis (Berliinis), tegi ta oma tagasihoidlikul moel ja teisi veendes teoks seda, mida õigeks pidas, ikka heatahtlik naeratus silmanurkades. Maatööline Przygulla, üles kasvanud vaeses üheksa- või kümnelapselises perekonnas, oleks teisiti arenenud, nimelt vaimselt elavamaks, kui tal oleks õigel ajal kõrvaldatud ninapolüübid. Kuid nüüd – ta hingab raskelt – on tal alahuul ikka tõllakil, andes talle nüri ilme. Ja Otto Reinhold on võimatult abivalmis; ta sõbralik nägu, hammastest lage suu ning sinakad silmad lisaksid talle midagi vananaiselikku, kui hoolega lõigatud vurrud ta mehelikkust ei rõhutaks. Ta oli muide hinnatud plekksepp Turmstrassel, Berliin-Moabit.

Bertin on väga muutunud sellest ajast, kui ta „seal ees“ oli, seda ütlevad kõik. Ta ei suuda sakslaste kõhnu nägusid unustada – ei nende lõtvunud nahka ega väsinud silmi, ei suuda unustada, et juba kuu otsa neis kaevikuis vihma sajab, et neil „ees“ puudub soe toit, see-eest on neil porikiht ümber, kätel, riitel, saabastel. Nende blindaažid voolavad lootusetult täis, ja iga sammuga astutakse matsuvasse sitkesse savisse. Kõik augud on nüüd väikesed loigud, eesliini teed ja põikühendused inimlike mõistete järgi ammu kasutamiskõlbmatuks muutunud. Kuid siin on maksvusel teised mõisted kui inimlikud, seepärast teeb Bertin täna vabatahtlikult ületunde. Ta seletas seda Pahlile, kes sääras-test mõtetest aga teadagi ei taha, – hakaku need seal eesliinil ainult oma olukorra põhjuste ja tagajärgede üle järele mõtlema. Pealegi on kõik neli näljased ja väsinud, nad tahaksid väga suitsetada ja igatsevad sooja ahju ääres märgadest riietest vabaneda. Võib parajasti olla nelja-viie vahel, varane videvik tiheneb õhus olevast niiskusest. Õnneks ei saja, aga oota ainult öhtuni!

Tee lõpus, kust kord prantsuse sõjavangid mööda marssisid, ilmub nähtavale auto. See läheneb kiiresti, eeskirja järgi tuledeta. Käsi mütsinokal, uurib Karl Lebehde lähenevat sõidukit. „Vaata,“ ütleb ta Przygullale, „vaata sinna, kas sel raipel pole kalts üle tuledes?“ Vahepeal on raibe tükk maad lähemale tulnud, kalts osutub nelinurkseks vimplik, mis on mustaks ja valgeks jaotatud ja punasega kanditud. Suur kollakashall matkaauto tormab käreaga nende poole, kaks härrat tagaistmel. „Poisid,“ hüüab maatööline ehmunult, „seis! Kroonprints!“

Keiserliku perekonna liikmeid tervitatakse nii, et mehed jäävad tee äärde liikumatult seisma ja jälgivad möödasõitjaid silmadega. Ja seda need neli väsinud meest teevadki: nad astuvad porisse, suruvad käed külgedele ja ootavad sõiduki paratamatuid poripritsmeid. Autojuht, tõenäoliselt sõdur nagu nemadki, ei tohi

gaasi ainult selleks vähendada, et nelja halli vahariidest mütsiga maakaitsemeest riietepuhastusest säästa. Plauh! tormab sõiduk mööda. Kuid nüüd juhtub midagi erakordset: samal ajal, kui üks saale härra, lõug karvases kraes, kindas käe oma mütsi ligi tõstab, kummardub teine välja ja viskab midagi autost, kiiruse tõttu enda taha. Juba vähenebki eemalekihutav auto, ja kõik on möödas.

Sugugi mitte kõik. Teeporis lebavad nurgelised pakikesed – kahtlemata sigaretid, mis suurel saksl sõdurite jaoks kaasa oli võetud ja mida ta adjutant neile siia maha viskas. Veel häärmastuses, seedides elamust, seisavad neli meest keset teed – ühe silmaga vaatavad nad autole järele, teisega üllatavale kingile. Mis on kroonprintsil siin tegemist? Mis ta rindest tahtis? See tähendab, et ta hoolitseb oma vägede eest; siiski kehitab armee tema puhul õlgu, sest on üldiselt teada, kui vähe Verduni lahingu fakt kroonprints häärmastelikkude eluviisi häirib, tema mängu hurtaga, kenade prantslannade või rindeõdedega või tennisepartneritega, samal ajal kui seitsme kuu kestel kõik saksa suguharud rindel tema eest verd valavad. Aga nüüd sõitis ta siit mööda, viskas sigarette, ja kui neid ruttu üles ei võeta, rikub niiskus nad ära. Juba kummardub Otto Reinhold rõõmsasti juttu võristasdes kõigi eest sõrmi poriseks tegema.

Siis haarab keegi tal randmest. „Las olla,“ hüüatab kõrtsmik Lebehde poolvaljult, „pole meie jaoks. Kes meile midagi kinkida tahab, sellel olgu meie jaoks aega.“ Ehmunult ja häbi tundes vaatab Reinhold siis Karl Lebehde lihavas teedretähelisesse kõrtsmikunäkku, tunnistab ta kokkusurutud suud, ta vihaseid silmi. Ja laia saapaga astub Lebehde esimese sigaretipaki lõmaks; siis sammub ta edasi trepini, mis veekünade juurest barakkidesse viib. Sõnatult järgnevad talle Bertin ja maatööline Przygulla, kahetsusohkega ka Otto Reinhold, see heasüdamlik mehike. Mahajäetult hiilgavad veel kolm heledat karpi teemudas, kolmkümmend sigaretti.

„Kurat,“ mõtleb Bertin, „mis see siis oli?“ See oli alles midagi. See Lebehde on täitsamees. Kõik olid vait, keegi ei vaielnud vastu. Küllap maatööline Przygulla või plekksepp Reinhold hiilib varsti veel kord kiiresti barakist välja – see on ka kõik. Häärmastuses küsib Bertin treppi mööda üles ronides eneselt, mida tema ilma Karl Lebehdetä oleks teinud. Ta oli filosoofiliselt ja üleolevalt naeratanud, kui kingid autost välja lendasid. Pealegi pole talle sigarette vaja. Kuid ta on küllalt aus möönma, et tema oleks need jumala nimel üles võtnud, ainult et mitte kallist kraami lasta raisku minna. Kroonprints sõidab mööda – veider elamus. Kindlasti laadis rindel hunniku raudriste maha ja kiirustab nüüd

Charleville'i tagasi, aimamata, et kõrtsmik Lebehde äsja tema vastu välja oli astunud.

Kroonprints sõidab läbi pimeduse, huuled kokku surutud. Teda teeb rahutuks olukord, mis on temast tugevam, ja asjaolu, et tema on nõrgem olukorrast. Aumärgid jättis ta maha laadimata. Ta sõitis rindele veenduma, et tal on jällegi õigus, mõistmata, et ta jälle alla oli jäänud ja et tal puudus südidus kõikvõimsate vastu võitlusse astuda, auto peatada ning autost välja astuda. See on ahvatlevalt mugav auto, suurepäraselt polsterdatud ja kõigi mõnususatega. Aga mis see aitab, kui sõjaliselt ebaõiged korraldused on antud tema nimel ja lõpuks teda ajaloo eest vastutavaks teevad. Üleeile olid kindralid koos Pierrepont'is, Longuyon-Metzi raudteeliini ääres, keisri eesistumisel ja koos uue ülemjuhatuses esindajatega, kes augusti lõpust alates nende asjade kallal tuhniavad. Nõupidamise aineks oli ähvardav olukord Verduni all: mis nüüd teha? Seekord valitses värskendav avameelsus; tema, Friedrich Wilhelm, Saksa kroonprints, Preisi armee kindralooberst, kuuleb oma salajasi veendumusi, oma kurtmisi ja kaebusi kinnitatud olevat: esiteks põhiviga, et tungiti peale liiga kitsal rindel; teiseks, et talle küll väeosi lubati, kuid ei saadatud, kui esimese löögi jõud küündivad ei olnud. Selle tõttu, et mõlemal Maasi kaldal algusest peale kahekordsete jõududega üheaegselt edasi ei tungitud, oli nii mõnigi mees tarbetult kangelassurma leidnud. Siis oli prantslaste jõudu alahinnatud, kes küll taganesid, aga ikka jälle kallale kippusid, nii et kurnatud tagavaravägedega Douaumont'ist kaugemale ei jõutud. Siis korraga oli küllalt vägesid selleks, et kuude viisi kohutavate kaotuste hinnaga kitsuke maa-ribasid vallutada, mis aga kuidagi ei takistanud prantslasi Somme'i ääres pealetungi ette valmistamast ja alustamast. Tuli valida üks kahest: avalikult tunnistada pankrotti Verduni all ja päästa sellega kümnete tuhandete saksa meeste elu ning tervis või säilitada fassaadi, näilisust, nende kannatusi pikendades ja haiglaid haigetega täites.

Prints nõjatus tahapoole, sulges silmad. Imelikul kombel nägi ta samaaegselt üleeilseid halle kindralipäid ja äsjaseid noori jalaväelaste nägusid ühte sulavat. Kord nihkusid esile ühed, kord teised, vastavalt ta tunnete kõikumise järgi. Sajud olid kestnud alles ühe kuu, ent juba tõusis haigete arv mõnikord kolmekümne protsendini, mõnikord üle sellegi. Mehed külmetusid, jäid palavikku, õieti oleks pidanud neid tagalasse viima ja ravima. Põhjus oli positsioonides. Need olid saadud vihaste võitlustega juulipäevadest alates, talvitamiseks olid nad valimata ja ette valmis-

tamata. Need positsioonid ei olnud kõlblikud ei tulevaste pealetungide lähtekohtadeks ega kaitseks, kui prantslased peaksid mõtlema Tavanne'i ja Pfefferrücken'i vahel pealetungi alustada, – kõrged, nagu nad on, ja nähtavad, purustatud ja porri uppunud. Suurtükivägi on ummikus igal pool, kus ta ei tugin kitsarööpalisele raudteele, – teisiti oli võimatu materjale ja laskemoona juurde vedada. Kui paar härrat seda vajalikuks pidasid, oli ta kohe positsioonide tagasitõmbamisega nõus. Tuleb viimaste kuude territoriaalseist vallutustest loobuda, kõrgendike liinil Hardaumont-Douaumont'i fort-Pfefferrücken ette valmistada ja ühel ööl rindeliini „õgvendada“ ning kogu eesliinide porikatel prantslastele kätte visata: säh, kulla mees, ole sellega õnnelik!

Printsil oli külm. Ta tõmbas karusnahkse teki saledate sääрте ümber koomale, hõõrus karusnahkses kuues õlgu närviliselt vastu polstrit. Ta ninasõõrmete juurest suunurkadeni kulges joontepaar, mis ta profiilile teatud sarnasuse andis esionuga, vana Fritsuga. Kahjuks ei kõrvalda niisugune poolik lahendus häda sugugi. Ida-Maasi armeegrupi juhatus oli oma kõige kompetentsemad ohvitserid tõestama saatnud, et sellega ei parandataks ei pikki juurdepääsuteid ega reservide paigutamise võimatust või varustuse ja laskemoona juurdeveo raskusi. Prantslased on liiga targad, et lasta ennast porri meelitada, – seepärast ei kõlba kõrgendikupositsioon ka uueks pealetungiks. Ei, tuleb kogu töö ära teha, kogu maa loovutada, mis suure vaevaga oli vallutatud, umbkaudu veebruaripealetungi lähteliinile tagasi minna, Azannes'i raudteeni jõuda, isegi Fosse'i metsa ega kõrgendikku 344 ei suudeta käes hoida. See on mõistlik, kuid võimatu. Kuidas 1916. aastal ka oli läinud, kuid Hohenzollernite dünastia au ei talu taganemist: Somme'i lahing äpardus; idarinne Brussilovi pihtide vahel on ülimalt äpardunud; austerlastega on vana häda: Etschi orus toppama jäänud, Bukoviinas terved rügemendid üle jooksnud, tšehhid on Habsburgidest lihtsalt isu täis. Ja seejuures tarvitseb meenutada ainult aastat 1908, Bosnia annekteerimist Ährenthali poolt, et mõista, kuidas kogu sõda oli alanud Habsburgide sisepoliitikaga seotud seiklusena. Nüüd tungivad rumeenlased peale, viisteist korpust pole naljaasi; Saksamaal näivad olevat kurvad väljavaated. Lisaks veel tagasitõmbumine läänes? Võimatu! Saksa sõdur lööks kahtlema, kukuks kahtlustama oma ülemust, keda ta praegu pimesi usaldab, ja Saksa sisemaal puhkeksid tagajärjed – seda ei suuda kohe ära arvatagi! Saksamaa läheb vastu oma kõige raskemale talvele: leivanormi tuli vähendada poolele naelale, ka sõduritele töid viimased kuud nappust. Ainult moraal hoiab rahvast püsti, usk keisrisse, võitmatusse sõjaväkke, kindlasse lõpptulemusse. Kui

möönda, et Verduni lahingut oli peetud asjatult, siis tembeldatakse Karl Liebknecht prohvetiks, kutsutakse riigipäeva enamust rünnakut alustama, häbiatakse valitsevat dünastiat ja sõjaväejuhatust, võimalik, et tuleb aru anda kogu „mõttetult valatud vere eest“. Kas see tohib sündida? Seda ei tohi sündida. Kas see on välditav? See on välditav, kui ei liigutata, kui jääda kõige vana juurde, panna saksa sõdurile raske südamega ka see rist peale. Saksa sõdur talub seda, sureb meelsasti isamaa hiilguse eest, on nurisemata talv otsa poris ja valvel põlise vaenlase vastu. Ainult mitte nõrkuse tunnuseid, mitte väärhumanismi. Sakslane tahab juhitud olla, armastab kõva kätt, siis toob ta tähedki taevast alla.

Vana junkru kortsus nägu, kes seda kõike veendunult oli esitanud, ta pisikesed silmad, ta raiuv hää – kroonprints naeratas omaette. Mõned vaidlesid vastu, näiteks von Lychow, kes viimasel ajal Maasi vasakul kaldal kamandab, kuid mis ta ette tõi, ei pidanud paika. Ta oli ainult arukas, aga ainuüksi aruga ei tooda tähti taevast alla. Tema, prints, vaatles siis oma isa, ülemat väepealikut, kui kindralid vaidlesid. Ah, papa oskab parajat nägu teha, selle sõjanõukogu vürstlikku eesistujat kujutada, kotkalikult silmi välgutada. Kuid teda, oma poega, ei suuda ta petta. Lõtv oli ta nägu, silmade ümber olid tal kortsud, suurivaevu säilitas ta enesekindlat, keiserlikku ilmet näol. Poeg teadis, mida aimavad ainult pojad: hoopis teisiti oli tubli papa endale sõda ette kujutanud, kui ta seda suure hooga alustas. Rohkem muidugi oma manöövrite moodi? Kuid nõndaviisi vanke ei veerenud, Majesteet, see veeres koguni neetult teisiti. Alguses arvas papa, et ta on sõjas ise oma kindralstaabi ülem; see osutus aga laisa rahuaja ilusaks unistuseks. Siis tuli tal tubli Moltke kõrbesse saata, nüüd veel osav Falkenhayn, ja appi kutsuda need kaks uut jumalat, keda ta sugugi ei suutnud sallida. Poolikused, ei midagi muud kui poolikused! Kui lõpuks loobuda viisakusest niinimetatud neutraalsete riikide vastu – nii kui nende laevad allveelaevade suurtükkide ette satuvad, hoiatamata läkitada kaladele söödaks kõik Inglismaale saadetavad toiduained ning Prantsusmaale saabuvad Ameerika mürsud –, on sõjal kuue kuuga lõpp. Härrad ameeriklased ja nende Wilson võivad protestida, võivad koguni oma armetu sõjaväe siia saata – tere tulemast, mu härrad! Meie välihaubitsate söödaks saavad nad, ei midagi muud!

Auto sõitis sujuvalt – laitmatu masin, suurepärase Saksa terasvedrudeks! Kui Rumeenia asi on lahendatud, tahab papa rahusammuga riskida, et paavstil suu kinni toppida. See ei või kuidagi kahjuks olla, sest Belgias ei muutuks muidugi midagi – see

jääb nii või teisiti Saksa kätte, samuti Longwy' ja Briey' maagibassein. Kui õieti järele mõelda ja silmad kaardil lasta ringi käia, oli kogu Verduni pealetung ainult nende vallutuste kaitse tulevase rahulepingu puhuks. Seda ei öeldud loomulikult kellelegi, ka mitte härradele rahvasaadikutele, kes ülemjuhatuse peastaapi austasid oma anneksiooni-märgukirjadega. Enesestmõistetav, et sõjalisel otsusel olid määranud puhtsõjalised põhjused. Seepärast leiu-taski vaene Falkenhayn ka selle kurikuulsa „kurnamissõja“, kui esimene löök kindlusele oli nurjunud ja Verduni lahingu hiilgusest enam palju polnud järele jäänud. Sõjaliselt on Verdun kindlus nagu iga teinegi, mille taga prantslased Châlons'ile tuginedes uut kaitseliini valmis hoiavad. Kuid poliitiliselt – Saksamaa tulevikule, ta tööstusele – on Verdun unikaalne ja asendamatu. Ja sellepärast, ohkab troonipärija, tuleb jääda vanadele positsioonidele ja talv mööda saata nendes.

Oli täiesti pimedaks läinud. Laiade tuledega tormas auto läbi öö horisondi valgushelgi poole; see on Charleville, mugavad, meeldivald koetud ruumid, kena öhtusöök. Mõtted olid printsi soojendanud, ta tundis ennast reipana, heatujulisena. „Oleksite võinud õieti haagi teha,“ sõnas ta naljatamisi adjutandile, kes pisut tukkuma oli jäänud. „Dannevoux' välilaatsaretis öde Kläre juures musta kohvi juua – poleks halb, mis?“ Kõnetatav, kohusepäraselt kohe ergas, kinnitas, et see oleks igatahes rõõmsam kui siin vana Goethet ja ta metshaldjat jäljendada ning öös ja tuules ringi voorida. „Oleksite niisamahästi võinud koju jääda, Keiserlik Kõrgus. Taganemine või ei – mida meile ikka võiks juhtuda? „On kaugel veel meist Tipperary,“ laulavad tommid, ja meie välihallid: „Ei sõjakäigust kui väljakäigust saa karata, mis parata!“ Turi on rahvastel kõva.“

Mis peab sündima, ja juba lähemal päevil, on ammu ette määratud. Selles asjas leppisid omavahel kokku neli prantsuse kodanlast, kogenud sõjamehed. 24. kuupäeva hommikuni tulistavad Prantsuse suurtükid nagu varengi. Siis algab kuuesajast torust marutuli, rünnatavate kaevikute tsoonile langeb tase, plahvatused ja hävingu sein. Äkki jääb tulistamine wait, nagu algaks nüüd lõpuks jalaväe pealetung, ja kaheksasada Saksa suurtükki, üle kahesaja patarei, müristavad kujutletavaile ründajale otse kurku. Seda nad teevadki. Ammu on Saksa suurtükid Prantsuse suurtükiväekaartidele märgitud, nüüd on nad peos, nüüd anna neile pihta! Suurtükkidele saavad mürsud, peksavad suurtükke puruks, kisuvad meestel käed ja pead otsast, metsiku mürinaga lendavad mürskude riidad õhku. Blindaažide laed langevad sisse, suits täidab blindaaže, talad raksuvad, vaatlejad langevad

puude otsast alla või lüüakse vastu oma piilupaikade seinu lõmaks, Pfefferrücken ja Damloup' vahel kägistab surm kägista-jaid, teraskirved löövad mürsuseppi. Kui pealetung 24. kuupäeva keskpäeval tõepoolest lahti läheb, ei vasta pealetungiva sõjaväe suurtükitele kogu lõigus rohkem kui üheksakümmend patareid.

Pealetungiva sõjaväe suurtükitali. Uskumatult on sakslased, need nõrgestatud seitse diviisi, umbes seitsekümmend tuhat meest, seni vastu pidanud – puruks tambitud maal laiali pillutatud ja kadunud. Nad on nälginud, vööni vedelas poris olnud, nad kae-vusid mutta, sest see oli nende ainus varjend, olid magamata, võitlesid palaviku vastu aspiriiniga ja pidasid vastu. Ja nüüd lähevad nad kõige liha teed. Öhk muutub äikeseks, see lööb neid seaduspärase järjekindlusega mürisevate terassilindrite kujul, mis on täidetud ekrasiidiga. Võimatu on maha jätta kaevikuid, mis enam kaevikud ei olegi, võimatu neisse jääda, sest need liiguvad, purskavad ja lainetavad, paiskuvad öhku ja langevad üha uuesti avatud põrgusügavustesse. Blindaažid, kuhu peitu joostakse, lan-gevad sisse, raskete mürskude löökidest kinnimaetud sügavad käigud matavad meeskonnad, kes värisedes ja hambaid kiristades oma sisimas ammugi on hukkunud, ka siis, kui nad kehaliselt veel püsinud on. Kaevikute taha langeb välisuurtükkide purskav, noana lõikav terastõke. Kaevikuid lõhub raskekaliibriliste ja kaevikumortiride püsttuli. Kuulipildujad on kõrvale paisatud, uued kaunid miinipildujad poriga kaetud ja purustatud, isegi püs-sid on savi ja terasekildude uputuses poriga koos. Jah, sakslased löid veebruaris tegeliku lahingustrateegia, kuid jätsid endale kah-juks patendi võtmata: ammu on prantslased selle omastanud, ja nüüd kastitavad seda nemad. Nende tihedalt jalaväega seotud suurtükivägi töötab süstemaatiliselt, täpselt kaardi ja tunnikava järgi, ka ilma nähtavusega. Ta katab eelkäivat jalaväge kahe-kordse tulega: sada kuuskümmend meetrit jalaväe ees loob ta šrapnellide surmatsooni, seitsekümmend kuni kaheksakümmend meetrit eespool teise – mürsutsooni. Löögi kiirus on täpselt ette kirjutatud: sada meetrit läbipääsematut mudamaastikku tuleb ületada nelja minutiga.

Kell üksteist nelikümmend hakkab Prantsuse rinne paksus udus liikuma. Sel päeval pole udu vaevunud tõusma; ta katab maad piimvalgena ja silmale läbitungimatuna nagu mägede või mere udu. Pole vaja mingit vingi eeltsooni mähkimiseks läbitungima-tusse suitsukattesse. Sel päeval polnud nähtavus nelja meetritki, keegi ei näinud 24. oktoobril päikest. Klaasiste ja tardunud sil-madega vahivad saksa surnud lamades üles jumalate ja nende äraarvamata otsuse poole; lõdvalt, vastupanujõuta ootavad ela-

vad oma saatust. Kaksikümmend kaks Saksa pataljoni on enne pealetungi pärisalgust minema pühitud; ellujäänud karjuvad tõkketuld, Saksa tõkketuld pealetungijate peatamiseks, nende tääkide ja käsigranaatide tõrjumiseks, et oleks vähemalt natu-kenegi mõtet võitlemiseks paremini toidetutega, mõistlikumalt vahetatutega, soodsamate positsioonide tõttu vähem kurnatutega. Värisevate kätega lastakse punaseid rakette öhku: tõkketuld! Kuid need kaovad valgetesse pilvedesse. Laskjad vaatavad neile pilmasesse kattes järele. See kate mähib kogu ümbrust. Ellu-jäänud suurtükiväelased, nende ohvitserid, viitseveltsveblid ja sih-turid ootavad suurtükkide juures, midagi nägemata. Eespool on tuli lakanud, igaüks teab: nüüd tungib prantslane peale, nüüd peaks neile jalge ette tuld ja tõrva sülitama, aga kuhu? Udu ei ole ühtki punast helki, ükski telefonihüüe ei jõua puruks lastud juhtmete kaudu kohale, kuuldesignaale ega vahetat sidet jalaväega pole ette nähtud, ainult väekoondise juhatusel on õigus suurtüki-väele käske anda.

Minutid kaovad. Kaevikumehed vahivad endil silmad peast: seal eestpoolt peaksid nad tulema – kas neid siis juba ei kuulda? Kas neid siis juba ei nähta? Kas on mõtet oodata, kuni sa maha oled tapetud, kui rasked relvad on tegevuseta ja suurtükiväge ei ole? Rohkem, kui nemad juba vastu on pidanud, ei või isamaa neilt nõuda. Üksikult ja rühmiti viskavad nad püssid ära ning sumavad välja porri ja uttu, puruks peksetud, sassi aetud ja ära-pühitud traattõketesse, aukudesse komistades ja kukkudes, käsi tõstes nii kõrgele kui võimalik. „Kamraad,“ hüüavad nad uttu, „kamraad!“

Kamraad – seda sõna mõistetakse; kes „kamraad“ hüüab ja käed üles tõstab, see alistub ning jäetakse ellu; kes seda sõna kur-jasti pruugib, see tapab enda ja palju omasuguseid. Kamraad – seal ilmuvad nad udust nähtavale, taevakarva mantlites, rünnaku-varustuse ja tääkidega, tumepruunid, kohvipruunid, helepruunid näod teraskiivrite all: Prantsuse asumaaderügemendid Senegalist, Somaali rannikult, Marokost. Ja teisalt bretoonid, lõunaprantsla-sed, pariislased bulvaritelt ja Touraine'i talupojad. Kõigi emaks on Prantsusmaa, kõik teavad, et Prantsusmaa pinda sissetungijaist vabastades kaitsevad nad mõtlemise ja tahtmise tagasihoidlikku vabadust. Nad ei mängi sugugi vaimustatud sõjamehi, vandudes ja irvitades ronivad nad oma lähtevarjenditest välja, sünged, kokkusurutud hammastega, sihikindlusest kahvatud. Aga siis on need Prantsusmaa intelligentsed sõdurid kogu hingega asja juu-res. Ka neile on öeldud: veel see jõupingutus, ja siis on see teh-tud. Vaikselt lasevad nad saksa vangid endi vahelt läbi, tõukavad

nad tagalavarude juurde, lähevad üle Saksa positsioonide, vastu oma rünnakueesmärgile, mille keskoht on Douaumont'i ja Vaux' fort. Nad tungivad kõigisse kuristikesse, nad ujutavad üle mäeahelikud Lauffée saludest Chapitre'i metsani, Thiaumont'i kindlusest Neitsi kuristikuni, Nawe'i metsast Haudromont'i kivimurdueni. Sakslaste vasakul tiival on kaotatud kogu kaevikutesüsteem, mida nimetatakse kindralite Clausewitzi, Seydlitzi, Steinmetzi ja Klucki nimega; keskel on läinud Adalberti fort ja kõik, mida varem Thiaumont'iks hüüti, paremal tiival Douaumont'i küla ja Pfefferrücken'i vahelised kuristikud, positsioonid ja metsajäänused. Kolm Prantsuse diviisi tungivad kaugele maa sisse, ründavad Saksa reservide blindaaže ja positsioone, tungivad käsirelvadega patareide kallale, ometi kord kätte makstes kuudepikkuse mürskude- ja šrapnellivihma eest. Kas neil õnnestub Saksa kaitsest täiesti läbi murda?

Võitlus käib rindesektori paljudes kohtades. Järsul mäeveerul Douaumont'i külast põhja pool, Caillette'i metsas, ida pool Fumin'i ja Vaux' kõrgustikel kraabivad sakslased end maasse, pilluvad käsigranaate ja tulistavad prantslasi allesjäänud kuulipildujaist. Võitlused kestavad päeva läbi, öö saabub. Nende vastupanu suurendab sakslaste au, mõtet sellel enam ei ole. Nii-kuinii alustab Prantsuse suurtükivägi homme jälle oma kohutavat mängu, millele enam midagi vastu pole panna. Veel üleeile Saksa suurtükiväest arvuliselt taga, valitseb ta täna võitlusvälja, paigutab oma kaugelaskjad Douaumont'i idanõlvakule ja puhastab metsikute kogupaukudega nagu habemenõuga Vaux' kasematid, kammib oma tulise kammiga Caillette'i metsa ja teeb oma jalaväele kõik väravad lahti – pihustab Vaux' raudteevõrgu, välisuurtükid tungivad tiibhaardeks ette, jäävad Douaumont'i idanõlvakule pidama, lõikavad kõik tagalaühendused läbi, nagu arsti lõikenuga eemaldab purustatud käe, mis veel ainult lihaskiudude ja nahariba küljes ripub. Taganege, saksa sõdurid, olete küllalt teinud. Mis prantslane pidi vallutama nelja tunniga, selle võitis ta osaliselt kahe tunniga, osalt aga alles nelja päevaga. Seitse tuhat teie hulgast võttis ta vangi, kolm korda nii palju tappis ja haavas – teie olete küllalt teinud 53 penni eest päevas Briey' ja Longwy' maagibasseini vallutamiseks. Läbipaistmatus udus võtsite viimse jõu kokku ja täitsite käsku, mille mõtet või mõttetust te kaaluma ei hakanud. Poosenlased, alamsileslased, markid, vestfaallased, pommerlased ja saksilased – rahu on kõik, mida te vajate, ja see teil praegu on – surmarahu. Protestandid, vabamõtlejad, katoliiklased ja juudid: Verduni savist ja udust tõusevad te purustatud laibad ja kaovad jälle minevikku või rahvaste täna-

matusse, vaevalt vilgub teie kannatuste kahvatu mälestus nendegi meeles, kes kord teie lahingukaaslased olid. Mis aga sünnib Douaumont'is?

23. oktoobrist alates seisab suure musta lipuna Douaumont'i kohal pommitabamuste suitsusammas.

Teine peatükk

L Ä B I M U R R E

Otsustava lahenduse eelseil päevil marssis Fosse'i metsa meeskond pendli täpsusega hommikul välja, õhtupoolikul tagasi. Saapaslääred on nööriga kokku seotud, et pori ülalt sisse ei pääseks. Nii võis rahulikult marssida. Mutta vajunud liiprite ja rööbaste väljakiskumine ning kõrgemale kohale asetamine ei kuulu maailma kõige meeldivamate tööde hulka, kuid pole kaugeltki veel kõige mustem. Ja nähtavuse puudumine võtab töölt ohtlikkuse. Kui õhu asemel voolab pea kohal piimasupp, siis jätavad prantslased selle mõistlikult šrapnellidega soolamata. Rängaks löögiks on Bertinile tagasitulek Metssea kuristikust Steinbergi parki, teatud keegi on seda õieti ette aimanud. Kurnatud mehi võib tunda selle järgi, kuidas nad kortsus kulmul ja kibedalt kokkusurutud huultega enda ette vaatavad, sellal kui nende jalad vapralt tee paksu putru segavad. Pori potsub ja matsub, sulpsub ja vulksub, paiskub üle põlvede, kui hajameelselt või mõttesse jäädes ei katuta kepiga auk, mis poriga täidetult teel sõduri saabast ootab. Kõik need päevad kõigub pendel häireteta. Kuid täna... Oli jõutud Ville'i kõrgendikuni, kui korraga ülalt tuim heli kostab. Pärast nädalaid kestnud petlikku vaikust müriseb nähtamatus kauguses raske suurtükk. Kui mehed veel kuulavad ja üksteise otsa vahivad, puhkeb taamal korraga midagi nagu vihm, mis peksab vastu laudkatust, kauge ja kohutav: suurtükilaskmine Verduni all nagu kõige halvemail suvekuudel, prantslased! Ängistatult võetakse ette kojumarssimine. Horisondi taga muliseb ja keeb, kui nad barakkidesse jõuavad. See mürin saadab neid kõõki. See hoiab nende tähelepanu pinevil, kui nad katelokke pesevad ja tundidepikkuse töö järel õhtusööki vastu võtavad. Magama minnes mõtleb Bertin Kroysingist, Süßmannist, vaesest, kaastunnet väärivast sulist Nigglist ja saksilastest oma täisjooksunud kaevikuis, ohkab raskelt ja keerab külili.

Selle asemel et vaikida, paisub kõmin öö kestel vägevamaks; metsikult vasardab järgmisel hommikul kinkude taga mürinatule. Väljamarssijad kuulevad seda, kuulevad ka meie suurtükke vastavat, kahe minuti järel pauk – mürskude puudus. Pead vangutades askeldavad nad hommikupoolikul oma töökohal, kuid juba enne söögiandmist on nad barakkides tagasi. Nagu kergendusohe käib meestest läbi, kui pärast lõunat teatatakse: kõik toimkonnad lõpetada, kõik mehed lähevad välja, laskemoona laadima. Enesestmõistetavalt ootab kompanii tööd oma kaks tublit tundi, vahetab arvamusi ja ajab juttu. Lõpuks tõukavad kaks vedurit vagunitere kōrvalteele, umbes nelikümmend vagunit, võib-olla viiskümmend – sõduritel on arvutamine segi. Mehed jaotatakse ära, nad sülitavad pihku: läheb lahti! Kogenud mehed ronivad avatud vagunitesse ja tõstavad vilunud võtetega igaüks vitstest korvi õlgadele, ja korvis on lühike või pikk 15-sentimeetiline mürsk nagu õmal ajal kimp viskenooli nooletupes. Ettevaatlikult tambivad välitööde mehed ebatavalise koorma all mööda libedat laudrada. Ähkides visatakse mürsud õlalt ja laotakse mättahunnikute vahele riita – raskemad neist kaaluvad kaheksakümmend viis naela. Tagasiteel puhatakse, sirutatakse konte, võetakse uuesti hoogu rauakoorma kandmiseks. Veel enne ööd valgustatakse vaguneid kaevurilampidega, nende nõrk kuma valgustab alt kolme mehe nägusid lükk-uste vahel. Nii nagu nad seal küürutavad ja tõstavad, teised lõputus reas neist mööda sammuvad, õlad vastu ulatavad, raske korvi endale kukile võtavad ja edasi vantsivad, videvikku eemaldudes ning pimedusse kadudes, näivad nad Bertinile saatuse käsilastena, kes savist sündinud inimese poegadele oma koorma peale panevad. Siin on iga mees ainult number, õlad ja kaks jalga. Naelutatud saabaste ühetoonilises astumises hukuvad mõtted, mis seni veel ühe või teise ajus vilkusid. Kui kella üheteistkümneks on viimased vagunid tühjad, on rässakas Karl Lebehde täpselt niisama palju kandnud kui tublisti kõhetum Bertin või kidur Pahl.

Külmalt ja niiskelt õhkub järgmise hommiku piimakarva õhk, tänagi ei tule pargi, barakkide ega mürsulademete kohale päikest. Paari meetri kauguselt näivad hommikust kohvi jagavad kokad oma katelde aurus kahvatute ja varjuliste deemonitena, kes lahkunud hingedele igaühele kulbitäie Lethe jooki valavad. Siis kaovad meeskonnad – Orne'i kuristiku meeskond, kõrgendiku 310 meeskond, Chaûme'i metsa meeskond, Fosse'i metsa meeskond. Aga juba napilt kahe tunni pärast on nad kõik jälle tagasi: eesliinil on põrgu lahti, sinna ei pääse keegi. Liikumatus on

laagri kohal nagu hingamist lämmatavast vatist kate, see summutab helid, muudab pargi saareks. Barakkidesse jäämise ja puhkamise käsk meeldib sõduritele väga; pargi ülemus, ülemleitnant Benndorf, teab, mida eile öösel nõuti ja mida täna öösel jälle nõutakse. Äkitselt, lõuna eel, levib kuuldu, et prantslased on läbi mürdnud, Douaumont olevat langenud, rindes olevat auk. Veerand tunniga võtab painav mure enamiku meestest oma võimusesse. Allohvitserid ja kapralid kutsutakse välja; need ja muud õppust saanud mehed tulevad tagasi kahvatutena ja vaikivatena: nad on saanud lahinguvarustuse – lahingupadrunid ja karabiinid, poole tunni pärast algab laskmine. Sõduritel pole naerutuju. Kui asi juba niikaugele on, et nende rahuarmastavad allohvitserid välja kutsutakse, siis võidakse ka nemad ning Crépioni ja Flabas' varubaasi nekrutid kirkade ning labidatega sinna auku paisata, mille prantslased rindesse olevat löönud. Gaasitööline Halezinsky leiab üldist toetust oma sõnadele: „Noh, kui neil peale meie enam kedagi pole, siis peavad nad rahu tegema.“ Kuid pärast lõunasööki tõuseb meeolu jälle, imelik küll, täieliku eraldatuse tõttu, mis mõjub meestesse petliku julgeolekuna. Poole kolmeks jaotatakse mehed nagu tavaliselt töödele; juba varem on väli-suurtükkide parki käsutatud kõik need, kes rindel orienteeruvad. Nendega ühineb ka Bertin. Ei ole selge, kas teda oleks vajatud, sest tal ei ole tavaliselt välisuurtükkide varustusega midagi tegemist. Kuid ta orienteerub hästi, selles ei tule kahelda; arvatavasti vajatakse teateid.

Nõutakse teejuhte. Veiervärgiülem Schulzi putkas kaardi ees trügivad suurtükiväe veltveebliid ja ohvitserid, samal ajal võtavad suurtükiväelased laskemoona, veelgi rohkem aga laotakse seda väikestele pargis olevatele platvormidele. Seatakse üles uusi patar-eid; need tulevad rindetagala harjutusväljadelt, osalt teiselt poolt Maasi; kirjatuvi ja paar käskjalga on teateid toonud; täna on must päev. Veiervärgiülem määrab Bertini pikema jututa suurtükiväelaste juurde, kes peavad mürskudega kitsarööpalisel ette sõitma; tuleb minna täpselt seda teed mööda, kust ta kord oma telefoniputkasse Metssea kuristikku sõitis, öeldakse talle. Nende sõnadega valgatab Bertini hinges: Kroysing! Süßmann! Kui nad on pääsenud, siis sinna. Ta jookseb veel barakki tagasi mantlit, gaasimaski ja telkmantlit võtma. Välipaun! Ja kindad – nendega on parem platvormi lükata ja pidurdada. Enne ärasõitu tehakse talle veel ülesandeks selle väikese jaama kommutaatorist parki helistada, kui juhe korras on. Hetkel jaam ei vasta.

Võõrastel suurtükiväelastel on tressid krael: meeste eneste kinnitust mööda kuuluvad nad kaardiväe reservdiviisi. Nood on

pommerlased, pikad mehed, kõnelevad omavahel kiiresti alam-saksat. Platvormidel on pikkade kestadega välimürsud nagu tohutu püssi padrunid. Kolinal ja kärinal liigub pikk madal laskemoonatransport teadmatusse. Iialgi ei ole Bertinil nii tugevasti seda tunnet olnud, et ta tundmatut välja kutsub, kui sel silmapilgul, mil ta tuttava koha maha jätab hämarusse, esimese platvormi külge klammerdudes. Ei ole midagi paremal ega vasakul, ees on vaid poolteist meetrit rööpajooni, tagapool kaks selgesti nähtavat ja üks uduselt nähtav platvorm, kaks suurtükiväelast sealsamas, ja taamal segadus ning kära. Muidu on kõik vaikne. Pead tunduvad pilvi puudutavat. Nende jalad, kogenud sõdurite jalad, hüppavad iseenesest kivilt kivile või liipreid mööda nagu kõnniteel. Ei ühtki pauku. Sakslased ei tea, kus jalaväe riismed on kogunenud ja kus praegu prantslaste kogunemine toimub. On ainult kindel, et Douaumont on kaotatud ja et väed, kui see võimalik on, vastukoogi ette võtavad, mida siis suurtükivägi toetab. Seda kuulis Bertin veiervärgiülevaate juures oodates. Ta kuulis aga veel, ja see täidab teda lootusega, et Douaumont olevat öö kestel vabatahtlikult evakueerunud. Vabatahtlikult – selles võib vist kahelda. Samal ajal aga kasvab lootus, mis Bertinist varem läbi välkus. Kroysingi-taoline mees ei eemaldu oma postilt rohkem kui on hädapärast vajalik. Kas kell on kolm või viis? Aeg lahustub pilvedes niisamuti nagu ruum kollakas udus.

Metssea kuristik... On see tõepoolest seesama? Hüüded, kisa, vandumine, küsimused: „Neljas kompanii!“ – „Kus kurat mu rühm koguneb?“ – „Sanitare, sanitare!“ – „Teine pataljon – kõik, mis teisest veel alles on!“ – „Veltveebliid, allohvitserid, korraldusi saama!“ Kuristiku kaunis sügisene vaikus, pöökide ja pihlakate paradiis on seekord oma osa saanud. Hallide mündrite ähmane sagin hävitatud metsas. Väike oja on paisutatud maha niidetud puude tüvedega ja ujutab maapinda. Kui Bertin raudteeliinilt lahkub ning tuttavat teed mööda märke läheb, hakkavad talle silma kildudeks lõõdud kändud ja pooleks purustatud pöögid õhus kõlkuvate latvadega. Osa mehi seisab vees: nad katsuvad oja voolu vabastada, purustatud ja konksu painutatud raudteerööpaid välja tirida, lauariitadest sildu ehitada. Pioneerid, labidamehed ja saksi jalaväelased töötavad koos; juhtijate häältest arvab Bertin üht tuttavat eraldada võivat. Kuristiku järsul kaldal näib salk terveid puid veel kindlal jalal seisvat. Seal konutab, kükitab ja tukub surmväsinuid, näost hallid, paksud sidemed pea või käsivarte ümber. Katkised kuued, lõhkirebitud püksid, mehed nagu savi august välja kistud, suured tuhmid verelaigud. Tõid juhtiv väike mees, vasak käsi seotult välipauna rihmaga

kaelas, on tõepoolest allohvitser Süssmann. Ta laseb parajasti pöörangut puhastada, mille ülejutav oja savi ja mudaga on ummistanud. „Inimene,“ ütleb ta, kui Bertin teda hüüab, „nii kohtutakse Savigny' väljakul.“ Ta silmad ei ole enam sugugi kärsitud, vastuoksa, täiesti puhanud, kuid ta juuksed on kõrbenud ja nagu suitsust must. – „Kus leitnant on?“ küsib Bertin ilma pike-mat seletust nõudmata. – „Seal,“ vastab Süssmann peaga raudteeputka poole osutades, „telefoneerib.“ – „Ma pean juhtmeid proovima, oma parki helistama.“ Bertin vaatleb teda ikka veel, suu ammuli. „Kui muna on muetud, siis kana kaagutab. Minge sisse, putkat alles lapiti, pole veel kümnet minutitki.“

Plokkmaja lainplekist katus kannab poole pöögi ja selle ladva raskust, mis on veel täis kollaseid lehti. Samasuguste puukroonide segiläinud okstes putka kõrval lamab kolm kuju välitelkidel, reiteni porised, mantlid savikorbaga kaetud. Miski nende riietuses meenutab ohvitseri. Nad õõtsuvad okste loomulikel vedrudel. Nad puhkavad. Nende aukuvajunud näod – üks neist on poisikese nägu – on suletud silmist alates väga surnute räpaseks saanud kipsmaskide sarnased. Aga need kipsmaskid räägivad üksteisega, lõdvalt, saksi murrakus, nagu liigutamata. „Kui see hull pioneer seal sees...“ – „Peate teda hulluks?“ – „Muidugi. Need silmad. Ja kuidas ta hambaid näitab. Douaumont tagasi võtta...“ – „Tuleb just oma putkast!“ kihistab poisinägu. – „Kui see hull seal sees korralduse saab Douaumont'i tagasivõtmiseks, kas teete kaasa?“ Vanem, lõug pruunides habemeharjastes, ei vasta kaua midagi. Kuristiku põhjas kohab paisust vabaks pääsenud vesi vanas sängis. Lõpuks vastab ta: „Loomulikult on ta hull, muidugi ei oleks sellel ka mingit mõtet. Aga kas te võtaksite endale vastutuse, et see teie keeldumise tõttu viltu võiks minna? Sest ime tõttu võiks üllatus selles saadana udus muidugi õnnestuda.“ – „Kolm saja vastu, et see viltu läheb.“ – „Loomulikult kolm saja vastu, isegi üks viiekümne vastu. Oleks kindel maa jalge all, aga nii...“ – „Ja et meie kõik seda plaani hulluks peame, teeme kõik kolmekesi kaasa ja viime kõik mehed sellesse suppi ainult sellepärast, et meil on hirm vastutuse ees.“ – „Ärge norige, Seidewitz, nii on kord viisiks võetud. Üks hull soetab palju uusi juurde.“

Ust avades teab Bertin, et ta tublid Baadeni maakaitsemehed on endid õigel ajal osanud kaugemale päästa, kui laskmine kuristikuni jõudis. Kommutaatori juures kükitab kägaras, klapid kõrvadel, pikk kuju, ägedalt ühendusi otsides ning asjata vihaselt hallotades. Bertin suleb tasa ukse, astub lähemale ja

kandade kokkuklõpsutamisega enesest märku andes sõnab hoolimata kogu ängist tahtmatult naljatamisi: „Lubage, härra leitnant, mind proovida!“ Silmad peas põlemas, kargab Kroysing üles. Hundihambaid paljastades veab naeratus ta suu kõrvuni: „Noh, tõepoolest, see on teie ala,“ ja ta raputab kõrvaklapid kitsale lauale.

Visanud ainult mütsi pargivaht Strumpfi voodile, proovib Bertin ühendusi, mis väike rumal kommutaator oma paari klapiga annab: ühendus keskjaamaga on korras, eesliinile, Douaumont'i – rikutud; tagalasse Voorelaagri kaudu samuti korras. Seal vastab telefonist pisut hämmastunult; ta ühendab Steinbergi pargiga. Nüüd toimub väike vaidlus. Telefonist Schneider, kes on valvel, on tähtis mees, tahab Bertinile ainult nõu anda kiiresti tagasi tulla ja laadimistööst mitte kõrvale hoida. Kompaniis näib maad võtnud olevat hea tuju, sest asjalik nõue rumal loba lõpetada ja kohe Damvillers'ga ühendus anda saab ärritatud vastuse: mis tal üldse Damvillers'ga pistmist on? Vastuse asemel pöördub Bertin Kroysingi poole. See kummardub ähvardava rahuga kõnetoru kohale: „Kui sa, pörsas, veel pool sekundit õiendad, võtan su vastutusele reetmise pärast. Ühenda Damvillers'ga, saad aru?“ Teises otsas, pargi täissuutsetatud ühenduspunktis, on labidamees Schneider peaaegu pikali kukkumas. See ei ole Bertinist sõduri tähtsusetu hää, see on röövlooma toon, ja selle looma käpp võib ka muule kui koolmeistrile hädaohtlik olla. „Kuulen, härra major!“ kogeleb ta aparaati ning annab ühenduse. „Pioneeride komandör kapten Lauber.“ Jälle istub Kroysing aparaadi ette, teatab endast, temast saadakse aru. Bertin seisab juures, topib piipu; kui ta märkab, et algamas on pikem kõnelus, laotab ta ajalehe üle õlgkoti jalutsi ja sirutab enda mõneks minutiks pikali, väljas olevaid saksilasi jäljendades. Nii nagu need mehed välja nägid – kuivava porikorbaga kaetud ja väsimusest kurnatud, oleks pidanud neid Damvillers' kasiinos või Dresdeni kontserdisaalis näitama ja nõnda inimestele sõja tõelisust tutvustama. Kuid mis sellest kasu oleks olnud?

Kummaline kõnelus. Elavalt ja suure kergendusega tervitas kapten Lauber leitnant Kroysingit, üllatavalt teda veel elusana leides ja talt teateid saades. Kust ta siis räägib? – Leitnant Kroysing räägib ühelt väliraudteepöörangult, Metssea kuristikku plokkmajast. See on lähim kõnepunkt Douaumont'ist tagalasse; ta mõtles kohe, et kui selle ropu laskmise järel miski asi üldse terveks on jäänud, siis just see. Kui ta tohib lühidalt teatada: Douaumont'i pommitati raskeist suurtükkidest, veel kunagi pole prantslased sääraseid kalibreid niisuguses koguses pildunud,

nende hulgas pidid olema uued, 40-sentimeetrised mortiiirid. Viiest kohast on ülaehitus läbi löödud, pioneeripargis tulekahju – jälle hakkas esimesena põlema neetud signaalivarustus, ajades hirmsat tõssu; ka laatsaret sai jälle pihta, terve laipade kuhi; pealegi puudus kustutamiseks vesi: juhtmed olid rikkis, ja seegi pole nali, et ta mehed katsusid tulekahju kustutada seltersiga, mida haiged ju enam ei vajanud, kuid selle süsihappesisaldus oli liiga väike. Fordi väeosad on üsna tunduvald kaotusi kandnud, ka labidamehed. See kõik juhtus eilse õhtupooliku ja õhtu kestel. Selle järel tuli – ja ta palub luba öelda – arusaamatul viisil Douaumont'i evakueerimise käsk. Ta hää on rahuliku, sügava kõla omandanud, nagu ta tavaliselt räägib, selles kuuldu ainult raskelt talitsetavat viha. Kapten Lauber esitas talle mingi imekspandava küsimuse. Ei, vastab Kroysing, tema ei oleks seda korraldust andnud, kui tema fordil komandant oleks olnud. Ainult ülemised kasematid said neljakümnelistest kannatada, müürid ja telliskiviehitused. Fordi betoonkeldrid jäid puutumata, mehed oleksid nendes julgesti istunud nagu rahakappides. Muidugi, gaasi oli, suitsu oli, juua ei olnud, igasuguseid ebamugavusi oli samuti. Aga kurat võtaks, sellepärast poleks tohtinud veel Douaumont'i ära anda, sest see on viiekümne tuhande surnukehaga ostetud ja 25. veebruarist alates enda käes hoitud! Plahvatusoht? Muidugi, see oli, tundmatud miinid, kuid väike riisiko peab ju olema – seda võlgnetakse isamaale ikka! Tema pani evakueerimisele kõigest jõust vastu; juba siis, kui fordil meeskonnast suurem osa läinud oli, vandus ja palus ta: oli hullumeelne sinna ainult kapten P. ja paar suurtükiväe vaatlejat jätta. Tema on ikka loogikat kaitsnud. Üks kahest: kas ei olnud Douaumont plahvatusohu pärast üldse enam mingi saksa sõdurite peatuskoht – ja siis polnud ta seda ka mitte suurtükiväelastele – või seda on võitluseks vaja ja siis tuleb seda kaitsta, kurat võtku! Ta rääkis suu kärna selle öö jooksul, ja lõpuks võeti täna hommikupoolikul see hullumeelne korraldus tagasi, kuulipildujad viidi positsioonile, mehed koguti kokku. Kui prantslane poole kaheteistkümnelt tulistamise lõpetas, läks ta paari usaldatava mehega tahapoole laiali jooksnuid koguma; kuid veel enne, kui tal õnnestus kolmkümmend või nelikümmend meest küla serval kokku saada, olid marokolased selle kuradi uduga fordil. Ilma pauguta oleksid nad selle kalli positsiooni kätte saanud. (Ta peaaegu nuttis vihast – Bertin vaatles teda nõutult, peaaegu vapustatult.) Ta ei suuda uskuda, et see evakuatsioon lõplik oleks; seal tagalas on pealiskaudsete teadete alusel selle natukese suitsu tõttu liiga ennatlikke otsuseid tehtud. Kui ta oma palvet võib avaldada, siis tehku härra kapten kõik;

et otsekohe vastulööks ette võetaks. Prantslased ei ole end fordis veel sisse seadnud, on küll kaugele tagalasse tunginud, kuid kõige selle järgi, mida läbi udu kuulda on olnud, on nad Douaumont'ist kagu pool visale vastupanule sattunud. Suurtükituli ei ole seal vähenenud, oli ka kuulipildujaid kuulda, uduta poleks tõkketuli poolt tundigi hilinenud; seepärast on vaja midagi ette võtta. Temal igatahes on kavatsus, kui vastupidist käsku ei tule, jala-väe ja pioneeridega siit kuristikust Douaumont'i suunas ette minna. Nüüd vaikis hääl, mis veerja katuse all vannutavalt apa-raati oli tunginud, terveks minutiks. Ta kuulatas, mida teine ütles, nagu hinge kinni pidades. „Tänu jumalale!“ hüüdis ta siis kergendustundega ja veel kaks korda järjest: „Tänu jumalale!“, ta seletab asjalugu siis selles mõttes ka saksi härradele. Douau-mont'i külast kõrgemal leidub mägedes kindlasti vastupanupesi, ja sealt idasse ning tahapoole tulebki koguneda. Kas ta ka töö-pataljoni salku kinni peab, kui neid ette juhtub? Teede korras-tamiseks, rusude koristamiseks, kaitsevarjendite ehitamiseks läheb iga kätt tarvis. Ta lubab härra kaptenile, ütles ta lõpetamise toonis, oma parima teha, ja kui ta terveks jääb, siis teatab ta jälle kuskilt. Ta tänab härra kapten Lauberit suure sõbralikkuse eest ja elagu ta hästi. Siis istus ta hetke liikumatult, kiskus kõrvaklapid ära, keeras koos järgi Bertini poole, ettepoole kummargil, käed pikkade koibade vahel. „On teil tubakat, Bertin?“ küsis ta ja täitis oma suure ümariku piibu.

Väikeste akendega plokkmajas oli juba üsna hämar. Muda-pritsmelises näos helkisid ikka veel ta heledad silmad. Bertin teadis, et nüüd tuleb isiklik jutuaamine. „Ja kapten Niggel?“ küsis ta poolvaljult. „Kadunud,“ ütles Kroysing, „esialgu kadunud. Ilma alla kirjutamata. Kujutage ettel!“ Ta välgumihkli leek valgustas hetkeks ta karmi näoilmet. „Ütlen teile – viimase kuu, eriti aga viimase nelja päeva kestel oli ta nii pisike ja otsas nagu sigari-tuhk. Meil oli väike omavaheline jutuaamine; kõik näis õnnes-tuvat – minu perekonna hea nimi jälle korda saavat. Meele-kohtadele oli sellel sellil halle juukseid siginenud; ta nuttis mu ees oma lapsi taga ja palus halastust. Ma lubasin ta allkirja vastu ära saata, niipea kui prantslaste tuli lakkab, nii tema kui ta mehed. Ja korraga kärgatas see evakueerimiskäsk, ja ta tormas minema! Ta lidus, põgenes mu käest nagu surma. Ma ei saa aru,“ ütles ta pead raputades, „pidid need neetud prantslased sellele sellile appi tulema ja tagala kõlupeadele niisuguse hirmu nahka ajama, et nad Douaumont'i evakueerisid!“ Ta tõusis täies pikkuses püsti, käed rusikas: „Kuid ta ei pääse mu käest. Tagaajamist ma veel ei jäta. Kaugele ei või see härra Niggel jooksnud olla, ja kui

ma teda ka kraedpidi tirima peaksin, ma püüan ta jälle kinni. Esi-teks aga peab küll nende härradega hakkama saama, kes mu koo-past välja suitsutasid. Nad paiskasid oma neetud rügemendid just minu valdkonda. Noh, oodake,“ lõpetas ta ja kohendas raske püstoliga rihma, „kuskil on mul teie jaoks veel kast käsigranaate. Ma olen ikka tahtnud nende paukude eest kätte maksta, mis Christophile otsa tegid, muidugi pärast allkirja saamist. Nüüd on minu kord. Kas tulete, Bertin, natuke maad ettepoole kaasa? Teil on ju seal kuskil noorpõlvesõber?“ Bertin tõusis ja sügas kõrva-tagust. Koputus uksele vabastas ta vastusest, kaks teraskiivreis sõdurit astusid sisse väikese Süssmanni saatel, kes lävel oma saa-bastelt vett maha pörutas. „See ongi see mees, härra leitnant,“ ütles ta. „Pisut pime,“ ütles noor hääl, mida Bertin juba varem arvas kuulnud olevat. Ta tõi Friedrich Strumpfi küünla ja pani selle põlema: need olid kaks välisuurtükiväelast, leitnant ja velt-veebel, keda ta pargis oli näinud. „Olete end koduselt sisse sead-nud,“ ütles leitnant Kroysingile, siis sai oma eksitusest aru, härrad tutvustasid end teineteisele, nagu oleks plokkmaja vagunikupee, kuhu uus mees lisaks tuli. Noor kaardiväetressidega suurtükiväe-lane otsis siit endale teejuhti. Kroysing naeris: ta mõtleb vist tema sõpra Bertinit, kes poole tunni eest suurtükiväe laskemoonaga saabus. „Õige, õige,“ ütles leitnant von Roggstroh, „teid ma otsingi; allohvitser väidab, teie võiksite lühimat teed patarei-positsioonile näidata, kümme komaviiste välihaubitsate juurde – kuidas sellega on?“ Bertin vastas, et ta on härra leitnant Kroy-singiga sellest kõnelnud, valmis kaasa tulema, on aga varem telefoni teel oma kompaniist käsu saanud otsekohe tagasi tulla. Ta ühendab härra leitnandi pargiga, kümnest sõnast jätkub pargi-ülemusele teatamiseks. Ta klõpsutas, proovis, liin oli kinni. „Üks-kõik,“ ütles suurtükiväelane, „annan teile lipaka kaasa. On siin paberit ja pliatsit?“ Baadenlastel oli asjade kogumiseks ilmselt vähe aega olnud, alustatud kiri „Armas Fanni“ lebas veelgi sahtlis. Von Roggstroh tõmbas kinda käest ja maalis selgete gooti täh-tedega: „Olen selle kirja tooja endale teejuhiks rekvireerinud,“ kirjutas oma nime ja auastme alla, pani „lipaka“ kokku. Bertin pistis selle käise vahele. Kroysing uuris ta nägu, samal ajal märga mantlit selga kiskudes, kinni nõõpides ja minema asutades. „Vaa-dake seda labidameest – kuude kaupa oleme nagu kokku kleebi-tud, aga ärge arvake, et ma teda kuidagi mõjutada oleksin suut-nud.“ Von Roggstroh silmitses neid ebavõrdseid kujusid – sää-raste lahingupäevade õhtul kõneleb nii mõnigi mees mõnda, ka võõraste ees. „Mõjutamine vajab aega,“ rahustas ta. Kroysing uuris oma taskulampi. „See kestab liiga kaua,“ urises ta, „peab

õmeti alistuma: mees, nagu mu vend, oleks lõpuks alistunud.“ – „See on ainult teie tuju,“ kaitses Bertin ennast. „Ah nii,“ ütles von Roggstroh tähelepanelikult, „teie sõber peab kooli minema?“ – „Just,“ kinnitas Kroysing, silmi hajameelselt lainplekist lakke tõstes ja Erich Süssmanni laitvast näoilmele üle vaadates. Bertin tundis ennast ebameeldivalt riivatud olevat. Kas tema peaks Christoph Kroysingit asendama? „Arvate te seda tõsiselt?“ küsis ta. Kroysing vaatas talle imestades otsa ja kehtas õlgu. Lävel pöördus ta ümber. „Ma arvan, otsekoheselt öeldes, et see on teie kohus Preisi riigi vastu,“ sõnas ta ja lükkas hingedel kriiksuva ukse lahti.

Kõik läksid kuristiku külma ja niiske õhu kätte; vasakul kaldal põles tuli. Bertin nägi varjusid mööda minevat ja arusaamatuid liigutusi tegevast, mõned siluetid kükitasid ja soojendasid end. Kolm saksa ohvitseri ei lamanud enam, nad istusid mahalangenud õkstel ja suitsetasid, lõdisedes külmast. Kroysing astus nende juurde, käsi kiivri ääres. Nad rääkisid omavahel. Siis lõikasid viled läbi õhu, sõdurid jooksid kokku, oja paremale kaldale kogunes meeste salku. Rahuldatuna tuli Kroysing tagasi, nagu uut hoogu täis. „Härrad on otsustanud,“ seletas ta Roggstroh'le, „minu pioneeridega Douaumont'i poole luurele minna, suurt küna puhastama ja mäeseljakuga sidet looma, kui vaja. Neil on üle saja täägi, sellega võib juba midagi ära teha. Minu palve teile on: kui leiate mõne suurtüki, siis andke Douaumont'i suunas tuld, tuhat viissada meetrit, tuhat seitsesada meetrit, kaks tuhat meetrit – nagu juhtub. Kujutage ette, kui meil selle vana kasti tagasisaamine õnnestuks!“ – „Peate seda võimalikuks?“ küsis teine. „Kõik on võimalik,“ vastas Kroysing, „kui julgust ja koledasti õnne on. Edasi, Süssmann,“ pöördus ta poisi poole. „Teie tunnete seda maalappi, teie lähete ees, vajaliku ettevaatusega muidugi.“ Süssmann ilmutas tahtmist kanda kokku lüüa. „Jõudu, Bertin,“ – ta andis talle kätt – „olen uudishimulik, kus me uuesti kokku puutume. Lahkumiseks kingin teile selle poti.“ Ta võttis kiivri peast, tõusis kikivarvule, pani kiivri Bertinile pähe ja surus muljutud vahariidest mütsi talle kaenla alla. „Seal ees on mul neid küllalt valida – et teie napp terveks jääks!“ Ja ta jooksis minema, juuksed lühikesed, poiss mis poiss. „Siin lähevad meie teed lahku,“ ütles Kroysing. Siis hingas sügavasti sisse. „Tundub talve, tulevad rõõmsad jõulupühad. Kuulete?“ Neist paar sammu eemal algavast udust kuuldus nagu vatist summutatud mütsusid. „Algab jälle, saadan; oleme taeva liiga madalale tõmmanud, võit oli meil kord juba taskus. See ei too ilmaski head. Veel kord jõudu, Bertin, ikka pea püsti, noor sõber,“ ütles ta veel ja viipas parema käega.

„Head uut aastat kõigile, *vive la guerre!*“* ütles ta hüvastijätuks, andis au, pöördus ümber, ja sedamaid neelas ta ära udu, milles ta sulas otsekui varjuks, suureks, ähvardavate sammudega eemalduvaks kummituseks. Kolm meest vaatasid talle järele, kuni ta uttu kadus. „Mingem siis,“ ütles leitnant von Roggstroh, „palju pimedamaks ju enam ei lähe.“ Üle kuristiku läksid nad mööda äsja pandud laudpurret. Roggstroh ütles, et siin on jälle pioneeride ja labidameeste õnnistust tunda, kes selle eest hoolitsevad, et suurtükivägi liiga vara oma jalgu märjaks ei teeks. Lõkete ääres vähkresid ja oigasid haavatud, kellel palavik tõusis. Kui kolm meest neist mööda läksid, tõusis üks pikk mees kinnisilmi üles ja raporteeris: „Mulla alla maetud, härra doktor, vabatahtlik Lebedanz, Heidelbergi ülikool, praegu sõjaväljal.“ Siis istus ta jälle maha, surus käed üle pea vastu kaljut, nagu oleks tal midagi varisemisohhtlikku vaja toetada. Pehmet jalgrada mööda läksid nad üles patarei poole. Aeg-ajalt valgustas leitnant taskulambiga ümbrust; nii nägi ta ka „teejuhi“ kuju, seda prantsuse surnut, kes granaadikilluga pöögi külge naelutatuna ikka veel püsti seisis. „Maa rüppe!“ mõtles Bertin jällegi, leitnant aga sõnas: „Teete siin ka keni asju!“ Suurte öölindudena lendasid Saksa mürsud ägades nendest üle, keegi ei teadnud, kust ja kuhu. Raske südameklõppimisega mõtles Bertin, et leitnant Schanz on surnud, muidu oleks ta haubitsate tulistamist, mida ta kontserdiks oli nimetanud, kuulda olnud. Ebamäärasest suunast eestpoolt, õigemini vasakult, kostis iga veerandtunniga kasvav võitluskära. Äkitselt segunes sinna jalaväe tuli: Kroysingi mehed. „Meie käes on Caillette'i mets,“ ütles leitnant, „meie käes on veel ka Vaux' ja Damloup' fort, vähemalt oli niisugune olukord kahe tunni eest. Tunnete laskevälja? Kuidas see Douaumont'i suhtes asetseb?“ – „Ebasoodsalt,“ vastas Bertin, „kindlus valitseb kogu ümbrust.“ Kui nad kõrgendikule jõudsid, hanereas, keppidega teed kombates, vaevu kahe-kolme sammu võrra jala ette nähes, kuulsid nad suurtükivõitlust selgemini, näha ei olnud midagi. Udust lähenes ebamäärane kuju, mees oli kapral ja ta hingeldas ning värises hirmust. Ta oli varus olnud pataljoni jalaväelane; pataljon oli juba õhtupoolikul ära toodud Douaumont'i ümbrust Prantsuse löögrühmadest puhastama; seejuures oli väike salk, vasaktiiva äärmine, kompaniist maha jäänud; hálbinud sellesse udu, aukude ja pehme maa kõrbesse, otsisid nad teed, kogu aja hirmul, et mõnda mudaga täitunud lehtrisse upuvad. Leitnant Roggstroh otsustas mehed kaasa võtta, need olid markid viiendast varudiviisist.

* elagu sõda! (pr. k.) Toim.

Neljameheline peasalk ootas liikumatult, kabuhirmust halvatult, nende juurde jõuti minuti pärast. Mehed olid kartnud, et see jalgrada otse prantslaste lõugade vahele viib. Nüüd rahunesid nad pisut ja sibasid ohvitseri kannul nagu lapsed, kes võõra ema on leidnud, kuna nende oma metsas ära kadus. Nende arvates ei olnud kogu kõrbes ühtegi hinge elus. Prantslased olevat neidki rünnakuga üllatanud, äkki olnud nad pärast pöörast tulistamist kohal, kuid löödud tagasi. „Neil oli ka isu täis,“ ütles üks neljast, kurnatud ja üleni porine, „– kes siin haavata saab, see upub mudasse, olgu ta prantslane või sakslane,“ ja mees tegi mõlema käega matva liigutuse. Nüüd tegi suurtükiväe viitseveltveebel suu lahti; seni oli ta tähelepanelikult kuulnud ja vaadanud ning kepiga tüma maad põhjast katsunud. „Kuidas me ainult oma suurtükid ja oma vaesed hobused ette saame,“ ohkas ta. Leitnant ei vastanud midagi, kehtas õlgu: armastas ju temagi oma patarei hobuseid, seda oli ta kortsus otsaesisest näha. Korraga algas ulumise ja mürtsumisega Prantsuse šrapnellituli, oli kuulda mürskude lõhkemist, näha aga mitte kui midagi. Ilmselt lõhuti suurt künä. „See on Kroysingile,“ mõtles Bertin nürilt, „no küllap ta peab vastu.“ Lõpuks paistis nende ees ühe purustatud puu vari, või oli see mullavall või kalju. „Siin paremal, veidi allpool,“ ütles Bertin hingeldades. „Neil ei olnud siin kartetse ega karabiine.“ Ägedalt tungis ta edasi, kadudes teiste silmist. „Schanz!“ kuuldi teda hüüdvat, „leitnant Schanz!“ Tundus, nagu oleks kuskilt oigega vastatud, – või oli see kaja? Hinge kinni pidades astusid järgmised seitse endise patarei juurde. Kõik valgustasid nüüd enda ümbrust: paremale, vasakule ja ette lõikusid udumassidesse heledad valguskoonused. Varjendite kivid ja muld olid laiali paisatud, traadiotsi rippus puujäänustel üle tee. Surnuid ümberringi igal pool. Raskesuurtükk number neli oli täistabamusest kogu lafetiga tagasi kallutatud, suurtükiväelaste blindaaž läbi löödud või hoopis purustatud, haigutades nagu stalaktiitide koobas; sissekäigu ees oli verine soo. Järgmine suurtükk näis tervena, kuid lukk puudus. Laskemoonariit tema taga oli oma mürsud kaugele laiali paisanud ja teise kaeviku hävitanud. Ilmselt oli mürskude sadu kahte ülejäänud suurtükki tabanud. Number üks seisis langedud rauaga, sarnane põlvili langenud loomale. „Siin on prantslased olnud,“ ütles jalaväekapral ümbrust valgustades ja lamedat teraskiivrit üles tõstes. „Küllap vist,“ kinnitas leitnant von Roggstroh, häälele rahulikku kõla anda püüdes. Nad leidsid suurtükiväelased maast, kaks labidaga relvastatud, ühel puhastusvarras peos. „Kus meie teejuht on?“ – „Siin,“ hüüdis veltveebel põlvitavat Bertinit valgustades. Bertini kõrval lamas väljasirutatud keha, rind läbi

torgatud, nähtavasti ka läbi lastud; ta katsus ikka veel mehe pulssi, kes püstolit nagu kaigast paremas käes hoidis. Pehmed linavalged juuksed tundusid veel elavat, aga leitnant Schanzi silmad ei näinud enam. Bertin oma lühinägelike silmadega vaatles tema näojooni. „Võta lamp ära,“ ütles ta, „ma näen teda niigi.“ – „Ei saa igaüks nii selgesti oma saatust näha,“ ütles leitnant von Roggstroh. Bertin vaikis, sulgedes surnu silmad ettevaatlikult sõrmeotstega, nagu saaks viimane haiget. Ta südames oli otsekui tühjus, sõnatu ja valut. „On sellel mõtet?“ – „Kas ei ole me kõik üht isa taevast uskunud,“ välgatas tal peas, „ja eks lootnud me oma elu mõistlikult ümber korraldada, kui me täisealiseks saime, ja nüüd see siin! Milleks?“ – „Kas te ei arva, et see ka teisiti oleks võinud olla? Ta armastas elu nii väga.“ Mitmest küljest kuuldus nüüd oigamist, ühest kaevikust lämmatatud karjumist, puruks lastud suurtüki juurest soigumist. „Mu jalg!“ hüüdis keegi ülemsileesia murrakus. „Psiakrew, te lõmastate ju mu kondid.“ Üks surnuks peetuid karjuja läheduses haaras endal mõlema käega peast kinni, selga vastu ratast toetades. Ta andis paar segast teadet. Teda oli püssipäraga pähe löödud. Äkitselt olid pruunid kuradid sisse tunginud. Nad on ilmselt oma surnud ja haavatud kaasa viinud, aga juba enne oli õhk mürskudest paks. Sanitarid ja nende blindaaž said kõigepealt; leitnant oli ennast lõpuni kaitsnud, kuni kõneleja löögi pähe sai. „Seal ta nüüd lamab,“ ütles leitnant von Roggstroh, „tuleb kena öö küll.“ Siis andis ta käsu surnud kokku kanda ja haavatuid aidata, niipalju kui võimalik. „Peame endid siin sisse seadma.“ Bertin külmetas kõvasti. „Ma arvan,“ ütles ta kõheldes, „ma pean nüüd tagasi minema.“ Leitnant vaatas talle otsa: „Mida te labidameeste juures õieti teete? Pioneeril on õigus – te peaksite ennast sealt arvelt maha kandma: meie juures võite veel kellekski saada.“ – „Ma arvan, ma ei teata ennast enam kellekski vabatahtlikult,“ vastas Bertin. „Ei maksa astla vastu takka üles lüüa.“ – „Piiblit tunnete te kah,“ ütles leitnant, hääles kerge halvaksapanu, „noh, minge siis koju, ära te ju ei eksi.“ Bertin vastas viivitamisi ja noormehe lugupeetamist kaotada kartes, et kadestatav labidamehe elu just ei ole. „Ma tean,“ ütles leitnant, „kuid teie peate endale vastutuse võtma, mitte massi ära kaduma.“ Bertin arvas, et ta on endale juba suure vastutuse võtnud, kuid oli võimatu seda leitnandile lühidalt seletada. Ta läks veel kord oma naabrit Schanzi vaatama, nagu see seal lamas, rinnas must auk, linavalge pea aga nagu magades maa peal. „Teie pildi võtan kaasa, Paul Schanz,“ sosistas ta surnule. Paar silmapilku viibis Bertin surnu juures, vaikselt, käed rippu. Siis sundis ta ennast minekule, raporteeris

sellest leitnandile, teda lubati minna, ta tegi pöörde, astus ettevaatlikult üle surnute ja kadus uttu. Kahekümne sammu järel oli ta uduga kaetud, udu pühkis ta maailmast ära, eraldas selle inimkuju teistest. Bertin tundis, et ei ole kuhugi ega kuskil sildu, ja tal hakkas kõhe. Nõnda minema sammudes, küürus nagu rauk, taskulampi säästlikult vaid puhuti tarvitades, tundis ta ennast väsinuna, lähedal jõu raugemisele. Nüüd jätkus talle – tuli puhkusele sõita, õigus oli tal kümne päeva peale: neli oli talle juunis lubatud, pataljon võlgnes talle kuus päeva; homme, hiljemalt ühe homme, annab ta kompaniiülemale oma palve sisse. Mõnikord jäi ta seisatama ja pani käed kõrva taha, kuulatades kauget kära Vaux' künkaahelikult, Hardaumont'i ja Hassoule'i kuristiku kandist.

Pimedas või seotud silmadega teed otsides on inimesele omane tung väsakule kalduda. See seadus pani enda kohe maksma umbes sajamehelise salga üle, kui see Metssea kuristiku suudmes hane-reas lahtisesse orgu püüdis jõuda, pioneerid ees. Kõige pikemate koibadega mees oli enesestmõistetavalt kõige ees. Selle pika mehe taltsutamatus südames kees peale selle veel tung omaenese käega soovitud saaki haarata – olgu see kindlus või tema eest põgenenud mees, see polnud tähtis. Ei väldanud kaua, ja leitnant Kroysing oli täiesti üksi. Ta ei märganud, et inimesterodu tema taga suuna oli kaotanud ja kergelt väsakule kaldunud, kuid Metssea kuristikust väsakul ei olnud Douaumont, vaid tagala. Temal, Eberhard Kroysingil, oli kaks teejuhti, üks temas endas ja teine ta ees – viimase klassi õpilane Süssmann, kes ehitussalga ja fordi vahet liikudes seda orgu ja ümbruskonna maastikku tundma oli õppinud nagu oma kooliteed. Kroysing nägi teda vaevalt, kuid ta kuulis teda alatasa, kui teine oma relvi klõbistas või hüüatas: „Mürsuauk väsakul!“, „Ettevaatust, rööpad!“, „Lõhkemata pomm paremal!“ Nooruk jooksis, komistas, Kroysing sumas ta kannul. Ta silmad puurisid läbipaistmatut udu, mis ikka sügavamalt kollakashalliks värvus. Ta käsi oli krampis püstolipära ümber. Ta meeled ruttasid ees, pörkasid vastu seda neetud udulinikut, rabelsid selles, ta jõuetus selle uduliniku ees ajas ta vihale, hambaid kiristades pures ta midagi olematut: iga vastupanu! Pöörane maailm oli tema vastu vandenõus. „Oleme taeva liiga madalale tõmmanud,“ meenus talle jälle. Kuidas see varem tal pähe tuli, seda ta ei teadnud, kuid see oli tõsi või õigemini vale, sest meie pole taevast küllalt sageli alla tõmmanud, pole küllalt alla kiskunud kõigi nende ebausutontidega ja vaimse mahajäämusega; see pilvkate tõestas, mida meie talle olime võimaldanud, – et ta meid

hätta jätab, kõige otsustavamal hetkel meid häbistab. „Kurat, kurat,“ mõtles ta, nii Süssmanni samme kuulatades kui ringipöördumisel ka saksilaste jalaastet tabada püüdes. „See ei ole ju veel midagi! See on rämps! Kuni ei suudeta ilma käsutada, paari lihtsa aparaadiga niisugust veetolmu laiali puhuda ja nähtavust luua, seni pole me üldse midagi ega peakski sõdu pidama. Udu tekitada me oskame, kuid selge ilma tegemisega jääme hätta. Kas ta kuuleb saksilasi või ei? Või on see vaikus tema hallutsinatsioon? Kas prantslased oma neetud laskmisega seal Caillette'i metsas ka selle viimse meeletu katse nurja ajavad? Higi voolas tal ojana üle silmade suunurka. „Süssmann!“ hüüdis ta valjusti, „Süssmann!“ Juba oli temagi kübemeni poriaugus, pidi keppi sügavale pehmesse maasse tõukama, vasakut kätt püstoliga kõrgel hoides, metsikult võitlema, et mitte vajuda. „Süssmann!“ Ei midagi. Ta oigas vihast, pühkis käeseljaga poripritsmed suult, kuulatas. Kostis ta taga sammumüdinat? Või paremalt hõikamist? Ta mõistis, et tema üritus ongi juba nurjunud. Oli hullumeelsus seda alustada, saksilastel oli täiesti õigus, tema maksab selle lõbu eest, kärvab kuskil siin lehttris. Ülal aga lajatas, mitmehäälselt undas ta ümber: šrapnellid. Kuid näha ei ole, hoidku jumal. „Tuleb rahet,“ mõtles ta tigeda lõbuga, „tõstke krae üles, härra Kroysing! Jah, sajab rahet, õnneks mitte väga lähedal. Kas lasevad prantslased liiga lähedale või liiga kaugele, kes seda kindlaks suudab teha, kes? Loomulikult lendur. Lendur võib selle kindlaks teha. Lendur suudab üldse kõike. Tema on oma vaenlastest üle, neist kõrgemal astmel, kõrgema korralduse olend, samm ees inimeseks nimetatava selgroolise pikaajalisest arengust. Ja kui ta nii paigal seisis, sõna tõsisest mõttest maa külge kinni kasvanud – sest kuhu pidi ta tinakuulide eest pagema, kui ainult ta kõrv nende viletsa vingumise ja ulumise, plaksumise ja raskumise kinni püüdis, tema konte aga ikka ahnemat haaras maa imev haare, ta mäekepi ots ikka isemeelsemalt mööda põhja libises, vesi saapaid täitis, säärtest küll veel läbi tungida saamata – kui ta seal nii seisis, kummargil ja pingul nagu hüppevalmis tuhkur, käis korraga kergendustunne läbi ta südame: mitte taevast ei olnud takistuseks, seda oli maa, see sõnnik, millest me oleme sündinud ja millel neetud ringi ronima, kuni sureme ja sellesse tagasi vajume. „Ah ei, emake Maa,“ mõtles ta oma jalgade vabastamiseks ja edasisumamiseks iga hinna eest võideldes, „kas sa tead, milleks sa kõlbad? Ainuüksi hüppelauaks, mitte millekski muuks. Jalaga tuleb sulle näkku astuda ja üles tõusta, lennata. Milline õnn, et me püha mootori oleme leiutanud, meie, tule ja plahvatuse isandad!“ Ja sel hetkel puhkes temas kõikumatu otsus:

ta peab lenduriks saama. Oota, kuni see sigadus möödab on, kuni on selgunud, milliseks olukord kujuneb, kuni raudrusikas prantslastel nina laiaks on lõõnud, sest et nad selle Saksa valdkonda pistsid, siis viskab see keegi oma pioneeriameti nurka ja tahab lenduriks hakata. Poris ronida on küllalt hea Süßmannile ja Bertinile, võitlusvaistuta, lööva käe hoota inimestele, vanadele. Kuid tema moondab enda kiviseks lendmaoks, kellel on küüned, saba ja tuldpurskavad lõuad, kes kõik kääbused koobastest välja peletab, kõik Nigglid ja Feichtid. Kerge kere on tal all, kaks laia tiiba, pöörlev propeller, ja tõusemegi üle pilvedemere nagu lööke pühapäeval – mitte laulu trillerdama, vaid pomme alla viskama, roomavaid inimesi gaasiga raipeks muutma, kuulidega nende hulgas hävitustööd tegema, kahevõitlust otsima, kust ainult üks pool eluga pääseb. Siis sirutas ta ennast täies pikkuses välja, käsi püstoliga haaras ning ähvardas õhku, kust šrapnell alla sisises.

KUUES RAAMAT

KURNAMINE

Esimene peatükk

MIDA SEE JUUT ENDAST ARVAB

Sõda oli kõrgpunkti saavutanud, kõik eeltunnused, mis seni sakslastele soodsad olid olnud, muutusid tasapisi kurjakuulutavaks. Alles üsna hiljuti riikliku vormi leidnud rahvana olid sakslased imet teinud. Vasaku käega tõrjus teutooni hiiglane eemale vene rahvast, kellel kümnest haavast verd voolas, paremaga lõi ta viimaste sajandite parimaid võitlejaid – britte, kellest Napoleongi jagu polnud saanud, ja prantslasi, kes ise sellesama Napoleoni all kõikide vanade armeede hirmuks olid olnud. Ta parem jalg tallas sõjakat serbia rahvast, nagu ei peaks see enam liialgi tõusma, vasakuga oli ta parajasti Rumeeniale hoobi andnud põlvekedra pihta ja selle jalust maha lõõnud. Ta enda arvates kuulus temale, Teutoborgi metsa omaaegsele roomlaste hirmule, tulevik, mida ta praegu vägivaldselt olevikus teoks tegi. Vaevalt paarkümmend inimest maailmas teadsid, et sellel hiiglasel on raudkiivri all nõrk aju, võimetu olevikku mõistma, ja et ta, nagu ikka muinasjuttudes, oma saagiahnuses kõik võimalikud hüved loovutaks selle mõõtmatu pärast, mille ta oma kotti tahaks topida ja seljas ära viia.

See vaene aju... Saksilaste vastupealetungil õnnetuspäeva õöl oli niisama vähe edu kui markide ja sileeslastegi omal, sest iga kasutatav tääk oli juba läbimurdekohtadesse topitud. Välja oma masendust selle puhul siiski ei näidata. See oleks kahjustamine, see viiks meeolelu alla. Ja peastaapides suvatsetakse Prantsuse pealetungile ainult teisejärgulist tähtsust anda. Uuritakse enda tehtud vigu, õpitakse vaenlaselt eesliini liikuvust, paremat ühendust jalaväe ja patareide vahel, kahetsetakse ehk Pierre-pont'i otsust. Et aga prantslane selle tulemustega ei rahuldu, seda ei tule kellelegi pähe. Pead hoitakse püsti, ollakse endast joobu-

nud. Ja ometi valmistab Prantsuse sektori komandör juba uut lööki ette, mis jällegi õnnestub, kuna see on ehitatud selgele mõtlemisele ja tegelikkuse õigele hinnangule; ees on Maasi kõrgustike ründamine.

Praegu aga ei ole asi veel niikaugel; veel täituvad Damvillers'-taolise sõlmpunkti ohvitseride söögisaalid igal lõunal toimekate härradega. Nende hulgas leidub mõnigi uus nägu, näiteks kapten Niggli oma. Kapten Niggli kõnnib tagasihoidlikult ringi – tema pataljoni staap ja kolmas kompanii on nüüd Damvillers's –, kuid tegelikult kannab ta au ja kuulsuse rasket koormat. Kapten Niggli on kangelane. Viimase minutini täitis ta ustavalt oma kohuseid Douaumont'is ja juhtis oma tublisid Baieri tööpataljoni sõdureid, esimese järgu raudrist on kindel. Võib-olla ülendatakse ta kiiresti majoriks, kui tema kuninga sõjakabinet seda heaks arvab, ja kuningas Ludwigi sünnipäeval saab ta ehk kõrge Baieri märgi. Esimese järgu raudristiga autasustatakse teda 18. jaanuaril, ordenipeo päeval, või 27-ndal, kui on keisri sünnipäev, selle peale veetakse kasiinos kihla. Jässakas mees jalutab kaaslaste vahel, veidi kõhnaks jäänud näol teeseldud heasüdamlikkus; ta kavalad silmad kiirgavad võidurõõmust. Ta on meelega hõlguv halle juukseid saanud, isegi valgeid, kuid võitnud on tema. Ta ei kirjutanud alla, ei lasknud ennast alandada sellel lõuapoolikust leitnandil, roimaril, kes praegu kadunud on. Ta oli küüru tõmbunud, kuid ei alistunud. Ta naine, lapsed ja tema ise tüüriwad kahjutult sellest teatud olukorrast välja, samuti Feicht ja mõni teinegi. Ta võib pikema puhkuse saada, ta on jõulu ajal kodus ja teeb oma lastele ilusasti valgustatud söime Jeesus-lapsega, karjaste, härja ja eesliga ning kuldab Petlemma tähe üle. Kindlasti on ka teatud paberid sellesse sõnnikuhunnikusse, Douaumont'i, jäänud, pühkigu prantslane nendega oma tagumikku. Teda katsuti, ta kannatas katsumuse välja. Heatujuliselt, kuigi pisut väsinuna, vantsib ta läbi Damvillers' küla, mis talle väga meeldib, isegi vihmaga. Igaüks, keda ta külastab, tunneb ennast austatuna. Eriti austatuna tunneb ennast major Jansch, keda ta üha sagedamini külastab.

Täna istub ta jälle major Janschi elutoas, kus on suur kirjutuslaud, palju ajalehti ja mappe ja suured maakaardid. Meeltülendav on major Janschile, et Douaumont'i kangelane teda imetleb. Ja Niggli imetleb preisi härrat säravi silmi.

Oma poliitilise ninatarkuse pärast ei ole toimetaja Jansch Damvillers's armastatud. Maksuametnik Nigglile aga on ta seisukohad uued ja pimestavate perspektiividega. Kas ta seni midagi teadis vabamüürlaste vandenõust Saksamaa vastu? Mitte midagi,

Ja ometi on Prantsusmaa teenistuses olev Suur-Idamaa loož kogu maailma Saksamaa vastu üles ässitanud, muidu ei oleks Rumeenia seda rumalust teinud, et võitjaga maailmasõjas rinnutsi kokku läks. Ja juudi ajakirjanduse osa vaenulikus propagandas?! Kõik kirjatundjad juudid kastavad iga päev oma sulgi mürgipotti Saksa Mihkli vastu, eelkõige ajakirjanduse juut lord Northcliffe, kes oma väljamõeldud õudusi täis katkulehtedega, eriti Belgiast, terve maailma üle on ujutanud. Inglased juba teadsid, mis pärast nad sellest molkusest lordi tegid, ja ameeriklastel on samuti pool tosinat niisuguseid kirjajuute, eesotsas Hearstiga. Igal pool on neid semiidi tindisigu, temal endal on kompaniis üks säärane. Too on endale Bertini nime võtnud, keegi ei tea, kuidas. Tõenäoliselt oli ta alles paari või paarikümne aasta eest Isaaksohn ja tuli Lvovist. Nüüd on see itske julguse võtnud tagantjärele kuus päeva puhkust nõuda, mis ta suvel olevat vähem saanud. Suvel sõitis ta nimelt pulmi pidama, mingisuguse Saaraga, kelle ta, nagu juut ikka, kehtivate eeskirjade kasutamiseks kavalasti lagedale oli toonud. Siis sai ta puhkuse, loomulikult ainult miinimumi, neli päeva. Ja praegu jätkub tal jultumust puuduvat kuut päeva lihtsalt tagantjärele välja nõuda, ettekäändel, nagu oleks ta 15. augustist alates rindepüürkonnas. Muinasjutt! Kus ta siis muidu peaks olema! Ja selle asemel et Preisi riiki alandlikult tänada, et ta üldse vormi tohib kanda, saab see kaabakas hakkama sellega, et tahab samal poolaastal teist korda puhkusele sõita ja oma suguselt, kes veel kodus pole käinudki, selle rõõmu ära riisuda. Kuid õnneks sattus ta õigete inimeste otsa. Esimene kompanii andis selle palve kohusetundlikult edasi, aga juhtis tähelepanu asjaolule, kuidas lood tõepoolest on. Täna loodab see uhkust täis itske koos pataljoni teiste puhkuseleminejatega puhkuse- ja sõiduluba kätte saada. Keegi ei ole teda selleks ette valmistanud, et ta jälle pika ninaga tagasi kerib, ja nimelt jalgsi, ja kohe vahtkonda läheb, et tal mahti oleks oma jultumuse üle järele mõelda, sest jultunud on need juudid, äraarvamata jultunud! Kuni seda laadi inimesed parema rassi inimestega ja ehtsakslastega üheõiguslust naudid, ei jõua Saksamaa edasi, oma kangelaslikkusest hoolimata. Seda ütleb tema, Jansch, kolleeg Nigglile omavahel, uskugu see või ei.

Niggli ei ole juutide vastu midagi, ta ei tunne neid kuigi palju, kuid need, kes tema kodukohas elavad, ei põhjusta kurtmisi, ja ka Baieri sõjaväel ei ole juudi ohvitseridega halbu kogemusi. Ta teab juba, et mitmel preislasel, eriti mõnel austerlasel, on selline eelarvamus. Baieris on ainult dr. Sigl juutide vastu kisa tõstnud, aga preislasi on ta veel palju rohkem näinud. Temal isiklikult on

mitme protestandiga palju halvemaid kogemusi, kuid sellest ta kolleeg Janschi ees viisaka mehana vaikib. Aga miks ei peaks ta teistega koos pealt vaatama, kuidas labidamees pika ninaga ära peab minema, ja pealegi vahtkonda, mitte aga puhkuselesõitjate rongil! Sellest ei oleks halba. Douaumont'is ei koheldud teda ennastki õrnalt.

Igav novembri öhtupoolik Damvillers's, küla katuste kohal ja pataljoniruumide akende taga. Udutab sadada. Keldrikorruse kantseleis põlevad lambid juba ammu. Erutusega ootab personal esimese kompanii puhkuseleminejaid, kes kümnekesi härra Bertini juhtimisel saabuma peavad. Bertini asemel sõidab staabikapral Niklas, kes samuti ju esimese kompanii koosseisu kuulub. Tagasihoidlikult rõõmsana istub ta oma puhtaimas kuues juba ahju ääres. See on selleks nii korraldatud, et Moirey' meestel, eriti Bertinil, kahtlust ei tekiks, sest enesestmõistetavalt sõidab kümme meest ja mitte iialgi üksteist. Nali peab seega õnnestuma. Kell neli on puhkuseleminejad kindlasti kohal. Nad kiirustavad väga, et jõuda oma rongile Damvillers's ja Frankfurdi rongile Montmédy's. Nad võivad rahulikult tuhatnelja joosta, sest hiljem on neil ju kümme päeva aega ema juures välja puhata, preisi vaim aga nõuab juba kord, et iga õnn oleks saadud mõningase vaevaga.

Kui kapten Niggl uksepraio vahelt Bertinit silmitseb, kes ainsana puhkusele ei sõida, vaid kompaniisse tagasi läheb, vangub ta korruga. Seda nagu on ta juba näinud. Mees ei olnud siis nii kahvatu kui praegu lambi valgel pettumustuhinas, ta oli pruunim, jumekam, kuid ta oli Douaumont'is. Mees, kes peab liikumatuna seisma, kui veltveebel talle kuivalt teatab, et pataljon ei ole ta palvet rahuldanud, kuulub väljapressija Kroysingi ohtlikku bandesse. Tookord jooksis ta väikese allohvitseri kõrval, kelle nimi oli Sussmann või Süssmann ja kes samuti oli juut. Kas selle juutidejutuga ei ole major Janschil tõepoolest tõi taga? Kas targal härra Janschil ei ole siingi õigus, ja tema, maksuametnik Niggl, oli seni ajani ainult liiga usaldav? Seda asja tuleb lähemalt uurida. Igaks juhuks: sellest mehest peab lahti saama. Ta võib palju teada, vähe või mitte midagi: ringi kõndida ja rääkida ei tohi ta siiski. See on enesesäilitamise seaduse üks käske, vajadus, mis õieti ei tunnegi mingeid seadusi. Seda meest hakkab Niggl silmas pidama, tema nime kirjutab ta üles. Esialgu on tähtsam teada saada selle ülemkaabaka asukoht. Jääb ta aga kadunuks, nagu kapten Lauber südamepõhjani kurvastatud härra Niggli kurtis, siis tuleb puhastamisele asuda ja ülejäänud kaasteadjad hävitada. Üsna hea, et see mees puhkusele ei sõida: tema ise ei lähe samuti,

enne kui tema järjekord pole. Selle aja peale võib kevad tulla, suvi saabuda, ja seni juhtub mõndagi. Kapten Niggl oma teeseldult heasüdamliku näo ja kavalate silmadega sai härra major Janschi pakutud näitemängust palju lõbu; suur tänu, härra kolleeg! Kuidas see mees seal seisis ja pisut kõikuma löi, kas märkasite seda? Ei tee sugugi kahju niisugusele ninakale härrale – kuidas ta nimi oligi? Bertin. Bertin? Nõnda siis Bertin. Sellel härra Bertinil on ebameeldiv välimus, lontis kõrvad, nagu neid kurjategijate albumis leidub. Maksuametnik Niggli on kurjategijatega kogemusi, kuid ta ei ütle härra Janschi esimese kompanii kohta midagi. Võib-olla on need, tõepoolest juudid, keda silmas tuleb pidada. Järgmiseks korra on ta selle üle järele mõelnud ja võib-olla astub Kõiksaksa Liitu, sest on tõesti vaja vabamüürlaste vastu ja piiramatu allveesõja heaks võidelda.

Bertin hakkab Moirey'sse viivat teed mööda minema. Tema ümber ja sisimas on kõik ühteviisi tumehall. Paremal ja vasakul on tühi, tumastunud väli, ja tema rinnus tuksub tühi, tumastunud süda. Vihma tibab talle näkku; ülestõstetud sinelikrae ja lõua vahele tungivad tihedad külmad piisad, leotades ta kaelasidet. Ei ole see kehaline pingutus, mis teda nii väsitab, et ta raskelt üle lompide astub. Määrustikus ettenähtud tööpäev on tal läbi. Raudtee ehitamine Gremilly' ja Ornes'i vahelises soos, kus rinde uus olukord väliteid vajab. Üliõnnelik ootusest, sidus ta südamest rõõmsana ja lahkena haokubusid kokku ning aitas läbi lepiku tammi rajada, kuhu roopaid pannakse. Nad töötasid luupekseni vees, kuid see ei tähendanud talle midagi: täna sõidab ta puhkusele, homme õhtul on ta Lenore juures, kuus päeva võib ta jälle inimene olla oma armastatu läheduses. Söödi kiirustades ja pea-aegu isuta, puhastati kärmesti riided, pakk oli juba eile valmis pandud, nüüd veel tekk kokku rullida ja pannaldada ning ennast kantseleis laitmatu välimuse ja aetud habemega näidata. Hoiatava sõnata, olgugi et neil kõik teada oli, saadeti ta koos üheksa teisega Damvillers'sse; tema määrati meeskonna juhiks, kellel vajaduse korral tuleb välipolitsei kontrollile või uudishimulikele ohvitseridele teatada, kust ja kuhu see väike salk läheb. Ja siis lasksid nad ta seitsmendast taevast maa peale langeda. Asjatult oli pikliku näo ja mustade silmadega pataljonikirjutaja Diehl katsunud teda pearaputamise ja silmade sulgemisega ette valmistada. Nad olid selle vembu mänginud puhtast alatusest – ükskõik kelle tahtmisel. Otsustav oli igal juhul major, härra Jansch, „Maa- ja Mereväe Nädalalehe“ tühine toimetaja. See on tema määrus, nagu ei tehtaks Preisi sõjaväes erandeid, nagu ei sõidaks keegi kaks

korda aastas puhkusele. Kõik on väga karmi õigluse nägu, kuid siiski ainult fassaad. Kes asjaajamist tunneb, see teab, kuidas paljud soosikud ja paipoisid kaks ja koguni kolm korda aastas koju saadetakse. Seda ei nimetata igakord puhkuseks, enamasti on need lähetused ühenduses hästi tuntud sisuga kastide ning kohvrite kohaletoimetamisega. Jah, kui kirjutajate hulgas oleks veel see Metzler, kes talle suvel aitas pulmareisiks loa saada! Aga too on juba ammu jalaväkke saadetud. Minister Goethe andis kunagi nõu alatuse pärast mitte kurta, ükskõik mida sulle öeldaks, sest alatus on võimas. Ja see karikas tuleb põhjani juua. Kantseleis ei varjata kahjurõõmsat itsitust, kui üks mees nii ruttu puhkuselt tagasi on. Üks või teine barakikaaslane lisab sellele oma sinepi juurde. Siis ei tohi ta oma kohutavast meelehärmist jagusaamiseks magama heita, vastuoksa, tal tuleb vahtkonda minna ja rasked pikad öötunnid vihmaga edasi-tagasi kõndida, aega mõtlemiseks on. Sügav meelehärm südames, läheb ta maanteed mööda, kus paari nädala eest kroonprints auto nii sujuvalt sõitis; see meelehärm ei ole üksnes enese, vaid süsteemi pärast, mis temale, üksikule labidamehele, oma õiget nägu näitas, nagu see siis neis mahavisatud sigarettideski peegeldus.

Kõigile kannatustele, puudustele ja hädadele lisaks, mis vahetpidamata lihtsõdurile kaela saavad, tulevad veel närused solvamised ja ülearused alandamised. Ta on seni oma teenistuskohustusi laitmatult täitnud, ja asja enda pärast – midagi ei saa talle ette heita. Peale selle on ta ennast korduvalt ohtu asetanud ja kombekohaselt sellest vaikinud. Ja kui ta palve oleks kompaniis tagasi lükatud, selge – ta oleks küll kannatanud, kuid leppinud, sest kõik kannatavad. Kuid nemad lavastasid selle jandi meelega, alandades teda enda lõbuks. Ta ju nägi praotatud ust kõrvaltuppa, selles praos paistsid silmad ja osa nina. Ning see ei ole talutav. See on hoop põlveõndlasse, mis igaühe maha paiskab.

Tuul puhub puude ja põõsaste oksastikus, tee läheb allamäge, nüüd saadab teda järsk nõlvak, all on juba Moirey' jaam oma napi valgusega; need mustad mügarad paremal pool tumeda taeva taustal peaksid barakid olema. Nüüd tuleb ennast kokku võtta, igaühele oma ükskõikset nägu näidata, solk põhjani ära juua. Milline idioot ta veel juunis oli olnud, kui ta oma noorikuga jumalaga jättis ja rongi istus, mis ta siia laagrisse tõi Charlottenburgi koduselt, puhtalt perroonilt: siis oli ta kupeesse istunud tundega, nagu sõidaks ta koju, oma valdkonda, kuhu ta õieti kuulubki. Tulemus oli näha: see oli selles hetkes koos. See andis leitnant Kroysingile ja von Roggstroh'le õiguse: tema ei kuulu siia, ei sobi sellesse räpasesse seltskonda; tal tarvitseb ainult

raport esitada, ja talle avanevad vabad sõiduveed. Kuid kahjuks ei ole see võimalik. Isegi sel viha- ja kibedushetkel tunnetab ta seda. Ei ole õnne, ja keegi ei tohi ülepea kaela hädaohtu ronida, kui ta hukkuda ei taha. Tema on töökompaniisse määratud ja jääb sinna. Ja sinna mõistetuna hoidis ta trepi käsipuudest kinni, kui ta astmeid mööda üles kantseleisse läks, mööda märgi ja külmi astmeid, millel ta taldade naelad libisesid. Ta higistas raske seljakoti all ja külm pugest tal kaelusest vihmaga põue.

Järgmisel hommikul teatas ta, et on haige. Tal oli seljataga õõ täis imelikke tundeid, vahelduvat kuumust ja külma, omapäraseid hingelisi elamusi. Tal oli kindlasti palavik; läbikatsumisel näitas kraad 37,4. Seda ei ole palju, leidis nooremars, aga kuna Bertin on haritud mees, siis paneb ta tema üheks päevaks jaoskonda (nagu haigetuba nimetatakse). „Ah,“ mõtles Bertin, võttes valveseisangu, „oleksin ma kelner või trükiladu, siis peaksin hoolimata oma pettumuspalavikust märjale maale tööle minema ja enne põhjalikult külmetama, et mind haigeks loetaks. Nii sõltuvad isegi tervis ja haigus klassist, millesse kuulutakse? Seda kinnitaks ka seltsimees Pahl.“

Kogu päeva puhkamise, magamise ja kirjutamisega veetes – tal oli vaja naisele teatada, et ta palve on rahuldumata jäetud –, kogu selle päeva sanitaarseersant Schneevogti puhtas ja rahulikus riigis viibides ei tulnud talle meeldegi, et ta niisuguseid mõtteid veel polnud mõelnud. Miski temas oli ilmselt liikuma hakanud – kahjuks mitte küllaldase kiirusega, et teda edaspidise häda eest kaitsta. Sest väikestel kiskjatel on hea haistmine, ka inimkonna ürgmetsades, ja haavatud metslooma leiavad nad kergesti.

Teine peatükk

SIGNAALID

Väliselt jooksid järgmised nädalad oma vajalikku ja häda- rohkete rada. Päev päeva järel, enne päikese tõusu, läksid kompaniid välja, et vihma käes kohmetades ja lõdisedes vältimatuid väliteid ehitada – kord Ornes'i piirkonnas, läbi soostunud võsa, kord Fosse'i metsa kuristikis ja nõlvakuil. Ikka jälle ootas neid häiretuli, tumepunastena lõhkesid harvad mürsud hämarikus, aga oli neid ka ainult neli või kaheksa, jätkus nende kildudest ühel hommikul Grenilly' taga Przygulla ärakoristamiseks lõhki löödud

kõhuga – poris lamavast Bertinist vaevalt kolmkümmend meetrit eemal. Mõne aja pärast jälle olid nad Fosse'i metsas tunnistajaks, kuidas üks Saksa lennuk üle nende peade lennates hädamaandumise sooritas: kümneminutilise hingeldava jooksu järel tõstsid labidamehed istmelt sureva lenduri, kelle selg oli tikitud kuuli-reaga; vaevalt jõudsid nad lenduri lähema künka taha varjule viia – koos ta kaaslasega, kes oli lennukilt tähtsaima varustuse kaasa võtnud –, kui mürsud suure hapra linnu leekima löid. Need olid erutavad tunnid nende nädalate kestel, igavate ja halastamatute nädalate kestel. Visalt kahanes päevavalgus; pimedus, külm, niiskus ja üksluisus ahistasid mehi ning kurnasid neid – jõuetute kärbestena paistsid nad võimsate ämblikkude võrkudes rippuvat, hallid hallis. Kui nad öösel tekid üle pea tõmbasid, sest tuul vingus läbi baraki ja märgade puudega köetavad suitsevad ahjud tekitasid rohkem kõha kui sooja, siis lamas Bertin nende keskel, vaevalt veel teistest erinedes, ja kõrtsmik Lebehde või laduja Pahl ei tarvitsenud enam selle „peene mehe“ isemeelsuse üle kurta, kes piipu tõmmates mingit merevaigust asja suus hoiab. Ei, Bertin ei suitseta ammu enam merevaigust piipu, piltlikult öeldes – vastuoksa! Nad veendusid selles, kui allohvitser Kropp mõtles üht juhust kasutada tema kallal oma võimu näitamiseks.

Oktoobri alguses oli pargi ülemus korralduse teinud, et väli-teenistuse meeskondades tuleb igale mehele järjekorras vaba päev anda, et inimesed päriselt alla ei käiks, vaid ennast ja oma asju kuidagiviisi korras hoiaksid. Pargi siseteenistuses olevate laomeeskondade ja nende allohvitseride suureks meelepahaks valvas ülemleitnant Benndorf karmilt selle korralduse täitmise järele. Kui siis allohvitser Kropp, Uckermarki sapine maapoiss, ühel hommikupoolikul Bertini barakis magamast leidis, kui kogu rahvas juba tööl oli, tulid ta kollasele näole punased laigud ja ta kuulutas, et ta Bertini peale karistuseks ettekande teeb, kuna see ilmselt viilib. Kui mesikäpp Kropp välja oli marssinud, naeris Bertin, teades, et ta milleski süüdi pole, ja pööras teise külje.

See päev, 12. detsember, ei jäänud meelde mitte ainult Bertinile, vaid kõigile. Kui katelokkide pesemise järel tõrvapapiga kaetud kantseleiseinale väejuhatuse teadaanne löödi, kogunes selle juurde kohe kasvav meesterühm ning luges halba äratõmmet tekstist äärmise põnevusega, poolvaljult: see sisaldas sõna „rahu“. Saksamaa pakkus rahu! Kaks ja pool aastat oli ta ennast võimsalt oma vaenlaste vastu kaitsnud, nädala või kümne päeva eest oli meie jalavägi pärast vihaseid rünnakuid ja taandumisi Rumeenia pealinna Bukaresti vallutanud: kergesti ja arusaamatusti kartmata võidi niisugune lunastav samm ette võtta, Bertin, katelok

käes, pingutas oma lühinägelikke silmi ülemäära ja tulemusteta, kuulas, küsitles ja jäi mõttesse. See oli... see oli ta elu suurim päev, maailma kergendusohe paisutas ta rinda. Kahjuks ainult seniks, kuini ta selle keiserliku läkituse tekstist täielikult aru sai. Nimelt puudus selles deklaratiivses kuulutuses mehesõna ausast leppimisest, mille järgi iga poisikenegi oleks osanud sellise sammu tõsidust pettusest eraldada: puudus Belgia vabaksandmine, rüüstamise hüvitamine. Hea tahte korral võib ju seesugused üksikasjad rahulikult sündmuste käigu hooleks jätta. Kui vastased ainult ühise laua taha istuksid! Niisuguse hea tahte puudumist ei võidud Bertinile tõepoolest mitte ette heita. Ometi vajusid ta lootusetiivad alla nagu närtsinud lehed, tõmbusid kokku. Hoolimata pingutusest ja mitmekordsest lugemisest ei avastanud ta ühtki fraasi, mida vaenulikud võimud oleksid võinud alanduse vastu võtta. Poolihääli omavahel arutades, pärast vaimustatud hüüet „Kuulge ometi!“ ja tusast „Oota ainult, Otto!“ olid sõdurid peaaegu kõik masendatud. Üks pargi meeskonna kõvate jalgadega suurtükiväelane, nokata müts vasakul kõrval, parema kõrva taga sigaret, sõnas minema hakates Bertinile: „Näib, et sulle see äi meeldi, mulle ka mettel!“ Ja kui ta kindel oli, et allohvitseri ega kirjutajaid lähedal ei ole, lõpetas ta küsimusega, kas ta teab, mis kuradi sõnnikut Berliini puupead selle rahualgatusega varjata tahavad.

Mõtlukuna ja peaaegu mures eemaldus ka Bertin. Üksildasena helendas keskpäeva kahvatus valguses kantselei seinal valge paberileht. Ja kui videviku tulekuga Fosse'i metsa meeskond barakki elevust tõi ning sõnum meeste hulgas ägeda poolt- ja vastuvaidlemisega teatavaks oli võetud, oli tulemuseks samasugune umbusk ja eitamine, ainult pisut muutunud vormis. Ja Bertin, vapustatud baierlaste, berliinlaste ja hamburglaste vahelisest üksmeelest; imestas lõpuks omaenesegi esimese rõõmuhoo üle. Ta märkas Pahlil silmi endale suunatud olevat, samuti Karl Lebehde uurivaid pilkuseid. Kohmetust varjates jutustas ta neile, kui lollisti härra Kropp oli käitunud; küllap ta juba paraja vastuse saab, nii et tal kaebamisi kaob. Pahl ja Lebehde vahetasid pilkuseid. Neil oli tungiv nõuanne keelel, et asja ettekandmisele peaks kohe mõtlema ja näiteks pargi kantseleis selle teatavaks tegema, ometi vaikisid mõlemad. Nende sõber Bertin kuulus inimeste hulka, kes ainult omal nahal õpivad. Sedakorda oli ta sisse kukkunud tolle rahupakkumisega.

Kui ta ära läks, et veel koju kirjutada, istusid kaks sõdurit vastakuti kitsa laua äärde akna alla, kust detsembri varane õhtu

vastu vaatas. Barakk oli täis paljude meeste summutatud jutukõminat ja tubakasuitsu. Igal pool voodite vahel rippus kuubi ja pluuse kuivamas, voodiotstele oli laotatud telkmantleid. Hulk värskelt pestud taskurätte kuivas mustadel ahjutorudel, mis pikade ja nurgelistena akendeni ulatusid ning sealt hoolikalt topitud seinavade kaudu otsapidi õue. Lebehde kandis kootud vesti pruunist villasest lõngast ja rohelistest triipudega tuhvleid, Pahlil olid jalas nöörsaapad ja seljas hall villane kampsun. Nad sarnanesid perekonnaisadele, kes enne pühade laupäeva veel midagi tahavad teha: Lebehde nõelus sokke, Pahl tahtis ühele kirjale vastuse kirjutada. Kuid Lebehdel oli kavatsus Pahliga nõu pidada, ja nagu alati, tuli teine talle vastu. Ka temal käis pea mitmest asjast ringi... Lebehde ütles: „Böhne meeskond alustas täna uut raudteed, mis viivat Chambrettes'i farmi varemeisse.“ (Pahl kuulus juba nädalaid koos kahe või kolme mehega kapral Nägleini toimkonda kuristikulise Fosse'i metsa teises, vähem hävitatud otsas.) „Nende kivimürakate vahele tahetakse kaks 15-sentimeetrist haubitsat asetada, ennekoike aga sinna vältimatu kitsarööpeline ehitada. Tead kes selle töö juures korraga jälle oma nägu näitas? Väike allohvitsers Süssmann. Oma ahvinäo ja rahutute silmadega tuli ta otse Pfefferrückeneni tagant oma positsioonilt, just täna! Kui sagedasti Bertin asjatult Ville'i pioneeride juures teda ja ta leitnanti küsis! Nüüd oli ta kohal, ja mäng läks teistpidi: nüüd küsitles tema, tõi tervitusi, jutustas, kuidas nad tol korral Douaumont'i-laukast peaaegu terve nahaga välja olid pääsenud, seitsaadik aga Pfefferrückeneni äärmisel paremtiival, üsna Maasi ligidal, ainult väga vähe liikuda saavad. Nad õnnistavad prantslast raskete miinidega, sest nad on otse teineteise kukil, kõik nende tagalaühendused on läände nihutatud, nii et nad isegi Montmédy'st endistviisi posti ei saa. Seepärast palus leitnant Kroysing Bertinilt teenet: kiri ja pakk edasi saata, esimene Montmédy' sõjakohtule, teine ühte sisemaa postkontorisse. Saad aru, poja? Nähtavasti ei tahtnud härra leitnant meie välipostile ega selle valvele Kroysingi nimega saadetist kätte anda. Nii mõnigi mees läheb umbusklikuks, kui see jant veel edasi kestab. Kaskjalg võiks parajal juhul leitnandi tänu sisse kasseerida. „Minu leitnant, see saadan, on ju maailma kõige viisakam mees; sellele ei ole keegi veel piibutäit tubakatki ilma vastuteeneta saanud anda.“ Tema ise, Süssmann, saab keisri sünnipäevaks viitseveltveebli rihmad ja kindlasti veel mõnesuguseid iluasju nööpauku – kõik Kroysingi töö. Siis võttis ta välipaunast kaks keskmise suurusega pakki, ühe lameda ja teise ümariku; nagu ta ütles, sisaldavad need väikese Christoph Kroysingi kogu pärandi,

Mul oli, kui nii võib öelda, natuke naljakas tunne,“ ohkas Karl Lebehde, „pisut õudnegi. Siin Chambrettes'i farmis elas väike allohvitsers Kroysing oma viimset kuud, ööd kui päevad. All paremal, mäletad, oru põhjas, kust kaks pikka hanekaela välja tiriti, Prantsuse suurtükid või midagi selletaolist, seal oli Bertin lubanud ta kirja edasi saata. Ja nüüd korraga oli Süssmann siin, vehkis oma vana kraamiga ja tahtis Bertinist uuesti postiljoni teha. Sealjuures on selge, et kogu see krempel on üks õnnetusttoov värk. Mina olen muidugi viisakas inimene, ei ütle ära, võtan asjad vastu...“ – „Kus need on?“ küsis Pahl. „Karl, sa murrad endal veel kord jalad selle viisakuse pärast.“ – „Vaevalt oli poiss läinud, kui hakkasin aru pidama. Mis sina oleksid teinud?“ – „Käed küljest!“ – „Mispärast?“ Wilhelm Pahl surus lõua vastu rinda ja vaatas sõbrale otsa: „Sest et Bertin igavesti nende leitnantidega ringi ei pea laskma. Kuna see noormees igat juhust kasutab, et jälle pakku pugeda oma unenägude maailma.“ – „Pane tähele, mis mõte minu naise mehes pikkamisi küpseks sai. Kord peab igal vorstil ots olema, mõtlesin ma, ja see vorst on pikk küllalt. Kellel sellest kraamist seal pakis kasu on? Vanematel igatahes mitte, sest neil kisub ta ainult kõik lüüsid lahti; kuidas vana naine niisugusel korral uluda võib, see on mul 1914. aastast saadik kõrvus. Ja vaesemaks Nürnbergi härrased kah ei jää, kui see asi kaotsi läheb. Kadunud välipostipakk, ja asi tahe! Kui inimeste eelarvamusi suurendama peab, kas siis aitab, kui igapäev ülesanne anda, et ta omaenese otsuse magama paneks ja lihtsalt postiljoni mängiks? Ma läksin tasakesi blindaaži, mis kord Chambrettes'i farmi kelder oli. Vihmavesi oli sisse jooksnud ja kõik selle kokkukuhjatud sõnniku ära niisutanud. Sees haises, Wilhelm, – soovin neile suurtükiväelastele õnne, kes sinna sisse peavad ronima! Kui ma ettevaatlikult sellele virtsaugule lähenesin, tervitasid mind kaks silma. Mulle tuli kohe väike Kroysing meelde, kuid ainult naljaviluks, sest maailma ebausua jaotamisel olen mina oma portsjonist hoopis ilma jäänud. Aga söögu mind susi, seal ülemisel asemel istus kass ja vahtis mulle otsa. Valgustasin teda taskulambiga. See oli hallivöödiline kassilõus – kas rottidest rasvas või tiine. Ütlesin kiisule, et ta ei kardaks ja ilusti nende asjade järele vaataks; siis panin pehme pakikese puuvillakoti ja müüri vahele. Üleval pumpasin endale uuesti õhku ribide vahele. Ja ütle nüüd: oli see õieti tehtud?“ – „Õieti,“ ütles Wilhelm Pahl. „Mis aga paberitesse puutub, eks need peaks meie kirjandja kätte andma...“ Wilhelm Pahl hammustas oma alumist huult: „Ei, Karl. Ülehomme sõidab kümme perekonnaisa jõulupuhkusele.“ – „Vaata aga! Juba jõulud käes! Viimati tuleb

rahu, kui nad kodus on, siis ei jõuagi nad enam meie juurde tagasi ja surevad igatsusest sinu ja minu järele.“ – „Nende hulgas on seltsimees Naumann, Bruno,“ jätkas Wilhelm Pahl endistviisi tõsiselt. „See on õige mees ja viskab kirja Montmédy' jaamas postkasti. Siis läheb kiri oma teed, ja keegi ei tea, kust ta tuleb.“ Vaikselt ja pidulikult ulatas Karl Lebehde sõbrale teditähelise käe. „Tehtud,“ ütles ta, „siis aga kohe.“

Naumann Bruno juures (igaüks lisas habemeajaja nimele eesnime, eraldades teda nagu kord ja kohus haletsusväärsest kompaniitolast Naumann Ignazist), Naumanni habemeajamistoas, valitses vaikus, oli soe ja valge ning lõhnas mandliseebist. Ühel toolil istus allohvitser Karde, kes endal juukseid laskis lõigata. Leipzigi raamatukaupmees, kelle väike kirjastus sõja ajal suletud oli ja kes kindlasti naise-lapse pärast muretses nagu töölisedki, oli oma tõsise ja inimliku iseloomu tõttu kõigi otsustusvõimeliste meeste hulgas teenitult luugupeetud, olgugi et ta poliitiliselt oli lähedal pigemini nende vastastele, saksa rahvuslastele, nagu nood ise ennast nimetasid. Sissetulijaist lõi Karl Lebehde nalja heites korrapealt lustaka meeolu, nii et ka Karde tahtmatult naerma pidi, silmitsedes kahest peeglist heakskiitvalt oma õnnestunud soengut; siis võttis Lebehde habemeajamiseks istet; Karde pannaldas oma rihmad, maksis kakskümmend penni, andis au ja läks. „Pane uks kinni, Bruno,“ ütles Lebehde nii lihtsalt, nagu toimuks see iga päev. „Ma tahaksin sulle ühe kirja usaldada, mille sa ülehommene õhtupoolikul Montmédy' jaamas postkasti pead laskma. Ma panen selle siia sahtlisse. Ja nüüd näita seltsimees Pahlile oma eide kirja ning ajalehetükki, millesse ta su toreda vahupintslit oli mähkinud. Sest tead, Wilhelm,“ seletas ta üllatunud Pahlile, „kui sa veel midagi pole märganud, – uudised tulevad ikka kahekaupa nagu elektrirongi vagunid, aga seda uudist hoian ma juba paar päeva enda teada.“ Range punasepõselise näoga habemeajaja võpatas, olgugi et ta Liebknechtiks hüütava Pahlil usaldatavuses hetkegi ei kahelnud. „See oli eidest liiga julge. Igal õhtul tahan paberitükki ära põletada, igal hommikul mõtlen, et oleks siiski kahju seda teha.“ Ta avas vana kartongi, võttis sealt hoolikalt kokkupandud kirjade paki ja luges siis oma poolvalju häälega kusagilt paki keskkohast. Pahl istus tähelepanelikuna, püüdes asjatult aru saada, miks talle seda süütut kirjatükki ette loetakse, mis lõppes hoolitseva küsimusega, kas teinepool oma kutsetöös uut vahupintslit ei vaja. Viimaks võttis ta selle Naumanni käest enda kätte. Vaikides kummardus habemeajaja ta kohale ning tõmbas habemenoa otsaga siduvad kaared kahe sõna-paari vahele. Tekkisid sõnad, ja Pahl kujundas neid huultega:

„Zimmerwald“ ja „Kiental“. Ta nõksatas üles vaadata. „Ah sa saadan!“ ütles ta.

Teadlikumaile tööliste polnud see uudiseks, et nii eelmisel kui ka kõne all oleval aastal olid paljude maade sotsialistlike vähemuste juhid kohtunud Šveitsis Zimmerwaldi ja Kientali külas, need olid üksikud ja väikeste rühmade esindajad, kes oma parteienamuste sõjatoetamise poliitikat hukka mõistsid. Nende hulka oli Saksamaalt kuulunud rahvasaadik Georg Ledebour, vanem mees, kellest lugu pidasid isegi ta poliitilised vastased. Mitte kumbki rahutute ohtlikemaist peadest, ei rahvasaadik Liebknecht ega kirjanik Rosa Luxemburg, ei võinud siis nõutava välispassi luba saada või olid mõlemad vangis. Juba 1915. aastal oli konverents kõigi maade tööliiskonna poole pöördunud võitlusüleskutsega, milles oli ühtlasi ära seletatud, et maailmasõda on ainult kapitalistlikku maailmakorda iseloomustava majandusliku pinevuse ja vallutuskire halastamatu tagajärg. Igasuunalised Saksa ajalehed heitsid tsimmerwaldlaste üle nende eluvõõra põikpäisuse pärast rohkesti nalja: ajal, mil kogu Euroopas võideldakse võidu või hukkumise pärast, millest kõige rumalamgi maapoiss aru saab, need kohvikusistujad ainult targutavad, ilma et mingit muret tunneks kogu maailma äikese pärast, nagu polekski töölistel sõja ja rahuga midagi tegemist. Kui tööliste olukord oli rahuajal ettevõtjate võiduga ühendamatu, siis teravnes see vahe sõja ajal veelgi, sest sõda sõi iga päev tööliisklassi isasid ja poegi, seepärast oli kõigepealt vaja sõda lõpetada. „Õelge seda prantslastele!“ kostis Saksa ajalehtedes. „Jutlustage seda sakslastele!“ kuuldus Prantsuse ajakirjanduses. Ja varsti neelas vaikus selle vähetähtsa sündmuse, millele tubli proua Naumann siin vihjas. Värisevate sõrmedega avas habemeajaja Naumann nüüd männipuust laua sahtli, kus ta oma nuge hoidis. Seal olid vanad ajalehed. Ta võttis väikese lehekese välja; see oli kergelt kolletanud, hoopis silmapaistmatu, kord olnud kokku kortsutatud, siis jälle ära silutud. „Kus on jõukus, mida teile sõja alguses töötati?“ luges Pahl. „Juba nüüd on sõja tõelised tagajärjed selgesti nähtavad: viletsus ja puudus, tööpuudus ja surm, alatoitus ja taudid. Aastate ja aastakümnete jooksul neelavad sõjakulud rahvaste jõu, hävitavad kõik saavutused, mis teil suurte raskustega kätte on võideldud, et oma elu inimväärsemaks teha. Vaimne ja moraalne laostumine, majanduslikud katastroofid ja reaktsioonilised tuuled poliitikas – need on selle hirmsa rahvastevahelise võitluse õnnistuseks, nii nagu see minevikuski on olnud...“

Pahl nägu tõmbus halliks. Ta ilutu nägu läks erutusest kaameks, ta pani käe südame kohale: kuskil maailmas, vabas

Šveitsis, tohiti nii mõelda, öelda ja trükkidagi! Inimeste ümber ei ole ainult pime öö. Tõesäde hõõgub veel... Põnevuses, tahtmatult kaasa haaratud, luges Naumann neid ridu üle Pahlil. „Tee ruttu,“ kiirustas ta, „iga silmapilk võib keegi tulla.“ Vaikides toppis Lebehde käteräti endale villase vesti kaelaauku, niisutas nägu. „Las ta loeb üksi, karvaajaja,“ ütles ta. „Meie teame seda juba.“ Naumann astus tema juurde ja seebitas ta sisse, sõnades Pahlile: „Me oleme ju hullud. Pane sahtel kinni. Tee üks lahti ja loe omaette. Pane see „Lokalanzeigeri“ vahele.“

Pahl tegigi nii. Ohtlik paber kattis ajakirjanik Edmund Goldwasseri teate proua kroonprintsessi armulikust külaskäigust Cäcilie laatsaretti Potsdamis. „Selles talumatus olukorras...“ luges ta. Samal ajal nägi ta kannatavate rahvaste esindajaid kipras, mõtlike nägudega konverentsilaua ümber istumas ja oma sõjakuulutust arutamas, mille eest olid valmis kas või vangi minema: nad kuulutasid sõda rahvaste üksteise kallale ässitamisele – šovinistlikule hullumeelsusele, kõigile sõjapikendajatele, nad kutsusid ühinema piiridest hoolimata ja rõhutatud klassi vastastikku abistama. Nad lubasid alustada võitlust rahu eest – rahu eest, mis hülgab igasuguse mõtte vägivallast rahvaste õiguste ja vabaduste üle. Nad kuulutasid rahvaste enesemääramisõiguse oma nõuete kõigutamatuks aluseks ja kutsusid valitsetavaid klasse tsivilisatsiooni ning oma tõelist ülesannet, sotsialismi püha eesmärki, päästma lepitamatus klassivõitluses ja samasuguse surmakartmatusega, nagu nad sõja algusest peale üksteisegi vastu olid võidelnud.

Väljas puhastas keegi hoolikalt saapaid porist; ilmselt oli ta tulnud laudteed mööda, mis oli ainuvõimalik pääs läbi laagriõue, ja kõrvale punakaspruuni kliistrisse astunud. Pahl pani lehe rahulikult kokku, surus selle kaenla alla. „Anna see mulle,“ ütles ta Naumannile, „hoian seda hästi.“ – „Võta rahuga,“ vastas teine, „olen rõõmus, kui sellest lahti saan.“ Uks avaness alohvitser Kroppi ees. Sapiselt vaatas see ringi – veel kaks meest ees! Aga laduja Pahl ütles armastusväärselt, et ta tuleb hiljem tagasi, sest tal on rohkem aega kui härra alohvitseril, ja homme on ka päev. „Leiad ju üksi tee koju, Karl.“ Seda öeldes lahkus ta. Väljas peatus ta, sulges silmad, hingas ahnelt värsket õhku sisse. Ta oli hüüet kuulnud ja mõistnud. Tähed olid paksude pilvedega kaetud, kuid nad olid siiski üleval. Nii kindlasti nagu nad ülal olid, ootas mõistuse võit võitleva töölisklassi taga, rahvaste heaolu aga, kui nad seda õieti mõistsid, oli sellest lahutamatu. Jah, oli aeg tegutseda! Kui kantselei seekord ei valeta, et juba paar nädalat ei või teenistuskõlblikke mehi koju teenistusse saata, tuleb praegu väike

ohver tuua ja mitte enam teenistuskõlblik olla. Paar varvast või üks sõrm – sõjaväevangla pärast teadagi suure ettevaatusega... Valitseva klassi seadustel on tuhat silma, kuid mõistusel on rohkem – tiivad. Ajalehest, mida ta vastu südant surus, voogas temasse soojust, ta oleks võinud joosta, tantsida, kisendada ja laulda: „Viimse võitluse maale...“

Kui Karl Lebehde veidi hiljem hiilgavalt puhta näoga barakki tuli, teatas ta muheldes: see eesl Kropp laskis ainult selleks endal juukseid lõigata, et homme lõunal härra kompaniülemaale esineda ettekandega Bertini karistamiseks. Inimeste rumalusel ei ole piire – ikka uuesti üllatab see uute peensustega.

Kolmas peatükk

„KIRJUTADA!“

Siit alates omandavad kõik asjad unenägude terava tõelisuse, nende kindlad piirjooned ja sujuvalt voolava substantsi. Öhus tundub pinevust, kui pärast lõunat kaks väikest patustajaterühma härra veltveebelleitnant Grassnicki majakese ees rivistuvad: vasakul alohvitser Kropp lühikeseks lõigatud juustega ja sõdur Bertin, tema läheduses ta jaoülem seersant Schwerdtlein, tunnistajaks ja vajaduse korral valmis pehmendavaid teateid andma, paremal alohvitser Böhne, kellele ta kaaslane Näglein jala taha oli pannud ettekandega kahest tema jao viilijast – kõva kuulmisega tiserist Karschist ja väikesest tapetseerijast Vehsest, kes laskemoona kandmise ajal langevate märskude eest varjendisse olid pugenud ja alles tagasiminekul jälle oma kaaslased üles leidnud, kusjuures see Karschil koguni teistkordne juhtum olnud. Mehel oli võitmatu hirm õudsete raudlindude ees, kes kõrvulukustava mürinaga meeste sisikondade peale jahti pidasid. Rahutult tammus Böhne ühelt jalalt teisele ja keerutas vurre, mõttes Nägleini peale pahane, et see ennast tähtsaks teeb ja ette kannab, selle asemel et asja Böhne enda hooleks jätta.

Laagri ümber müriseb horisont. Ohulaineid ei paiska üles mitte Saksa patareide tulistamine, vaid praegu lõhkevad vaenlase mürsud siinsamas lähedal. Midagi sünnib, mis nimelt, seda ei aima keegi. Ja ometi oleks tark olnud vanasõna meelde tuletada, et süües kasvab isu. Keisri rahuettepanekule tahavad prantslased vastuse anda oma täägiotstega. Et jõudude vahekord ja suur-
tükkide arv neile palju soodsamad on kui kaheksa nädala eest,

loodavad nad kindlasti oma pealetungisihi kätte saada – joone, mis Pfefferrückenist Fosse'i metsa ja Chambrettes'i farmi kaudu Bezonvaux'sse lõikub, selle lühikese rinde põiki üle Maasi kõrgendike, mille paremusi mõned Saksa kindralstaabi härrad Pierrepont'is asjatundlikult hinnata oskasid. Pealetung areneb pikkamisi; kui see kõrgpunkti jõuab, märkavad mehed barakkides ja pargiriitade vahel arvatavasti mõndagi. Esialgu valitseb siin täielik rahu.

Võib olla umbes pool kolm, kui Grassnickist „nahk“ oma kena, õrnhalli veekindla presendiga kaetud nägusa elamisbaraki lävele ilmub. Rahulikult mõõdab Bertin ta kõnnakut, ta sooja nahkvesti lahtise kuue all, mille osav kompaniirätsep Krawietz talle peaaegu maksuta õmbles, moodsalt lõigatud ratsapükse, kõrget mütsi ja monoklit punases paksus näos. Kõõrdi heidetud pilk ning kerge rahuldusirve reedavad, et Vranje panje on ettekande Bertini karistamiseks hea meelega vastu võtnud. Samast ukseaugust ilmub pidulikult ka härra kompaniiülemä hiiglasuure rinnakorvi ja toekate jalgadega dogi, helepruun, valge rinnalaiguga loom, keda vihatakse, sest ta sööb kahe mehe lihaportsjoni, ja keda sellepärast ei lasta üksi jalutama minna, et ta mõnda söögikatlasse ei kaoks. Härra veltveebelleitnant on roosilises meeleolus. Kõik teavad, et ta ülehommepuhkusele sõidab ja uueks aastaks ära jääb; seepärast ei pane ta kumbagi sissekukkunud luku taha, vaid peab neile vaoshoitud häälega manitseva kõne, näidates neile nende reetlikkust kaaslaste suhtes, ja karistab neile karistuseks ainult tund aega täisrakmes õppust. Böhne nägu lööb kergendatult särama. Bertin on uudishimulik, mis temaga tehakse. Kui Kropp oma ettekande ära on kogelnud, avab ta suu asjaolude seletamiseks, kuid irvitusest kõrvuni suuga tõstab Grassnick käe: „Tean juba, olete muidugi süütu. Kolm päeva keskmist aresti. Marss!“ Bertin teeb ümberpöörd. Kui härra Grassnick on kadunud, tuleb seersant Schwerdtlein tema juurde ja ütleb tasa: „Võite kaevata, kuid parem pärast.“ Bertin tänab hea nõu eest, ta mõtleb selle üle järele. Kui ta igal juhul ära peab istuma, siis on kaebuseküsimumega veel paar päeva aega. Pead raputades eemaldub Schwerdtlein. Ta ei saa aru ei sellest ebaõiglasest karistusest ega hingerahust, millega see vastu võeti.

Mais või juunis, kes seda enam mäletab, tegi Bertin lolli tembu, mida ta nüüd kindlasti ei teeks. Härra veltveebelleitnant arvas heaks temaga partii malet mängida, labidamees Bertin aga ei suutnud kiusatusele vastu panna ja andis talle kolmandal käigul mati. Ta tundis küll, et ta maailmakorra vastu eksis, kuid ei suutnud ennast taltsutada. Härra veltveebli äigamine on muidugi

vana arve katmine. Grassnick näib arvavat, et ta teda sügavalt, hingepõhja, tabab, kuid ta eksib. Ümbrus reastub Bertini jaoks järgmistesse astmetesse: Fosse'i metsa märgade söestunud tüvede vahel on parem kui kompanii kihavas saginas, ja puuri seinte vahel on parem kui Fosse'i metsas.

Kammitaolise vooremaastiku laagrit piiraval seljandikul kogunevad märgade ja väsinutena pargist tulevad laotoimkondade labidamehed. Prantslased on paremal tiival Pfefferrückenist kuni Louvemont'ini kohutavalt müristanud ja tulistanud; nüüd lõhkevad mõned ta mürsud Ville'i, Caures'i metsa ja Flabas' varemeile viival teel. Laagri servast on näha, kuidas suitsusambad mürtsudes maatonitidena üles kerkivad. Sõdurid silmitsevad neid kartuseta: kaugemale kui praegu ei suuda need torud lasta. Pargini ei suuda nad oma kõiki liiki neljakümmend tuhandet mürsku lasta.

Kaksteistkümmend tundi magas Bertin peaaegu liigutamata kongis, kuhu vahikomando ta sel õhtul mantli ja tekiga viis. Nina ta kõhnas näos oli terav, huuled tõmbunud kibedasse joonde, ta kitsuke lõug kadus halli teki alla, peale selle oli ta öösel enese ära külmetanud, ilma et ta ise midagi oleks märganud: vaimus viibis ta minevikus. Ärgates leidis ta kondid kanged olevat, kuid ta oli hästi puhanud ja peas oli tal palju mõtteid. Oli parem veelgi pisut lamama jääda ja külmetades mõtelda, sellest aru saada, kes ja kus ta on, selle asemel et üles tõusta ja pesta ning kõnelda. Ta kleepus siin nagu tükk sõnnikut, mille peale iga saabas võib astuda. Aga kui see saabas jätiste liigi jätistele kuulub, siis on parem sõnnikutükikeseks jääda, milles iseseisvad vaglad, mõtted, kihavad. „Paneme teile ette, härra Bertin, pöörata tähelepanu teile endale,“ kõnelesid selle kongi seinad, kinnikeeratud uks, kõva magamisase ja kahvatu hommikuvalgus avatud aknast. Raamis oli klaasi asemel naeltega kinni löödud katusepapp. Meeldi ööpimeduse pikendamiseks oleks tulnud tekk ära lükata ja asemel püsti tõusta, kuid seda Bertin ei viitsinud. Ta tõuseb siis, kui kohvitoojate katelokid kõlksuma hakkavad. Ei, see arest, kingitus kukutatud jumalate poolt, kes 1916. aasta lõpul valgeid inimesi valvavad, see ülekohtu, kättemaksu, külma ja üksinduse kaunis and, tuleb selgusesaamiseks ära kasutada. Seni oli ta kerge-meelselt noore koerana ringi lonkinud, mõtlematult, kord ennast ohustades, kord teisi ärritades. On aeg ärgata, saatuse liigutusi tähele panna. Kroysingil ja Roggstroh'l on õigus: ta ei ole omal kohal – tal tuleb ennast muuta, kuidas, see selgub veel.

Vahtkond, esimese rühma esimene jagu – kõik pikad mehed,

einetas laudade ääres. Mehed kutsusid ka Bertini sööma. Näod olid neil murelikud. Bertin kuulas nende juttu. Mai või juuni raskeist lahingupäevist alates polnud suurtükivägi siin nii möllanud. Suurtükkide mürisevaist laskudest eraldus selgesti vaenlase tabamuste metsik matsumine. Kuid paksust allohvitserist Büttnerist hoovas kõigutamatu rahu. „Teie jagu,“ ütles ta, „andis teie tarvis üht-teist, millest mina midagi teada ei tohi.“ Pingi all oli Bertini katelokikaanes puhtalt pakituna ta eilne õhtusöök, võid ja juustu, ta kirjamapp, mustast vahariidest märkmik ja paberisse mähitult viis sigarit. „Nii,“ mõtles Bertin, ja ta südamesse valgus soe tunne, „nad hoolitsevad mu eest, nad on mulle toeks.“ Kui ta midagi lugeda tahab või oma piipu tagasi soovib – allohvitser Büttner ei näeks midagi. Kuum kohv oli pärast öist külmetamist hea. Kuid mis tähendas natuke külmetamist? Tuhanded mehed oleksid oma eluaastaid andnud, kui nad läinud kaksteistkümmend tundi külmetada oleksid võinud nii rahulikult. Praegu köeti igal pool, meeldiv soojus levis kogu selles plankudest ja papist kokkuloõdud hoones. Keegi ei eraldanud einetavat arestialust ta valvuritest.

Kongis tagasi olles mõtles ta sigarit suitsetades, mille sinine suits aknasse tõusis, – halb tubakas, kompaniitubakas, kuid siiski sigar. Väljas valitses ärevus, mehed jooksid siia-sinna, keegi ei pööranud kartsaaknale tähelepanu. Ta heitis pikali, sulges silmad, tal oli aega niiviisi hinge tõmmata, nagu oleks ta maailmas päris üksi. Kõik, mis teda kaasa oli tõmmanud, näis nüüd viirastusena. Ta pidi kartsa pandama, ta pidi vabaduse kaotama, et ennast jälle leida.

Kui ta niiviisi loiult omaette kississilmi vaatas, astus ta silme ette üks kuju: pruun nagu mütsinoka all, tumepruunide silmade nõudlik vaade, õlad längus. Kuju varjas oma vasakut kätt; raudristilint hiilgas ta nööpaugus nagu päikesekiirest. Ta siluett oli tumehall, olgugi et silmade pilgutamisel seinapalgid temast läbi paistsid. „Kroysing,“ ütles Bertin hääletult viirastusele, kes teda vaatlles, „olen teie heaks kõik teinud, mida suutsin. Ma ei ole mitte midagi, te teate ju, olen lihtne labidamees, kes tollest veekraaniloost peale on terava järelevalve all. Ma leidsin teie venna üles, teatasin talle teie soovist, me lugesime teie kirja läbi, ja Eberhard võttis teie asja kogu energiaga käsile, kuid seni ei ole ta midagi saavutanud. Mind tuleb teil nüüd rahule jätta. Kui kunagi on olnud võimetu sõdur, siis olen seda mina. Ma ei saa ju teie emale kirjutada, eks ole nii? See on teie venna asi, ja teie onule ei saa ma ka kirjutada.“ – „Kirjutada!“ vastas kuju helitu kajaga. „Pruun nagu,“ mõtles Bertin, „pikaks veninud, kitsad põsed,

kumer laup, ristloodis kulmud, pikad ripsmed, head pruunid silmad.“ Need tungisid talle kallale ja tapsid ta; nüüd on tal ammu halb. Kroysingi haud Billy' soises metsas ei ole tõepoolest meeldiv peatuspaik. On arusaadav, kui ta jälle silme ette kerkib. Kirjutada? Miks mitte! Tal on ju aega. Ta oli varemgi kõigest, mis teda piinas, väikesi lugusid kirjutanud, sõnade elevandiluust ilu voolinud – nüüd on neid just kaksteist. See vaim ei jää enne rahule, kui ta lausetesse on paigutatud. Tal on ju kõva kartongkaantega kirjapaberiblokk, ka mälestusväärse päritoluga täitesulepea, mille ta kaaslased, vist kaupmees Strauss, talle koos sigaritega järele on saatnud. „Selleks ma selle saingi,“ mõtles ta chmunult.

Kirjanik Bertin tõmbas mantli selga, mähkis oma keha ja jalad tekki, pani teise teki õlgade ümber, nõjatus seljaga vastu baraki-seina, seadis istudes jalad asemele, tegi reitest puldi. Üle mütsi langes külma õhuga koos päevavalgus ta kirjapoogna nelinurgale. Ta vasak käsi, millega ta blokki hoidis, vajus kinnast, ta tõmbas selle kätte. Ta hakkas Kroysingi-novelli kirjutama. Ta kirjutas lõunani, tema jagu saatis talle süüa, ta peitis töö ära, sõi suppi, pesi kateloki puhtaks, laskis enese luku taha panna, ronis asemele, mähkis ennast tekki ja hakkas kirjutama. Tema üle oli langenud inspiratsioonimepärane arm. Lause lause kõrval voolas ta alateadvusest sulge, teda soojendas loomingu harras palavik, suur ilmutus, millega üksik lakkab mina olemast, muutudes võimsate jõudude tööriistaks. Need jõud oli temasse pannud vaim. Ta needis videvikku: tal oli ju vaja kirjutada! Ta peitis oma pealkirjata töö, Kroysingi-novelli, ära, ning koputas, et teda välja lastaks.

Ust avama tuli pikk sepp Hildebrandt, Stuttgardi švaab, Küstrinist peale tuttav; omavahel juttu ajades olid nad nii mõndagi mõistlikku rääkinud. „Kuule,“ ütles Hildebrandt, „väljas on vist midagi lahti!“ Bertin ei öelnud, et ta seni midagi polnud kuulnud; veel mõne minuti eest oli ta elanud möödunud kuudes, Chambrettes'i farmi juures, kaugelaske-suurtükkide orus. Erutatud mehed vahitoas püüdsid üksteist julgustada. Önn, et allohvitser Büttner, võimas, nagu ta kasvult oli, ukseava täites lävele ilmus ja suurimat meelerahu ilmutas. Patareide tuli polnud raugenud, veelgi vähem tabamuste mürtsuv lõhkemine ja mürin. Kahtlemata tungivad prantslased peale, võib-olla täna öösel, võib-olla alles homme hommikul. Ümberringi kostis uudiseid: alatasa helistavad patareid, proovides, kas ühendused on terved; mitmed, kellel veel hommikupoolikul ühendus oli, vaikivad juba lõunast peale. Raskete kaotustega – kaks hõbust, kolm meest – jõudsid

Ville'i kaudu kohale välisuurtükiväe eelikud; praegu panevad nad välisuurtükide pargis, kogu ümbruse kaugeimas ja kaitstuimas punktis, koormat peale. Švaab Hildebrandt on nendega rääkinud; nad on nüüd üdini hirmu täis, sest nad peavad eelikutega jälle sealt läbi minema, muidu jäävad nende patareid wait. Mitme mehe surmaotsus näib juba valmis olevat. Ei tähenda midagi, eelikud lastitakse, eelikud sõidavad tagasi. Laadimiskomandod lahkuvad pargist, hallide ja punakaspruunide kujude read, neil on telkmantlid ümber, tibab vihma. Bertinil on hea, ta on aresti määratud. Hildebrandti saatel läheb ta käimlasse; seal on ikka mehi. Ärevad kuuldused prantslaste edasitungist Douaumont'ist, kogu piirkond on ägeda tule all. Täna võtavad nad kena tüki maad. Kes teab kui palju. (Väga palju. Kõik, mis paremal kaldal on märtsist septembrini laibakuhjadega ostetud, – kõik endised metsad ja kuristikud: Chaffouri mets, Hassoule'i mets, Vauche'i mets, Hermitage, Caurrière'i mets, Hardoumont'i mets, kõik, kõik.) Väike Vehse tuleb sisse, kui Bertin parajasti välja läheb. „Säh sulle vastus rahupakkumisele!“ sõnab ta masendatult oma hamburgi hääldusega; ta silmad näitavad, kui väga ta on lootnud. Ta abiellus hiljuti, veebruaris, võib-olla märtsi alguses peaks ta puhkusele sõitma, siis tapetseerib ta oma magamistoa uuesti. Paari päeva eest pidas ta Bertiniga pikalt nõu, mis värvi ta peaks valima. Kõige meelsamini valiks ta roheline, kuid rohelised tapeedid on sagedasti mürgised, ja tema naine on õrn, see võiks kopsudele mõjuda.

Bertin rääkis Hildebrandtiga küünla pärast; ta saab selle. Ta laseb ukse jälle lukutada, ta kuuleb veel ookeani tulekahju hääli Caures'i metsa tagant, suutmata ükskõikseks jääda väljas märatseva väära maailmahäda vastu; siis lükkab ta õhuakna kinni ja hakkab tööle. Küünalt jätkub, sellega võib silmi kahjustada, kuid mis sinna ikka parata. Sõda on ebaterve töö, ja pool dioptrit lühinägelikkust rohkem võib tulevastel ülevaatustel ainult kasuks olla. Esiteks on kirjutamine raske, kuid siis kaovad konarused, mõttelõng jookseb ühtlaselt. Sulega annab Bertin oma ühepäevasõbrale Kroysingile jälle elu, vähemalt enda meelest ja sel hetkel. On valus tema hukkumist kaasa elada; selleni jõuab ta veel täna. Ta jõuab selleni. Homme kujutab ta, millist rõõmu valmistab allohvitser Christoph Kroysingi õnnetus veltveeblike, kompaniiülemale ja pataljoniülemale; hamburglased ütlevad: mis ühele öökull, see teisele ööbik. Feichtile, Simmerdingile ja Niggile tuleb tal uued nimed leida, ka ei unusta ta oma kallist Glinskyt. Täna on küllalt, silmad valutavad, istudes hakkab ööniiskuses külm. Ta saab õhtusöögi, suitsetab sigarit, lamab

pimedas kõigest kehast värisedes. Erutus möödub, tuleb ennast sügava hingamisega soojendada, ja Bertin jääb magama, märkamata, et pimedas mürskude mürtsumine aina läheneb.

„Nad tulistavad Thili metsas!“ – „Nad lasevad Flabas' tagal!“ – „Nad peksavad Chaumont'il!“ – „Meile jõuavad nad ka varsti!“

Erutatud hääled täidavad vahituba. Bertin tuleb värskena ja külmetades oma kongist, ta on suurepäraselt maganud ja oma noorpõlve liivaaukudest und näinud; täna on 15. detsember. Vihm on lakanud, kurb taevast lubab lähemal ööl tugevamaid külmi. Bertini arvates on temal sellest külmast juba küllalt.

Kompanii tunneb ennast ohustatuna, see on selge. Ta olukord võiks õigustada härra kompaniiülemale puhkuse edasilükkamist paari päeva võrra. Temale on nelisada inimest usaldatud, kes elavad mürsumägede ja majakõrguste püssirohukastide vahel, ilma varjenditeta. Varjendite ehitamiseks ei ole seni kahjuks aega olnud. Sest millal oleksid need puusepad, tiserid ja müürisepad pidanud kantseleijumalatele kenad elamud ehitama, kui nad pargialale oleksid pidanud meeskonnale keldreid kaevama? Kirjutaja Querfurth oma kitsehabemega jookseb ringi, silmis hirm: allohvitser Büttneril oma jaoga tuleb ka tänaseks valvele jääda. Viisakuse pärast nurisevad nad pisut; loomulikult on nad rõõmsad, et veel kahekümne neljaks tunniks mürskude tassimisest vabaks jäävad.

„Panen teile ette nüüd jällegi kongi minna,“ ütleb allohvitser Büttner Bertinile rahulikult oma lapsehäälega; viimane tunneb uudishimu ja isegi lõbu sellest proovist, mille ees tema kompanii nüüd seisab. „Ust meie aga parem ei tule; kes teab mis tuleb.“ Bertin vaatab talle tänulikult ja usaldavalt otsa ning kuulatab. Eile, suikumise eel, lõi ta juba kahtlema, kas teda nii äkitselt vallanud töö on ka õnnestunud. Nüüd lehitseb ta käsikirja, raputab rahuldumatult pead. Ta ei suuda otsusele jõuda selle üle, mis alles nii lühikest aega väljaspool ta vaimu olemas on; käekiri ja järjest suurenev ridade tihedus näitavad, et kõik on kirjutatud kõrgendatud meeleolus. Kindlasti on valminud midagi küpset, ja kui ta seda üle loeb, haarab teda elamuse ja eilse kirjutamise erutus uuesti. „Kirjanikul on hea,“ mõtleb ta, „ta võib igal pool oma töökoja lahti lüüa, jalad laua all välja sirutada ja töötada. Toorainet annab talle ta enda elu, kõik, mis teda õnnetuks või õnnelikuks teeb, ta rahulolematust maailma ja enesega, ta kärsitu aimus, et teda ootavad paremad võimalused ja mõistlikum olukord. Oma käsitööd ja kunsti peab ta muidugi õppinud olema.“ Selle mõttega pistab Bertin oma väikese töö sineli taskusse. Täna

tunneb ta pinevalt tärkavat huvi välismaailma vastu. Ta astub oma asemele ja vaatab aknast välja; nagu kohmakalt tehtud loožist vaatleb ta esitatavat näidendit. Uued laskemoonavagunid näivad tulnud olevat: kogu kompanii kaob saabaste mütsudes puutreppi mööda üles, Flabas' teel asuvasse parki. Temast paremal on kantselei; selle avatud uksest astuvad veidi hiljem esile uued tegelased, nende kõnelust ta kahjuks ei kuule. Sellest hoolimata saab ta toimuvast aru. Mantel seljas ja müts peas, jalas kannustega saapad, ilmub kõigepealt härra kompaniiülem ja tema taga ta virgats, härra Mikoleit, nokkmüts peas nagu allohvitseril, tassib suurt käepidemega kasti. Üllatusest pörkab Bertin vastu ülemist aknaraami: Grassnick sõidab siiski puhkusele! Temale järgneb ärritusest higisena viitseveltveebel Susemihl: ta peab ju kompanii üle võtma – tema, kange politseinik Thornist, kes seal naise ja lapse elatamiseks oma tosin usinat aastat maha on teeninud. Kuidas siis, ka kaunis viitseveltveebel Pohl mõtleb ära reisisida? Kas see õpetaja ei pidanud Serbias meile loenguid sõdurite vastutustundest, eks andnud ta määrustikutunde kohusetäitmisest viimse hingetõmbeni? Ja nüüd ta jookseb? Bertin tunneb keelel midagi ebamaitsvat. Vranje panje vehib kätega, teeb liigutusi, mis hõlmavad Chaumont'i ja Flabas'd: ilmselt annab ta härra Susemihlile ja oma kolmele või neljale allohvitserile olukorra kohta rahustavat seletust, maalib neile olematuid pilte pargi julgeolekust, monokkel kindlasti ninanurgas. Tõepoolest, need rotid põgenevad ohustatud laevalt. Siis astub veltveebel Pfund ette – iga toll kange kaadrimees. Vatsa kõrvale on ta kõlkuma kinnitanud pika mõõga ja oma vurrusid värskelt viksitud; käes hoiab ta raudkastikest – kompanii sõdurite kantiinikassat. Üheksa kuud on igaühelt igal palgamaksmisel paar krossi kompaniipoe kaupade hankimiseks sunniviisil kinni peetud; selle eest maksakse teatud aja järel kogunenud ülejäägid meestele tagasi. Veltveebel Pfund on just jaotamist ette valmistamas. Ta sõidab Metzi, kus tal on tutvusi, ostab sealt odavalt kokku tühja-tähja (väärtusetuid taskunuge, punaservalisi ninarätte ja tavalisi välgumihkleid, nagu hiljem selgus) – kena osa pistab ta oma taskusse. „Rüüstamine,“ mõtleb Bertin, „see on kalapüük, mis end tasub, ja keegi ei julge suud paotada, ma ise kaasa arvatud, olgugi et igaühel võiks neid paari marka enesel vaja minna.“ Bertin kavatseb hiljem välja arvestada, kui palju sääste kantselei selles raudkastis varjab; esialgu on ta vaatlemisega kinni. (Arvestus annab 1296 marka, kui inimeselt kümne päeva kohta 10 penni on kinni peetud.) Ilm selgib. Ootamatult särab kahvatu päike mõõgapära messingil ja härra Grassnicki monoklil. Väarikalt jätab too hüvasti, sest

väikeses ja selgesti paistvas Moirey' jaamas lukitakse praegu rongi valmis, tühje kaubavaguneid, millel enamasti on midagi valget akendes. Rohkem üksikasju Bertini lühinägelikud silmad ei taba; ongi hea, sest valge on sidemed: vagunid tulevad haavatutega Azannes'i piirkonnast. Järelikult jääb kompanii üksi; Chaumont põleb, ta kohal hõljub paks pruun pilv. Nüüd lähevad nad trepist alla, kohe ilmuvad nad maanteele, lähevad veel kord üle vaatevälja ja – tulevadki: härra veltveebelleitnant Grassnick, pruun koer nööri otsas, valkja habemega viitse Pohl, härra veltveebel Pfund oma kassaga, mõök üle mantli, ja virgats Mikoleit oma kastiga. Nendega ühinevad kaksikümmend meest, õigusega puhkuseleminejad, õnnelikud labidamehed, kes seni ilmselt maanteel ootasid. Bertin tunneb korraga kongi kitsust. Ta peab välja snama, värsket õhku hingama, hetke päikese käes seisma. Valve-meeskonnad on vahepeal vaikselt jäänud, kell ei ole veel üks, kuid puhkuseleminejate tõttu on lõuna seekord valmis kogu kompaniile – pidusöök, valged oad loomalihaga; köök tõestab, et ta suudab kord ka aegsasti valmis olla. Pärast sööki istuvad vahtkonna mehed oma vangidega koos päikese käes, nautides selle nõrka soojust näol ja kätel. Kaguhorisondil on balloon üles tõusnud, prantslane vaatleb uudishimulikult maastikku. Täna puhub idatuul, ajades enda ees mürskude kõminat ning kaitsepatareide mürinat koos suitsuga. Bertin otsustab päevavalgust kasutada ja edasi kirjutada. Ta on varem läbi mõelnud ja kaks või kolm lühikest peatükki kavandanud, millest üks peab toimuma Kroysingi vanemate juures, võib-olla Bambergis. Korralikku ametniku perekonda tungib noorema poja kangelassurma teade; tuleb näidata ehtsat valu, mida varjutavad ülespuhutud kujutlused kangelaslikust ajast, mäherdused pettepildid on tegelikkusest ääretult kaugel. Mis nime ta vaesele Kroysingile õieti annab? Kunstiline distants ja ümberkujundatud elulahendamine nõuavad ümberpaigutusi nagu maalilgi.

Ja sigarit imedes, jälle kongis, kujutledes, nagu tunneks ta läbi musta katuse päikese soojust, kuuleb ta õhus tuttavat ulumist. See tormab, mühiseb, karjub läbilõikavalt, lõpetab metsikult raksuva plahvatusena. Bertin kargab üles: mürsk langes parki. „Kuidas siis?“ mõtleb ta. „Nad ei või ju...“ Raksudes kostab teine löök, kolmas, kumedalt müriseb plahvatus. „Nad tabasid mürskude riita!“ Olgugi et Bertin oma aknast ainult teed ning orgu võib näha, ronib ta asemele: treppidel ja laudteedel tormavad rüütel ja kolistades kompanii mehed. Nad põgenevad. „Õige,“ mõtleb Bertin. „Teie juhid on ära sõitnud, nüüd sõidate teiegi.“ Parki tabab neljas, viies löök, nüüd karjuvad mehed kõigest

väest. Läbilõikav, talumatu ulumine ajab ta asemelt üles, kõngist vahtkonnaruumi. Kahvatuna ja rahulikuna seisab seal vabrikant Büttner. Kiirustades tõmbavad mehed saapaid jalga. Meeleheitlik

kisa: „Oleme neil käes!“ Järgmine mürisk on veelgi lähemal. „Võtke parem oma asjad.“ Nende sõnadega avab Büttner kapi. Bertin topib taskud täis pisiasju, mis ta üleile ära andis. Kella randmele pannaldades märkab ta pargi tühjenemist: hallide sõdurite vool veereb barakkidesse – külma ööga vajatakse tekke. Büttner näitab avatud uksele, vabastades oma vahialuse, et see võiks põgenejate vooluga ühineda. Aga Bertin keeldub tänades: siin on kildude eest kindel, ütleb ta. Sanitaar-allohviter Schneevoigt jookseb oma meestega parki, kaks-kolm kahvatut berliinlast ja üks hamburglane. Nad jooksevad tuletsooni. See on nende kohus, selleks kannavadki nad punase ristiga käesidet, kuid selles üldises põgenemissegaduses on meeldiv inimesi näha, kes kõrvale ei viiki.

Pargi kohal kerkiivad võimsad mustad ja valged suitsupilved – püssirohulaod põlevad. Veel on baraki ja tuletsooni vahel umbes kaheteistkümmne meetri kõrgune, laugja kallakuga kink, kuid suitsusambad juba näitavad prantsuse suurtükiväelastele, kuhu maksab kõrvetada. Lävel seistes märkab Bertin äkki kaht vastasuunalist liikumist: trepist üles kantseleisse lonkab oma karguga pargi adjutant ülemleitnant Benndorf. Kingust allamäge jookseb porisena ja kahvatuna sanitar Schneevoigt kahe mehega, kes telkmantlis midagi üsna maa lähedale vajunult kannavad. „Keda te toote?“ küsib Büttner oma heleda lapsehäälega üle Bertini pea. Vana habemeajaja Schneevoigt ei vasta, ta luksab, vurrud varjavad ta suu tõblemist; ta ainult näitab rusikaga nagu ähvardades suitsusambaid. „See oli väike Vehse,“ vastab tema asemel kandja, „tema on juba läinud.“ Nende juurde on jooksnud pikk sepp Hildebrandt – tema on ambulantsist paar pakki sidemeid toonud – ja teatab, et riitade vahel on veel kolm surnut: Hein Foth, kompanii kõige räpasem mees, ja põllutööline Wilhelm Schmidt, kirjaoskamatu, mõlemad on müriskude otsa jooksnud. Peale selle sai täistabamuse keegi Reinhold... Bertin ehmub – Otto Reinhold, heasüdamlik mees! „Üks Küstrini põlisest meeskonnast, kui sa seda mõtled,“ kinnitab Hildebrandt. Üks tema jao meestest ja ka Wilhelm Schmidt ning täitanud Foth on ta lähimaid naabreid! Kindlasti oleks temagi parki kamandatud, kui ta parajasti pogriss poleks istunud. Aga nüüd pole niisuguseks vaagimiseks mahti. Vana Schneevoigt on kõnelemisvõime jälle tagasi saanud, ta tuleb paar sammu tagasi. „Kaduge siit!“ hüüab ta. „Meil on tosin haavatut maanteekraavis, tahate

teie ka seal olla?“ Siis jookseb ta oma ambulantsi, aga samal ajal kannavad kaks ta järgmist abilist teist telkmantlit, seekord pruuni.

Allohviter Büttner kogub oma pikad, näost kahvatud mehed enda ümber, ta on neist peajao pikemgi. Kompanii on ilmselt taganenud, teatab ta neile, vahtkond seega kirjast kustutatud, ta ei hoia neid enam kinni. Nad panevad rihmad ümber, rullivad oma tekid kokku. Bertin kaob kongi. Kähku-kärmesti leivast ja tekist pambu teinud ja riitades taskuid katsudes jätab ta need palkseinad, aseme ja akna. Need andsid talle puhkust, ta ei unusta neid, sest nad lasksid teda oma lähemat minevikku meenutada; nüüd sunnivad prantslased teda enneaegu siit ära minema. Vahtkonnaruumis on mehed salgas ukse juures. Jälle kantakse üht telkmantlit mööda. Avatud ambulantsis põlvitab Schneevoigt millegi ebamäärase juures, millest ei paista, mis see on. Kohutava ulumisega langeb pargile uus löök, kõik tõmbuvad küüru, kisuvad pea õlgade vahele, valguse akendes katab plahvatus suits, killud ja muld lendavad rahena vastu seina. Siis kõlab kantselei poolt hele hää: „Välja, mehed, välja! Tuletõrje-meeskonnad ette, kogunemine pargis! Püssirohuladu kustutama!“

Seal seisab ülemleitnant Benndorf ja rabeleb mantlit selga panna. Parema käsi on tal juba käises, sellega hoiab ta karku ja näitab määratud suitsusammast. Vahtkonnatoa mehed kaovad tasapisi – olgugi et nad tuletõrjemeeskonda ei kuulu, peavad nad nüüd käsu järgi välja minema. Eriti Bertin leiab enda selleks kohustatud olevat, ta ei tea isegi, mispärast. Ta tunneb endas ainult võimsat vastutustunnet kõige eest, mis temasse ei puutu, tal on tahtmine pamp ära visata ja järgneda ohvitserile, kes praegu barakist mööda tuletsooni poole läheb. Aga mis juhtub? Ülemleitnant on tõesti liikvel, pöörab kantseleile selja, tatsab kiiresti tee poole, keerab trepil veel kord ringi, hüüab veel kord: „Riitu kustutama!“ ja kaob oma kange jalaga kolistades trepist alla teele. Seal – Bertin ei usu oma silmi – seisab hall auto; laial tagaistmel losutav härra ooberst Stein vehib näost punetades ägedasti mõlema käega, ta hüüdeks avatud ümarik suu näib mustana; ülemleitnant hoovab enda lõpuks teisele istmele; veel enne auto ukse sulgumist tormab sõiduk Damvillers' suunas minema. Pii-ritu hämmastus kisub Bertini suu ammuli; siis lööb ta endale vastu reit, hakkab laginal naerma ja vaatab Büttneri otsa, kes tema järel välja on tulnud. „Nüüd pole muud kui minema!“ ütleb Büttner suure põlgusega.

„Kompanii koguneb Gibericy's!“ hüüab neist möödajooksev telefonist, kes samuti keskjaamast välja tormab. Järgmisel hetkel

mürtsub uus tabamus, seekord kingu harjal, killud pühivad vilistades üle vahibarakki. Pikki sõdureid jookseb vooluna trepist alla, kompanii viimased vägimehed kaovad pargist.

Neljas peatükk

TELEFON

„Kompanii koguneb Giberky's.“ Bertin, sinel seljas, välimüts peas ja pamp käes, seisab tänavaäärse trepi keskmistel astmetel, juba peaaegu üksi, ja kaalutleb. Kohe mürtsub jälle tagapool. Seni on ta hästi teadnud, mida teha. Ta mõtleb klaasselgelt – mitte sugugi enam rõhutat sõdurina, juhitava olendina. Kahekümne kaheksa aastane haritud inimene vaeb olukorda. Giberky küla on kingu taga, seal on suured tühjad laagrid. Kuid tee sinna viib laia, lamedat orgu pidi, mis on lage ja vaatlusballoonide käsul langevaile mürskudele hästi näha. Missugune on laagri kõige kaugem punkt? Kindlasti endine veski, mis hiljem on supelkohaks muudetud ja siis välisuurtükkide pargiks. Välisuurtükkide laske-moon on kõige ohtlikum, sest laengud kipuvad mürske ligi tõmbama. Otsustusvõimelised mehed määrasid paiga pargi asukohaks... Bertin jookseb: trepist alla, piki teed mööda nõlvakut, laudteed mööda, laskemoonariitu eraldavaist, muruga kaetud küngastest mööda. Theinte'i oja kaldal elab oma putkas veiervärgiülem Schulz oma meestega, väikese Straussi ja kangete jalgadega Fannrichiga – nii nagu raskekaliibriliste pargis elab üksi veiervärgiülem Knappe, kes lõbusa Schulziga võrreldes on eraku iseloomuga. Majake on tühi, ta elanikud läinud. „Pole viga,“ mõtleb Bertin, „jy suis, jy reste*: soe ahi, tekiga välivoodi, kuivad puud, katelok ja kena Straussi karpides kohv, suhkur, sigarid. Siin võiksid perekonnadki kohvi keeta; seda tuleb jahvatada ajalehel tühja pudeliga rullides.“ Pingsalt jääb Bertin kuulutama: summutatud mürin. See näib jälitavat väikesi salku, kes äsja nõlvakut mööda üles ronivad. Palju parem on siin korteris, mis sinule ei kuulu, ja vesi hakkabki juba keema; paremal on Fannrichi ja Straussi ruum, vasakul härra Schulzi pühapaik, telgiriidega kaetud seintega, keskel on väike eeskoda laua ja telefoniga. Siin võib elada. Kena väljavaade ruttavale oja, õhtupoolikul vaatab päike aknast sisse, ümberringi mitte kedagi, ei kompaniid ega pargi

* siin olen, siia jään (pr. k.). Toim.

meeskonda... „Kõik on ära jooksnud,“ mõtleb Bertin just siis, kui veekahin teda kohvi juurde kutsub, ja jahvatamisel jämedaks jäänud kohvi keeva vette puistates ning kohvipaksu pilpaga segades ja sinna suhkrut sisse pannes mõtleb ta: „Kuidas nad siit võisid põgeneda! Ole õiglane,“ ütleb ta endale – seejuures riputab ta oma kuue sineli kõrvale varna, värske kohvi mõnus lõhn ühineb sigarisuitsuga –, „ole õiglane, inimesel!“ Mürskudele ei pane mehed ka siis vastu, kui nende kuued on kaunistatud ohvitseripagunitega; pealegi on Benndorf oma paugu ammu saanud, ta lonkab ju, ja paks Stein samuti, – neist muinasjutulistest päevadest peale, kui nii kõrged elukad, nagu ooberst, otse lahinguväljal haavata said. Ka Vranje panje mäletab aega, mil ta vahvalt hobuse selga istuma jäi, kuni meie kolonni viimane mees varjendis oli. Kui kaua sellest on? Üheksa kuud? Näete, tagala!

Vahepeal tumeneb taevast, varsti rabistab vihma vastu katust. „Hea,“ rõõmustab Bertin, „vihm kustutab püssirohulao ilma minu abita, ja igaühel omad mured. Sõjas ei ole vihma kunagi küllalt. Neli surnut, üle tosina haavat,“ mõtleb ta, „aga ülemus on puhkusel ja pargi ohvitserid autos lahkunud – koomiline maailm, kui põhjalikult mõelda, kuid mina ei ole Pahl. Kerigu see värk kõik pörgusse! Kaupmees Straussil on raamatuid, mis muist on minult laenatud. Peame siis lugemistundi. Põgenemine maailmast – olgu!“ Ta uurib vihikuid ja brošüüre laua äärel vanade ajalehtede kuhja juures. Ta võiks ju oma novelli läbi vaadata, aga praegu ei kannata ta enda lähedal midagi, mis olevikku meelde tuletaks, seepärast valib ta lõpuks kuldpotiloo, mille saja aasta eest kirjanik E. T. A. Hoffmann raamatusse võlus. Väljas sajab; lonkshaaval kuuma musta kohvi juues unustab Bertin aja ja ruumi: teda ümbritsevad maahaldjad ja salamandrid, tontlikud õuenõunikud ja veetlevad daamid ning mõttes viibib ta Dresdenis, kuid linn on niisugune, nagu see kunagi pole olnud... Siis heliseb telefon. Hoffmanni unistatud ilmsiunelmast reaalsusse kistud Bertin võpatab. Oieti ei puutu telefon enam temasse. Jumal teab missuguses Flabas' tee varjendis need kolm skatti mängivad, kes telefoni on kohustatud valvama. Aga juba istub sõdur Bertin telefoni juures ja tõstab kuuldetoru just siis, kui see uuesti metsikult heliseb. „Keegi ei vasta,“ kuuleb ta kõrvale öeldud sõnu. „Hallo, hallo,“ annab ta endast ruttu märku. „Välisuurtükkide park Steinbergquell!“ – „Nüüd on nad seal, härra leitnant,“ kuuleb Bertin teist häält. „Hallo, kas teie mokas ei ole, räägiti ju, et põlete?“ – „Me oleme täiesti terved,“ vastab Bertin, „vingu muidugi oli, kuid oleme elus.“ – „Kas võib teie juures laadida?“ küsib hää uuesti. „Selle järgi, mis kaliibrit vajate,“ vastab Bertin. „Noormees,“

antakse vihaselt vastu, „oled sa kuu pealt alla kukkunud? Kas sa ei tunne Saksa välisuurtükkide kaliibrit?“ Tähendab, telefonistid on enne jalgalaskmist juhtme imehoolikalt ühendanud; seal räägib tõesti välipatarei. Nüüd segab teine vahele – ohvitser, nagu kuulda. „Kus ma seda häält olen kuulnud?“ mõtleb Bertin. „Õieti käitusin ma vist rumalasti.“ Siis annab ta nõutud teated: tulistamine on raskekahurite mürske küll kõvasti kahjustanud, kompanii on taganenud, pargi komando tõenäoliselt Damvillers'sse läinud. „Läinud – seda me teame, ja kuidas teie aparaadi juurde sattusite?“ – „Juhus, härra leitnant,“ vastab Bertin kohmetult: midagi paremat ei tule tal nii ruttu pähe. Kas ta varem võis mõelda, et tal välipatareiga kõnelda tuleb? Ilmselt ei. Kus ta aga seda häält on kuulnud? juurdleb ta edasi. „Kena juhus,“ ütleb teine, „ometi ei ole te teistega koos „taganenud“. Seda ei tohi unustada. Me tuleme kella viieks, poole kuueks, nagu õnnestub.“ Bertin kuuleb, kuidas ohvitser oma meestele hüüab: „Meie paigast ei liigu! Hoidku jumal! Ühel mehel seal on pea veel püsti. – Öelge,“ pöördub hääl jälle tema poole, „kas me ei ole korra juba vestelnud? Kas teie ei ole see prillidega Metssea kuristikust, kes mind oktoobris... kuidas teie nimi oligi...?“ Bertinil langeb kivi südamele. „Räägin ma härra leitnant von Roggstroh'ga?“ küsib ta vastu. „Näete!“ kinnitab leitnant rahuldusega, „te ei ole mindki unustanud; nüüd öelge mulle õieti, kuidas teie nimi on.“ Bertin ütleb oma nime ja palub vabandust, et ta ei ole määrustikupäraselt käitunud; ta istub tõepoolest ainult juhuslikult välisuurtükkide pargis, tundmata teenistuskohustusi. „Ei tähenda peaaegu midagi,“ vastab leitnant, „teie olete viimane mohikaanlane, seepärast esitan teid raudristi saamiseks, nii tõesti kui meie koos kohutaval haubitsaposisioonil surnut vaatlesime. Ma teadsin ju, et te päriselt töökompanii mees ei ole.“ Bertinil käib kuum juga kehast läbi. Erutatult kinnitab ta, et välisuurtükkide park osutus talle lihtsalt kindlaimaks pelgupaigaks, seepärast ei ole ta veel autasustamist ära teeninud. „Selge,“ vastab leitnant, „just sellepärast. Olete kuulnud, et keegi oleks raudristi kunagi teenitult saanud? Nägemiseni, noor kangeline. Kell viis, pool kuus!“ Bertin leiab, et nüüd ehk on lubatud määrustikuvastane küsimus: kas prantslased on kaugele tunginud? „Mis nad vajavad, on neil käes,“ vastab leitnant ükskõikse häälega. „Homme vaatame kahjud üle. Nägemiseni siis!“ Ta paneb toru ära. Bertin istub hetke hajameelselt aparaadi juures, siis riputab temagi kuuldetoru hargile. On ta mustast kohvist nii erutatud või väriseb ta rõõmust? Ammu on tema pataljonis valitsev alatusvaim temas kõik sädemed kustutanud. Kustutanud? Varjanud, sest näe – ta leegitseb

jälle! Mida oleks patarei teinud, kui temagi oleks põgenenud? Neli laskemoonata suurtükki on niisama palju väärt kui neli õmb-lusmasinat. Nad oleksid pidanud suurtükid varjenditest välja tooma, ja kui hobused oleksid suutnud, ära viima, ning siis oleksid suurtükid rivist väljas olnud täna ööseks, homseks, võib-olla jäädavalt. Seda oli takistanud tema – juhus, ta kaalutlev loomus, ta mugavusearmastus. Ägeda uhkustundega kõnnib Bertin ruumis edasi-tagasi. Tema on terve laskemoonapargi peremees, šrapnel-lide, kartetšide, granaatide, muruküngaste ja oja peremees, ja ta on just aidanud rinnet käes hoida. Igaüks omamoodi. „Nad võivad mulle rahulikult raudristi anda,“ mõtleb ta. „Sõja lõpp ei tule veel homme. Kuidas ütles vaene Vehse, kakskümmend neli tundi enne seda, kui ta verisel presendil ära kanti? „See on vastus rahupakkumisele...“ Jah, prantslased ei ilmutanud arusaamist keiserlikust toonist... Önneks on ikka leitnante, kes oma positsioone kaitsevad, ja nende sõnadel on kaalu. Kes oma küünalt vaka all hoiab, on eesel ja jääb selleks. Keisri sünnipäevaks, 27. jaanuariks, tuleb härra Grassnickil sõdur Bertin veel kord rivi ette kutsuda ja talle austav kõne kraaksuda. Kreuzburgi käsitöömeistrile on see auks, kui ta mõlemad pojad raudriste kannavad ja ajaleht sellest teatab.“

Kui veiervärgiülem Schulz videvikus Straussi ja Fannrichi saatel oma onni ukse avas ja sisse astus, leidis ta ahju kõrvalt Bertini piipu popsutamas, lõbusamana kui kunagi. „Te ei ole siin ju halvasti elanud,“ imestas Strauss. „Mis teie minu pühapaigas teete?“ oli Schulzki hämmastunud. „Leidsin siin kõige kindlama varjupaiga,“ andis Bertin vastu, „siia ei saanud ta ju kõrvetada.“ Schulz tõmbas mantli seljast. „Või nii,“ naljatas ta. „Kulla mees, kui see neetud kaugelaste-suurtükk, mis täna meile nii enneaegu kingitusi tegi, veidi kõrgemalt oleks võtnud, oleksite teie kogu oma kraamiga toredasti põrgusse pörutanud.“ Bertin istus voodile. „Kas tõesti?“ küsis ta imestunult. „Võid selles kindel olla,“ kinnitas Fannrich ning valas uut vett kohvipaksule. Bertin oli üllatatud ja püüdis ennast kaitsta: ta osutus siin vähemalt kasulikuks. „Kohvi keetnud,“ ütles Strauss. „Leppisin patareiga kokku,“ vastas Bertin. Schulz kargas püsti, päris asjalugu ja kuulas põnevusega. „Tänu taevale, et te nii tobe olite,“ ohkas ta kergema südamega, „kes teab mis minuga oleks juhtunud. Nüüd peate minema ja endast Gibericy's ette kandma. Kui Susemihl teile sõitu teeb, ajage minu süüks.“ Pettunult vaatas Bertin rippuvate vurrudega mehele otsa: ta oleks meelsasti siia jäänud. „Härra Susemihl mulle sõitu ei tee,“ vastas ta pahandatult, „selle eest hoolitseb juba leitnant von Roggstroh kaardiväe suurtükiväest; kui ta mind

küsi, seletage talle, mispärast ma ära läksin.“ – „See küsi jah just teid,“ vastas Schulz kärsitult, „olete kuskilt rummi leidnud või?“ – „Kahjuks ei,“ ütles Bertin ja tõusis, „kus teil siis seda on?“ – „Laske aga jalga, muidu tuleb öö, enne kui kompanii teid oma sülle võtab.“

Varsti selguski, et vastuoksa Bertini veendumusele tundis ripuvate vurrudega veiervärgiülem maailma temast paremini. Giberky's võttis vastutav Susemihl hilinejat vastu tagasihoitud vandumisega. Bertin kaitses ennast küll, ja ta meelerahu kui ka esitatud nimed jätsid mõnesuguse mulje. Ometi ei jäänud ülev meeleolu, millega ta laagrisse, hiigeltelkide vahele hämarusse ja pimedusse, oli jõudnud, püsima. Ilma et midagi erilist oleks juhtunud, hakkas kõik ahistama, tundus mannetuna, tuli vaevav väsimus. Kas ei olnud see õnnetu inimene liiga palju oodanud, et ta nüüd nii sügavasti pettus? Või tabas eriti raskelt ta meeli see lõpmatu segadus, see hästi tuttav üht- ja teistpidi käskude andmine, otsuste muutmine ja tagasivõtmine, mis kompaniid ärritas? Giberky's maeti surnuid – neljale endisele oli lisaks tulnud viies puusärk: kaupmees Degener oli haavadesse surnud. Kõige lähimate päevade kurvas, hallis valguses, vihase vihma ja tuulega, roomas siis kompanii hiigeltõuguna Damvillers'sse, sai käsud pataljonilt, sapiselt ja juustkollaselt major Janschilt, marssis tagasi Moirey'sse Steinbergi parki likvideerima, tõi selle laskemoona, laudade, vaiade, traatvõrkude ja presendiga, kõik jäisest porist tilkumas, kuhjaga laaditud vagunites Damvillers'sse tagasi, lamas seal päeva tuulises ulualuses, sõitis siis samade koormatud vagunitega jälle Moirey'sse, sai korralduse park täpselt eelmisse kohta sisse seada ja täitis selle. „Sodist välja ja uude sodisse,“ rääkisid mehed kibestunult. Ja nii juhtuski, et nad jõulud ja näärpäeva veetsid samades barakkides, kust nad hiljuti veriste kaotustega ära olid actud. Jõuluõhtul pidas härra Susemihl küünlaid täis jõulupuu all kõne, kogeldes rahust, mida vaenlased ei taha. Seejärel jaotas härra Pfund Metzist toodud jõulukinke – inetuid taskunuge, punaservalisi ninarätte, õunu ja pähkleid ning pisut suitsukraami; ta kilavaist silmadest ja kogu sellest rämpsust kiirgav kelmus oli kõigile arukamaile meestele vastumeelt. Ja kui kroonprints poleks kõigile oma tublidele Verduni kaitsjatele saatnud hobuserauakujulist plekk-karpi sigarite või sigarettidega, mugav taskus kandmiseks, mustaks lakitud ja kinkija pildiga kaunistatud, oleks jõulude pühitsemine olnudki rikutud. Aga kui ebaolulisena tundus see kõik, kui seejärel mindi pooltühja barakki, kus nüüd kompanii teine pool asus, Bertini jagu kaasa arvatud. Paar küünalt põles katelokikaantel, mehed lamasid ümberringi, vaiki-

des või üksteisega sositades. Täna puudub suur hulk mehi, ja vastuoksa varasemaile puudumistele lähetuse või puhkuse tõttu või kojunõuete järgi pole neid siin enam iialgi kuulda. Iga päev on nendega koos oldud, tülitsetud ja jälle lepitud – nii noore Vehsega kui vaease Przygullaga ja heasüdamliku Otto Reinholdiga, nüüd on nad Prantsusmaa mulda maetud ja uuel aastal asendatakse nad Metzi meestega. Kuid neid ei saa üldse asendada, nähtamatult hoiavad nad oma kohti alles, neil on viirastuslik kokkukuuluvus endiste naabrite ja skatikaaslastega, ja nende kujud tuhmuvad väga pikkamisi. Ja ometi ei räägi neist keegi, niisamuti nagu vahetuist päevasündmustestki sündmusi ainult seevõrra puudutatakse, kui need naeru või pahameelt põhjustavad. Kõik, mida need mehed läbi elavad, kõik, mida maailm sõjas läbi elab, libiseb läbi valvatava sisemaailma kihtide põhjahoovustesse, õõntesse ja sügavale võlvide alla. Varem või hiljem hakkab see kummitama ja häirima. Kuid ülesse, kus meeste kogu tähelepanu kulub iga uue päeva nõuetega toimetulemiseks, jäävad ainult tunded ja meeleliigutused, mis teenivad tavalisi, otsekui lubatud aistinguid ja sihte, eelkõige omakseid. Kui nad siis eneste või langenute pärast leinavadki, siis ainult kaudselt, üldist nukrust jagades. Seesuguste alatoonidega vaatleb gaasitööline Halezinsky, sõstrasilmad tõmmus slaavi näos veekalkvel, oma naise-laste pilte, ja ainult kõrtsmik Lebehde, muretu ning kõrvalekaldumatult endaga ametis, valmistab lõbusalt ringi vahtides ja juttu ajades rummist, teest ning suhkrust punši, mille lõhn varsti ruumi vürtsitab. „Kurb, kurb,“ ütleb ta Bertinile, „aga mis teha? Kui meile on siiski ette määratud Willi vanema poja sigaretti suitsetada.“ Naril istudes, mille kõrval Bertin lamab, kougib ta välja plekk-karbi, mille tagaküljele on sisse pressitud „5. armee, jõulud 1916“, paneb sigareti ette, võtab oma uue taskunõu ja päästab osavalt kroonprints'i ümariku pildi stantsitud raamist lahti; see läheb ju kergesti. „Ilma on kenam,“ ütleb ta ise. „Kus armastavad kõik, ei vihata saa Karl,“ tsiteerib ta värssi, mille päritolu ta ei tunne, küll aga ta kaaslane Bertin. „Kuula ainult, kuidas nad seal armastavad!“

Väljas mürisevad patareid. On jõuluöö, sakslased on sellest ülimalt liigutatud, ometi arvavad nad, et siisuguste tunnete toredust tuleb kareda mehelikkusega nõrgendada: nende suurtükid jagavad terasest jõulukinke, ja prantslased vastavad neile hästi või halvasti samaga. „Rahu maa peal!“ laulab evangeelium. „Sõda maa peal!“ müristab tegelikkus. Ja nii jätkub see kiires aasta jooksumine üksteisi. Alaliselt pilves taeva all puhuvad üha vingemad tuuled, ilmaennustajad kuulutavad idakülmi ette, paksud pilved, tähita ööd. Kui Bertin nüüd magamamineku eel teeb viimase käigu välja

ja oma lühinägelike silmadega taevast uurib, ei suuda ta parimalgi tahtmisel endale peatse rahu lootust hinge manada. Paari päeva pärast kirjutatakse 1917, sõda puudutab juba neljandat aasta-arvu. Kroysingist ei ole enam midagi kuulda, mitte midagi ka raudristist ega leitnant von Roggstroh'st, ainult naiselt ja vane-mailt rusuvaid kirju. Ei ole enam elurõõmu, pole ka tahtmist sõdur olla, peab ainult vaatama, kuidas hakkama saab, tuleb ennast maast madalamaks teha – ilutuks, alistuda. Noruspäi läheb ta tagasi teiste juurde eluruumi. Inimesed annavad üksteisele siiski veidi sooja.

Viies peatükk

PROFESSOR MERTENS LAHKUB

Montmédy' tänavail lasus lumetu, kurb ja põgus vana-aasta õhtupoolik. Nukralt varjasid prantslased oma ettevalmistusi pühadeks – ostusid; kasiinodes ja sõduritekodudes varustuti aga seda lõbusamini: Argonnidest toodud jõulukuused pidid jälle põlema, valmis oli pandud suured hulgad tembitud piiritust, laudade ümber laulsid saksa mehed tundelisi ja vapraid laule. Aasta 1916 pidi lõpetatama hästi kui kangelasaasta, milleks see saksa rahva kalendris ka paraku oli saanud.

See turgatas advokaat Porischil pähe, kui ta oma tressidega ehitatud kuues peaaegu ametlikult oma ülema kõhnaks jäänud nägu ning kortse suunurkades vaatas. Sõjakohtunik lamas diivanil kaelani kaetult, ja Porisch, aktimapp kaenlas, küsis minekul: „Võin ma härra sõjakohtuniku heaks veel midagi teha?“ – „Jah, Porisch, seda te võite. Minge, palun, kasiinost läbi, vabandage mind täna õhtuks. Segaksin seal ainult härrasid; homme kesk-päeval, kui kõik on välja maganud, oleksin tänulik, kui härra staabiarst Koschmieder veel korra mind vaatama tuleks.“ Porisch noogutas rahul olles. Peaaegu oleks ta ülemat mõistliku käitumise pärast kiitnud. Selle asemel tippis ta sõrmedega toimikul, mis lebas laual apelsinikarva kaante vahel: „Pean ma selle jälle kaasa võtma?“ – „Laske rahuga olla, Porisch, ma ehk sirvin seda veel väheke. Kas kell kaksteist on palju kõmmutamist?“ Porisch ajas põsed punni: „Tagalainspeksioon on selle mõttetu laske-moonakulutamise selge sõnaga ära keelanud, baierlased aga, nagu ma tean, ei taha paukpadrunite tulest loobuda. Nad on sellega harjunud, käsk ei tee inimesi teiseks.“ Mertens sulges nõustuvalt silmad, vaatas siis oma alluvale otsa, tegi käsivarre teki alt

vabaks ja ulatas talle käe. „Õige, Porisch, inimesed kas ei muutu või muutuvad nii pikkamisi, et meiesugune ei suuda seda ära oodata. Igal juhul tänan teid kaastöö eest ja soovin teile nii head uut aastat, nagu selles olukorras üldse võimalik on.“

Porisch tänas peaaegu liigutatult, vastas temale samasuguste heade soovidega ja läks. Hiljem kinnitas ta veel aastaid oma käes tunnet säilivat, millega tema käpp neid pikki vaimuinimese sõrmi ja seda kitsast käelaba oli pigistanud.

Kui uks Porischi järel sulgus, tõmbas Mertens hinge ja ta varjudega piiratud silmad elustusid kergelt. Mineja oli korralik inimene, tahtis head. Kuid ta oli inimene, ja professor Mertensil oli sellest selgrooliste liigist isu täis. Tolle loomaliigi lamedad, lihakarva näod panid ta südame pööritama, samuti kõik avad, mis nende maskide taha viisid: suuõõs, ninasõõrmed, kiilutaolised sügavikud, millest silmad välja vahivad, kõnelemata kõrvadest, mille kaudu küll helid sisse tungivad, kuid mitte üksteise mõistmine. Armetu on see, kes on kaotanud austuse selle olenditelli vastu, kuhu ta ise kuulub, – nii põhjalikult kaotanud, et ta enam ei leia teed ellu, ei teiste ega enda omasse. Mis jääb säärases olukorras veel üle?

Algas uus aasta – õudne perspektiiv! 1915. aasta nääriöö oli ta korralikult oma maakaitsekompaniis veetnud, Põhja-Poola särevas lumes, süda täis lootust Euroopa põhjalikule paremaks muutumisele, mis sellele sõjale pidi järgnema, ja kiirele rahule. Järgmisel korral, kodus puhkusel, kuulis ta murelikke ja tähtsaid kõnelusi punši, pannkookide ja küünlavalguse juures, vana justiits-nõunik Stahri, oma isa viimse noorpõlvesõbra vaikselt kodus. Seal oli juba surnu majas, noorem poeg oli äsja langenud – kuid milline meelekindlus kõigest valust hoolimata, milline sügav väarikustunne, mis sellest kohutavast kaotusest johtus, milline arusaamine kohustustest, mis järelejääjaile neist noorte ohvrisurmadesst kasvasid! „Nii palju õilsaid surnuid uue ehituse aluseks,“ oli valgete juustega mees klaasi tõstes öelnud, kui uusaasta kellad toomkiriku tornis helisesid, Mälestuse kirikus, Matteuse kirikus, Ludwigi kirikus – kõigis Lääne-Berliini jumalakodades, „uuel riigil on palju tegemist, et nende vääriline olla.“ Ning nad jõid teadmises, et vabam ja eelarvamustest vähem koormatud Saksamaa rahva kohutava jõupingutuse tasub. Ja kõike seda oli professor Mertens uskunud.

Külmatundest värisedes tõmbas ta oma isa reisiteki jälle lõuani; pehmest šoti villast tumeroheline pikkade narmastega tekk sulas toa videvikuga kokku ühtseks tumeduseks, mis samuti mähkis ja uinutas. Ta ei uskunud enam, ta ei lootnud enam: sellest viima-

sest aastast oli jätkunud kõigi illusioonide väljajuurimiseks, kogu väärsära eemaldamiseks, mida luuletajad nii imepäraselt kuldasi, kuid millesse filosoof Schopenhauer nii suure kibedusega auke oli käristanud, et maailma kannatust selle tagant nähtavaks teha. Kui Schopenhaueris, Danzigi kaupmehe pojast, poleks säärane õel vana naine istunud, tulvil ohjeldamatut vihkamist kõige vastu, mida tema ise ei olnud, – millist lohutust tema filosoofiast oleks võidud saada! Kuid nüüd ei olnud temast kellelegi tulu – kõik ta kingid särasiid ööpimeduses ilutulestusena, nagu baierlased selle nääriööl süütavad, ja ta võimsad tõed jätaavad järele ainult tühjuse, troostitu öö.

Mertens tõusis istukile: ta silmad otsisid valguslüliti, libisedes seejuures üle apelsinikarva toimiku, mustal laual oleva heleda laigu, – ta silmalaud tuksatasid, suus tundis ta halba maitset, vajuus uuesti pikali. Sellega oligi kõik alanud. See allohvitser Kroysingi tühine, närune lugu oli tõuke andnud, tasase küll, kuid küllaldase Mertensile, kelles miski võib-olla niikuinii juba varjatult valmis. Praegu ei ole tegemist kaugeltki enam üksikjuhtudega. Praegu on kogu inimese küsitav olemus otsustamisküpsena mehe vaimusilma ees, kellele ta elu esimest nelja aastakümnet oli isa kujus valgustanud tõe ja õiguse otsimine. Praegu on ta niikaugel, et ta ei suuda enam teatud sõnu kuulata kõhimata või südamepööratust tundmata: kõigepealt sõna „rahvas“. Ei ole enam inimesi, on ainult rahvas. Kui sõna „rahvas“ hääldada palju kordi korrates, siis ei jää midagi muud järele kui „kari“. Sa järgned ja sa pead järgnema, ükskõik kellele. Juba Aristoteles teadis seda, õieti esimesena Platon. *Zoon politikon** – mida muud sisaldab see määratlus kui inimese asetamist alatisse armetusse sõltuvusse. Aga neile kahele kreeklasele ja nende Euroopa õpilastele johtus sellest loomulikust faktist üksikute inimeste ja vaimsete juhtide suur kohustus seda viletsat olukorda parandada, tarkuse ja arusaamisega kergendada, moraalse kohuse ja headusega, kannatlikkuse ja enesepiiramisega inimkonda paremaks ning täiuslikumaks teha. Inimliku mõistuse ülestõusmisest Itaalias Lorenzo Hiilgava ajast alates on kirikud ja ilmalikud võimud lakkamatult seda kohust püüdnud täita, religioone köidikuist vabastades ja reformatsioone ning revolutsioone teoks tehes – ja tulemuseks on kisendavalt ereda valguse koondamine meie arengu tipule selles sõjas: Euroopa vaim hiilgab vormiriietuses, ja rahvad, Völker, peoples, nations, on egoismi pühitsetud punase, musta ja valge lipu all, tsivilisatsioon aga teenib parimal juhul tapmistehnikana, ilus-

* ühiskondlik loom (kr. k.) – Aristotelese ütelsest inimese kohta. *Toim.*

tava vööbana, selle täitmatu vallutamishimu põhjendamise fraasina, mis Makedoonia Aleksandrile omal ajal maailma liiga kitsaks tegi ja mille eest roomlased olid sunnitud tasuma vähemalt viiesaja-aastase rahu ning terve tsivilisatsiooni hävinguga. Millega aga maksavad kaasaegsed? Kaupade ja valedega.

Carl Georg Mertens tundis oma südant nagu pehmet tompu rinnas rippuvat, ta lükkas teki pealt, kõndis tasa vaarudes läbi korteri, mille kohalik komandantuur talle kasutada oli andnud, selleks omanikku ära ajades. Kui vana see maja on? Kindlasti üle saja aasta. Kui see hoone uus oli, särasiid Saksamaa kohal nimed: Goethe, Beethoven ja Hegel, Euroopat varjutasid Napoleon I lahingulipud, kes hüvitas sõjakäikude tekitatud kaotused poliitiliste ideede ja suure seaduseraamatuga. Nüüd, sada aastat hiljem, ei tule vallutustest midagi peale moraalse lagunemise, kõigi individuaalsete väärtuste hävitamise, selle moraalse kultuuri vaimustatud mahakraapimise, mis pärast Kolmekümneaastast sõda jälle oli kasvanud. Kui ta isa oleks veel näinud seda vaimse Saksamaa üksmeelsust sõja ülistamises – ja sellest sõjast ei teadnud ülistajad midagi, ometi olid nad kõik seda ilustada, võltsida, maskeerida otsustanud, kuni see nende maailmakujutlusse sobib! Juristid ja teoloogid, filosoofid ja arstiteadlased, majandusteadlased ja ajalooõpetajad, aga ennekõike luuletajad, mõtlejad, kirjaneked: kõnedes ja ajalehtede kaudu levitavad nad rahva seas valet, sunnivad ennast väitma seda, mida olemas ei ole, ja salgama seda, mis on, süütult ja ebateadlikult, õonestatuina veendumusest, ilma et enne tunnistuse andmist pisimatki katset teeksid veendumata tegelikkuses eneses.

Professor Mertensil, lühinägelikul mehel, olid siiski silmad, mis pimedusega kohe kohanesid ja talle võimaldasid ka ilma valgusega ligikaudugi näha. Ta läks riietekapi juurde, pani selga sooja öökuue, jalga soojad toatuhvlid, kõndis siis läbi kolme toa, mis seni talle korteriks olid olnud, avas sahtlid ja sulges uuesti, otsides kirjutuslauast teatud asja, ja leidis selle lõpuks, jättis ta sinna paika, otsis ka magamistoas ja leidis üht-teist vajalikkude ning jättis selle esialgu oma kohale. Neil aasta viimseil tundidel, mil ta silmad olid avanenud, ei tahtnud ta pettekujutlustes püsida ka kõige armastatumate ja tunnustatavamate väärtuste, näiteks oma isa suhtes. Kas suur Gotthold Mertens, protestandi vaimulike ja Mecklenburgi ametnike võsu, oleks suutnud raugana neid pettekujutlusi vältida, mida isamaa levitas vallutamiskire verepulma pidamiseks ja ta jõleduste varjamiseks kõigis nende rohkuses ning üksikasjades? Muidugi ei. Ärgem petkem ennast – sõja puhkemisel oleks ta noormehi õhutanud ja neid lahingusse läkitanud,

kogu esimese sõja-aasta õiglasest südamest Saksamaa vajadust ja missiooni kaitsnud, teise sõja-aasta kestel aga uskunud oma maa kohal saatuse paler nägevat ning pühast kohusest kõneldes südameid vapustanud ja vastu pidama kutsunud, kohusetäitmisest jõudu saama, elu teenima, nagu see ju oligi, oma rahva päästmiseks. Ja kui ta teadlikuks saanud poeg talle kõik need käepärast olevad faktid teatavaks oleks teinud – mis oleks Gotthold Mertens parimal juhul teinud? Avalikult vaikinud, salajastes kõnelustes ja märgukirjades riigikantslerit, oma õpilast, mõjutanud, sõjaväejuhatuse ees kapituleerunud, lohutust otsinud minevikku läinud epohhidest ja kahtlasist viiteist Euroopa õiguseajaloo vaimule, sest see taotleb kirgede taltsutamise kaudu kõigutamatu õiguskäenduse loomist ning rahuliku kodaniku kaitset ja julgeolekut, avaliku moraali tõstmist, kultuuri vaimsete kandjate täiustamist ja väärtuslike kultuurihüvede hoidmist, mis antakse ühelt põlvkonnalt teisele ja ainuüksinda ongi see, mis teeb elu elamisväärses. Kuid tema poeg ei uskunud enam neid kauneid nõudeid ega pettekujutlusi. Üks pioneeride leitnant oli ta silmad avanud, pool aastat oli ta kasvava kahtlusega ise nägema õppinud, ja praegu, mil ta oli täiesti teadlik, andis viimase selguse talle jällegi see pioneeride leitnant, andis ka leitnandi tapetud vend mõne kirjutatud lehe, kahe nabi teatega.

Kui ta kogu sellele möödunud ajale mõtles, tajus ta, et kunsti-ajalugu käsitlevad teosed olid, ime küll, aidanud ta reaalsusmeelt teritada. Maalijate pildid ei petnud, nende hardus reaalsuse ees, nende võimas tung kuju olemust kirglikult väljendada, mäherdune aje oli sündinud maastiku kui ka inimeste vaatlemisest ja muljete tekkimisest, oli ta ainult tundelisemaks teinud maskeerimiste ja ettekavatsetud valede suhtes, vööbatud veerandtõdede suhtes, millega inimesed päevast päeva, kuust kuusse nii poliitikas kui ka sõjateadetes rahul olid. Tema aga oli rahulolemise juba unustanud. Ta oli uskumatut uurima hakanud. Ja ta nägijaks saanud silmadele ei olnud enam antud sulguda. Kuni fakt ta ees oli oma kisendavuses, tõelisuses ja halastamatuses, nii et võimatu oli seda kõike uuesti kaasa teha. Kuni tal sõna otseses mõttes läilaks läks. Ta olemisel oli vähe juuri. Naised ei mänginud ta elus mingit osa, ka mitte meeste naudingud ega meelelahutused. Kõikide nende rõõmude väärtusetust oli isa talle tõestanud ja need ühtlasi asendanud. Ta oli reise armastanud, aga kuhu võis sakslane pärast kõiki neid sõjahävitusi veel punastamata reisida? Ta oli vaimu ja tõe teeninud, kuid nägi neid moonutatud ja häbistatud olevat. Ainult muusika oli talle alles jäänud, kuid see ürgne, valuline jõud allpool reaalsust ei suutnud üksi teda enam hoida. Kontserdi-

aalide valgustatud seinte taga algas alaline barbaarsusemaailm, viiekümne viiuli ja tšello kaasakiskuvast kõlast kajas pagendatute, tapetute, õigusteta jäetute ägamine, ja eales ei suudaks ta dirigendi tõstetud keppi näha, meenutamata neid alandlikke ajusid, kes iga avaliku vale taktis orjalikult kaasa tegid ning ettekirjutatud tempos järgnesid. Kui allohvitser Kroysingi juhtum talle esmakordselt esitati, pani ta esialgu imeks, siis nõrdis. Juurdluse raskus polnud teda hirmutanud; hüvitust võis võimalikuks pidada, mitte kergeks, kuid saavutatavaks. Juba paar nädalat teadis ta, et see on saavutamatu. Pioneerileitnandi kiri ei olnud talle protsessi algatamiseks vajalikku materjali andnud. Siis pühkis Douaumont'i langemine mehe elavate ridadest ilmselt minema: ta väcosa teatas ta kadunud olevat – esialgu, öeldi küll, kuna fordi garnison oktoobris laiali pillutati. Seejärel olid uurimisinädalad lootusetult möödunud: pioneerileitnant Kroysing oli elus; ühes Pfefferrückeni positsiooni varjendis oli teda kindlasti nähtud, pioneeride komandör oli ta ettekande saanud ja teadis, kus ta on. Kahe nädala eest oli prantslaste uus pealetung ka need Saksa kaevikud ja kingud vallutanud. Sestsaadik polnud temast mingit jälge. Ühe ta allohvitseri viimane tunnistus oli, et ta oli leitnanti Prantsuse suurtükiväele all näinud jäätunud lehtrisse vajuvat ja kaduvat. Pioneerileitnant Kroysingit peetakse jällegi teadmata kadunuks, kuid seekord lootusetu alltooniga. Kuidas võiks kindlaid teateid saada alalt, mis on Prantsuse kuulipildujate alalise tule all? Ei, vennad Kroysingid olid kustutatud, õigus ei olnud isegi üksik-inimesele ega oma rahva hulgas kättesaadav. Mis on siis veel rühmade ja rahvaste vahel oodata? Ei midagi. „Ei midagi,“ ütles sõjakohtunõunik Mertens õhtuses toas poolvaljusti ja kuulis oma klaveri keeli selle kohutava sõna kajas tasa vönkuvat.

Jah, C. G. Mertens oli kuuljaks saanud. Ta ei uskunud enam kinnitusi ega ka eitamisi. Need ainult täiendavad pilti. Keegi ei lepi kergelt teadmise, et armastatud inimese olukord on lootusetu – lootusetu mitte piltlikult, mitte ülekantavas mõttes, vaid tähttäheleheliselt ja tõeliselt. Kuid siin ei ole niivõrd tegemist armastatud isikuga kui kõige armastatu eeldusega – kodumaaga, sünnimaaga, isamaaga, Saksamaaga.

Siledaks aetud lõua ja teadlaselaubaga mees, õhukeste klaasidega kuldprillid ninal, tundis külmavärinaid. Musta- ja valgekirjust marmorist kamina ette oli komandantuur tubli väikese söeahju lasknud panna, nagu need praegu paljusid saksa maju näotuks tehes sooja annavad. Mertens lükkas tugitooli hõõguvate süte paistele, mille võbin ära paistis nikeldatud ukseruudu vahelt, istus, hoidis harevil sõrmedega käsi meeldivas soojuses. Roidunult

vajus ta madalatoelisele plüüstoolele. Läbi ta teadvuse jooksid mõttetud värsikatked, need kuulusid luuletajatele, kes veel elasid või kelle ümber oli käinud võitlus, kui tema noore üliõpilasena teaduse ja vaimu antud õnne hakkas maitsma: „... ei kaua kesta nüüd, / kui pole tähti, kuud / on taevast ainult öö...“ – „Varesed parves all tinase taeva / ruttavad linna. / Pea langeb lumi... Küll unustad vaeva, / kui koju saad minna...“ / – „Neid päevapoolseid ladvaõunu sajab / me rõõmuks nagu kosutavat vihma, / silm-kõrv vaid ootel nagu puhkeajal, / küps vili koputab maa-ukse pihta...“

Temal ei ole enam kodumaad. Milleks ennast petta? Ta võiks oma lõplikuks ja jäädavaks äraminekuks ka mõne muu päeva valida. Nüüd sobib see kõik ometi imekenasti. Kindlasti ei tule homme lõunani keegi teda häirima. Kui härrad nagu tavaliselt joovad, ei tule homme päevalgi kedagi. Staabiariist Koschmieder on muide arvamisel, et kui keegi tööpoolest arsti vajab, saadab see tema järele kaks, koguni kolm korda: tagalas, kus keegi arsti arvet ei karda, on ohvitserid lihtsalt aja surnukslöömiseks haiged. Seega võib ta valida, mida ta teeb, – tal on aega poolt ja vastu vaagida.

Kroysingi lugu avas ta silmad. Siis nõrgus kuskilt läbi teade – mida küll eitati ja salati –, et sakslased peaaegu liidus olevasse Luxemburgi, väikesele kaitsesale maale, sisse tungides põletamise ja tapmisega tagasihoidlikud ei olnud. C. G. Mertensis oli ajaloolane ärganud, ilmselt tõeliste materjalide ja kontrollitud allikate mees. Luxemburg on lähedal, ametlik auto igal ajal kasutada. Palju pühapäevi ja tööpäevi veetis ta Luxemburgi sissetungitsoonis, alguses vormis, pärast erariietes. Esialgu märkas ta ainult varemeid, rusuhunnikuid, mis võisid ka lahingute jäljed olla. Siis tegi teda bürgermeistrite ja kohalike elanike raudne-vaikimine rahutuks. Teda peeti ilmselt nuhiks. Ainult hauaristid surnuaedadel ei keelanud teateid, labased hauaristid portselantahvliga, mida ilustasid maetute ovaalsed pildid, fotode järgi valmistatud ja solvavalt näotud. Aga õudselt paljud neist väärtusetuist hauamärkidest osutasid neile augusti- ja septembrinädalatele... Arloni külas kohtus ta lõpuks peaaegu sõbraliku ameerika professoriga, kes Ühendriikide Punase Risti saadikuna ja ühe ohvitseri ülemvalve all hävitatud ala läbi sõitis, et oleks materjali vastu vaielda kuulmatult osavale hirmu- ja õudusepropagandale, millega Reuteri büroo ja Inglise ajakirjandus Ameerika kodanike tervet meelt, eriti aga USA saksasõbralike juutide meelsust pommitasid. Alles neljatunnise kõneluse järel – kella üheksast kella üheni öösel – veendus professor Mac Corvin, et professor

Mertens, vastupidi mister Euckenile ja teistele saksa teadlastele, endale muutumatult truuks on jäänud. Siis puistas ta Mertensile südant. Ainuüksi Luxemburgis oli üle tuhande kolmesaja viiekümne maja maha põletatud ja kindlasti umbes kaheksasada kodanikku maha lastud. Belgias ja Põhja-Prantsusmaal olid samad meetodid veel palju koledamaid tulemusi andnud. Muidugi olid ajalehtede kirjasaatjad üksikasjus ja üksikjuhtudes liialdanud, kuid teadete tuum oli alati õige.

Siis kruvis professor Mertensi äärmiselt erutatud meeleolu uue kinnituseks veelgi pingumale kuu hiljem tõstetud kaebus kapral Himmke vastu Montmédy' välileivaküpsetusest. Mees oli joobnuna hoobeldes rääkinud Marne'i lahingu ajal kahe kaaslasega Sommeilles' küla põletamisel tehtud kangelasteost vanaema, ema ja lapselaste, kuue inimese kallal, kes oma maja keldrisse olid põgenenud; tulemuseks oli kuus surnut. Lobiseja oma lihtsameelsuses arvas endale kasuliku olevat oma sõnade kinnituseks tunnistajaid ette kutsuda, et neid oli küla põletama saadetud, pealegi vihjetega, mis talupoegade ja naiste elu kuigi väärtuslikuks ei pidanud. Samal arvamisel oli sõjakohtunik Mertens: selles mõttes juhtis ta juurdlust varjatud kirega. Hoopis teisiti suhtusid süüteosse ohvitserid ja Himmke väeosa kohtu tulevased kaasistujad; nendega ühines kõrgema võimuna omakorda tagalainspektsioon: Himmket ei tule karistada mitte sellepärast, et ta kuriteo korda on saatnud, mida härrad muide küll heaks ei kiitnud, vaid sellepärast, et ta sellega hooples, vastikut lugu levitas, nii meie sõjaväejuhatusele varju heites. „Et igasuguseid halbu asju juhtub, seda me teame,“ ütles üks härrasid kõneluses, „aga et see siga sellest räägib, selle eest on ta õieti valju nuhtluse ära teeninud,“ mille järel paari päeva pärast, kui Himmke videvikus endisest töökohast oma asju ära läks tooma, tundmatud ratsayäelased mehe teda saatva maakaitseväelase käest kaasa võtsid. Järgmisel päeval leiti ta jälle – Montmédy' garnisonilaatsaretist kohutavalt piinatuna. Mis see oli? See oli sõda. Õiguseajaloo seisukohalt vaadates – tulepaistel soojendav mees naeratas omaette – eraldub kaks kihistust: kõigutamatu õigusekaitse, mis kehtib avalikkuse jaoks, ja tasumis- ning kättemaksuõigus, mille ürgpõhjuseks on iga võimaliku sõdapidava väeosa või salga huvi; mõlemad on kavalasti läbi põimunud, nii et vormi järgi ning avalikkuse ees jääb euroopalik tsivilisatsioon näiliselt püsima, sisimas aga valitsevad instinktid ja kired piiramatult – ja nende ohjeldamiseks on tsivilisatsiooni-protsess. Ühesugust õigust nõuavad piibel ja inimlik südame-tunnistus. Kahe- kuni viiesugust õigust lubavad kaasaegsed professorid ja praeguse olukorra tavad. Mida enne 1914. aastat rii-

kide õiguspraktikas häbeneti ning salati, see valitseb sellest ajast peale häbenematult, kuid siiski veel salatult, ja pole kuskil võimu selle tõkestamiseks, karistamiseks või likvideerimiseks. Sellega sobivad kohutavalt ka belglaste väljasaatmiste lood, mis aasta viimastel kuudel Euroopa avalikkust ja järelkult ka sõjakohtunõunik Mertensit ärevaks on teinud; sellega sobib ka Montmédy' tsitadelli karistuslaager, Kroysingi lugu, allveesõda – kõik, kõik. Sada tuhat tsiviilisikut vägivaldselt kodunt ära viidud ja Saksamaale veetud, et nad seal õiguse- ja rahurikkujate heaks orjatööd teeksid; neutraalsete riikide lootusetud katsed kohutavat ülekohut hüvitada, lõpetada see Araabia orjakaupmeeste ja Aafrika neegrikuningate eeskujul toimepandav inimeste rööv, mida organiseeriti selleks, et nood Saksa töösturite heaks ja töötajate puuduse all kannatavate väeosade kasuks vaeva näeksid. Ebamäärane kumu sadadest surmajuhtudest sunnitöölaagrites pommitamiste, alatoitluse ja nakkushaiguste tõttu – ons see võimalik! Ons see kooskõlas saksa kultuuriga, klassikalise luule kunstilise esitamisega Berliini, Dresdeni ja Müncheni teatrites? Sa armas aeg! See kõlas kokku nagu kõik muugi. „Pealt uih, alt vuih,“ armastas tädi Lotte ütelda, kui ta lastetoas oma väikese vennapoja puhast töölauda imetles, siis aga sahtli lahti tõmbas. Tsitadelli karistuslaager avati kättemaksuks ja vastuseks nende puuduste puhul, mida teatud ajalehekirjasaatjad olevat avastanud Prantsusmaal saksa sõjavangide majutamise ja toitmise tingimustes. Prantsuse valitsus eitas seda, kuid Saksa sõjaväejuhatuse uskus asja pimesi ja tegi korralduse Montmédy' tsitadelli üks õu piirata okastraadiga kolmveerand mehe kõrguses ning prantsuse sõduritele elukohaks anda: nad liikusid seal küürus – seda ei suutnud vaadata. Asjatult oli Mertens kui mõjukas sõjakohtunõunik ettepaneku teinud selle piinalaagri likvideerimiseks. Selle peale vastati – enne peavad härrad prantslased sakslasi viisakalt kohtlema õppima. Faktide kontrollimise vaim on maailmast kadunud, küsimusele, kas see on tõestatav, reageeritakse ainult pearaputusega: see vana Moltke näoga küsimuseesitaja on lihtsalt üle töötanud, ta peaks puhkusele minema. Ärgu muretsetagu, ta läheb, vaja ainult otsustada, kuidas. See maailm sisendab õudust, kuna ta paratamatult järjest halvemaks läheb, sest pole enam lunastavat ega puhastavat võimu, ei kirikut ega prohveteid, ei enesesesüvenemist ega ümberpöördumist, ei aimugi sellest, et midagi niisugust vaja oleks. Maailma täidab määratu upsakus enda olemisest; see kehtaks nõnda ka rahuajal, kui miski selletaoline kord paistma hakkab. Temal, Mertensil, tuleb ära minna, tema on selle maailma häbiplakk, ilma temata on see maailm endaga nii hiilgavalt kooskõlas. On häbi-

aste, mis on surmav, sest see ei kuulu ei ta tegevusala ega ka isiklike kalduvuste juurde, vaid on osa ürgpõhjusest, millest põlvnetaksegi: epohh, rahvas, rass – nimetatagu seda kuidas tahes. Igal nääril võtab tavaliselt nii suurtes kui väikestes linnades teatud hulk inimesi endalt elu; miks ei peaks seekord temagi seda tegema? On aus võidelda ja langeda suure tsivilisatsiooni eest, mida ta armastab, teha seda vaikides, rõhutamata ja teesklemata. Ainult vahendi valik teeb talle raskusi.

Ta tõusis üles, tundes ennast hetkel paremini. Selgus oli tema algseid eluvajadusi. Ta süütas pimendatud lambid, küünlad klaveril ja öölambi. Ta jõi klaasi prantsuse likööri, mida hoidis küllastajate jaoks, siis teise, see maitses. Varem valmis pandud asjad kandis ta nüüd kokku: kirjutuslaua avatud sahtlisse tuhmilt musta teenistusrelva, moodsa püstoli, laua siledale plaadile aga torukese mürgiste uinutitega, mis ta vähehaaval oli kogunud. Saksamaal saab neid ainult arsti korraldusega, Prantsusmaal, kus kodanikele rohkem vabadust antakse, ka surmaks. Preisi ohvitserina on ta lihtsalt kohustatud relva valima: kui juba surra, siis seisusekohaselt. Inimesena ja vaimuinimesena, kellele võim ja purustamine on võõras, leidis ta endale mürgi vastavama olevat kõigest muust. Ta oli pojana oma isaga viimase eluajal väga arvestanud, vaikides ise varju jäädes. Peab ta isaga ka viimasel korral arvestama ja tegema, mida ta päritolu eeldab? Või joondub ta selles viimases kõigist võimalikest inimlikest toiminguid enda arusaamise ja heaksarvamise järgi? Küsimuse asetamine tähendas sellele vastamist. Oleks ta vähem isaga arvestanud, vähem elanud hästikasvatatud pojana, vähem tundeliseks osutunud kõikide kokkupõrgete suhtes ümbritseva maailmaga, vapralt sellega võitlusse astunud nagu mitmed ta noorpõlvesõbrad – kes teab kuidas ta elu siis oleks läinud, ja kas see oleks nüüd ja siin ja niiviisi lõpule viidanud, vaikusse. Suur oli Ephesuse Diana, Kybele esiema, suur aga ka muusika lohutus, olemise salapärase ürgalus, mis väljendub planeetide teekondade ja harmoonia kummalistes arvutahedades, neis lihtsais mõõtmetes, milles tundmatu on mõõdetav. Võnkumine ja astendus on kõik. Kui jälgida füüsikute arvamus, siis muutub kõik tundmatu eetri võnkumiseks, ta energiaväljadeks, mis muudavad isegi massi ja kehad astendatavaks, ainetuks, seega vaimseks substantiks. Miks siis mitte milleski muusikaga lähedalt suguluses olevaks? Miks mitte muusikaks eneseks? Kas selles kõlavate eetrilainete, võnkuvate teraskeelte ja olukordade sõltuvuse suurepärase ühenduses ei ole vastastikuste suhete aluseks miski, millel ei ole kõla ega õhuga enam midagi tegemist? Kas me ei jõua õieti kõrgema matema-

tika saladuseni, kui läheneme muusika põhiolemusele ja selles lahustume? Füüsikal on suur tulevik, seda ta aimas, olgugi et ta seda ei mõistnud. Füüsik Einstein, ta tuttav Berliini-aegadest, kes Šveitsis kuulsaks on saanud, on maailmakujutlust muutnud ja dematerialiseerinud ning oma tõdedega aluse pannud uuele mõtlemisviisile, mis on suguluses göttinglase Husserli omaga. Ka tema armastab muusikat. Võib-olla lähenetakse muusikaga ja muusika antud lohutusega tõelisele olemisele selle maapealse olemise taga, tõelisemale kui liha ja närvide olemine, ja tajutakse seda kõrvaga, veel orgaanilise mateeria piires, maailma avardumisele tähtedeni, teiste tähtedeni, paremate maailmadeni, millest luuletaja öisele taevale viidates on öelnud: nad on kui puhta kulla lõigud ja igaüks neist laulab inglina. Kuidas see ka ei oleks, teadis ta, kuidas tema lahkuks, – muusikaga. Ta paneb unejoogi klaverile ja joob seda otsekui hajameelsuses, kui ta seda tahab. Seda võiks nimetada enese kosutamiseks suremise, tundmatute kooskõlade ja harmoonia maailma mineku eel, nende kooskõlade väravaist sisse mineku eel, mida ta kõige rohkem armastab, sest need on pimedad, vastuolulised, seejuures uued ja kaunid: Brahmsi a-moll kvartett.

Tema korterisse toodud klaver on pärit Pariisist, vana riist, mitmed toonid pisut klaasised, üldiselt aga mahedad ja puhta kõlaga. Ta valmistas endale joogi kuuma veega, mille ta võttis termospuudel, segas jooki kaua, mõeldes oma vennapoegadest, kellele ta jättis suurema osa oma maisest varast, ja ühe väikese ülikooli armetu raamatukogust, kus ta oli veetnud paar õnnelikku kuud kõrvaliste mägede jalal ja millest kalli kingitusega Mertensi raamatukogu näol saab korraga tähtis koht õiguseajaloo uurimisel, õigusteaduslikus liinis kulgeva arengu tundmaõppimisel. Palju selletaolist libises tal veel läbi aju, näiteks mõte, et ta paremate teadmiste ja teatud oskuse puhul kohaldaks ahju süsi-happegaasi andma, mis vabastaks ta igasugustest ettevalmistustest. „Olgu,“ naeratas ta, „järgmisel korral.“ Siis avas ta noodivihiku, klaverile seatud Brahmsi kvarteti, ja hakkas mängima. Mahedalt kõlas see läbi aknaklaaside ja vaikse maja, nii mõnigi möödakäija tõstis hetkeks pea, üks või teine peatuski silmapilguks – kuid jäiselt niiske ja vingse tuul sundis möödijat jällegi edasi minema.

Mertensi sõrmed ristusid, õnnis naeratus andis ta näole äraseletatud ilme, ta noogutas kergelt pead ja kogu keha edasi liikumistaktis. Süda tulvas tal õnnest, mida ei saa väljendada sõnades. Mehes, kelles see muusika enne oli kõlanud, kui see haiseva tindiga nootidesse kirjutati, kehakas, sigarit suitsetavas,

üsna pikkade juustega mehes nösunina ja täishabemega, elas ingel; ta hinge värvid, kui temas sõnatult, ebamaiselt kõlas suurim õnn, olid õrnemad kui Rembrandti või Grünewaldi toonid. Üle õõnestatud puu pingutatud kuueteistkümne keele jaoks oli see ilmutus alla voolanud, pühade vaimude tants kümne sõrme esituses, mis varsti on tardunud ja kõvad, kuid praegu mängivad. Kas ei ole alin sellele kõlale kevadtuule mahedus antud, nagu see võidutse-des lilleliselt aasalt tõuseb, ja kas samal ajal ei tungi vahetult hinge ürgne jõud, kõik kõdunev, millest on kasvanud need lilled valguse kätte? Muusika on uuesti korduv maailm, ainult parem, vaba vigade allikaist, mis julmalt meie loomaliku olemuse tungidest ja metsikusest pinnale kerkivad, kõigest üle vohades, mis on vaikne ja puhas. On nii hea kord lõpetada ja siit minna, tundmatust uksest tundmatule maale, ainsa õndsuse tiivul, mis iialgi pole petnud. Ta jõi klaasist, mille sisu ta magusa likööriga oli seganud, ja alustas teist osa. Lahkumise sügav tõsidus... üsna tasa libisesid ta sõrmed üle klahvide, teraselt püüdis kõrv helisid, keelav tõsidus sulges ta suu. Maa eemaldus temast, iga hetk kandus kuskilt tipult kõrgusse mõni inimene, mõni puu, ainult tema ei teadnud seda. Pöörlevasse atmosfääri suletuna ei pannud ta tähelegi, et oli ruumi äärel, mis algas tema peast ja ulatus teiste planeetideni. Kuid klaverit mängiv mees teadis seda. Ka see, kes sõnad värssi oli valanud, oli tundnud, kuidas kõik temas eneses ja teda ümbritsevas maailmas algas. Oli ta kunagi enne nii kuulunud kui täna? Siin kummardus meister oma imepärasest kunstis noore austerlase Franz Schuberti geenius ees, tsiteerides sõnasõnalt üht selle laulu, mille nimi on „Tardumine“: „Ma otsin kurvalt lumes / su jalajälgi teel...“ Mis jalgade mis jälgi otsib inimene, kui ta kogu tardumuse järel tasa viimse ukse avab, uuele teele asub, uutele aasadele astub, uutesse linnadesse, mille on ehitanud uued elanikud vaimsest materias – tänulikkusest, heategudest, headusest, vaprast üksindusest, rõõmust kaasinimeste üle, kinkimisrõõmust – kõigest, mis suurena ja suursugusena inimhingest hoovab, mis elab neegri kehas samuti ja paremini kui keiser Napoleoni või filosoof Nietzsche omas? On hea väsinud olla, väsinud elust ja surmast, olemisest ja mitteolemisest, peale ja allajäämisest, vaevast ja kirevast... Menueti algus nõudis mängijalt teatud pingutust, kuid siis oli künnisest üle astutud, ja algas üksikult esinevate õhuvaimude tants virvatulede ringis. Ei ole enam muret, kas sõrmed *allegro*'s sõna kuulavad. Ta kuuleb, mida on mõeldud, kuuleb veel enne meloodia kõlamist, enne algust, enne teostumist. Aga on nii loomulik, et meister Brahms oma õpilasele ja kirglikule austajale C. G. Mertensile appi on tul-

nud, must pikk kuub seljas nagu ikka, ise klaveri ette istub, vatsakas, sigariots suunurgas, ja oma pehmete kätega ise mängib, mis ta on kirjutanud ja mida mõtelnud, ning Mertens hetke puhkab: kui Sokratesega ta sõbrad koos jõid – kas siis teisiti oli? Kas temal ei olnud südames õnnis ja tõsine tunne? Siin tantsivad keelte vaimud hõbedases, kuupaisteses menuetis, öösel, tuuleõhus mäel, piiniate ja mere lõhnas; ta pilgu eest kanduvad mööda mäed ja lahed... „patjadele vajusidki pead, tuli noormees, selle jätsin meelde...“ Tõsine ja meeldiv, läks ta magamistoa eesriiete vahelt välja, kahe saleda flöödipuhuja-neiu käevangus, ja meister Brahms kõõritas talle mängides otsa vaadata ning lausus ladina keeles: „Sa oled õigust armastanud ja ülekohut vihanud – selle pärast...“ – „Mis ta siis tahab?“ mõtles Mertens ehmunult. „Ma ei sure ju pagendatuna! Kas võib keegi õndsamalt magama jääda kui mina siia tugitooli?“

SEITSMES RAAMAT

PAKANE

Esimene peatükk

PELIKAN

Maa on kivine ketas jäise taeva all.

Talv on kogu mandri oma kihvade vahele võtnud: armutult ja kõvasti pigistab ta inimesi ja asju oma krampis lõugade vahel. Näiteks Potsdamis, kus Bertini naise vanemad oma suvila kaht tuba võivad kütta, näitab soojamõõtja ühel ööl 34 kraadi külma. Ometi pole nende väimehel kütmisest abi. Prantsusmaal, eriti Maasi kõrgendikel, on külm küll nõrgem, 17 kraadi, kuid sellest jätkub. Jaanuarist peale on kompanii jumalad ja pooljumalad puhkuselt jälle tagasi, üsna rõhutatud vastuvõtust, mida neile mitmest kandist osutati, ja ilmnevaist muutustest. Mahakistud ja uuesti ülesehitatud park kistakse veel kord maha, ja seekord lõplikult. Pargi võtab enda hoolde Mureaux' farmi mets, ta paigutatakse mäe taha, kus mets on tihe ja puutumatu, selle kaitstud punkti ja Romagne'i jaama vahele tuleb ehitada uus raudtee. Kuni see kõik valmis saab, on prantsuse lenduritel harvendatud mets ammu läbi katsutud, fotografeeritud ja fotod vastavate järelustega varustatud, nii et tuleb kogu asjandus imeruttu jälle uude kohta asetada, Etraye küla lähedale kuristikku, aga sinnamaani on veel palju aega; praegu algab alles uue laiarööpalise raudtee ehitamine.

Seersant Schwerdtleini kogenud juhtimisel viiakse üks ehitussalk Romagne'i, et ehitades Mureaux' farmi meestele vastu minna. Salk elab kivimajas, ilma et ta näeks kompaniid pühapäeval või argipäeval. Koidikul kõva külmega laadivad sõdurid oma platvormid tavalise raudtee raskete kuuemeetriste rööbastega, teised tammiste liipritega, kolmandad killustikuga. Platvormidel istudes sõidavad mehed töökohta. Seal laaditakse kraam maha – üsna kõvasti vajutavad rasked rööpad õlgu –, pind tasandatakse, liiprid

pannakse paika ja rööpad hakkama. Pöörmete kinnitamist raskete kruvide ning mutritega toimetavad Vürtembergi pioneeridest maakaitsemehed, kes toodi Damvillers'st ja täidavad siin oma kohust tõsise tigidusega. Suurema osa päevast aitavad nad kõik venelasi liini ettevalmistamisel. Venelasi? Just. Vene sõjavangid on tööpataljoni omadele lisaks antud, üle seitsmekümne mehe, keegi ei tea, kus nende laager asub, – nälginud mehed muldpruunides sinelites, kannatlikud ja osavad, neid valvavad preisi maakaitseväelased, võib-olla need, kes pursivad mingit slaavi keelt. Kas mainisime juba, et Schwerdtleini meeskonnas on ka sõdur Bertin? Et see on ebameeldiv meeskond, seda polegi vaja lisada. Ja ometi on Bertin kannatlikum kui kunagi, pisut tuim küll ega looda raudristi, kuid seevastu mees, kes lühikese ajaga on kaks korda surmast pääsenud. Viis päeva oli ta Karde meeskonnas, kes endises suures telgis väikest vigastatud mürskude uurimispunkti valvas, kuuendal, õnnetuspäeval, saadeti ta homimikul Romagne'i, keskpäeval lõhkes üks mürsk, ja ta narinaaber, Ülem-Hesseni talumees Biedenapp, kolme lapse isa, oli valmis; vaevalt kaks päeva hiljem viskas üks lendur oma muna Steinbergi laagrisse, purustas küll ainult ohvitseride käimla, kuid killud löid läbi teise baraki välisseina sealt nurgast, kus magas tavaliselt ainult Bertin. Niisugused juhtumid panevad mõtlema ja annavad kannatlikkust, pealegi kui sama lendur kuulu järgi ka Montmédy küla kohalt üle oli lennanud ja seal ühe kõrgema sõjaväevõimu – või mitugi? – teise ilma saatnud. Seepärast on õnneseen säärane mees, kes võib rahulikult Romagne'is ööbida ja päeval kirkaga tagudes ennast soojaks töötada. Savi on marmorkõvaks külmunud. Ainult väikeste, karplooma-taoliste tükkidena suudab lõhkuja seda lahti murda. Kõvas pakases puhatakse mõnikord tule ääres, mida kohendavad nõrgemad venelased. Puutumatu lehtpuumets lõikab oma latvadega taevast. Uue tee sihti tähistavad mahasaetud tüved, pilbastatud juured ja mahalõigatud künkarajad. Jõuad päevas oma kümme sentimeetrit külmunud maakoorigut ära raiuda ja oled pehmema savipinnani jõudnud, vee-reb päikene alla. Öösel külmub maa jällegi kümne sentimeetri sügavuselt, ning järgmisel päeval algab sama mäng otsast peale.

Kõige halvemaks kõigi vaevade hulgast oli killustikuvagunite tühjakslaadimine, mida kartsid kõik. Seal ülal seistes ei saa jalgu liigutada, tõukad suure kühvellabida tõrkuvate kivide vahele, mis on üksteise küljes kinni nagu kititult, ja loobid neid labidatäisi ikka ühesuguse hooga rööbasteele. Hea on nendel, kes killustikku kinni tambivad ja siluvad, sest need võivad liigutada ja seisma-

jäänud vere käima panna. Rohkem kui kolmele mehele ei ole vagunis ruumi, kui üksteisele tülik ees ei taheta olla.

Sõdurid Lebehde, Pahl ja Bertin pilluvad täna vagunist killustiku maha. Karl Lebehde on küllaltki tugev raske kühvli käsitsemiseks ilma pingutuseta, aga Bertinil ja Pahlil on väga raske. Nad on sinelid seljast ära võtnud ja kuueväel, tööriided üll, kusjuures flanellsärkide peal on neil villased sviitrid, nõnda et nad higistavad ja külmetavad vaheldumisi järjest. Mehed töötavad vaikides ja vihaselt. Nad on omavahel sõbrad, ja Karl Lebehde ei torkaks oma terava keelega, kui need nõrgemad töö põhiosa temale jätaksid. Aga just sellepärast ei luba nende enesetunne maha jääda. Kivide metalliste kõlksatuste ja lajatavate mürsatuste sekka kajavad ergutavad hõiked ja vandesõnad. Nii möödub kogu päev, päikese tõusust loojakuni, ja selle tegevuse ümber keerlevad meeste mõtted ainult kõige hädavajalikumal määral. Mõtted keerlevad hoopis piiramatu allveesõja ja selle sõja tõttu Põhja-Ameerika vältimatult järgneva sõjakuulutamise ning selle ümber, mis kuulutamisele järgneb, mäherdusi järeldusi Bertin teeb tõlbilt ja vildakalt, just nii nagu Saksa sõjaväejuhatuse ajalehtedes on seletanud. Mõtted keerlevad igasuguste erikavatsuste, soovide ja kaalutluste ümber. On üpris imelikke soove. Hea, et pealuud klaasist ei ole. Näiteks kohkuks sõdur Bertin ära, kui ta teaks, missuguse tõsidusega ta kaaslane Pahl vaeva näeb mõttega, kas ohverdada osake oma kaduvast ihust, et selle vastu päästa ülejäänu kojuminekuks. Seepärast ei ole Pahl ega Lebehde teda ka asjasse pühendanud. See Bertin on ebakindel sell, mitte autu, aga nõrk, nõrk. Eks ostnud ta kelleltki sulilt köögitegelinski purgi kunstrasva, mida ta nüüd vaikselt omaette nosib, teistele pakkumata? Varem ei olnud tal neid kombeid, seda tuleb talle ükskord nina alla hõõruda. Häda on suur, jagudes varastatakse üksteise järelt toidupakke; ärgem olgem nii pepsid, ütles Karl Lebehde selle peale. Pahl on selles suhtes Bertini vastu karmim – tema on nagu pettunud. Kunstrasv on hea asi, kuid solidarsus on veel parem: Bertinil ei ole enam seltsimehelikkust, sestsaadik kui ta asemel õhtust sööb või toidu luku taha paneb. Noh, ka see muutub. Trahviks teatatakse talle varsti, et temast teatud kirja edasisaatmisel mööda mindi, mille kadunud all-ohvitser Süssmann detsembris seltsimees Lebehdele andis. Selle asemel et ägedaks saada ja solvunud mängida, küsis Bertin täieliku rahuga, kas nad selle õieti edasi saatsid. Mehele näib juba mitu asja ükskõik olevat, mis talle kolme kuu eest kaugeltki ükskõik ei olnud. Jah, elu on karm, see ei ole tantsupidu pannkookide ja nääripunšiga; uhkuse, tundlikkuse ja autunde söövad koid, õilsate

eesmärkide ja kavatsuste nahkvest kaotab kõik oma karvad – järele jääb ainult armetu alusnahk, sinetav ja paljas.

Bertinil on tõepoolest halb, iga päevaga läheb aina halvemaks. Raske töö jäises õhus võtab temalt viimse jõutagavara, ja nokkivad näägutused, millest samuti puudu ei ole, jäävad vahetute tagajärgedeta.

Ühel õhtul, kui ta parajasti asemel lamas ja tukkus, astus Schwerdtleini jao riideid lappivate ning kaarte mängivate meeste hulka priske, ümmarguste silmadega mees, prillid lamedal ninal, tuues endaga külma kaasa. Ta vaatas eredas karbiidilambi valguses ringi, silmitses raudahju ja pikka toru, millel pesu kuivatati, paljaid aknaid, mis külma ja tuule eest olid maetud ajalehepaberikuhja, ja puristas siis, et ta otsib referendaar Bertinit, kuid pole vist õigesse kohta sattunud. Ta sissetulekul tõusti peaaegu üldiselt püsti, sest ta karusnahkse voodriga ülekuue pärast peeti teda alguses revideerima tulnud ohvitseriks. Kuid allohvitser Porisch viipas keelavalt: ärgu mehed ennast segada lasku. Ta tervitas Schwerdtleini, pani sigaretkarbi lauale ja oligi korrapealt oma mees.

Vahepeal tõusis Bertin üles, vaatas mehele uniste silmadega otsa ja teatas, et temap see ongi. Seejärel seletas allohvitser Porisch: ta pole tulnud teda ära sööma, olgugi et ta on Montmédy' sõjakohtust, ta vajab ainult paari õiendust ühes asjas, mille toimik on praegu sõjakohtus käsil. Ja kuna selle reisi peaesmärk on seotud ühe kõrvalise eesmärgiga, olgu kaasvõitleja lahke ja tõmmaku saapad jälle jalga ning saatku teda jaama juurde, kus üks tema kaaslane, samuti berliinlane, valves on. Sõnu „Montmédy' sõjakohtust“ kuuldes pani Bertin jalad maha ja ütles „ahaa!“, ta liigutused läksid elavamaks, mõne hetkega oli ta minekuvalmina ukse all. „Nüüd lähme võtma,“ ütles allohvitser Porisch, kusjuures ta rusikaga tegi joomisliigutuse suu juures, nagu see õeldu juurde kuulus. „Ära teda ainult joobnult koju saada,“ hoiatas allohvitser Schwerdtlein, „hommikul kell kuus läheb jälle lahti!“ Jagu itsitas kahjurõõmsalt.

Ettevaatlikult läksid nad halvasti valgustatud ja jääst libedat treppi mööda alla. Jäised tänavad olid tigesdas idatuules surm-tühjad. „Saaks sooja,“ oigas Porisch, „mu kerged kingad on polaarreisideks läbi ja läbi ebapraktilised.“ Hammustavas külmas oli Bertin täiesti reipaks muutunud ja naeratas: see mees kannab healõikelisi tsiviilkingi õhukesest nahast! „Kuhu te mind õieti viite?“ küsis ta käigul. „Oma kaasvõitleja Fürthi juurde,“ oigas Porisch, järsult läbi lameda nina hingates, „ja nüüd peame klapi kinni pidama, muidu külmab kurgunibu kõvaks.“

Bertin tundis allohvitser Fürthi vähe, selle suurustav käitumine polnud talle kunagi meeldinud. On hulk karme keelega suurlinnasi, loomulikult sõjaväeski, kes igal ajal kuulutavad, mida nad mõtlevad. Igatahes koduses ringis jättis allohvitser Fürth meeldivama mulje.

Ta sinatas allohvitser Porischit ja raputas Bertini kätt nii mõnusaalt, nagu oleksid nad vanad napsivennad. Üle ta parema põse jooksid kaks peenikest armi, üks õgev ja teine nurklik – sügavkvart ja haakkvart, mõtles Bertin, imestades, et need üliõpilaspõlve vehklemise mõisted polnud veel ununenud. Fürthi korteri sisustus oli kõigiti kooskõlas ta iseloomuga. Suur kollasest puust sohva tubakpruuni villase kattega võttis enda alla kogu tagaseina. Sohva kohal oli seinal midagi vapitaolist, Fürthi joonistus punamust-valgete kaldvöötidega, mille keskel toretses vigurkirjas salapärase deviis hüüumärgiga: „A. J. B. olgu minu lipp!“. Sellest allpool kõlkus naela otsas üliõpilase värvitekkel, millest veel alamal ristusid kaks rasket prantsuse mõõka, mitu akadeemiliste ühingute kirjut, läbi käepidemete põimitud linti, paremal ja vasakul aga oli rõhknaeltega seinale kinnitatud väljalõikeid ajakirjadest, habemike härrade pilte, kellel värvid üle rinna. Bertin silmitses seda hämmastusega. Kõik see oli siia lennanud Saksa ülikoolide unustatud maailmast, kus noored astusid korporatsioonidesse joomiseks, vehklemiseks ja nooruse nautimiseks, tegelikult aga oma tuleviku kindlustamiseks vilistlaste sidemete ning soodustuste abil. Et saksa kodanluse mitmesugused kihid sama päritoluga juudi noormehi rassilise või usulise vahe läbipaistval ettekäändel ligi ei lasknud, siis löid need oma organisatsioonide samasugusel viisil, koos kristlastega või ilma nendeta, kuivõrd nad Bertini kombel meelsamini organiseerumata, iseennast usaldavate akadeemikute hulka ei sulanud, kus päritolust ja vanemate varandusest ei küsitud, vaid ainult võimeid nõuti – asjalikku andumust ning isiklikku energiat. Siin on Bertin siis ühe A. J. B. mehe pesas, kes kandis värve ja vehkles ning kes Akadeemilise Juristide Liidu liikmena oli tähtsate professorite organisatsioonikaaslane ja kaitsealune, need professorid omakorda aga kuulusid kuulsale vana Gotthold Mertensi epohhi, kes oli näinud maailmavalgust esmakordselt Güstrowi kehvast pastorimajas Mecklenburgis.

Laual auras tee, seisis rummipudel groki tarvis ja sigarikast; allohvitser Fürth ise suitsetas poolpikka piipu. „Ma tunnen,“ ütles ta särades, „nagu oleksid mul värvid üle rinna ja nagu oleks see mõni Müncheni või Freiburgi õllekelder. Seal oli ka niisuguseid hüperboreilisi talveöid ilma lumeta. Imekena sinust, Pogge, et minu juurde hüvasti tulid jätma.“ Bertin aimas: „Pogge“ on all-

ohvitseri korporatsiooninimi, alamsaksa sõna, mis tähendab konna, ja mitte sobimatu tüübile, keda härra Porisch esindas. „Mitte pooltki nii pahasti,“ tõrjus teine vastu, „mina tulin sinu ja...“ – Bertinile osutades – „...tema juurde, aga ennekoike enese pärast. Sest mul on tarvis rääkida. Ma ei või seda asja endale pidada, teades, et ma kogu Berliinis ühtki koera ei leia, kes seda mõista ja uskuda suudaks: meie ringkondades ei juleta ju oma ajusid liigutada, nii arad ja patriootilised ollakse meil. Ja sõjatoorainete osakonnas, kuhu ma nüüd purjetan, pean ennast loomulikult veel palju rumalamaks tegema kui kuskil mujal – ega su seintel kõrvu ei ole, Pelikan?“ Pelikan – Bertin hoidis vägisi naeru tagasi. Jälle polnud nimi halb: allohvitser Fürthi suur nina, ta väikesed ümmargused linnusilmad, ta pehme lõug. „Istuge lähemale...“ – „Kuid enne võtame ühe kõva põhjanabakäraka,“ nõudis Pelikan. „Kärakas on õige sõna,“ vastas Porisch ja nuuskas kõigest jõust. Kas Bertin eksis, või olid paksul mehel tõesti silmad märjad?

Nõnda: Carl Georg Mertens, endine sõjakohtunõunik Montmédy's, oli enese ära mürgitanud. Mitte sugugi nii, nagu ajalehtedes oli teatatud, et ta olevat õnnetuse ohvriks langenud, – ei olnud mingit autoõnnetust ega lennukipommi. „Talle oli liig, teate,“ pomises härra Porisch. „Ta ei suutnud selle elu alatust taluda ja viskas tunnistuse meile kätte, et paksema naha ja kõvemate käppadega inimesed selle vastu võtaksid – inimesed, kes paremini op õppinud sõnnikut vedama kui tema. Tema oli aumees – keegi peale minu ei aima, missugune aumees ta oli. Ja peale selle oli ta isa teda halvasti elu vastu ette valmistanud – nimelt ta, mina maha surunud. Vana Mertensi poeg olla oli ka ülesanne!“ Ja nüüd vabastas Porisch enese nädalatepikkusest survest, laused voolasid ta suust läbisegi, sigarisuitsuga segamini, ebamääraste vihjete ja väsinud naljadega katkestatult. Kõige kauemini peatus ta belglaste väljavedamisel, sest ta oli aidanud nende kohta teateid koguda; Fürth näis selles asjas paremini informeeritud olevat kui ajalehti vähe näinud labidamees Bertin, kes muide aastate kaupa ennast just polnudki referendarina tundnud. Küünarnukile toetudes istus ta kuueta, oma sinise sviitri väel. Meeldiva groki väikesed sõõmud andsid talle sooja. Nüüd sai ta aru, mis Romagne'i läheduses kohe silma oli torganud: tsiviilelanikud õhukestes mustades pühapäevariietes, kes suuri labidaid maasse toetades pakasega liikumatult maanteedel seisid, ilma et enesele tööga sooja oleksid teinud. Et need olid belgia eraisikud, seda jutustasid neid valvavad maakaitsemehed, kes muide olid ammu lakanud belglasi tööle sundimast. Belglased

nälgisid ja külmetasid, kuid ei liigutanud sõrmegi. Neid kutsuti „sunniviisil mobiliseerituiks“ – see nimetus varjas tegelikkust ja jäi Bertinile väga teravalt meelde. Ta polnud aga pooldanud metsikut põlgust, millega belglased suhtusid neisse kaasmaalastesse, kes vaivuritega flaami keeles rääkisid, neile tuld tegid ja kohvi soojendasid ning neilt selle eest leiba vastu võtsid. „On sõda,“ mõtles ta, „inimesed ei peaks nii õrnad ega uhked olema. Võidetu peab võitjaga leppima ning endale mitte liigseid kannatusi valmistama. Nüüd, kadunud Mertensi silmadega vaadates, omandasid need samad asjad ka Bertini jaoks teise näo. Porisch aga jutustas edasi. „Viimase ajani tegeles sõjakohtunõunik tolle Kroysingi looga. See punkt puutub teissegi,“ ütles ta kurbade silmadega. „Teie ei olnud küll saatjat märkinud, kuid üks lisa-paberite vahel, vanema Kroysingi enda käega kirjutatud, andis meile teie nime – see üli-põhjalik leitnant on Mertensile ja minule unustamatult meelde jäänud. Teie ta surnud venna sõbrana pidite vajaduse korral oma tunnistusega aitama. Pärast seda ei kuulnud me temast enam midagi; meie teadetes on märgitud: teadmata kadunud! Neli-viis päeva pärast C. G. Mertensi saatmist vagunisse, mis pidi ta Berliini Matteuse surnuaiale vedama, teatas see Kroysing Danneveux' välilaatsaretist, et ta oma läbilöödud sääreluuga kavatseb terveks saades asja jätkata.“ – „Ta elab?!“ hüüdis Bertin tikksirgeks püsti karates. „Imekombel. Ja nüüd ongi mul teile üksainuke küsimus. Olete teie see mees, kes noore Kroysingiga alles päev enne ta surma tuttavaks sai?“ Bertin noogutas tumma põnevusega. „Teie ei kuulu seega tema kompaniisse ega ole isiklikult vähimatki tähele pannud?“ – „Ei.“ – „Täna,“ lõpetas Porisch väsinult, „siis ei aita teda ükski asi, sest minu professori esialgne järglane on keskmine kohtunik, krõbe mees, kes saadab kõik üleliigse kraami *ad acta*, tähendab kus kurat. Selle vastu ei saa ükski leitnant midagi parata, ammugi mitte too. See Kroysing näib raudne mees olevat,“ lisas Porisch pead raputades juurde. Bertin noogutas endamisi pead: õige – raudne, ja peale selle hull, pöörane!

Pelikan, õieti advokaat Alexander Fürth, kellel oli büroo Bülowi tänaval ja korter Berliin-Wilmersdorfis, nõudis käskivalt seletust. Ta ei saa sallida, et Pogge siin salapärase näoga õiendab. Porisch ja Bertin jutustasid, mis nad läbi olid elanud ja asjast arvavad. Pelikan raputas pead. „Olge õnnelikud, et see maha maetakse. Kellel terves ilmas sellest kasu oleks, kui veel üks kaamel juurde tuleks rohtu sööma, mis selle loo peale juba on kasvanud?“ Kuid advokaat Porisch tegi keelduva grimassi: see oli ühe õige inimese viimne tahtmine, mehe testament, kelle ümber

oli aus õhkkond, ja ta ei või seda pikema jututa lasta kurba kõntsauhtesse kaduda, mida päevade vool alatasa kaldale veeretab. „Noh,“ ütles Fürth, „see muudab asja. Ja meie külalist,“ – ta vaatas vilksamisi Bertini poole – „peab siiski manitsema, et ta oma näpud sellest halvast asjast eemal hoiaks, muidu tekib talle tüli. Olen teid küllalt sagedasti varahommikuti näinud tööle minemas ja imestanud, et te ammugi endale kergemat tööd pole otsinud, kuid jätame selle praegu. Aga sulle, armas Pogge, võin vähemalt ühe teate anda, millest ma ise ei tea, kas sellest tulu on.“ – „Pidage,“ katkestas teda Bertin, kes rummi ja hubasuse mõju all tagasi oli kandunud tollesse aega, kui ta korporantides nägi tagasiminekut inimkonna arengus, tätoveeritud metslasi kunstlike armide ja kirjute tantsurõivastega. „Kõige tähtsam oleks nüüd Danneveux' välilaatsaret üles otsida.“ Pelikan vaatas talle laivalt otsa. Porisch aga toetas teda. Sõna lausumata tõi Fürth kapist kaardi ja tegi selle lahti: leiti Romagne, Flabas, isegi Crépion ja Moirey, kuid mitte Danneveux' küla. Nõutult vaatasid nad värvidega kaetud lehte, Verduni linna, Douaumont'i küla, Maasi käärukat voolu; siis osutas Pelikan väikese sõrme terava küünega ühele punktile: Danneveux. „Kes oleks võinud aimata,“ hüüdis Bertin, „see on ju vasakul kaldal!“ Õige, mustana lookleva jõega maailm veel ei lõppenud; et sealpool aga algas teise ülemuse piirkond, siis tekkis küsimus, kas sellest leiust kellelegi kasu on. Pidulikult nõjatus Pelikan tooli korjule ja pani käed vaheliti: „Ma ei tea, toob see sulle õnne või õnnetust, vana Pogge. Igal juhul teatan sulle, et Mopsus mängib seal Lychovi võitlussalga juures sõjakohtunõunikku. Tunned Mopsust?“ Advokaat Porisch jäi talle suurisilmi otsa vaatama: muidugi tundis ta Mopsust, nimelt advokaat Posnanskist, mitte ainult nimepidi kui vilistlast, vaid isiklikultki – suurematelt korporatsioonipidustustelt ja põgusaist kohtumistest Berliini kohtute koridõrides. „Kust sa tead, et ta seal on?“ küsis ta ja sai vastuseks küsimuse, kas ta Akadeemilise Juristide Liidu teateid küllalt hoolikalt ei loe. Ei, Porisch ei olnud neid väga hoolikalt uurinud. Pelikan aga võidutses: siis ei või ta imestada, kui ta selles maailmas nõuta ja jõuta üksi on. „Vasakul kaldal,“ arutas Porisch mõttes. „Esnes'is või Montfauconis,“ lisas Pelikan. „Mul ei ole palju aega,“ ütles Porisch, „aga ma sõidan selle leitnandi juurde ja annan talle nõu Mopsuse poole pöörduda. Kui keegi, siis suudab ainult tema nõu anda.“ – „Jah,“ kinnitas Fürth, „see annab talle nõu.“ Bertin haigutas, ta oli väsinud; peale selle ei puutunud need veidrate nimedega mehed temasse sugugi. Temal on vaja homme jälle rööpaid vedada. „Mis seal salata,“ ütles Pelikan seejärel, „tolle

leitnandi pidepunktid on puudulikud, ta vastasel on kaugelt rohkem šansse.“ – „Tahaksin kord näha,“ ütles Bertin ja haigutas jälle, „kuidas preislased niisuguse asja lahendavad, kui punktid võrdsed on.“ Keegi ei vastanud, oodati tema äraminekut. Ja pausi täitmiseks jutustas Porisch, et leitnant Kroysingi paberite hulgas oli ta venna mustade kaantega kaustik, mida keegi ei osanud lugeda, sest Mertensi õpilased ei tohtinud teatavasti stenografeerida. Ja nad naersid omavahel, meenutades lopsaka halli täishabeme vihapuhanguid kateedril, kui „rohelist“ semestri alguses ta loenguid üles olid püüdnud kirjutada. Ta müristas, et ta vihkab seda Mephistophelese tarkust, mille Goethe lausa irooniast oma kuradile suhu on pannud. Mitte seda ei tule lohutatult koju viia, mis on must valgel, vaid mis elava tulega südames põleb, ja tema kolleeg on vastu võetud õigusteaduse kuulajaks, mitte kirjutajaks. – Bertin kohkus: mis aeg siis juba on? – Allohvitser Fürth kinnitas: öösinaal läheneb, tal tuleb minna. Ta rääkis väga leebelt, sugugi mitte enam suurustades, kutsus teda enda juurde külla soojendama, nii sagedasti kui ta tahab, surus talle paar sigarit kaasa ja näitas talle trepist allaminekul tuld, pärast seda kui Porisch oli kahetsusväärse labidamehel mitu korda kätt raputanud ja õnnelikku ületalve olemist soovinud. Pelikan tuli tagasi, segas raudteeliini süsi ahjus, toppis piibu: „Sellele on häid soove vaja, tõepoolest. Meie siin teame alati paar ninatäit varem kui need tööpataljoni omad ise, mis nendega ette võetakse.“ „Mis sa siin siis õieti oled?“ küsis Porisch. „Teoreetiliselt raudtee-allohvits,“ vastas Pelikan, „tegelikult aga Romagne'i jaama komandant ja juhin kõike. Minu leitnant lakub, laseb mind töötada ja annab allkirju. See on meile mõlemale meeltemööda, sest mina tean kõik ja sõidan puhkusele, nagu polekski mu nimi Fürth, vaid vürst,“ ja ta naeris oma nalja valjusti. „See poiss kogu ta salgaga asendatakse tuleval nädalal sama pataljoni neljanda kompanii mees- tega ja minu vaatepiirilt ta kaob. Nad saavad eriti ebameeldiva ülemuse ühe Hamburgi seersandi näol, kelle nimi on Barkopp. Kust ma seda tean? Barkoppilt endalt, kes üleeile sel puhul meie kasiinos üsna kõvasti võttis. Neid õpetatakse lõhkemata mürske otsima, ja nad võivad endale õnne soovida.“ – „Milleks seda vaja on?“ küsis advokaat Porisch, nagu polekski ta kunagi sõjaväemundrit kandnud. „Armas Pogge,“ vastas Pelikan, „ja sa otsid veel pelgupaika sõjatoorainete osakonnast! Seda vajatakse loomulikult laskmiseks, lõplikuks võiduks, Ameerika ja kogu maailma jaoks!“ – „Noh, terviseks siis,“ vastas advokaat Porisch.

Sel ajal läks Bertin lume rudisedes läbi pakasese öö. Käre õhk tegi ta jälle erksaks, grokk oli tal hästi mõjunud, veider Pelikan

teda pisut lõbustanud. Seda tutvust tahtis ta alal hoida; igaks juhuks oli õhtu teda selles suhtes suuresti lohutanud, et Eberhard Kroysing on elus, murdumatu ja kindlas kohas. Kena olukord inimkonnal küll, kui puhkuse pileti hinnaks on rasked vigastused ja seda makstakse hea meelega. Leitnandile kirjutab ta esimesel võimalusel, võib-olla mitte kohe, vaid siis, kui tal endal veidi paremini läheb, et tal ei tarvitseks nutunaisena esineda. Kui nüüd ainult ilmad soojemaks läheksid ja töö kergemaks ning 1917. aasta talle puhkuse tooks, siis võtaks ta Kroysingi nõu kuulda ja hoiaks nina püsti. Higinena jõudis ta enne kella üheksat eluruumi, kus kõik rahulikult norskasid, ilma et keegi oleks teadnud, mis ees ootab, sest jumalad olid omavahel tülis ja surelike pärast liisku heitnud.

Teine peatükk

KUI JUMALAD TULITSEVAD

Oleks leitnant von Roggstroh olnud ühtlasi kogenud ohvitser ja mitte ainult heatahtlik inimene, siis oleks ta kõigepealt teateid kogunud, kas Bertini lähikonnas kõik ülemused juba küllaldaselt aumärke on saanud, enne kui ta mahti saades oma kauni kavatsuse teoks tegi. Kahjuks ei teinud ta seda. Tema ettepanek jõudis uusaasta järel pataljoni kantseleisse Damvillers's – pargi kantselei kaudu, nii et ooberst Stein ja major Jansch peaaegu ühel ajal teada said, et nemad peaksid Bertinile teise järgu raudristi hankima.

Mõlemad ohvitserid, kes, nagu me juba teame, teineteist sallida ei suutnud, olid omaette kaks täiesti vastandtüüpi: ooberst Stein vana ratsaväelasena kehakas, äge, kuid heasüdamlikkuseterake-sega, major Jansch aga kõhn, kibestunud, närviline, ent esialgu tagasihoidlik. Enesestmõistetavalt kandsid nad mõlemad must-valget linti nööpaugus. Leitnant von Roggstroh, ühe Ida-Preisi-maa mõjuka suurmaapidaja vennapoja kirja sõdur Bertini teo ja saavutuse kohta lugedes aga mõtles kumbki neist härradest: vastav üritus peaks vähese vaevaga esimese järgu raudristi tooma, ja nimelt talle enesele.

„Kuulete nüüd,“ ütles ooberst Stein oma nõuandjale ja adjutantile, „teie prohvetianne teeb teile au, kuid see on võimatu. Ei või ju üks labidamajor Damvillers's esimese järgu raudristi nõuda. Meie olime pargis. Meie tegime pommituse kaasa. Meie veiervärgiülem Schulz andis leitnant Roggstroh'le kolmsada sütikut ja

viiskümmend distantssütikut. See au kuulub meile ja me ei lase seda endilt ära võtta.“ – „Meie, tähendab sina,“ mõtles ülemleitnant Benndorf, kuid ta ei öelnud seda. Vastuoksa, ta sõnas ainult: „Ja mees, kellele leitnant selgesti tähelepanu juhib?“ – „... jääb seekord tühjade kätega,“ ütles ooberst järsult, „enne saame meie. Sellele on puhkus meeldivam kui raudrist. Üldse, mis mul nende labidameestega pistmist on? Mina ei tunne neid ega nemad mind, ja kui siin keegi midagi rinda saab, siis mina.“ – „Noh,“ ütles ülemleitnant Benndorf ja astus neile antud hämara toa akna alla, „seekord pole tõsi, mis härra ooberst mõtleb. Nimelt seda meest te siiski tunnete.“

„Ei mäleta, et mul au oleks teda tunda,“ torises ooberst, kellel jalg valutab. Ülemleitnant Benndorf rääkis edasi, mitte öelusest, vaid tahtmisest närvivat muret maha suruda, kuna tema ise enesestmõistetavalt kõrvale jäi. „Seda meest olete te näinud. Tahtsite teda isegi karistada lasta, kui üht prantslaste karja mööda viidi ja labidamehed neile vett andsid. Tuleb teile meelde, härra ooberst? Seal oli üks musta habemega vedelvorst, see laskis prantslast ilma vastutustundeta oma katelokist juua. Ta nimi oli Bertin.“ Ooberstil oli see uduselt ja viha kandmata meeles. „Ah see,“ ütles ta sigaretti süüdates. „See teeb ju igasuguseid vigureid, kord nii, kord naa. Kui te aga tõepoolest arvate, et Janschil samuti aumärk meeles mölgub, siis panen ette, teeme talle visiidi ja laidame tal kenasti selle mõtte ära. Kingin talle kasti šokolaadi, siis unustab ta vaimustusega keisri ja jumala, rääkimata esimese järgu raudristist, mida ei saa ju lutsida.“ Ja ta naeris valjusti hea idee üle, leitnant Benndorf aga muigas ainult ja noogutas. Damvillers'-taolises külas ei jäänud kahe silma vahele major Janschi nõrkus, kes armastas maiustusi nagu plika; see andis ta vaenlastele relva, millest ta ise kunagi polnud mõelnud, kuid mida talle varsti meelde pidi tuletatama.

Kui major Janschile ta vaenlase, härra oobersti külastusest teatati, oli tal kohe pilt selge. Ta silmad välkusid nagu nirgil, vaata et juuksed tõusevad peas püsti. Ta oli parasjagu kibedasti ametis „Maa- ja Mereväe Nädalalehele“ Saksa riigi tulevikukaardi joonestamisega, mis Lützelburgi, Nanzigi ja Werdeni jälle suure emamaa külge liitis, peale selle ka Hollandi, Šveitsi, Milaano Lombardiaga ja Kurlandi, Livlandi, Lettlandi ning Estlandi kuni Dorpatini. Asjasse pühendamatuile olgu seletatud, et Lützelburg, Nanzig ja Werden esialgu veel häbiväärselt Luxemburgi, Nancy' ja Verduni nime kandsid. Kuid Kõiksaksa Liidu ja Juutluse Ülevõimu Vastase Liidu liikmed tundsid ennast kohustatud olevat häid saksa nimesid jälle aukohale tooma. Ta

pani kaardi kokku, sikutas oma balkani vurrud siledaks, kõrvaldas kuult kortsud ja läks külastajale vastu.

Ta tuba oli liiga soojaks köetud, ja õhk selles ei meeldinud ooberstile; kena naeratusena palus ta luba akent avada. Major Jansch nõustus haput nägu tehes. Võib ju vaidlusi juhtuda, ooberst armastab oma kõva häält kõlada lasta – terve ilm saaks kohe teada, millest jutt on. Hea küll, Jansch oli valmis kõigeks, kuid mitte taganema.

Kolme minutiga olid kused teineteisel kallal, nii et suled lendasid. Härra ooberst poleks sugugi võinud uskuda, et härra major tõsiselt arvestab autasustamisega, mis siia võib sattuda. On ometi teada, et ta oma kaunist kiviehitustega Damvillers' küla kunagi maha pole jätnud. Damvillers' aga keegi esimese järgu raudristi ära ei teeni. Vaikselt ja jäiselt vastas härra Jansch, et igaüks peab võitlema omal kohal, kuhu ta on pandud, järelikult ei võinud Damvillers'sse sattuda ka see, kellele usaldatud laskemoonaladu oli leekides.

Ooberst Stein hoidis naerust kõhtu kinni. See on tore! Härra major hakkab moraali jutlustajaks ja heidab teistele nende mõistlikku taganemist ette, kuigi ta ise pole eluilmast oma ninagi mürsu ligi pistnud. Oli põhjust puu otsa ronida! – Major Jansch leidis, et puudega ei ole sellel midagi tegemist. Leitnant von Roggstroh aga on autasustamiseks ette pannud ühe tema pataljoni mehe, ja mitte pargikompanii oma. Kas pargi juhtkond tahab nüüd ka need autasud endale võtta, mille 1./X/20 ära on teeninud? See oleks ju veelgi kenam. Temale, härra majorile, käib see igavene vahelesegamine ja need nõudlused ammugi närvide peale. Teenistusasjus ei tohi talle keegi mõju avaldada, – kes aga tema pataljonis autasustatakse, seda määrab tema. Siin ei tohi temale juba keegi vastu rääkida. „Kahju,“ ütles ooberst Stein mugavalt toolile istuma jäädes, „kahju, härra kolleeg, et te nii *intransigent** olete. Ja ma lootsin juba, et kenasti kasti šokolaadi kui vahetusobjekti peale kokku lepime, see rahuldaks teid rohkem kui orden, mida ei saa ju suhu pista.“ Major Janschil kargas hing täis. Kahjuks istus härra ooberst Stein seljaga vastu akent, nii et talle ei jäänud nägemata suur plekkpurk belgia kompvekkidega härra majori paremal käel põrandal. Jansch lõi purgikaane kõvasti kinni ja sisistas vihaga: „Tulete siia mulle rumalusi rääkima? *Intransigent*! Objekt! Kas saksa keel teile küllalt hea ei ole, et seda puhtalt kõnelda? Isegi sõja ajal kogu maailma vastu ei viitsi te seda prantsuse rämpsuri nurka visata!“ – „Mis rumalusi see härra mõt-

* lepitamatu (pr. k.) Toim.

leb?“ küsis ooberst Stein hämmastunult ülemleitnant Benndorfilt, nagu polekski härra Jansch toas. „Või tahab see maiasmokk eba-meeldivusi ütelda? Siis oleks öeldul tolku, sest rumalusi räägib siin ainult üks.“ Major Jansch kahvatas, siis läks ta näost punasetaiguliseks ja seejärel uuesti kahvatuks; ta hakkas hingeldama. Ta teadis, et teda ei sallita; selle peale oli ta seni vilistanud, sest vaimselt tugevam ei saa ju rumalate kadedust vältida. Praegu aga tuleb enesevalitsemist säilitada, pead püsti hoida ja Nigglist sõbra tagasitulekut oodata, kelle puhkus lõpule hakkas jõudma. See pärast muutis ta tooni. Härra ooberstil on juba mitu aumärki, ütles ta peaaegu paluvalt, temal ei ole küll vajadust vaese lesknaise utetalle röövida. Mees, keda ettekanes mainiti, kuulub ometi 1./X/20 koosseisu, ja sellega nõustub iga instants, et sõdur ei jätnud mürske saatuse hooleks mitte härra ooberst Steini, vaid oma väeosa auks. Kui võõra ohvitseri tähelepanu oleks endale tõmmanud mõni pargi suurtükiväelane, siis oleks härra oobersti järjekord olnud. Kui tõest ja õigusest kinni pidada... Ooberst Stein kargas püsti, seletamatul kombel roopast väljas; vähemalt sai ülemleitnant Benndorf alles hiljem aru, et pargiülem just sellepärast nii vihaseks oli saanud, et selle krännjala lobas tööpoolest pisut tõtt oli. „Lesknaise utetall!“ karjus ta, „tõde ja õigus! Küll me veel näeme, mis väeosa see on, mida te kamandate, mu härra! Tõde ja õiguse järgi oleksin pidanud juulis selle mehe sõjakohtu alla andma, kes nüüd võõrale ohvitserile silma hakkas! Parem poleks see riigireetja pidanud omaenese ülemustele silma hakama, poleks pidanud pargiülemuse silma all – minu enese silma all, mu härra! – vangistatud prantslastega vennastuma, ta jootis seda siga omaenese katelokist! Sadade silma all! Minu selge käsu vastu! Siis käis Benndorf mulle peale ja arm õiguse ees. Aga kui teie praegu mulle jala ette panete, siis riputan ma selle asja kõige suurema kella külge. Ja siis hakkate teie tantsima, kulla mees, siis õpetatakse teile distsipliini ja kuulekust!“

Major Jansch kahvatas uuesti. Ta tundis oma keha allosas vihakrampi. Mis see siis oli? Kas suvel varjati tema eest midagi? Kui see nuumatud viinanina tõtt räägib ja seda kasutab, millest ta praegu karjus, lendab esimese järgu raudrist kõrges kaares aknast välja. Sest puuduliku distsipliini ja koguni vennastumise ei saa naljatada. Vaikse häälega kõnetas Jansch ülemleitnant Benndorfi, kes pealtvaatajana vastu seina nõjatus, käed vaheliti: nemad kahekesi on siin ju rahulikumad; ta palub härra ülemleitnanti asjalugu seletada. „Ah mis,“ jätkas ooberst Stein vahepeal, „küsi parem oma kompanii meestelt.“ Kuid ülemleitnant Benndorf, kellele see ammu mahamaetud loo ülessoojen-

damine vastumeelt oli, palus sõna, et sellele vanale kaamelile, kes oma uhkuse oli kaotanud, säru teha. Jansch kuulas tähelepanelikult. See ei ole muidugi tühi asi, ütles ta kahetsevalt, seda poleks tohtud tema eest varjata, ja ta tahab selle eest hoolitseda, et see süü preisi viisil lunastataks. Esimese järgu raudristi nõudmisest ta sellepärast aga veel kaugeltki ei loobu, ja eks seda näe, kes selle lõpuks saab. Ooberst Stein tõusis üles. Jah, ütles ta mõtlikult, eks seda näe, ja tema veab kihla – tonn šokolaadi ühe napsi vastu –, et sellest võidusõidust tuleb võitjana välja tema ja ei keegi muu. Siis pani ta mütsi pähe, andis kergelt au ja läks, tehes juba eeskojas adjutandile etteheiteid, et viimane teda halvasti oli abistanud, niiviisi nad seda pähklipurejat küll kõrvale ei lükka. Mis see neisse mõlemasse puutub, kui see oma sõdurile tagantjärele pähe annab! Ja täieliku veendumusega lisas ta juurde: „Teie oma inimsõbralikkuses peaksite mulle kord selgeks tegema, mis tegu sellel niinimetatud Bertinil üldse esimese järgu raudristiga on.“ Ja tal olid hämmastusest silmad pärani, kui ülemlieitnant keset treppi seisma jäi ja naerma pahvatas. Siis aga laksas ta endale vastu laupa ja hakkas Benndorfiga kaasa naerma, sest lõpuks oli see ju tolle endise habeme autasu, mille pärast ta Janschiga oli kakelnud.

Väsinuna sulges major Jansch ülal oma toas akna. Siis pistis ta kompveki, pika, puuviljamahla maitsega vabarnapunase pulga, suhu ja kõndis raskelt edasi-tagasi, ning kantselei teadis, et see head ei tähenda. Staabiveltveebel jäi tahtmatult kuulutama, samuti kirjutaja Diehl, postikäskjalg Behrend ja isegi virgats Kuhlmann, ja kõik nad tegid järeldused, kuidas järgnevalt käituda, olgugi et need järeldused igaühel erinevad olid. Nad istusid siin soojaks köetud ruumis kuivade jalgadega ja nii hästi toidetuina, kui sel talvel üldse võimalik oli. Kellelgi polnud tahtmist ebaõige käitumise pärast räpaste labidameeste juurde lennata, kes päevast päeva oma vanas, tulega rüüstatud paigas tööd teha murravad. Veltveebel ja poiss olid orjalikult valmis härra majori iga silmapilgutusega arvestama. Teised kaks tahtsid ainult mängust välja jääda. Sest too Bertin on igavene hädavares; kes teda aidata tahab, jääb ise hätta: esiteks see veekraanilugu, siis puhkuse nurjaminek, praegu see jant teise järgu raudristiga, mis igal teisel oleks õnnestunud, ja nüüd veel veekraaniloo ülessoojendamine – kui ütelda tohib: kahe ülemuse vahelises tülis –, see paneks ka kõige tugevama mehe nahka.

Igatahes polnud vaja sõber Niggli tagasitulekuni oodata. Too istus juba oma toolil ning sosistas visalt baieri murrakus oma

nõuandeid – nimelt too fantaseeritud Niggli, õieti meelde tulnud, nagu ta härra majori kujutlusvõime abil välja oli võlutud. Sest härra major Jansch pani oma fantaasia tavaliselt kõvasti rak-kesse – selle võime, pigemini väljapääsu, oli ta poisikesepõlvest peale säilitanud. Mõttes, elavais kujutlustes, tasus ta ilmsi oma vaenlastele kätte, andestas suuremeelselt neile, kes temast mööda läksid, andis keisrile nõu, aga see lühinägelik valitseja ei võtnud kuulda, päästis isamaad, tema, Jansch, vähenõudlik major. Teda ehtis ammu ihaldatud *Pour le mérite*, Preisi riigi kõrgeim aumärk, ja nimelt selle eest, et ta ühes oma unistuses teostas strateegilise meistritöö Itaalia sõjaväge, reeturite väge, mürgaasipommidega hävitades, nii et Saksa diviisid Turini ja Savoia kaudu Prantsusmaale sisse võisid tungida ning paugupealt Lyoni ja Avignoni linna hävitada. Edasi oli üks tundmatu major uuele ülemjuhatusle sellega äraarvamatu teene osutanud, et oli Ukrainas rõhutatud väikevenelaste suure ülestõusu valla päästnud, ja need kutsusid vabastajateks kohe sakslasi. Keegi ei teadnud, kelle oma see geniaalne plaan oli, – algataja jäi tagasihoidlikult leidmata, rahuldudes õnnega isamaapäästja olla ja imetletud juhtidele väikest teenet osutada. Lüheldast meest, kes oma jalgu ägedas marsis liigutas, ei seganud sugugi, kui tegelikkus ta unelmate kõrval hoopis häirimatult kulges, nii et näiteks seesama ooberst Stein, kes häbematusel pärast ühe teeneka kolleegi vastu (nimega Jansch) tema käsul on häbistavalt degradeeritud ja karistuspataljoni komandöriks alandatud, kehaliselt äsja puudutamata tema majast lahkus, mille peremehe vastu ta kõige inetumaid sõnu suust välja oli ajanud. Jansch imes oma kujutlustest mett, secjuures hirmuga muret tundes, et ta kuskil kimpu ei jääks, nagu oleks ta ohtliku sammu ka tegelikult astunud. Sel hetkel nägi ta sõdur Bertinit lõikavas pakases tundide kaupa puu külge seotuna või oimetuna tema silmustes rippuvana ja tundis sellest õiglasest karistusest naudingut. Samal ajal töötas temas nutika baierlase eeskuju, kes nii osavalt ja tasapisi kahjuri oma pataljonist minema oli saatnud. Tema ajus loodud härra Niggli hõõrus tahes-tahtmata oma kuue peent kalevit vastu toolikorju ning andis oma mõnuses keelemurdes tagasihoidlikult nõu palju targemale ja kaunilt kõrgemal seisvale geniaalsele kaasvõitlejale Janschile. Truusüdamlikult kostis ta pruntis põskede vahelt, et kõigepealt tuleb tal leitnant Roggstroh' ettekandele kuiv märkus lisada, et vastav sõdur läks oma kohale välisuurtükkide parki pataljoniülema vahetu käsu põhjal. Siis võib tema, kapten Niggli, ühel juhtkonna õlleõhtul härra majori teeneid küllaldaselt esile tõsta. Sõdur B. aga peab kaduma, eelpositsioonile, mitte just ohu-

tusse meeskonda. Ja sinna peab ta jääma, kuni temaga midagi inimlikku juhtub. Sest see juut suudab kirjalikult kenasti väljendada, ja kui temalt küsitakse, siis ka suuliselt igasugust valet usutaval kujul levitada. Parema, kui keegi temalt ei küsiks. Õhetavi põsi edasi-tagasi kõndides kuulis major Jansch tühjalt toolilt tulevaid nõuandeid. Üks niisugune meeskond koostatakse varsti ja saadetakse Maasi vasakule kaldale. Selle ülesandeks on kaduma läinud laskemoona, lõhkemata mürske ja äraviseratud käsigranaate koguda, läbi vaadata ning tagalasse saata. Väikestviisi on park veiervärgiülem Knappe eestvedamisel seda juba organiseerinud, ja mõne päeva eest teatati kohutavast plahvatuses kahe surnu ning seitsme haavatuga, viimaste hulgas allohvitser Karde, üks üpris teenistusvalmis ja viisakas, isamaaliku meelsusega mees, kellel kahjuks vasak jalg altpoolt põlve ära kisti. Halva mulje pärast organiseerib park selle ürituse nüüd eemal, kaugel eespool, andes esimese kompanii poolt juhiks seersant Barkoppi, kellel on pattusid juba Serbia-päevist alates. Sellesse seltskonda sobib B. nagu rusikas silmaauku. Naeratades saadab härra Jansch oma luuletatud külalise ukse juurde, raputab tal tänulikult, sisemiselt jõudu saanuna olematut paremat kätt, avab ja suleb tõeliselt ukse ta väljalaskmiseks. Pikkade sammudega siis kirjutuslaua juurde tagasi rutates kirjutab ta sinise pliiatsiga sedeli: „Mõtelda – B. peale!“, paneb sedeli sahtlisse kõige peale ja kõlistab oma virgatsi Kuhlmanni. On söögiaeg, härra major on kõvasti töötanud ja maiustustest hoolimata näljane.

Kolmas peatükk

OSTUHIND

Pimedateks nimetatakse neid mürske, mis tootmisvigade tõttu või juhuslikult on jäänud lõhkemata. Siis lamavad nad suurte lihavõttemunadena maas ja ootavad õnnelikku leidjat, ühes kohas vähem, teises rohkem. Teatud aegadel leitakse neid palju, vahel aga mitte midagi. Seepärast peavad salgad hajusalt laiali hargnema, esiteks mürsu avastama, selle meelde jätma või ära märkima, siis asjatundja üksikute mürskude juurde viima, kindlaks tegema, kas seda võib puudutada; nii tekib üksikuist leidudest hunnikuid ja hunnikuist kuhje raudtee lähedal, need viiakse proovipunkti, neil katsutakse südamed ja neerud läbi, siis täidetakse pikapeale, hoopis pikkamisi, vagun, siis teine ja kolmas, ja

siis juba tasub transport enese ära. Esimese sõja-aasta kerge-meelseil aegadel oli lõhkemata mürskude otsimine suurtükiväelaste ja labidameeste eraettevõtte. Vaskvõrudest, mis tihti olid äärmiselt kaalukad, valmistasid nad mitmesuguseid mälestusesemeid; elav kaubandus tasus nende puna-kuldsete käevõrude vallandamisega seotud hädaohu. Kuid siis, nagu see ikka käib, tõrjus riigimonopol eraalgatuse kõrvale...

Seersant Barkoppi labidamehed hajusid üle kiltmaa, mis oma kraatrite ja lehtritega palju leiuvõimalusi pakub. Prantslane muidugi näeb seda tegevust ja õnnistab mõnikord tööd šrapnellidega ning vahel mürskudega. Alles paari päeva eest leidsid Barkoppi mehed siit Aacheni jalaväelase Franz Reiteri irevil hammastega laiba rahulikult selili lamamas, taskus ainult tema nimega piltpostkaart, saapaid loomulikult enam ei olnud. Mõtlikkudena peatusid Lebehde, Pahl ja Bertin – kõik nad kuulusid sellesse meeskonda – Reiteri juures, kuni Karl Lebehde meestele ette pani edasi minna, melanhoolset sõnades: „Kuhu me ka satume, on seal ikka keegi varem olnud. Sul ei ole õnne, Wilhelm.“ See oli öeldud Wilhelm Pahlil jalanõude puhul, mis täiesti kõlbmatuks olid muutunud. Ta saapad olid juba nädalaid kompaniikingsepa juures Etrayes, kus neid ei parandatud, sest saabaste omanik asus Barkoppi meeskonnaga niinimetatud Ida-Vilosnes'i jaama ühes barakis ega saanud järelikult teda kiirustama tulla. Selle aja kestel, juba kümne päeva eest, olid ta nõorsaapad läbi kulunud: kivikõva, praguline ja teravate konarustega savi oli naelutamata talla lõplikult läbi kulutanud, vasaku jala päka ja parema jala suure varba all oli Pahlil ainult pinsol. Nälginud ja enesesse tõmbunud, nagu ta praegu oli, ei paistnud ta sellest muret tundvat. Kuid välimus on petlik.

Seersant Barkoppi kogu meeskond on üldse kohutavas olukorras. Meeste aluspesu on pesupulbrist pude, seda tuleb alatasa lappida, laguneb koost ega soojenda. Nende kuued on savi-pruuni värvuse omandanud, püksid okastraatides ronimise tõttu paljudest kohtadest katki kärisenud, igat karva villase lõnga ja niidiga parandatud. Nad ei kaitse ennast enam suurt täide eest, keda neil niikuinii juba on, ega küsi, mida homme päev neile toob, sest mida ta neile võib tuua? Enam ei loeta, ei mängita malet, ei ole enam tujutõstvat suupilli ega lõõtspilli kuulda – ei õhtul ega pühapäeval. Kui pimedus töö on lõpetanud, ronitakse barakki kokku ja taotakse kaarte, tülitsetakse omavahel või seotakse mingi soe riidetükk ümber pea ning minnakse kerjama. Pataljoni toiduaineid sõelub kõigepealt staap, siis kompanii staap ja nende soosikud, siis kompaniide eneste köögid, ja mis siis üle

jääb, see rändab väliteenistuse meeskondadele. On selge, et mehed peavad söönuks saamiseks kerjamas käima. Tugevamad neist on õhtud otsa ümbruse rohumaadel. Nad koguvad teateid, kuid ei ütle edasi, kus mõne patarei, varus asuva jalaväekompanii, raudteesalga (need elavad kõige paremini), voorikolonne või, kui õnne on, laatsareti väliköök asub. Laatsaret on loomulikult õnneallikas ja paradiisioaas, ja kes põlgaks kulbitäit loomalihatükkidega tanguputru, mis seltsimehelikult katelokki langeb? Inimestetundjal, nagu Karl Lebehde, on varsti hulk teadmisi köögiallohviteride ja nende abide iseloomust, kõigi ümberringi asuvate väeosade köögitegelinskitest. Nad teavad, kus nad võivad lihtsalt sööki saavate meeste saba lõppu asuda, vaikselt oma katelokki käes hoides, kus tagasihoidliku palve esitada, kus heategevuse ergutamiseks mõned naljad vajalikud on või kus söönuks saamiseks sigareti välja peab võtma. Sigarette vahetusrahaks annab kaasvõitleja Bertin, kes selle eest toidust osa saab. Wilhelm Pahl saab muidu ja igal juhul oma osa, selle peab ta kõrtsmik Lebehde silma all ja tema ergutavate sõnade saatel ära sööma, olgugi ilma rõõmuta, – üks raske otsus teeb teda murelikuks. Ükski neist meestest ei ole muretu: kõiki vaevab teadmine, et sõda, mida Saksa nälg ei mõjuta, ei jõua iial lõpule. Kõik tunnevad nüüd halastamatu käe haaret, ja õnnelik on ainult kompaniitola Naumann II. Jah, selle väikese, alati itsitava, hiiglasuurte käte ja jalgadega, võimsate kõrvadega ning vesisiniste silmadega naljatilga saatis kompanii samuti Barkoppi meeskonda, tõenäoliselt ta meeletteravuse pärast ja osavuse tõttu lõhkeainete käsitlemisel... Noh, seersant Barkopp patsutas sõbralikule tolale, ühe Steglitzi kaubamaja pakkijale ning majatöölisele, õlale, laskis veiervärgiülem Knappet teda fotografeerida, mürsk käes ja suu kõrvuni naerul, ning usaldas talle siis alatiseks ruumide koristamise: „Tee luuaga kasulikku tööd, poja!“ Ja Naumann II oma kängunud näarmete ning vankumatu truudusega ülemusele seersant Barkoppi näol, samuti kogu meeskonnale, keda elu oli kohelnud vähem võõrasemalikult kui teda, tegi seda ustavalt ning mehe eest.

Sadamakõrtsmik Barkopp osutub ülimalt kasutatavaks meeskonnajuhiks. Veiervärgiülem Knappelt õppis ta üsna kiiresti kõik tunnused, mis kardetavat mürsku kahjutust eraldavad: ilmsed põlemisjäljed sütikus, mürsu kallakil või ristloodis asend. Ta nobedad silmad näevad kõike, ja kindla käega on ta käputäie osavate tööliste võimed niisama kõrgele arendanud. „Parem mürsk maha jätta kui liigne üles võtta,“ on tema juhtlause. Eriti ohtlikud mürsud piiratakse väikeste taradega – roostetanud okastraati ja oksi on igal pool maas –, kui vaja, uputatakse veega täidetud

lehtritesse, kus need koletised hävinevadki. Nii ei ole seniajani ühtki õnnetust juhtunud. Eriline kirm on Emil Barkoppil hävitatud või taganenud patareide mahajäetud laskemoonavirnade vastu. Kuristik, varjatud kohtades, on niisuguse leiuga mõnikord õnne: on ju saksa rahva vara igal pool lahingute piirkonnas laiali, ilma et keegi mahajäetud varandustest küsiks, – järglased peavad ka mingit tegevust leidma. Emil Barkopp on palju näinud: kuna ta kompaniiülem silmis armu pole leidnud, saadab too teda igale poole; ta on oma silmaga näinud, kuidas kuskil sellel maa-alal esimeste sadude järel suurtükiväelased hulga mürske porisse paigutasid, et maapind kannaks, selle peale mürsukorvid ja veel ühe korra mürske asetasi, mis neid hästi kaitses ja mille peal nad siis söid, jõid ja magasid. Niisugused varaaugud peab üles otsima. Ta saadab oma luurajaid igale poole. Kus see kõik toimub? Seda ei tea keegi peale tema enese ja veiervärgiülem Knappe, kõhna, mõtliku, kitschabemega mehe. Kellelgi ei ole kaarte, keegi ei tunne täpselt rindekääre ega ilmakaari. Labidamehed märkavad ainult, et nad on otse Maasi kaldal ja et nad varsti ühelt kaldalt teisele lähevad. Väeosa 1./X/20 peahulk on paigutatud kuristikusse Etraye küla juures, kuhu pargijuhatus lõpuks oma laskemoonalaagri asutas. Üksikmeeskonnad aga ulatuvad praegu põiki üle kogu idakaldal oleva sektori, ja Barkoppi meeskond on kõige läänepoolsem. Vilosnes'il ja Sivry'l on omavahel ühendus silla kaudu, kuid see on ka kõik. Kui prantslased vahel tulistavad, siis ühte viisi paremalt kui ka vasaku kalda kõrgendikelt, kus vaenlased teineteist suvest peale liikumatult valvavad.

Üle kiltmaa langeb ookerkollane valgus. Bertin on oma otsimistel hulkudes liiga kaugele sattunud, varsti hakkab hämarduma. Ta ruttab ettepoole, tõttab siia-sinna, satub ühele tee, kõnnib nüüd pikkamisi, hinge tagasi tõmmates. Kuid seda teed tunneb ka prantslaste patarei endisel Saksa positsioonil, ja enne pimedaksminekut läkitab ta nagu naljaks Bertini lähedale paar mürsku. Surmkülmas õhus kõlab hoiatav pauk. Lõhkemise ajal lamab Bertin juba kõvasti vastu maad liibununa, lame kui lutikas. Kuid sel ajal, kui killud suurte põrnikate tumeda sumnaga temast üle lendavad, peab ta endaga rasket võitlust. Misjaoks see rumal varjulepugemine? Kas ei tuleks lõpuks saatusele käsi ulatada, viigu see teda kuhu tahes, tagumik üles upitada, et ta ühe teraskillu endale kereesse saaks? Tihti on ta mõelnud, kas ta ei peaks oma jala laskma ettejuhtuval platvormil puruks litsuda, kuid ta ei suuda otsustada. Kui see nii veel paar kuudki edasi kestab, ei saa milleski kindel olla. Ikka veel surub ta ennast kõvasti maa külge, elust kramplikult kinni hoides. Siis on õhtupalve möödas; ta lööb

endal tolmu riietelt, tõmbab mütsi kõvasti peakaitsele ja ruttab minema – sööma ja sooja. On raske salata, olgugi et ta ise veel ei märka: kogu oma käitumises on ta kõige rohkem Ignaz Naumanni, vaese tobu sarnane.

Üle tolmava välja puhub jääkülmal kirdetuul põhjajääliustikelt ning idamandreilt. See hõõrub vastu iga nukka, löikab igasse kanti, vingub ja vihiseb tüvetüügaste vahel, ulub, tuhiseb kaugele. Tuhkjaspruuni maa ja niisamasuguse tuhkjashalli taeva vahel valitseb ainult see tagaetu, piinatu, kes surmahimurusega oma õhulist keha okastraatide roostetanud okastes katki kisub. Kümme tuhat kilomeetrit traataeda tormise kanali ja Šveitsi tinaraskete kivimüüride vahel võimaldavad tal ennast traattõkete okastega peksta, ja seda ta teebki. Ta torgib ennast laiguliste konservikarpide nugateravate äärtega, oigab, kuid peatuda ta ei saa, tal on suur rutt lääneookeani soojemale pinnale tormata, aga ta kisub iga läppunud riideräbalat, ajab pabereid taga, kuni need mürsuaukude põhja varjule poevad, ja kiusab rotte, kes rahutult oma aukudest välja piiludes nälgivad, sest korraga on kogu maailm kiviks tardunud ja tuul määratseb üle lagendike, peatub kuristikuteedel, suurejooneliselt nagu pärija, kes oma viimast raha tuulde pillub, teades, et toredusel on varsti lõpp käes.

Kaks labidameest on tuule eest varju otsinud ja selle väga suure ning sügava mürsuangu põhjas leidnudki. Enda arvates istuvad nad paksyl jääkihil, kuid nad eksivad. Nad istuvad pigemini jääkoonuse põhjal, mille tipp on suundunud maakera keskpunkti poole ja milles kägardunult nagu laps emaihus magab saksa sõdur iäätununa, päris surnuna sula ja suve oodates. Siis ta nimelt avastatakse, visatakse talle mulda peale – kõigele, mis luude ja mündiräbalate näol veel alles on, ja tema kohale-kerkib puurist pealkirjaga: „Siin puhkab üks vahva saksa sõdur“, kui temaga nii palju vaeva nähakse, sest siis on juba esimesed tankiväed horisondil, esimesed Ameerika lennuväeosad hõlbustavad prantslaste tööd ja üldse on siis läänerindel kibedad päevad. Kõigest sellest ei tea need kaks sõdurit, kes, jalad laiali, oma riiete soojust usaldavad, mitte kui midagi. Ühel neist, Karl Lebehdel, on palju vanu ajalehti kaasas, millega ta sõpragi on varustanud. Iga kerjus teab, et ajalehepaber annab kõva külma ja jäise istme vastu kaitset, tänu õhukestele õhukihtidele lehtede vahel. Ja kerjustena mõlemad mehed näivadki, nagu nad on, – tolmused, pesemata, ähmased näod tumehalli peakaitse all, ninad sinised ja silmad punased.

Wilhelm Pahl ja Karl Lebehde kõnelevad omavahel tagasihoidud häälega – mitte just sosistades, kuid ometi nii, et lähedal hää-

ligi kuulda ei oleks. Midagi põnevat on nende näoilmes, varjatud rutt ja hirm annavad tunnistust erandlikust olukorrast. Karl Lebehde hoiab käes teravat roostetanud riista – naela, mis pärast uut teritamist mõne aja niiskuses on olnud, sest ka terav ots on punase roostega kaetud.

„Tead, Karl,“ oigab Pahl, „kui mul selle asja ees nii koledat hirmu ei oleks! Esiteks valu, ja valu ma ei kannata. Siis laatsaret, ja kui mind lõigatakse, siis nad ju kloroformi ei anna. Siis alles on valu. Ja siis: kes teab kuidas sa varbata käia või ladumiskasti juures seista saad.“ – „Poiss,“ vastab Karl Lebehde, „kes head tahab, peab ka vaeva nägema. Nii on juba kord selles kenas maailmas. Tule siia, poisu, anna jalg siia, las onu kõditab veidi.“ – „Karju jah veel valjemini, et Barkopp või Knappe vaatama tuleksid, kuidas sa mind opereerid.“ Karl Lebehde teab, et ei Barkoppi, Knappet ega kedagi muud läheduses ei ole. Et aga kehavigastus, mille ta sõbra soovil selle kallal ette tahab võtta, kodanliku sõjaväe kriminaalseadustiku järgi verejanulise tigidusega jälitav on, kuna see on ainus vahend klassiriigi karistusest pääsemiseks, tõuseb ta kikkivarvule, klammerdub kallakusse mullavalli, pöörab näo vastutuult ja piilub ringi. On kell pool kümme hommikul, ühtki inimhinge pole näha, kes äkitselt väljapugevat pead või tedretähist kätt võiks märgata. Rahustatult libiseb ta jälle alla: „Ja mis pärast pean mina sinu trikke kaasa tegema? Tahad ainult aega võita, vanapoiss?“ – „Jah. See on päris tõsi. Mul on säärane hirm nahas. Taevas teab kuidas see lõpeb.“ Karl Lebehde hääle omandab rahustava kõla, nagu rahustaks ema poega hambaarsti juurde viies: „Kuule, Wilhelm, minupoolest võid sa ju selle asja jätta. Ma kahtlen väga sinu lootustes ja kõiges, mida sa pikkadel õhtutel nii ette maalid ja lubad. Saksa töölised on sinu jaoks liiga mõistmatud – kui mõistmatud nad on, seda märkab ainult see, kes leti taga üles on kasvanud ja kuulnud, kuidas nad aastate kaupa sama lori on ajanud, pea ikka ühte ja sedasama pahna täis.“ – „Ometi mitte Berliini töolistel, Karl?“ – „Siiski, siiski, Wilhelm. Meie seltsimehed on tublid, ja hamburglased on tublid – ega ma nendest meestest ei räägi. Ja nüüd on nad omadega vist küll niikaugel, kuna neil on kõht nälga täis ja nad kuulavad sind ja veel paari meest, kes seal töötavad, lähevad oma töökodadest välja, jätavad töö sinnapaika ja nõuavad rahu. Ja mis siis juhtub? Teid ei panda isegi seina äärde. Tuhhat saadetakse rindele, kaheksakümmend või üheksakümmend pistetakse pokri, teistel suurendatakse toidunorme ja meelitatakse neid natukene pekiga – see kuulub raske töö tegijaile marjaks ära, ja ongi lõpp.“ – „Ja sa arvad, et Berliini tööline ei ole sel-

lest aru saanud ja teeb endale häbi venelaste ees, kes praegu, kui ajalehed ei valeta, oma tühist duumat ergutavad massilise streikimise ja näljamässudega leivakaupluste ees?" – „Jah. Arvan küll.“ (Karl Lebehde tahab Pahl tähelepanu kõrvale juhtida sõnaohtrusega.) „Venemaa seltsimeestest tean mina niisama vähe kui sinagi. Selles aga, mida mina tean, kulla Wilhelm, kui „Vorwärts“ meile ainult puru silma ei puista, on vaks vahet. Näiteks seda, et Venemaal on surve ikka suurem olnud kui meil ja ka nälg suurem, ja Siber on ikka käepärast olnud ja kodanlus tsarismiga rahulolematu, ka maailma arvamine on tema vastu olnud. Ja toredad kaotused Jaapanile 1905. aastal! Ja terav treening klassivõitluseks ning selge vahetegemine: siin oleme meie, seal teie, ja silda meie vahel ei ole. Kuid meil läks kõik teisiti, ja see natuke sotsialistide jälitamist Bismarcki ajal on ammu unustatud, ja töölisliikumine ei tea kõigi nende võitude ja tulevikuriigi-unistuste pärast juba ammu, et pühapäevane proletaarlane on ikkagi pisut vähem kui argipäevane kodanlane. Ja kui ametnikud-kõvakraed must-valge-punasel kroonutoonil kõnelesid, ei andnud see proletaarlasesüdamele rahu, ja August Bebel oli see, kes läks ägedaks ja ütles, et isamaal on ikkagi mingi väärtus, ja et tema võtab kohe püssi õlale ja läheb Venemaa vastu, ja haritlased naersid. Aga miks nad naersid? Bebel kõneles ju tõtt. Ja see oli rahuajal, siis oli sõjaväge vähem ja see oli tagasihoidlik, ja parteikassa oli riigis kõige suurem rahakott. See on vahe, saad aru. Eimiskist ei tule midagi.“

Wilhelm Pahl kuulab tähelepanelikult, jalad ette sirutatud, rõõmus asja edasilükkamise pärast. Ta vasaku kinga tallas on päka all suur auk, paremas tallas aga auk suure varba all. Karl Lebehde sihib neid auke kavala ilmega, teadlik, et sõbra tähelepanu on mujal. Vargsi võtab ta roostetanud naela, millele tä täna hommikul leedripuuoksast varre tegi. „Eimiskist ei tule midagi,“ kordab Pahl uuesti, „sellepärast peab keegi algust tegema ja kodustele seltsimeestele appi tulema. Ja Venemaa signaali järgi olen ma aru saanud, et aeg on käes, ja palusin sind seda teha. See mõte paistis mulle üsna lihtne. Aga kui ma esimest korda katsusin roostetanud okastraadi otsa astuda, märkasid kohe, et esimene samm ongi kõige raskem. Aga kui raske, sellest polnud ma mõelnud. Naera mind, Karl, aga nüüd näib mulle jälle, et üksi läheb see paremini. See on nagu habemeajamine: kui teine sisse lõikab, siis on valusam.“ Karl Lebehde naeratas: „Kena küll, tee siis rahuga isel!“

Pea kuklas, istub Wilhelm Pahl seljaga vastu mürsuaugu kalalakut seinale nõjatudes, näol kannatuseilme, mis ta kaaslastes kaas-

tunnet äratav. „Oleme liiga nõrgaks jäänud,“ lausub ta. „Pole rasva naha all, ja külm on, meel kogu päeva tõnts, ja öösel ei lase täid magada, pole sooja vett, et saaks pesu pesta – kurat võtaks seda, Karl!“ Ta suleb silmad. „Kui sina välikööride juures jahti ei peaks, poleks mul juba ammu enam kontides jõudu hommikul tõusmiseks. Aa!“ kisendab ta äkitselt silmi pärani ajades, „mis sa teed!“ Karl Lebehde näitab naasklit Pahl kingas. „Kõik on juba möödas,“ ütleb ta õrnalt. „See on sul tubli sentimeeter naha all, poja. Nüüd ära liiguta ennast minutit viis. Ülejäänud on jumala teha, kes on loonud vereringlemise.“ Pahl läheb tagantjärele kahvatuks, värin käib tal üle keha. „Hea, et see möödas on,“ ütleb ta, „seda tegid sa hästi, mul on nüüd süda natuke paha. Kuid nii see peabki olema. See oli õieti mõeldud, ja sellepärast... Need, kelle meelest see kerge on, ei oska ette kujutada, kui valus see on. Ja seejuures oli see pisiasi. Meie asi, proletaarlaste oma, väärrib hoopis suuremaid ohvreid!“ – „Nüüd saad jälle jumet näkku, Wilhelm. Vaim on valmis, aga liha on nõder,“ naljatab Lebehde. „Ja täna õhtul teatad Barkoppile, et astusid okastraadi otsa...“ – „Nõudsin temalt paari päeva eest kolmandat või neljandat korda uusi kingi või saapaid, aga see ajas hambad irevile: uued saapad!“ – „Ja kui sa homme käia ei saa, teed kodust tööd ja pühid Naumann II-ga kogu vana sõnniku täitanud barakist välja.“ – „Ma saan aga ennast jalule ajada. Valu on peaaegu juba möödas. Kas sellest aga peaks jätkuma?“ – „Ära sellepärast enam muretse. Kahe-kolme päevaga läheb see mädanema, nii et sa rohkem ei võigi nõuda. Ja kui arst sulle ette heidab, miks sa ennast varem ei palunud haigeks tunnistada, siis peab Barkopp talle selgeks tegema, et meie meeskonnal pole ei isa ega ema ja et meile ei ole ka sanitari kaasa antud. Mis ka selge tõsi on. Peale selle ei tunta loomulikult valu, kui varbad alati külmetanud on.“ Ja siis tõmbab ta naela jälle välja, vaatab seda, viskab leedripuuoksast varre ära ja sõtkub naela kingakontsaga jääprakku. „Ainult ära meid ära anna, kulla mees,“ pomiseb ta seejuures.

Wilhelm Pahl on oma loomuliku jume tagasi saanud, esialgu veel halli, kuid mitte enam päris veretu nagu varem. Ta teeb katsed ettevaatlikult tõusta: see õnnestub. Ta lonkab natuke, osalt häda ja osalt seersandi ning hiljem vajaliku arsti pärast. Mehed ronivad august välja, lõdisedes tuulest, ja lähevad jälle edasi mürske otsima. – „Ja sa tahaksid tõepoolest kõige meelsamini Bertini Saksamaale kaasa võtta?“

Pahl noogutab. Ta on sunnitud hambaid kõvasti kokku pigistama: jalg valutab piinavalt. „Kas sa ei näe, kuidas ta iga päe-

vaga ikka rohkem otsa jääb? Ta ei pea kaua vastu. Ja kui ta kord unest äratada, süüa ma oma vanad kingatallad ära, kui temast kuradi head seltsimeest ei saa.“ – „Kannata veel, Wilhelm, ja sa ei pruugigi taldu süüa – ei praetult ega leotatult, vaid sa võid uhkesti elada. Dannevoux' välilaatsaretis, kus mina olen alaline külaline köögiuksest, on neil priima kirurg. Ja kui ma köögi allohvitserile kõrva sosistan, et sa mu sõber oled, siis juba näed, kuidas ta sind nuumab.“

Lõikavast külmast hoolimata läheb neil pea kohalt üle lennuk ida poole. Üle lennukiääre vaatab läbi kuiva hommikuvalguse noor prantsuse allohvitser maastikku, fotoaparaat laskevalmis käes. Tal ei jää tähele panemata ka kaks sammuvat sipelgat surnud lagendikul; need võiks ju jahipüssigagi maha lasta. Kuid tema ülesandeks on täna Ida-Vilosnes'i jaama pildistada, sest seda kasutatakse jälle laskemoona transportimiseks. See on loomulikult vaid osa ta ülesandest, mis teda edasi vaenlase tagalasse viib. Maasi kääruvad, kiltmaa kallakud ja orud on fotograafide ning hiljem pommitajale tänuväärseks sihiks, sest viimane teeb niisugustest lendudest otsekui kokkuvõtte. Noor maalija Jean François Rouard ei ole sugugi verejanulise iseloomuga. Palju meelsamini istuks ta praegu hästikõetud ateljees Montparnasse'il või Montmartre'il ning võtaks osa prantsuse maalikunsti edasiarendamisest, millele Picasso ja Bracque uue tee on rajanud. Aga kui ta kord juba sõdur on, siis tahab ta neist viljatuist sõja-aastaist kõik võtta, mis võtta annab. Kord tahab ta ka pommihooba liigutada, näha ja kuulda vaguneid õhku lendamas. All on ta tänane objekt, ta viseerib terase silmaga, klõbisedes langevad plaadid küllaldaselt valgustatult kassetti tagasi. Üsna koomiline tuleb pilt Dannevoux' katuste reast samas lähedal olevate pisikeste vagunitõega raudtee ääres. See on tingitud lennuki fotoaparaadi perspektiivist, mis seob uusi, proovimata seadusi kartograafia suurte võimalustega. Maalikunst ei saa sellest küll midagi, seda ta juba teab; kuid sõjaliselt, lennuasjanduses, moodustab kolmnurk Sivry-Vilosnes-Dannevoux Maasi jõekaare ja sildadega kõva pähkli. Lendur, kes ülesande saab seda laskemoonarongi öösel pommitada, peab väga tähelepanelik olema.

Neljas peatükk

TALVINE KÄIK

Inimese vastupanujõud on piiratud. See kestab sagedasti kaua, kuni inimene ise selle kahanemist märkab; enamasti märkavad seda enne teised. On tüüpe, kellele lapsepõlvest on alles jäänud teatud kannatusevaprust, – need suudavad talumismärtrite ja kangelaastena mõnikord maailma ehmatada. Kui kannatus aga katkeb, siis katkeb see hoopis üllatavalt, tänu kõikide vaimsete ja hingeliste võimete vaevalt märgatavale kahanemisele.

Vilosnes'ist Sivry'sse viival teel sammub mees. Veebruari lõpu õrnkuldne keskpäevavalgus annab talle hea tuju. Ta muheleb endamisi ja vilistab võidu varblaste, talvikute ja tihastega. Ta on ülesande täitmisel, enesestmõistetavalt ei jaluta ta omapead ringi; selleks oleks ilm liiga külm, sest pakase halastamatu võim püsib. Heatujuulise mehe ülesanne selgub asjadest ta paremas käes: prantsuse munakujuline granaat ja piklik, üsna pikk seenekujuline messingist mürsusütik. „Viige see härra Knappele,“ oli hülgevurrudega seersant Barkopp Bertinile öelnud, „las ta nuusutab seda natuke. Hoidke granaati täpselt nii, nagu ma selle teile annan, te teate ju.“ Bertin teab, et need sütikud on alatud värgid; asja ees, teist taga plahvatavad nad asendi muutumisel, kui nõel sees ette- või tahapoole langeb, tundlikkuseastme järgi, mille see kuradi riist laskmise või viske tõttu on saanud. Bertin hoiabki neid mõlemaid surmariistu esialgu vapralt paremas käes. Külm näpistab liikumata sõrmi, siin ei aita kindad ega miski. Pikapeale läheb see Bertinile raskeks; pealegi tahaks ta kätega vehkida või pähetulnud mõtte üles kirjutada, mis nii õrnsinise taeva all tulemata ei tavatse jääda, eriti värsiridu siis aina lendab õhus. Pikemalt mõtlemata paneb ta lõhkeaparaadid püksitaskutesse. Ühe paremasse, teise vasakusse, hoolitsedes, et nende asend muutumata jääks. Kui nad aga välja libisevad ja kukuvad? ... Maantee piki Maasi kallast on kõvaks külmanud ja jäätunud, plahvatus on siis kindel; peale selle tuleb Sivry' juures üle jõe minna, mööda pikka puusilda, ujusilda, pontoonidele asetatud silda, mis peaks olema üsna libe. Aga kellele see peavalu teeb? Bertin tahab käsi soojendada, tal on vabadusetunne, ta ei taha ennast häirida lasta. Vahemaal seersant Barkoppi ja veiervärgiülem Knappe vahel tahab ta käituda eraisikuna. Üksindaolemine on õilis asi, jalutamine ja unistamine põhiliselt kõik, mida inimene vajab.

Mõtted jooksevad risti-rästi. Tee saadab Maasi, idüllilist jõge, mida palistavad metsatukad ja põõsastikud ja mis on kõvasti

jääs. Heledalt ja metalliselt lajatab teiselt kaldalt mõnikord suur-
tükipauk või mürsulangemine, mõlemad üsna kaugel. Vasakut
kallast märgitakse sõnadega „kõrgendik 304“ või „Surnud Mees“;
seal ülal luuravad teineteist prantslased ja sakslased ning pillu-
vad vastastikku käsigranaate. Seevastu saadi alles hiljuti teade, et
prantslased tulistavad hoolega Romagne'i, mille jaam neid häirib.
Ükskõik, Romagne suitseb kuskil tagapool. Seal saab midagi osta,
kunstrasva või šokolaadi. Meie, ligi kolmkümmend meest, näl-
gime nagu kogu armee. Kui välisuurtükkide eelikud Etrayesse
sõites kuskil tuld saavad ja surnud hobuseid maha jääb, söösta-
vad kõigist urgastest jalaväelased ja pioneerid, suurtükiväelased
ja labidamehed soojade hobusekorjaste kallale ning nüsivad tasku-
nugadega kasina liha kontidelt, viivad selle võidurõõmuga ämb-
rites ning katelokkides väikeste raudahjude juurde, ja siis algab
suur keetmise podin-padin. See pole veel midagi, võrreldes nii-
suguse looga, nagu ta nägi ühes kompaniis siinpool Etraye'd, kus
suure baraki kogu koosseis kasutab kenasti halvema ja keelatud
päritoluga praetud liha: seal all, poolteist kilomeetrit positsioonist,
on nülgimisasutus, kust päevad otsa hirmsat haisu tuleb. Kaua
maas lamanud, paisunud kõhtudega hobuselaibad põletatakse siin
väetiseks, töödeldakse liimiks, määreteks ja nahaks; nende liha
ei ole lubatud süüa. Aga näe, seda süüakse, sest esiteks hoiab
sõbralik pakane selle värske, teiseks peavad labidamehed liha-
mürgitust koos sellega kaasaskäivate valudega haiglas mugava-
maks kui seda elu siin. Nälja tõttu on ka igasugused sõprusside-
med ammu katkenud: kes veel toidupaki saab, teeb hästi, kui ta
selle kiiresti ära sööb, muidu ei leia ta seda pärast tööd enam
oma seljakotist või voodist, kuhu ta selle on peitnud. Jah, niisu-
gune on nüüd elu, tuleb vastu pidada. See ei kesta ju nüüd enam
kaua. Vähepeal on ime sündinud: kõigi teadete järgi ei ole Vene-
maal enam kriis, vaid juba otse kokkuvarisemine. Saksa Jüüa-
saamistel aga on oma mõju olnud – rahvas ei taha enam sõdida,
ta esitab demokraatlikke nõudeid, ja see on lõpu algus. Mustade
prillidega Halezinsky, targutaja Lebehde ja arg kogelega Pahl
ning nendetaolised arvavad küll, et prantslaste, inglaste ja jaa-
panlaste sõjaväeesindused Venemaal on nüüd alles oma sõidu-
vees ja alles panevad sõja käima. Kuid nii rumalad need vene-
lased ei ole, nad oskavad oma liitlastest lahti saada ja viskavad
püssid maha. Jah, lihavõtteks oleme kõik kodus, ja kui mitte
lihavõtteks, siis nelipühiks. Seepärast muhelebki sõdur Bertin
endamisi, konarlikuks külmanud maanteeporil komistades.

Seal ongi Bertini ees Maas, ja tal on kiusatus üle jää minna
ning teed lühendada, sillani minemata. Saapanaetel peaks tore

olema liugu lasta. „Jajah,“ mõtleb ta, „kus on noor Goethe, kus
ta sõber Klopstock?“ Kui ta paneks uisud alla ja laseks vaimus-
tusega ning vabalt jääd mööda luhtade ja leppade vahelt, uisu-
tamist ülistavaid värse skandeerides! Kus prantslased alles imes-
taksid, kui keegi jääl suuri ringe tehes ülemealikult Verduni poole
uisutaks! Küllap nad oleksid seevõrra rüütellikud, et lubaksid
teda takistamata hollandi uisutamist jätkata. Ometi läheb ta
mööda kallast vahvalt puusillani ja siis käsipuid mööda teise
ülemuse valdkonda, hoopis uude tsooni. Käies pillub ta oksa-
tükke jääle, tasa kostab nende langemise kaja. Teise kalda ääres
on jäässe neljakandiline auk raiutud, seal on vesi must, vaikne
ja jääne.

Veiervärgiülem Knappe asub Steinbergi pargi laialisaatmisest
peale siin ühes barakis, pöösaid ja puid täis kasvanud kuristi-
kus – tema valitsuse all on välisuurtükkide varustus. Ta teeb
suured silmad, kui Bertin talle muretult oma plahvatavad riistad
proovimiseks ulatab, ning küsib vargsi, kas Bertin on kurat ise;
seejärel viib ta kardetavad asjad oma uurimistelki, mis asub
mürskudest kaugemal, ja käsib Bertinit kuskil pool tundi aega
viita. Bertin igatseb sooja ruumi ning kuuma kohvi; seda ta
mõnelt suurtükiväelaselt, Knappe abilistelt, juba saab. Väike
Knappe on ikka olnud kõhnukene, aga nii lohkus palgeid pole tal
veel olnud; ta kitsehabe on tublisti kasvanud. „Ka siin nälgi-
takse,“ mõtleb Bertin lahkudes, „vaata neile ainult otsa!“ Kuid
härra Knappe jääb teistel põhjustel lahjaks – isamaa-armastusest
ja meeleheitest. Ta on suurepärase konstruktor, ajakirja piltide
järgi joonistas ta uue tanki, mida liitlased nüüd hakkasid tarvi-
tama, – rataste asemel roomikud, mis igas maastikus edasi pää-
sevad; ta saatis oma kavandid ülemjuhatusale ja sai sellelt ooberst
Steini kaudu kaastundlikult pilkava vastuse: niisugused mängu-
asjad jäetagu parem vaenlaste hooleks. Niisugustesse raudsetesse
prügikastidesse võivad peitu pugeda ja oma puusärgidki kaasa
võtta vaenlased, kuid saksa jalaväelasel pole säärast kraami vaja,
ja veiervärgiülem täitku oma kohust ning jätku kõik muu ülem-
juhatus hooleks. See härra Knappet piinabki, tollest ajast peale
magab ta halvasti, on isu kaotanud ega saa enam malet män-
gida – millega see kord küll lõpeb?

Poole tunni pärast ilmub Bertin soojasaanult Knappe ette.
Käsigranaat on kadunud, kuid sütiku saab Bertin Knappe sõrme-
otste vahelt. „Nii,“ ütleb too lihtsalt, „visake see sillalt vette.
Vaadake ainult, et see otsa ümber ei pööra, – muidu olete oma
viimse kohvi joonud.“

Väikese kitsesabeme karmist toonist ja tõsistest silmadest üsna

kainestatuna teeb Bertin minekut. Sillal täidab ta ülesande, ja kui põrguvärk on veega kaetud, keerlevad ta mõtted jälle kuskil mujal ringi. Suurtükiväelased, kes kohti ju hästi tunnevad, olid talle vestluses muu seas midagi maininud, mille tähtsusest neil endil kellelgi aimu polnud, – et ah see veel võrdlemisi purustamata küla Ida-Vilosnes'i kõrgendikul, kuidas selle nimi'nd oligi? See on Dannevoux, ja ta äärmised, Maasi kaldalt veel nähtavad barakid raudtee ääres kõrgendikul, kus Barkoppi meeskond oma vaguneid tühjendab ja laadib, moodustavad Dannevoux' suure välilaatsareti. Nende vahetus naabruses elab Eberhard Kroysing. Tuleb sinna minna teda vaatama, ta kätt suruma, tuleb selgusele jõuda, mis temast detsembrilahingu teadmatusest peale veel alles on jäänud. Kuna Pahl, paistetanud jalas veremürgitus, kolme päeva eest sinna viidi, on ta heaks ettekäändeks ning päästab ülemuse küsitlustest; temaga suhtlemist on kerge ühendada teenistuskohustustega, millele Eberhard Kroysing suurt tähelepanu pöörab. Üks hea päev, hea jalutuskäik, teretulnud käsigranaat, kaunis kohvijoomine.

KAHEKSAS RAAMAT

VIIMASEL HETKEL

Esimene peatükk

ÕNDSATE SAAR

Verduni lahing oli läbi ja kaotatud, kuid keegi ei kõnelnud sellest. Kõigis Saksa teadetes oli faktides parandusi tehtud, leiu-
tatud „kurnamissõja“ mõiste, tegelikkus teiseks luuletatud ja
suured lapsed valmis muinasjuttu uskuma. Nende toorainete ja
lahjendatud, aseainetega segatud elutarvete tagavarade kasuta-
mise aega oli venitatud äärmuseni. Aga see, millest teiseks sõja-
talveks oli jätkunud veel täpselt, puudus juba kolmandal. Liiga
vähe võid, liiga vähe liha, hoopis vähe leiba, olgugi et seda
kliide ja kartulitega „täiendati“; napilt kaunvilju ja värsket aed-
vilja, puudus pekk, mune oli harva, ja ükski välismaa ei andnud
enam nuudleid, hirssi, kaerahelbeid ega mannat. Nahk oli lõppe-
mas, samuti lõuend ja kalev; riidet anti ainult veel kaartidega ja
nendeski hilpudes oli kurb osa etendada aseainetel. Kui puuvili
ja suhkur marmelaadivabrikuis puudusid, ergutasid müüri-
lehed lapsi õlitootmiseks puuviljatuumi korjama: samaks otstarbeks
kasvatati päevalilli, töödeldi pöögitorusid ja linaseemneid õliks.
Sukanõelumislõng ja särgilappimisniit olid kallid kaubad, mida
perenaised meeleheitel taga ajasid. Nii nagu taimemahl ja keemi-
lised segud purkides ning tuubides asendasid toiduaineid, võlus
paber igasugusel kujul esile kõlblikke riidematerjale, nõõri, kotte
ja saapapaelu. Ajalehed ja kokaraamatud nägid ausalt kurja vaeva
retseptide väljamõtlemisega maitsetuist ainetesegudest toiduainete
esilemanamiseks, mis piirdusid kartulite, kaalikate ja soolveega.
Olema vitamiinideta, süsivesikuteta, valkudeta, ja sellest hooli-
mata täie töövõimega, kutsusid üles nii füsioloogid kui arstitead-
lased, et ammu kaotatud sõjas lõplikku võitu kindlustada. Võitu
püüti saavutada vastuolus kogu maailmaga, terve mõistusega,
ajalookäiguga ja viimaste sajandite arenguga. Võimulolijad kuu-

lutasid, et Inglise blokaadile, sellele kuratlikule sõjaviisile, on nüüd lõpuks niisama mõjukas vastuabinõu leitud: kõigi kaubalaevade põhjalaskmine kõigil meredel; poole aasta järel paluvat Inglismaa rahu. Ja rahvas uskus. Ta polnud õppinud härrade kõnesid kõrvutama tegelikkuse mõõtmatega ega aru nõudma raisatud vere ja raisatud eluaastate eest, ta töötas vabrikuis, põldudel ning linnades, saatis lapsi sõjaväkke, pesi ennast saviseebiga ja kuivatas paberist käterätikuga, sõitis kütmata rongides, lõdises hädavaevalt jäätumisest päästvais korterites, soojendas ennast tulevikusuuruse ja kontrollimata võiduteadete paistel, leinas surnuid, nuhkis tervete järele, laskis ennast kannatlikult vastu vedada hukkamisele.

Kui Bertin seersant Barkoppi loaga üles kõrgendikule Danne-voux' välilaatsaretti ronis Pahli olukorrast teateid saama (kõigepealt, aga Eberhard Kroysingiga kokku saama), oli suitsuse eha viimane viirg veel silmapiiril. Haigla tagant otsis kitsas, käänu-line sõidutee pääsu kõrgendikule; piki okastraataeda ja plank-aedu viis rada haigla majandusruumidesse; paljud tiibhooned piirasid suurt peakorpuse blokki, mis koos oma barakkidega ker-kis seljandikuna lagedal kõrgendikul. Hilist tulijat võeti vastu nurinaga: ta oleks pidanud tulema külastuste ajal, nagu väraval on teade. Kaalumiste ja siia-sinna seletamiste järel lasti ta viimaks sisse, tagauksest, puutrepist üles. Ta sattus kohe valgendatud koridori, mis ilmselt viis läbi raskesti haigete osakonna. Bertinil tõmbus süda rinnus ahistatult kokku, oiged tungisid pidevalt läbi sellest õhukesest enesekaitseudust, mille ta enda ümber oli loo-nud; ta ümber hõljus jodoformi ja lüsooli lõhn; kui üks õde temast kaetud nõuga mööda läks, hakkas Bertinil mäda ja rois-kuvate vedelike äkilisest lähedusest peaaegu süda pöörutama. Avatud uksest välkus pakse valgeid sidemeid, voodite rida, üles-seotud jalg, kahe õe seljad. Kõike seda tuli kogu selle rusüvas tähenduses tajuda, kuid tema tõmbus enesesse nagu merikarp virusse sattudes oma kotta ning otsis ja leidis ühe teise pika koridori lõpust vasakul sõdurite kolmanda palati ning paremal ohvitseride üheksateistkümnenda.

Eberhard Kroysing võttis argliku ja hoolitsemata välimusega labidamehe teesklemata rõõmuga vastu. Särades tõusis ta voodis istukile ja sirutas Bertinile oma suure kämbla vastu, sellega külas-taja kätt koguni kattes. Ta rinnahääl kajas üle terve palati. „Ini-mene,“ hüüdis ta, „Bertin! See on kindlasti teie kõige mõistlikum tegu sel ilusal uuel aastal – niisuguse ohvri eest peate paradiisis õige tasu saama –, seni olete sealt minu kombel mööda hiilinud,

Koorige aga nüüd ennast kõigepealt lahti, olete nagu kaltsukubu, ja riputage oma täitanud sinel koridori, ukse kõrval paremat kätt on riidevarn.“ Kui Bertin umbusklikult päris, ega siin ei varas-tata, kõlas vägev naer kolmest voodist korraga; ta kuulis seda veel suletud uksegi taha. Aga ta võttis kuulekalt maha kõik – peakaitse, sineli ja tööürbi – ning tuli tagasi kuueväel.

Palatis oli sidemete ja haavade, sigarettide ja seebi lõhna. Kuid ruum oli soe, valge ja puhas – see kõik oli Bertini meelest kades-tamisväärselt paradiislik, ja ta oleks võinud mõtelda, et aeg on pöörane, kui nii vähenõudlikku õndsusesse peavad pääsmeks olema piinad, veri ja haavad. Kuid ta ei teinud niisuguseid märkusi: liiga enesestmõistetavalt ümbritses teda sõja-maailm oma tagurpidimõistetega. Peale selle hõivas Kroysing ta kohe. Ta laskis külalisel voodiservale istuda, tutvustas teda leitnanti-dele Mettnerile ja Flachsbauerile kui sõpra, kelle ta oli pärinud oma kadunud vennalt, ega jätnud ka tähele panemata, et Bertin näib armetuna – nälginud ja külmunud. Kuidas tal enesel käsi käib? Muidugi hiilgavalt. Peab ta jutustama? Kuid seda ta ei oska. See pole tema ala, see on Bertini kutse, ja iga kingsepp jäägu oma liistude juurde. Jah, nad nägid teineteist viimati teisel pool Metssea kuristikku – pärast seda on temaga üsna vastikuid asju juhtunud. Douaumont'i tagasivallutamine neil ei õnnestu-nud, see-eest seadsid nad end koduselt sisse Pfefferrückenis, panid kõvasti miine hakkama, ja kui jõudsid just niikaugele, et oleksid võinud prantslastele ninanipsu teha, tuli see viieteistkü-mnenda detsembri kupatus ja tegi kogu sellele naljale lõpu. Tema, Kroysing, on ilmselt liiga kaua fordis ning kaevikuis istunud ja lahinguväljal liikumise ning põgenemisosavuse kaotanud: muidu poleks ta nii lamedasse auku kukkudes hätta jäänud, kui pata-reide neetud mürsud temani jõudsid. Lehter oleks ju iseenesest küllalt sügav ja järsk olnud, aga ta oli külmanud – jääd täis, see-tõttu sai ta oma neetult pika koiva just kergesti välja – parem jalg – ja kohe ühele kangele teraskillule otse ette; see lõi ta sääre-luu katki – sääreside ei kaitse ju! –, igatahes pindluu jäi terveks. Nagu hulluks läinud rohutirts kepsis ta kepi najal sidumispunkti, kus ta siis minestusse langes. Noh, oma võlad tasus ta prantslas-tele juba ette – tema võis puhata. Siin laatsaretis on tal laitmatu arst ja esmajärguline ravi, esialgu ei puudu tal midagi, luu para-neb suurepäraselt, tükk elevandiluud asendab purustatud ja pihuks läinud osi – nagu öeldud, ülemarst on omaette number ja teeb imesid. Mida ta paranedes peale hakkab, see ei ole veel selge – tal on ju veel aega sellest mõtelda. Ja nüüd peab Bertin jutus-tama, küllap tal on ka uudiseid, mis kuulamist väärivad. Kuidas

käib kõigepealt Kroysingi vana sõbra kapten Niggli käsi? Siin – lääne pool Maasi – kuuluvad nemad läänegrupi alluvusse ja saavad idasektorist niisama vähe teada kui Honolulust, olgugi et nad tegelikult jõest üle pole läinud. Jah, ütles Bertin, siis on tal küll mõndagi teatada, ja alustas kapten Niggli ülendamisest ning viimasele osakssaavast suurest austusest. „Esimese järgu raudrist!“ hüüdis Kroysing, „see arg siga, see värisev sõnnikuhunnik!“ Ja ta puhkes metsikult naerma ning läkastas peaaegu silmad peast – nii hullusti naeris ta. Keegi tõmbas ukse pärani lahti, kolm blondi juuksesalku kellegi laubal hõljusid sisse, ja meeldiv hää hüüdis reinimaa aktsendiga: „Poisid, ärge tehke niisugust põrgulärmi! Muidu ülem näitab teile, kuidas Luukas õlut teeb.“ – „Öde Kläre,“ hüüdis Kroysing, „jääge siia! Kuulge!“ Öde raputas pead, hüüdis: „Võib-olla hiljem,“ ja sulges ukse. Kahvatuna, metsikute silmadega istus Kroysing voodile. „Lasen enda üles puua,“ ütles ta, „kui ma selle plekitüki endale veel rinda panen!“ Ja ta kirjeldas toakaaslastele, endataoliste rindehallidele, olgugi jalaväest, kuidas ta seda labidakaptenit Douaumont'is küünte ja hammastega kinni oli hoidnud, säärast tegelast, kes peaaegu pokri pidi minema ja mitte iialgi vabatahtlikult eesliinile poleks tulnud. Mõlemale leitnandile tegi ta viha nalja. „Te olete maalt,“ ütles leitnant Mettner rahuga, „nagu ma ikka olen öelnud. Selle asemel et erutada, kui üks heeringas on dekoreeritud, peaksite pigem imestama, et te ise raudristi ära teenisite.“ Kroysing vastas ärritatult: niikaugele ei ole tema filosoofia veel arenenud, aga küllap ta seda veel õpib. Bertin kõssitas vaikselt voodiserval. Muiates jutustas ta, kuidas leitnant von Roggstroh' ettepanek tema autasustamise kohta lõppes. Kroysing vaevalt kuulas teda. „Ja majoriks võib ta ka saada,“ ägas ta jõuetuna, „ja selle vastu pole midagi parata! Ära oodata!“ Ta lõi käega. „Teile, kutla mees, on see paras. Mis te jahite selle täitanud tööpataljoniga? Lõpuks, miks te ei võta teadmiseks, et Tema Majesteedi pioneerid vajavad täiendust, juhtkonda, ohvitseri? Kas teil õieti häbi ei ole, härra, oma võimetega selle käsitöö peale jääda, nagu oleks labidavärk jumalast määratud ja mitte ainult esialgne nähtus? Ei, kulla mees, teist ei ole meil kahju. Teie võite oma viletsusest viie minutiga välja pääseda. Saatke ainult avaldus minu auväärsesse rügementi, endisesse pataljoni Brandenburgis Haveli ääres, ja jätke muu minu hooleks! Siis ootab teid ees kena aeg Berliini läheduses, teie noorik ei ole teile selle eest tänamatu, kui ma ei eksi. Te saate viisakad riided selga, tulete välja allohvitserina, teil on ju kaks-teist kuud rindeteenistust seljataga.“ – „Vlisteist,“ parandas Bertin, „kui Lille'i fordid juurde arvestada.“ – „Ja kui me jälle teine-

teist näeme, kannate allohvitseri rihmu nagu teie sõber Süssmann... Viitseveltveebel Bertin, varsti härra leitnant Bertin. Võtke aru pähe, tulge mõistusele!“ Bertin kuulis teda kõnelevat ja mõtles, et see, mida see puruks lastud mees ütleb, näib praegu mõistlikuna, veenvana. Mida ta siit orjade kastist õieti otsib? Kas ei ole paremat moodust jälle inimeseks muutuda? Muidugi annaks Lenore siis oma korteri ära, koliks nädalateks ja kuudeks tema juurde Brandenburgi, kui ta oma isa mõjuvõimu kasutades teda koguni mõnda Potsdami rügementi ei lase määrata... Hetkeline mõttevälgatus kiskus ta unistustesse – milline taevaõnn oleks siinsest vaevast pääseda, millel pole lõppu näha, ei mingit väljavaadet ega kergendust... Kroysing märkas, et ta sõnadel oli mõju. „Selge,“ hüüdis ta, „öelge siis jah.“ Leitnant Flachsbauer, sama seina ääres voodis, vaatas põnevusega Bertinile otsa: teda vaimustas see teater, mida see neetud Kroysing nii kergelt tegi. „Kulla mees,“ kostis seevastu leitnant Mettneri voodist, „ärge laske endale auku pähe rääkida. Otsustage parem alles siis, kui meil sidemed on vahetatud.“ Ja nukralt naeratades sirutas ta vormitult mässitud käetombu Bertini poole. „Mettner!“ hüüdis Kroysing, „kas see on seltsimehelikkus? Te meelitate mult nekruti ära, kes äärepealt juba nõus on? Seda ei oleks ma teist uskunud. Seda teile ei andestata.“ – „Mis siis,“ vastas Mettner flegmaatiliselt, „andestate või ei, aga kui te värbajat mängite, siis pakkuge oma ohvrile ka midagi reaalselt kõhtu – muidu pean teie tundeid võltsiks, härra kandidaat.“ Bertin naeratas häbelikult – ta ei salanud, et tal kõht neetult tühi on ja haiglatoitu ihaldab. Ja samal ajal kui ta poolnaljatamisi konservisuppi kirjeldas, mida neile kroonprintsipi supi nime all päev päeva kõrval antakse, läks leitnant Mettner toast välja – oma sinivalges haigeriietuses teistega võrreldes veel mees. „Tema on meist kolmest kõige liikuvam,“ vabandas Kroysing ennast. Pilkava muigega vaatles Flachsbauer viimase jõulisi liigutusi ja ta esinduslikku kuju, mõttes temaga kõhna ning alandlikku labidameest võrreldes, keda Kroysing tahtis ohvitseri mängima ahvatleda.

Uhe käega mees tuli, emailkauss käes, koputades uksele jalaga. Bertin avas, tänas ja sõi. Sõi suppi vintskest loomalihas, mis pärines aastates laagrilehmast, kes oli langenud lihuniku ohvriks hea hulk aega hiljem oma õitsvast east – nüüd ujus ta tükikesteks lõigatud liha taltsalt suurepärasel puljongis. Seda maitsvat kollast vedelikku täitsid sõjaaegsed nuudlid, mille tegemiseks oli vähe mune tarvitatud, – kollane värvus aga oli saadud värvist, näiteks safranist. Ometi oli see parajasti soolatud ning peterselli ja porrulauguga maitsestatud supp säärane roog, mida Bertin oma

pulmapuhkusest peale polnud maitsnud ja mille puhul paar pisarat ta silmanurkades hiilgasid – häbist õnne pärast, mis temast läbi hoovas –, alandatud ja solvatud elu pärast, mis varem oli tundnud vapustust üllast muusikast või luulest, praegu aga loomalihasupist, ja sellepärast, et ta tundis: ta oleks teine inimene, kui ta alati oleks süüa saanud nagu siin. Ta istus otseti, supikauss süles, silmad maas, ja sõi vaikides, ning kõik kolm pealtvaatajat märkasid, kui hästi supp talle maitses ja et ta tumepruunid juuksed, meelekohtadel hallid, olid pealael harvaks läinud. Aga mis mõtteid ta mõlgutas, seda ei aimanud keegi. „Ma ju teadsin,“ ütles Bertin lusikat kaussi pannes ja üles vaadates, „et olen siin õndsate saarele sattunud.“ – „Mitte päris odava pääsmega,“ nõustus tüse Mettner. „Mitte nii kalliga kui teie oma,“ vastas Bertin vahvalt. Leitnant Mettner vaatas talle otsa. „Seda tuleks veel tõestada,“ arvas ta rahulikult. „Kes te kutselt olete?“ – „Jurist,“ vastas Bertin. „Mitte nii tagasihoidlikult,“ hüüdis Kroysing vahele, „ta kirjutab ka raamatuid.“ – „Kena,“ jätkas Mettner, „minus palun matemaatikut imetleda, Max Kleini õpilane Göttingenist – mitte just kõige halvemat sorti. Praegu puhkusel, eks ole, ja nüüd katsusin korra ajaviiteks lihtsat kolmanda astme võrrandit lahendada. Ma ei oska seda enam, noormees. Vaevalt saan veel aru, mis on logaritm. Nii alla olen käinud.“ Teised naersid, kuid Mettner jätkas häirimatult: „Arvestage teiegi, noormees, et olete meist veel rohkemgi oma võimeid kaotanud ja peate hiljem otsast algama. Meil on ainult vilumus kadunud, meie mõistus on tuhmunud, meie otsustusvõime üsna otsas, meie asjatundlikkus õhku lennanud. Ka seda, mis on kultuur ja tsivilisatsioon, peame uuesti õppima – vaat see on alles ülesanne, uskuge mind. Või arvate, et teil on veel austust inimese vastu kõige selle järel, mis on juhtunud? Kas te ei võta püstoli, kui majaperemees keeldub aknaluke parandamast? Mis minusse puutub, siis minul need kalduvused on. Ja kui kirjandaja varahommikul mu üles helistab, kas mul ei ole siis tahtmist talle ainult selleks avada, et oma voodi kõrvalt talle veekaraviniiga vastu vahtimist valada? Aga muidu ei ole mina, Hermann Mettner, sündinud Magdeburgis, üldse verejanuline. Kuid teie, härra jurist, kes te kakskümmend kuud konte sirgu ajate ja ütlete: „Kuulen!“, missugune kuli teie ees ka ei seisaks, jääte kindlasti rataste alla. Oletame, teile ei juhtu midagi, peale selle häda, et sõja lõpuni seda kuube kannate. Siis pääsete vabaks, kuid harjumus kuuletuda on alles. Te ei tee häälteki, ükskõik mida teilt nõutakse, ja kui see viisakalt ning kenasti sünnib, olete nagu sula või. Ja elu on niisugune, et leidub juba keegi, kes teilt teie enda otsustamismure üle võtab. Ja kui

siis kange rahateenimine jälle lahti läheb, büroos või mujal, saab teile ühel ilusal päeval selgeks, et olete sõja ajal kogu oma isikunatukese maha mänginud, – siis tuletate seda Mettnerit veel meelde, kes oma parema käe andis, ja ulute ning kiristate hambaid, kui te hullemat ei tee.“ – „Hugh, ma olen rääkinud,“ ironiseeris Kroysing. „Mu armas Mettner, te olete tark mees, ja me saame teist kindlasti veel kuulda, kui päevi jätkub. Ja et teie mu tublile Bertinile sõdurielu vastikuks teete, see väärrib au ja kiitust. Ja ärge pange mulle pahaks, kui ma teiega pisut torisen. Sest minust on saanud läbi ja läbi sõjamees, ja kui minust enam pioneer ei ole, katsun ma lenduriks saada. Sellel kõrvalseisjal siin ei ole õigust enesest ega oma isiksusest mõelda. Esialgu peab mõtlema Saksamaast. Iga päev läheb maksma inimeselusi – nii meie kui tema seltsimehi, osalt vajalikult, osalt liigselt. Kui kellelgi on julgust, kohusetunnet ja natuke juhivaimu, siis kuulub ta, kurat võtaks, majasteedi kõige paremasse ohvitserkonda, kuni rahukell lööb. Mis temast hiljem saab, selle eest hoolitsegu Saksa-maa; meie maa ei ole kitsi. Ja nüüd: head ööd, mu härrad, ärge kuulake, sest nüüd algab minu eraelu.“

Flachsbauer ja Mettner keerasid näo seina poole. Leitnant Mettner oli ammu loobunud ealt vanema ning seejuures palju nooruslikuma Kroysingi mõjutamisest, ja Flachsbauer – Mettner teadis – andis alati õiguse sellele, kes viimasena rääkis, seekord siis sellele väänkaelale. „Mitte ette tormata,“ mõtles ta ennast mugavalt tekki mässides. „See on muidugi Kroysingi spliin, kui mitte midagi halvemat, mis juhib seda kõrge lauba ja liiga pak-sude prilliklaasidega kohmakat unistajat ohvitserikuues. Maganud mees on alati tükk maad targem kui enne magamist.“

Huviga tunnistas Bertin Mettneri selga: see mees oma haavaga näis nagu joovastusest ärganud olevat; ta oleks temast meelsasti rohkem teada tahtnud. Ta oli vahetevahel oma Kroysingi-novellist mõelnud, vaikselt rahuldamatusega ja suutmata otsustada, on see hea või halb. Võib-olla on see siiski halb – kuid tema ei ole suuteline seda tunnetama! Kaks sõduriaastat olid juba oma töö teinud, tema oskuse ja ta isiku kallal närinud ning seda kulutanud... Mis siis temast saab? Hirmulaine voolas temast üle. „Mitte edasi mõelda!“ hüüdis temas miski, „päästa oma hing! Kui sa nüüd mõtlema hakkad, oled homme halb sõdur, lased leitnud mürsu langeda ja lendad vastu taevast. Sul on aga ainult üks kohus – ellu jääda. Söö rohkem säärast suppi, kuula leitnant Mettnerit ja ära tee kunagi teistele meeldimiseks, mis sulle endale ei meeldi...!“ Montmédy? Ah Kroysing küsis, on seal midagi uut. Bertin tõmbas käega üle juuste. Ta pole mitu nädalat sellest

kohast midagi kuulnud. Kroysingi paberid, mis ta Süssmanni kaudu saatis, on nüüd kindlasti seal. Kuid sõjakohtunõunik Mertensi surmaga lõppenud õnnetusest peale... „Alati väärtabamused,“ mõirgas Kroysing lamades, kusjuures ta nina heitis terava varju baraki seinale, „ei võinud see neetud lennukipomm ka kangelasele Niggli katusale kukkuda! Aga ei, see otsib alati üles korraliku mehe, ja just kõige asendamatuma.“ Bertin noogutas vaikselt. Miski meelitas teda vaprale kütile Kroysingile selle asendamatute mehe surma seletama, kuid siis loobus ta sellest, austusest kadunu isiku ees. Muud ta ei tea, valetas ta. „Siis tean mina rohkem,“ ütles Kroysing, „minu juures oli tema allohvitser, see härra Porisch Berliinist. Veider pühak. Kuid heade kavatsustega, selles pole kahtlust. Alguses rääkis ta, et Mertensi järglane hoidub lõpetatud toimikut avamast, siis andis ta mulle nõu.“ Enese teadmata oli Bertin piibu suhu pannud ja imes seda. Vaimus nägi ta Porischi nägu, tursunud ja kahvatut, ka jultunud allohvitseri Fürthi, Pelikani, ta ristatud mõõkadega tuba Romagne'is. Vaese Christoph Kroysingi ümber sassiläinud maailm ei võinud nii jääda. „Porisch on tark mees,“ ütles ta. „Õige,“ urises Kroysing. „Selgub, et selle avalduse Niggli vastu pean andma läänegrupi koondise sõjakohtule, mille piirkonnas ma lamen, Lychowi diviisile, Saksa väliposti nii- ja niisugune number, – mul on see ühel lehekesel märgitud. Mul tulevat pöörduda sõjakohtunõunik doktor Posnanski poole, esiteks salajaselt, lühidalt mainida, teid tunnistajaks üles anda, teda paluda ennast külastada ning kolmekesi asi läbi arutada, et ma oma väeosas protsessija ning norija kuulsust ei omandaks, kui tõendusmaterjal sõjakohtu silmis küllaldane ei ole, ja need on väga nõudlikud.“ Bertin ütles, et tema arvates on see mõistlik ettepanek. „Minu arvates ka,“ jätkas Kroysing, „kuid enne kui ma pealetungi alustan, pean teid hoiatama. Teil võib ebameeldivusi tulla. Tavaline labidamees, kes pataljoniülema ees on tagumistel jalgadel, peab kõigeks valmis olema. Teie postiaadressi ma ei teadnud, pealegi oli mul jalaga tegemist, aga preislaste juures olen ju ootama õppinud. Nüüd aga istute siin, ja ma küsin teilt: kas teete kaasa?“ – „Alati,“ vastas Bertin kõhklemata. „Mis ma teie vennale olen tõotanud, sellest ma ei tagane. Ja nüüd hakkan minema, kui lubate. Otse vastas, kolmandas palatis, lamab mu kaaslane Pahl.“ Kroysing ulatas talle käe: „Te ainult pelgate mu tänu. Hea ja kaunis – ma tean, kuidas toimida. Homme läheb mu kiri teele. Ja kuidas teid kätte saab?“ Bertin kirjeldas talle, ise juba püsti tõusnud, oma barakki Ida-Vilosnes'i keskuse lähedal, mäe all: kaardil lähim naabrus, käies oma kakskümmend minutit mäest alla. Pimedal ajal alati tema teenistuses,

„Ja mis juhtub,“ küsis ta kuube kinni nõõpides, „kui juurdlus härra Niggli vastu äpardub?“ – „Siis võtan jälitamise enda peale, pean tema peale jahti, kuni ta kokku variseb. Kuni temal ja minul on elu: ei tunne ma ise puhkust ega anna temale armu, peaksin ma ta siis kantseleist välja kiskuma või voodist või kas või peldikust, kuhu ta on pugenud. Kes ühe Kroysingi on hävitanud, see jääb teise Kroysingi püstoli või koguni sõnnikuhargi ette, ja tal on ots käes. Ja nüüd minge oma kaaslane juurde. Kuidas ta nimi on?“ – „Pahl,“ vastas Bertin, „Wilhelm Pahl, ja ma oleksin rõõmus, kui teie tema eest veidi hoolitseksite. Head ööd.“

Kui Bertin oli toast lahkunud, keeras Mettner selili: „Te saate selle noormehe hukka, armas Kroysing, kui ta kapteni vastu tunnistajaks hakkab.“ – „Kas ma võin tule kustutada, kulla Mettner?“ küsis Kroysing väga viisakalt vastuseks. „Palun väga, kulla Kroysing,“ naeratas Mettner solvumata, „Flachsbaumer, see muretu hing, magab juba ammu.“

Teine peatükk

LIHA KANNATAB

„See on ju imekena, et teda külastatakse,“ ütles õde Marie, kes oli parajasti valves sõdurite kolmandas palatis, kus olid kerged vigastused. Ja ta väikesed sinisilmad tervitasid Bertinit sõbralikult. „Ta ei taha ega taha paraneda. Näib, nagu oleks tal pea raskeid mõtteid täis. Rääkige temaga, ei ole ju midagi halba juhtunud. Praegu asendage mind veidi,“ palus ta, „ma toon teile midagi näksida.“ Ja emalikult pead raputades läks ta ruttu igavast palatist kõõki õde Anna ja õde Luisega veidi lobisema.

Pahli voodi oli otse akna all; kaheksateistkümnest voodist olid kasutusel neliteistkümmend. Keskel rippus kolm elektripirni, neist põles ainult viimane, ja seegi sinise paberist katte varjul. „Istu siia ligi, seltsimees,“ ütles Pahl nõrga häälega, „need kõik magavad, ja õde on väljas; ei saa vist kuskil nii omavahel rääkida kui siin, päris üksi.“

Liigutusega vaatles Bertin laduja õudselt võõraks jäänud nägu, nagu poleks ta seda kunagi näinud. See oli sarnane hukatule, keda nähakse keskaja ristilt mahavõtmise pildil, – kahvatu ja kustunud. Ta põsed olid hallikaspruunilt karused, seetõttu paistis nii jonnakas otsmik kui lame nina selgena, eriti aga heledad silmad. Nina all oli vurrude viirg, mis kordas kulme ja andis tugevust suu-

joonele. Pahl oli teki lõua alla tõmmanud – niiviisi oli ta lühike kael kadunud, ja ta tuttavast kujust polnud muud järele jäänud kui valust moonutatud nägu.

„Siin on kõik päris hea,“ ütles Pahl, „inimesed üsna kenad ja söök korralik. Aga mis nad minuga tegid, seda ei saa ma unustada. Ma arvan – elu lõpuni mitte.“ Bertin vangutas osavõtlikult pead. See Wilhelm Pahl polnud tõepoolest enam see inimene. Mis siis oli juhtunud? Mis viimastel aastatel peaaegu kõikide „kergete vigastustega“ juhtus – arst võttis tal suure varba naksti maha – olevat viimane aeg olnud. Veremürgitus oli otsaga juba sääreni jõudnud. Pahl pandi puhtaks kõõbitsetud lauale, seoti ja hoiti kinni, ja siis opereeriti: „Narkoosita, täie teadvuse juures, armuta ja halastuseta.“ Vastuoksa, ülemarst karjus Pahlile peale, et ta selle tühise asja pärast nii palju hädaldab; ta peaks rõõmus olema, et nõnda pääseb, sest jalg oli põlveni paistes, punased ja mustad jutid nahal, ja kui veel tulebki lõigata, siis samuti ilma kloroformita. Õnneks jätkus esimesest korrast. Aga ülemarst ei jõua imeks panna: opereeritud sõdur ei tahtnud sellest paraneda. Ta pingutas ennast. Sidemete vahetamise kannatas ta suure vaevaga ära, pigistas hambad kokku ega lausunud sõnagi, kuid värises kõigest kehast ja oli peaaegu minestusse langemas. „Miski on talle südamesse läinud,“ seletas staabi arst dr. Münnich assistentidele ja targemaile ravitsejaile ning õdedele seda võõrastavat olukorda, kui keegi kord sel puhul sõna „simuleerimine“ pillas. Ta nimetas seda psüühiliseks traumaks, mis on ilmselt seoses lapsepõlveelamustega – haige ebaõnnestunud kuju pärast. Et ravi paremini edeneks, peab mees jälle elutahet omandama ja tuleviku peale mõtlema, kogu ta energia aga on seni kulunud valukannatamiseks ja selle meenutamiseks.

„Mõttele ometi,“ oigas Pahl, „et maailmas midagi niisugust olema on, et kellelegi nii haiget võib teha, et valu käib südamest pähe ja sealt jälle tagasi... See ei sobi siniseks maalitud maailma, kuhu päike on pandud pöörlema ja lindude vidin tellimise peale kõlama. See sobib ainult ühiskonda, kus käib kange võitlus. Ainult rõhutud klassi olukorda. Nagu seal üks sündimisest peale teiste heaks on määratud tööd tegema ja puudust kannatama, ka siis, kui temas on kõige kaunimad anded inimkonna tuluks, – sellest hoolimata...“ Ta jäi vait, sulges silmad. „Tapamaja,“ ütles ta siis pead vangutades. „Alati on tapamaja olemas, ainult et nüüd, sõja ajal, on neid igal pool. Tapamaja tarbeks meid sünnitataksegi, kasvatatakse ja õpetatakse, selle jaoks me töötame ja selle tarbeks lõpuks sureme. Ja seda nimetatakse siis eluks.“ Ta hingas raskesti, ta vahajased käed ilmusid tekile. Tahtmatult

otsisid Bertini silmad suurte raudnaelte tekitatud punaseid kriime käeselgadelt. Pahl parema silmalau alt veeres paar pisarat. „Jumaluke,“ mõtles Bertin, „ja minule tuli äsja vesi silma supi pärast.“ – „Tapamaja ei pea enam saaki saama,“ jätkas Pahl teise lamaja norskamise saatel jälle üsna tasa juttu, „vähemalt mitte nähtavat.“ – „Kuivõrd see meie võimuses on,“ nõustus Bertin ettevaatlikult. „Ainult meie võimuses see ongi. Ainult ülekohtu ohvrid teevad ülekohtule lõpu. Ainult see paneb laske- moonavabrikud seisma, keda ennast mürsud tabavad, ei keegi muu. Mispärast peaks see vaevamise lõpetama, kellel vaevast kasu on? Temal ei ole selleks mingit põhjust.“ Bertin oli rõõmus, et võib Pahlile vastu vaielda, – nii unustab teine oma häda. „Vabatahtlikult!“ heitis ta sekka. „Kes tark on, loobub vabatahtlikult kolmandikust võimust, et kaks kolmandikku mugavalt alles jätta.“ Kuid Pahl eitas seda. Seda ei ole ju veel kunagi juhtunud. Igaüks tahab ju parema meelega kõik kolm kolmandikku peos hoida ja sellega teha, mida tahab. Ja sellepärast on proletariaat sunnitud kapitalistide klassiga arveid õiendama. Bertin mõtles: valu teeb karmiks. Valjusti aga sõnas: „On ju ka korralikke kapitaliste.“ Sosistades lükkas Pahl sellegi väite tagasi. Kõigepealt peab maa pealt kõrvaldama kollektiivse ülekohtu. „Kui nad sul ühe sõrme maha on raiaunud, pead eluaeg püüdma sõrmeraiumist lõpetada. Hea on seda kõike siin öelda, kus ainult palveõed ja lihahakkijad ringi käivad ning seltsimehed voodites ei julge midagi muud mõelda kui hommeloõunasest supist ja sellest, kas õed arstidega või ohvitseridega magavad. Tihti ajab see mu päris vihale. Hästi on valitsev klass kõik korraldanud!“ Bertin vaatas vargsi käekella, Pahl märkas ta pilku ja julgustas teda: „Teenistus nõuab magamist. Meie hea õde tuleb kohe, sellepärast peame kiiresti kokku leppima.“ Kas Bertin on nõus laskma ennast välja kutsuda ja ajalehetoimetusse tööle minema, kui Pahl on paranenud ja jälle töövõimeline ning võib talle mingi koha vaadata? Tuleb alustada murdjana ja jõuda kontrolltoimetajani, aga see on kindel tee, sest ajalehti jälgib iga ametkond, tuleb hommikul, päeval ja õhtul meeolelu luua. Bertin vaatas maha. Kui veendunud oli piinatud mees oma asjas ja selleski, et Bertinit on võimalik siit ära viia. Kas Pahl ei alahinda raskusi? Pahl eitas kärsitult. „Ja kui sa juba Berliinis oled, tuled kord ja kõneled palgapäeval või käitise koosolekul. Ja siis kirjutad mulle paar lendlehte, et laske- moonatöölised järele hakkaksid mõtlema? Nõus?“ Bertin vaatas laduja kõhna, vahakarva nägu, kes, praegu vigasem kui muidu, oli täis kindlat tahtmist kurjale vastu panna. „Mis te kõik mind kisute,“ kaitses ta ennast mõttes, „Kroysing paremalt ja Pahl

vasakult? Miks te kumbki mind rahule ei jäta, mu enese sisemist häält kuulda ei lase?" Piinatult surus ta käe rusikasse. „Lase ma jõuan iseenese juurde!" Kuid Pahl ei saanud ta liigutusest aru. „Hästi," sosistas ta, „braavo!"

Õde Marie astus sisse, Bertin tõusis üles. „Kui sul õnnestub, Wilhelm," ütles ta Pahlile naeratades. „Tule varsti jälle," palus Pahl, samasugune naeratus huultel. „Kuidas see teda kaunistab!" mõtles Bertin. Õde viipas tänulikult pakikesega: pekikild kahe saiatüki vahel, seletas ta. „Selle vastu ei ole keegi," tänas Bertin, „selle sünni juba mäest alla minnes." – „Tasu heateo eest," lõpetas Pahl.

Kolmas peatükk

MEES JA ÕIGUS

Sõjakohtunõunik dr. Posnanski viis Maasi läänekalda koondise staabihärrad kord nädalas oma õpetatud teadmiste ja vahemärkustega meeleheitele. Kust nemad võisid aimata, et nende asukoht Montfaucon oli kirjanik Heinrich Heinele võimaluse andnud teosega „Montfauconi lossi valitsejanna Johanna" oma kaasvõitlejate Fouqué, Uhlandi ja Tiecki üle nalja heita? Posnanski ei oodanud küll, heasüdamlik, nagu ta oli, et teistelgi niisugused teadmised oleksid. Siiski ei tahtnud harimatu tobu olla, ja vähem rahuarmastavad härrad kui adjutant ülemleitnant Winfried panid sõjakohtunõunikule ta loba päris pahaks. „Mul ei ole midagi juutide vastu," urises säärasel juhul brigaadiülem kindral von Hesztal (1835. aastal Ungarist Preisi teenistusse astunud perekond), „üldse mitte, kuni neil moka maas on. Aga kui nad oma raamatukuhja kõrvale kükitavad nagu koer liivahunniku juurde, siis pole muud kui välja!" Kui dr. Posnanski niisugustest märkustest teada sai, tuksatasid tal suunurgad, mis tõepoolest teineteisest kaugemal olid kui muudel inimestel, ta sulges ühe silma, vaatas teisega kõõrdi taeval poole ja ütles kuivalt: „See tuleb sellest, et uued mehed oma nina Marki kandi kommetesse topivad. Mängigu nad enne nii kaua preislasi kui meie. Fehrbellini all neid ei olnud, Mollwitzist Torgauni sõdisid nad vaenlaste poolel, Waterloo ei ole ma neid samuti märganud – ja niisugune kollanokk tahab ka kaasa rääkida!" Üldiselt hindasid sõjakohtunõuniku sõbrad ta teatud filosoofilist rahu, mille aluseks oli arusaamine kultuuri pikaldasest edenemisest nii-öelda tigusammul, millega see inimeste vaimu juurdub. „Kui ma arvaksin, et vahelduva kuu all jääb kõik

nagu praegu, siis võtaksin homme eineks rotimürki ja tervitaksin teid õhtul neljandast dimensioonist."

Seda ütles ta ühel lõunal tollele ülemleitnant Winfriedile. Nad istusid Esnes'i küla omavalitsuse keldervarjendis, kuhu mõlemad olid toonud tähtsad õiendused. Tegemist oli diviisi kolimisega, seega suure asjaga. Lychowi väekoondis oli oma kohuse täitnud, sellest kõnelesid kõrgendikud 304 ja Surnud Mees, ja kui diviis nüüd tagasi läheb Vene rindele, mis esimesest sõjapäevast alates ta koduks oli olnud, võib ta ühtlasi mõned Somme'i lahingu kohanimed oma kroonikasse kirjutada. Vahepeal oli ta paar tundi kivisse urgitsenud – Rabentunnel, Gallwitz'i tunnel, Bismarcki tunnel, Lychowi tunnel; sektori Maasi läänekaldal jätab ta maha kõige paremas seisukorras. Sest diviisiülem von Lychow nõudis oma meestelt head tööd, kuid mitte midagi ülearust, ja seda teadsid kõik, alates jalaväelastest kuni staabikantsleideni, kellel on sagedasti sõltumatu arvamine oma väekoondise ülemate kohta. Jah, vana Lychow naudib tänagi veel sõdurite usaldust. Ja kui prantslased 17. aasta augustis ka Maasi vasaku kalda oma valdusse võtsid ja need tunnelid saksa surnuid täis olid, siis avaldasid mõned härrad kroonprints'i läheduses arvamist, et Lychowi all seda poleks juhtunud...

Sel hetkel olid kummagi härral ise asjad käsil. Sest kui ülemleitnant Winfried pidi ekstsellentsile ette kandma evakueerimisele kuuluvate sektorite olukorrast, siis Posnanskil tuli uurida Esnes'i küla toiduainetelattu sissemurdmise lugu, mida väeosade staabid üksteise süüks ajasid, – keegi ei tahtnud asjaosaline olla. „Nälja järgi otsustades on nad kõik selles murdvarguses süüdi," ütles Posnanski tõsiselt, „peasüüdlane aga on kohanimi. Sest kui prantslased ka seda nime jonnakalt „een" hääldavad, ütlevad meie mehed ikka „essen".* Ja toimivad siis ka vastavalt." – „Posnanski," hädaldas Winfried, „kas te halastust ei tunne?" – „Või veel – näiteks on mul väga hale meel oma kirjutajast Adlerist, kes väriseb rivisse saatmise hirmust." Winfried tõstis silmad: „Rivisse saatmine? Siis ei aita teda jumalgi." Posnanski vangutas murelikult oma ümmargust paljast pead: „Kahju heast juristist, kaks korda kahju kogenust. Siis pean endale uue otsima?" – „Rikkalik valik," ütles ülemleitnant Winfried. Samal ajal sirvis ta ühe teatud pataljoni laskepäevikuid, kelle ülemale taheti usaldada järeleväe juhtimine. „Väiksem valik kui mõnigi mees arvab. Mina nõuan teatud moraalseid omadusi, ja need ei kasva tee ääres." – „Otsige, siis peate te leidma," pomises adjutant hõõr-

* essen (sk. k.) – sööma. Toim.

dunud pliiatsimärkust dešifreerides: 12.-18. XII 16, eriti kriitilised päevad... „Loodetavasti arvestate ka selle jätku,“ ütles Posnanski minema asutades. „Kuidas see kõlab?“ Winfried vaatas üles. Ta selged silmad kohtasid sõbraliku tuseda mehe tumehalle silmi. „Koputage, siis peab teile lahti tehtama, jätkab kiri.“ Winfried naeris: „Selge. Usaldage see asi veltveebel Pontile; kui vaja, olen mina varus.“ – „Suur tänu,“ rõõmustas Posnanski. „Ja et te just heldes tujus olete: millal ma väikeseks ametisõiduks hea auto võin saada? Dannevoux' välilaatsaretist kostab imelikke laule.“ – „Ikka Laurenz Pont.“ – „Hüvasti,“ ütles Posnanski reipalt.

Äärmiselt lühinägelike ja astigmaatiliste silmade pärast pikkamisi poolpimedat kitsast treppi mööda üles minnes valmistus ta eeloleva ebameeldivuse vastu: ülal ootab teda see kirjutaja Adler, omaaegne Berliini kammerkohtu referendaar... Ruttu peletas ta selle mõtte peast. Kummaline juhuste kordumise seadus: kahe päeva kestel tuli ühest ja samast välilaatsaretist talle kaks kirja. Esimeses tahtis ülemarst kaebuse esitada ühe tööpataljoni jalatsite seisukorra kohta, küsides nõu kõige mõjuvama vormi suhtes, teises palus üks haavatud leitnant kõnelust seaduserikkumise raske juhuse puhul, mis oli tabanud ta langenud nooremata venda. Käsi puudest kinni hoides ja veel rusudega ümbritsetud õues olles mõtles Posnanski endamisi hämmastudes kustumatu õigusevajaduse üle inimestel, kes sõjas, kus tsivilisatsioon on ammu niisamuti rusudeks varisenud kui see omavalitsushoone siin, suurest ülekohtust hoolimata ometi visalt ja jonnakalt võitlevad juhuste vastu, mis rahuajal oleksid küll taevanikisendavad olnud, nüüd aga väikesteks korrarikkumisteks osutuvad ja seesugustena käsitlemisele tulevadki. Ja nii ongi hea. Sest ainult sellest eksimatust õiguseotsimisest võib tekkida sild üle nende aastate kuristikku ning jälle teostuda elamisväärne olukord. „Tere, härra Adler.“

Sõjakohtunõunik Posnanski kandis kõrge krae ja sinipunaste lõkmetega mündrit, ohvitseripaguneid ja pistoda; kuub oli ta kõhu ümber niisama pingul kui härra ooberst Steini oma, ja just samasugused nahksäärekatted ehtisid ka ta sääremarju. Seepärast tõmbuski Bertin tema juuresolekul turri, ja see omakorda tekitas dr. Posnanskis tema vastu ebasõbraliku tunde.

Ülemarst dr. Münnich, viiekümneaastane mees hallide harjasjuuste ja niisama hallide silmadega, lühendas oma kõnelust tunduvalt sellega, et näitas sõjakohtunõunikule nõorsaapaid, millega sõdur Pahl haiglasse saadeti: vasakul auk keset talda, paremal nina niisamahästi kui läinud. Dr. Münnichil oli kalduvus puna-

seks minna, siis hõõgusid ta haavaarmid, tema sõnad kõlasid eriti toonitatult, ta viha objekt aga hävitati juurteni. Need omadused tegid ta, nagu võibki arvata, küll tülikaks, kuid austatud liikmeks oma ringkonnas, rahuajal Liegnitzis, Sileesias, sõjas oma diviisi juures ja selle igakordses asukohas. Tema meelest, ütles ta, on ülearune suurendada laatsaretide koosseisu sel kombel; sedasorti pataljoniülema peab ta ülearuseks, ja ta sooviks seda väga härrale südamele panna. See väeosa aga on „teisel kaldal“ – staap on Damvillers's. Kuidas sellest kuristikust üle saada? Dr. Posnanski muheles. Ida- ja läänekoondiste vahekord oli pinev, sest saadik kui ekstsellents von Lychow endale vabaduse võttis ütelda, et pealetungi piiramisega paremale kaldale poleks tohtinud riskeerida ükski kindralstaabi juurde komandeeritud kapten, pealegi kui nii kogenud väejuhid veel seletasid, et markid tulevad sellega üksi toime. See terav arvustus Pierrepont'i lahingu õhtul jõudis idakoondise ülemani veel tulipalavana, nagu sõprade vahel kombeks. Viimane ainult nohises põlglikult, küsides, mida see idaküülik sõjapidamisest Prantsusmaal õieti teab; sestpeale tervitati vastastikku üsna jäigalt, kuid omavahel härrad kokku ei saanud ja tegid teineteisele meelsasti elu kibedaks. Dr. Posnanski oli üldiselt inimsõbralik; peale selle aga teadis ta, mida tähendab võim. Kui ekstsellents Lychow on heas tujus, siis õnnestub kirjutaja Adler kurja komisjoni käest hõlpsasti päästa: ta tuleb ainult lahinguväeosa staapi panna, radistide või telegrafistide juurde. Kui see ruttu toimub ja ekstsellentsi armuliku silma all, siis ei tohi keegi heatahtlikest kolleegidest tema peale kaevata. Need saapad, kui neid ainult osavasti esitada, teevad võimumehele arvatavasti nalja, ning vastava pühendusega võib ta need käskjala abil parema kalda uhkele peremehele saata. Seetõttu laskis Posnanski kaebuse tõendi paberisse mähkida – kasutamiseks arsti soovitud mõttes. Kui see oli tehtud, palus ta kohta, kus ta leitnant Kroysingiga segamatult kõnelda võiks. Segamatult on raske, seletas ülemarst. Ta barakid on viimse nurgani kasutusel. Kuid siis tuli talle hea idee: üks ödesid, muide, kõige parem, oli ümberkorraldamisel endale mingit ruumi palunud, ükskõik kui pisikest nurgakest akna ja voodiga, et ta vahetevahel üksi saaks olla, täiesti segamatult, omaette. Ja et tal kui ooberstleitnandi naisel on eriline eestkostes, siis vabastati talle kambrike, kuhu haigeravitsejad taotsesid oma ämbreid ja luudi panna. Barakiseina lõigati aken ja öde Kläre kolis õnnest särades sisse. „Üks vaiksaid ja sooja südamega inimesi, kes ise palju läbi on elanud ja sellepärast teab, mida teised vajavad,“ seletas dr. Münnich. Kuna neil tundidel kõiki käsi vaja oli, siis oli toake muidugi kasutatav.

Õnneks oli pakane mõne päeva eest järele andnud, mis ka kalendri järgi õige oli, nii et härradel võib vähem külm olla, sest ahju toas loomulikult ei ole.

Vaevalt küll õde Kläre vaimustatud oli, kui temalt tuba paluti, kuid ta noogutas, läks esimesena tuppa ja pööras pildi voodi kohal näoga seina poole; ristikuju peatsis jäi puutumata. Kroysingil kui patsiendil tuli rahulikult pikali heita, üks mees võis tema juures istet võtta, teine pidi seisma. See teine oli loomulikult Bertin, kellele õigel ajal oli telefoneeritud; ta oli alles töölt tulnud, surmani väsinud ja väga näljane. Aga selle sõjakohtunõunik Posnanski nime kandva kõrge ohvitseri juuresolek tegi ta nii araks, et ta esialgu musta ega valget ei lausunud ja alles pärast häbelikult kogeldes leiba palus ning luba istumiseks. Seegi jättis Posnanskile halva mulje. Usukaaslane on siis söödik ja laisk, nõus põrandal istuma, sirutab jalgu ette ega häbene suurt kausitait suppi sinna pudendatud leivaga ära lõrpimast, millega segas kombelisematel suitsetamist ning mõnusat olemist. Eemalehoiduvate kõrvade ja vigaste esihammastega – ei ole Preisi armeele auks. Muide oli Kroysing, kes otsustavat kohtamist põnevalt oli oodanud, juba esitamisel Bertini tunnistust nii tähtsaks pidanud („... ja siin mu sõber Bertin, kes mu vennaga veel päev enne surma kõneles, tahab teatada, – mis ta temalt kuulis...“), et dr. Posnanski, kes niikuinii just kangelane polnud nimesid meeles pidama, selle lihtsalt kõrvust mööda laskis. Leitnant Kroysing, kes algusest peale Posnanski meelest sümpaatne oli, hakkas rääkima, advokaat kuulas teda. Tuba oli kitsas ja valge nagu laevakajut, ja seks ajaks kui tunnistaja oli lusika käest ära pannud, ka suitsu täis. Posnanski oli oma sigaritoosi pakkuva liigutusega õde Kläre öölauale asetanud. Kroysingi rinnahääl vibreeris suitsupilvedes, Posnanski esitas küsimusi, Bertin kuulatas. Jah, see on allohvitser Kroysingi ja ta venna leitnant Kroysingi lugu, kes käabus Niggliga Douaumont'i mäe urgastes ning koobastes võitles, ja salakaval loom pääses ta käest prantslaste pealetungi, mõtlema tute käskude ning valitseva udu tõttu. Ja nüüd suitsetas Bertin niisugust tubakat, nagu ta oma pulmadest peale enam polnud saanud, ja need pulmad olid nüüd teisel pool Ahheroni, ülevas maailmas, kus ta kaunis ja õrn naine ikka kõhnemaks jäi, sest raudsel ajastul nälgisid ka jumalad ja jumalannad. Kuidas kõlasid kunagi seminaris loetud vana-norra „Edda“ teatud värsid kurva saatuse täitumisest? „Vihm lõi mu märjaks, / kaste mind kattis, / ammu ma surnud.“ Käis see Christoph Kroysingi, allohvitser Süssmanni või Paul Schanzi kohta? Mis temasse puutub, siis istus ta nagu kerjus vööra naise toa põrandal, valmis suikuma... Kevadväsi-

mus, kuu kasvas, ka kaubarong Ida-Vilosnes'i jaama haruteel kasvas...

„Hm,“ urises Posnanski, „meie tunnistaja magab.“ Bertin oli tööpoolest ettepoole vajunud, käed põlvede ümber, pea kätel. „Mitte kohe äratada,“ palus Kroysing, „siin pole midagi naerda!“ Ja ta jutustas ruttu, kus ja kuidas ta Bertiniga tutvus, ta tööst ja külastustest ning ülekohtust, mida sõber oli kannatanud. Referendaarile ja kirjanikule on see elu alandav, keegi ei taha meelsasti oma kastist välja langeda... Kuuldes sõnu „referendaarile ja kirjanikule“, ajas Posnanski kõrvad kikki nagu ehmunud jännes. „Bertin?“ kordas ta uskumatult, peaaegu heitunult, „Werner Bertin?“ – „Tasa!“ sosistas Kroysing, aga juba kargas magaja oma nime kuuldes nagu tõuke peale üles: „Kuulen, härra allohvitser,“ ja siis silmi avades: „Ah nii, palun vabandust... Tassisime märgi püssirohukaste seljas, muld jäi saabastele kamakatena külge.“ Posnanski vaatles teda ikka veel jahmunult. „Kas teie kirjutate raamatu „Mees, nimega Hilsner“?“ – „Kus teie seda lugenud olete? See on ju keelatud!“ – „Ja „Armastus viimsest pilgust“?“ – „Ennäe inimest!“ hüüdis Bertin äkitselt erksana. „Ja „Malelaud, kaksteist jutustust“?“ – „Härra sõjakohtunõunikus näen ma selle raamatu lugejat esmakordselt.“ – „Jaa,“ noogutas Posnanski, „advokaadid, börsitegelased ja daamid loevad kõike, teate ju.“ Bertin naeris rõõmsalt: tema arvates moodustavad raamatusõprade peamise rühma kooliõpilased ja üliõpilased. Siis võiksid kirjanikud nälga jääda, vastas Posnanski, mida igaks juhuks siiski peaks vältima, ühel või teisel põhjusel. „Ja nüüd palun teie tunnistust, härra kolleeg. Mis juhtus allohvitser Kroysingiga ja mida teie temast teate?“

Kui Bertin lõpetas, valitses ruumis vaikus, suitsuna tihe. „Ärge lootke palju,“ ütles Posnanski. „Eraisikuna usun ma teid ja härra Bertinit jutu põhjal. Juristina ja kohtunikuna aga pean ma kahjuks iludusvigu näitama – kui kaarte üksteisega nii segada võib –, et tunnistaja võib tunnistada ainult seda, et ta teie vennalt on üht-teist kuulnud. Aga kes tõestab meile, et teie vend kujutas asju objektiivselt? Et ta pakse värve ei kasutanud ja teenistuskohustusest tekkinud korraldusi vaenulikuks jälitamiseks ei pidanud? Kui härra Niggli oleks allkirja andnud ja kohtu ees teatanud, et teie olete allkirja eluohtlikus olukorras välja pressinud, siis võiks eespool mainitud väite ümber lükata, teie venna subjektiivset käsitust härra Bertini tunnistuse ja kolmanda kompanii meeste avaldustega toetada ning niiviisi tõestada, nagu meie veendumuse järgi õige on. Pange tähele,“ – ta tõusis ja hakkas erutatult nelja sammu ulatuses aknast ukseni kõndima, käed

seljal ning paljas pea ettepoole kumaras, – „siin ongi piir. Siin on tõde, ühtaegu usutav ja veenev. Teie mõlemad olete mulle garantiiks, et sündmused on õieti esitatud, sündmus ise aga, jumal hoidku, on mulle selge nagu Pythagorase teoreem. Aga tõestada seda vastupidiste vaadetega ohvitseridest koosnevale kohtule, kaebealuse klassikaaslastele, jah, kulla külamees, see on hoopis teine asi!“ Kroysing tõusis voodis istukile, lastes seotud jalal keelatud viisil rippuda: „Ja nii peabki siis see lugu lõppema, tühja minema? Kurat,“ sülitas ta, „ja inimkond peab pärast seda veel juriste toitma!“ Posnanski tegi tõrjuva liigutuse: „Et inimkond juriste toidab, ja pealegi hästi, nagu selles veenduda võite, sellel on ka oma mõte. Kuid ilma kibeduseta, kulla härra leitnant, siirdugem tavalisele üleminekule, sest hea kompromiss on pool elu; andke mulle eeluurimisprotokoll: ma lasen endale informatsiooniks paberid kätte saata ja uurin asja. Sel ajal kaaluge, kas annate meile kaebuse Niggli ja ta kamba vastu ametivõimu kuritarvitamise kohta, mis põhjustas surmajuhtumi. Sööge hästi, magage hästi, tegelge peamiselt enda paranemisega ning muude heade asjadega ja kirjutage mulle siis oma otsus. Kui oma õiguse eest võidelda tahate – tungige peale, ma aitan kaasa, ja noormees siin samuti, olgugi temal meist kõigist suurem riisiko. Kuid kerge see võitlus ei ole. Kui tõestamine nurjub, olete täbaras olukorras ja saate seda elu lõpuni tunda. Nii, ja andke mulle nüüd protokoll!“ Kroysing ajas enda püsti, terve jalg tuhvliis, puruks lastud jalg põlveni sidemes, toetudes kahele polsterdatud kargule, – Bertinile oli see õudne pilt: Eberhard Kroysing karkudel! – ja lahkus toast. „Nüüd teie,“ ütles Posnanski asjalikul toonil. „Teie ei jää loomulikult sinna, kus te praegu olete. Olete rivi-mees?“ – „Ammu rivitu,“ vastas Bertin, „silmade ja südame pärast.“ – „Väga hea. Mul tuleb kirjutaja ära anda. Nõuan teid välja.“ Bertin istus, silmad pärani, sinel seljas ja sall kaelas, armetu välimüts kõrval. „Aga,“ kogeles ta, „minu teadmised, mu olukord... Vaevalt suutsin teie mõttekäigust aru saada.“ – „Kuulge,“ hüüdis Posnanski, „öelge ruttu jah. Niisugust juhust ei ole teil iga päev. Oskate masinakirja? Ei? Siis õpite selle kahe nädalaga ära. Andke mulle oma väcosa aadress. Siis ei ole see õhtu asjatu olnud.“ Ja kui Bertin talle ikka arusaamatuses otsa vahtis – kas nii lihtsalt toimuvad uskumatud asjad? – (täitsa tõntsiks jäänud, mõtles Posnanski samal ajal kaastundega), lisas ta juurde: „Kuid palun sellest mitte kellelegi rääkida, sest muidu läheb see plaan nurja, nagu meietaolised ebausklikud teavad. Kui palju te puhkust olete saanud, sestsaadik kui mündris olete?“ – „Neli päeva,“ vastas Bertin. Ta tundis käe all põrandalauda.

Tähendab, ta ei näinud und... „Kas ma võin,“ ütles ta segaduses, „härja sõjakohtunõunikule tänuks anda jutustuse mu kohtumisest noore Kroysingiga?“ Ja lisas nagu süüdlasena juurde: „See on mõeldud novellina; tähendab, sellest pidi novell saama. Ainus töö, mida ma sõduripõlves katsetasin. Kui härja sõjakohtunõunik neid ridu tahab hoida...“ Posnanski ulatas talle tänuks käe: „Hoida? Mitte kingitusi, kulla härra. Loen küll.“

Neljas peatükk

ÕDE KLÄRE

Koputati. Pika Kroysingi ees astus sisse õde Kläre, pörkas aga naljatades tagasi, hüüdes vene keeles: „Bože moi!“, küsis reini murdes, kas on keegi sees, keda näha pole, ja tegi akna lahti, ühtlasi katusepapist valmistatud luuke kahele poole lükates. „Kustuta tuli, kui maastikku tahad vaadata,“ käratas tige rinnahääl. Ja Kroysing pööras lüliti. „Ikka need Douaumont'i kombed,“ ütles õde Kläre jonnakalt. „Prantsuse lenduritel on parematki teha kui siin praegu ringi lennata!“ – „Kui ta ainult nii ilus ei oleks!“ vabandas Kroysing ennast teiste ees.

Mahedana ja õrnana voolas kitsukese akna raamistiku taga hämarik üle maastiku. Mäeseljaku kõrgelt servalt nägid nad orgu kevadöö looris: poolkülili kuusirpi, läbi udu salapäraselt vilkuvaid tähti ja Maasi kergelt helkivaid jõekäärusid mustade ning helelaiguliste kallaste vahel. Ainult siin-seal süttivad tulukesed ja kauge mürin reetsid rinde lähedust. Kõik neli surusid pea akna lähedusse ja hingasid ahnelt läheneva kevade puhast õhku. Veel oli Maas jää tumedas hiilguses, aga soe ja niiske lõunatuul töötas puhkemist. Õde Kläre pani käed kokku. „Kui inimesed nii pöörased ei oleks!“ ohkas ta. „Alati pean endale meelde tuletama, et see pole Mosel kuskil Trieri taga. Kas vaenlased ei võiks kord pisut kokku leppida? Siis oleksid lihavõtteks kõik jälle koos ja võiksid sõda unustama hakata.“ – „Parem mitte,“ ütles Bertin, ja kui õde Kläre talle suurte silmadega otsa vaatas, lisas: „Mitte unustada, arvan mina. Inimesed unustavad paljugi liiga kiiresti.“ Ta jäi vait, märgates, et polnud suutnud oma mõtet sõnastada. „Ei, ei,“ lõõpis Posnanski, „seda me ei unusta, selle sõja mingime patriootlikuks ja balsameerime ta tulevastele põlvkondadele roosapõseliseks.“ – „Kuidas teie seda teete, seda ma alles ootan,“ pilgutas Kroysing talle silma. „Lubage kõigepealt minu vähenõud-

likud kogemused: 15. aasta kevadel Flandria rindel lamasime inglaste vastas, hoopis lähedal, ja panime oma gaasiballoone paika – auväärne asi. Veebruarist aprillini magasime suurte raudballoonide kõige lähemas naabruses; üks juhtus kord lekkima, ja siis nägin järgmisel hommikul selle tagajärgi neljakümne viie siniseks läinud, surnud pioneeri näol. Ja kui me õppeväljal seda sõnnikut esimest korda prooviks purustasime ning killud koju viisime, läksid kõik teise ilma, kes kilde olid puutunud. Nad surid kõik pikkamisi; kui mina oma esimese haavaga Jülichis laatsaretti läksin, leidsin mõned veel elus. Nad surid kuidagi salapäraselt, ja arstid lasksid kõrvad longu, kuid palun väga, lõpuks olid nad surnud, astusid välja lõppjaamas. Jah, nii ootasime oma vett täis kaevikuis soodsat tuult. Ikka jälle tuli balloone ümber asetada, sest need libisesid savis. Gaasimaske siis veel ei olnud, me pidime nina puuvillaga gaasi vastu kaitsma. Tommid viskasid meile lõbusaid kirju, et millal me selle haiseva värgi kord käiku paneme. Ja siis tuli lõpuks idatuul, ja me saime oma gaasist lahti, ja tommid ei olnud enam uudishimulikud, vaid lamasid sinistena ja mustadena maas, kui meie nende positsioonidel kõndisime. Siniste ja mustadena. Tommid ja prantslased leplikult üksteise kõrval. Poelkapelli juures oli jalgrattateele kindlasti oma viis tuhat surnut laotud, ja need õnneseenud, kes seda sõnnikut vähem olid saanud, ahmisid õhku ja tuikusid ringi, aga surid Jülichis samuti pikema jututa, ainult aegamisi, osakaupa. See on ebameeldiv episood, sellest läheme ruttu üle. Järgmise sõjani, kui hakatakse laskma ainult gaasiga.“ – „Olete vastik, Kroysing,“ ütles õde Kläre, „kõik peate te ära rikkuma. Kas mul ei ole päevad otsa küllalt teie mustuse ja haavadega tegemist? Kas ma ei või oma südant kord viieks minutiks jumala maailma abil kosutada, ilma et keegi jälle seda silmapilku rikuks? Järgmine sõda! Ei tule järgmist sõda! Kes pärast seda tapmist veel uue sõjaga ähvardab, selle lööme meie, naised, luuavartega maha.“ – „Kui jumalad te sõnu kuuleksid!“ toetas teda advokaat Posnanski. „Ei tule enam sõda,“ nõustus Bertin, „see on viimne. Järgmist võivad härrad omavahel pidada; meist, sõduritest, ei lähe enam keegi sõtta.“ – „Eks ole!“ hüüatas õde Kläre. Nimetissõrme seljaga kuivatas ta pisara. Talle meenus ta mees, ooberstleitnant Schwersenz, kelle eest hoolitses ta ema, vana proua Pidderi, kes elas temaga väikeses jahimajas Baieri Allgau Hintersteini orus. 1914. aasta talvest peale vaevab seda andekat staabiohvitseri raskekujuline melanhoolia, järjest süvenedes. Muide teadis ainult ülemarst õde Kläre nime ja elulugu. Kõigi teiste teada oli ta tubli naine, kelle kaptenist mees on kuskil idarindel; räägiti, Kläre flirtivat ühe väga

kõrge isikuga. – Kröysing, kõige pikem neist kõigist, kehitas pilkavalt huuli kõverdades õlgu: „Siis on meil au viimse sõja matusel olla. Õieti ei olegi see püha sõda kaua kestnud, kõigest viis tuhat aastat. Sündis ta ju koos assüürlaste ja vanade egiptlastega ja meie matame ta. Just meie olemegi need oodatud lunastajad. Pärast Kolmekümneaastast sõda, Seitsmeaastast sõda ja Napoleoni sõdu polnud rahvas selleks suuteline. Aga meie, tuhande üheksasaja neljateistkümnenda aasta mehed, – meie oleme alles need õiged.“ – „Muidugi,“ ütlesid õde Kläre ja Bertin jonnakalt ühest suust. Seejuures nägi Bertin vaimus hauda, mille ääres nad kõik seisid hauakaevajadena, igahel labidas käes, – Kroysing, õde, tüse sõjakohtunõunik ja tema ise pilvise taeva all, suuri mullapanku lahti raiudes. Hauas aga lebas punsunud kõht, rasvunud paljaspea, punnispõsisel, suletud silmadega näol irvitus – kas õnnetustkuulutav või irvitaja surmaga rahulolev.

Vahepeal sulges õde Kläre esitõks luugi, siis akna. „Süüdake nüüd valgus, ja siis viskan ma teid välja,“ ütles ta. Kõik pilutasid silmi, kui hele valgus seintele langes. „Täname külalislahkuse eest,“ kummardas sõjakohtunõunik Posnanski õde Kläre kae üle, mis oli pikk ja tugev, tööst kõvaks läinud. Nunnarüüd meenutava õerätiku alt tükkis välja tuhkblond juuksesalk, näos särasid kauni lõikega silmad, ahvatlesid õrnad huuled, tagasitõrjuvalt kokku surutud. „Kuratlikult ilus vastuolu,“ mõtles Kroysing, „ta madonnanäo ja sõnaka suuvärgi vahel. Kindlasti on tal kroonprintsiga midagi olnud.“ Ta tundis vajadust oma positsiooni õde juures parandada: „Mis ma saan, õde Kläre...“ – „Midagi te ei saa, peksa saate,“ katkestas õde teda välguna. „...kui ma teile veel lävel üllatuse valmistan? Lubage mul tutvustada oma sõpra Werner Bertinit...“ Õde Kläre jäi poolammuli suuga keset oma väikest tuba seisma, mõlemad käed kerge tõrjega ette sirutatud – „... nii palju loetud romaani „Armastus viimsest pilgust“ autorit.“

Õde Kläre kogenud silmad libisesid üle Bertini hallpruuni näo, lohkus põskede, habetunud lõua ja määrdunud, ilmselt täitunud krae. Kui Bertin nüüd häbelikult naeratas, paistis lünk ta hammastereas ja selle kõrval vigane esihammas, ta lühikesed juuksed laugu juures aga olid hõredaks jäänud. Ja siiski oli ta kulmudes, laubas ja kätes midagi, mis näitas, et Kroysing ei naljatanud. Siis seesama mees kirjutaski selle õrna armastusloo! „See olete teie!“ ütles õde Kläre poolvaljult, kätt ulatades, „see on ju võimatu. Ja minu sõbranna Annemarie Krefeldis kirjutas mulle kolme kuu eest, et ta on autoriga tutvunud, see olevat husaarileitnant ja võluv mees.“ Seepeale hakkas Bertin solvunult naerma, Posnanski ja Kroysing naersid ta solvumist, ja lõbusa seltskon-

nana, kes lauast tõuseb, lahkusid nad kõik õde Kläre nunna-kambrist. „Nüüd võib siin jälle magada,“ ütles õde; muide tulgu Bertin ülehommega tagasi, siis on ta vaba. „Saame siis veel üks-teisest kuulda,“ lõpetas Posnanski selle märkimisväärse koosviibi-mise.

Viies peatükk

VASTUETTEPANEK

Kui sõjakohtunõunik muusträstaste laulu saatel Montfauconi lossi pargis autost välja astus, otsustas ta lühikese kaalumise järel Pahlil saabaste pakil targu kaduda lasta, et Bertini väljanõudmine Lychowi diviisi sõjakohtu juurde idakoondises raskuste vastu ei põrkaks. Kuid ta oleks võinud selle otsuse tegemata jätta. Niisugused kirjad vajavad mõnikord nädalaid, mõnikord aga ainult päevi. Vastav kiri jooksis väga kiiresti läänekoondisest idakoon-disse, sellele vaadati kohe kõõrdi, ja väeosa adjutandi juures ilus-tati seda sinise pliiatsiga, nimelt küsimusega: kas tööpataljon X/20 saab mehi ära anda? See tähendas: seleta lahkesti, et pole võima-lik. Rääkimata igasugusest vaenulikkusest, sai küsimuse lahenda-misel otsustavaks Lychowi diviisi saatmine Vene rindele, sest rinnete võistlus oli suur: uus ülemjuhatus polnud selles asjas veel midagi suutnud muuta; üks rinne ei kadestanud ainult teise lüüa-saamisi, nagu kindral Schieffenzahn ütles.

Kui major Janschile esitati auväärne foolioleht siniroheline ja violetse pitsoriga – kummastki tülitsevast väekoondisest –, võttis ta kõigepealt kollase kompveki suust ja asetas selle kleepuva liistaku alustassi servale oma paremal käel. Saanud lühikesest viisakast kirjutusmasina tekstist teada, et keegi tahab temalt ühe mehe, ja nimelt selle mehe ära võtta, puristas ta nii vihaselt, et kirjutaja Diehlil ehmatusega valu kõhtu lõi. Samas rahustas major Janschil siiski sinise pliiatsiga märgitud küsimus, mille mõtet ta korrapealt taipas. „Kirjutage,“ ütles ta Diehlile püsti tõustes ja käsi seljal kokku pannes, nagu seda Bonaparte'ist pajatatakse, kompsis läbi toa kõndida ja dikteeris paljude paranduste ning mahakriipsutamistega lõpuks järgmise teksti: „Kiri tagasi põhjen-dusega: pataljoni esimene kompanii asetseb suuremate ja väikse-mate salkade kaupa laiali hajutatult maa-alal Mureaux' farmi ja Ida-Vilosnes'i vahel. Kaotuste ning haiguste tõttu on kompanii koosseis nii kahanenud, et ühegi üksiku terve ja tööväimeelise mehe äramine ilma asendamata pole õigustatud. Pataljon paneb ette

anda pärast paranemist sõjakohtu käsutusse sõdur Pahl, praegu Danneveux' välilaatsaretis. Kui trükiladuja on mees eriti sobiv, oskab masinal kirjutada ja on ühe varba kaotamise järel muuks tööks peale bürootegevuse kõlbmatu.“ Need saksad olid eksinud!

Kirjutaja Diehl lahkus majori toast ja läks kivitreppi mööda üles kantseleisse. Ta tähtsaimaks ülesandeks oli oma orjust selle kompvekke lutsiva kisakõri juures rahutegemiseni alles hoida ning oma naise ja väikese lapse juurde Hamburgi tagasi jõuda, tulgu mis tuleb. Bertinisse ja ta olukorda suhtus ta seltsimehelikult, soovides Bertinile kõike head. See mees sobis muidugi igale poole mujale paremini kui mürskude korjamiseks seersant Barkoppi juurde, ja praegu pandi tal head võimalused nahka, kõige süütuma näoga, nagu ikka juhtub võimumeeste hõlealustega, kui vastas pole vähem võimsad. Diehl peatus koridori akna all trepi pooles kõrguses, vaatas veel kord sõjakohtu kirja, mida ta hommikul esi-mesena oli lugenud, ja siis aknast välja, kus hele kevadtaevas Damvillers' tänavaid ja katuseid valgustas. Ta ei teadnud midagi kahe koondiseülevahe vahelisest sõjast, läänekoondise nõue oli ta meelest asjalik, Janschil vastuse salakavaluse nägi ta juba varem läbi. „Pole midagi teha,“ tõdes ta edasiminekul, „vaene mees on juba kord hädavares, ikka hädavares!“ Pimedalegi oli selge, et Bertin selle üleviimise saamiseks vaeva oli näinud. Kui talle otsus kohe teada anda, võiks ta ehk – võib-olla – abisaamisele mõelda, olgugi et Diehl ei taibanud, kelle abi siin kasu tooks. Ta oli rahva-kooliõpetaja, mees, kes oli täis austust raamatute, samuti nende kirjutajate vastu, ta tundis, et ta peaks midagi teha söandama. Ukselinki alla vajutades ja palavaks lõõgastunud, higilehasesse ning tubakavingusesse tuppast astudes oli tal otsus valmis. Ta avas kirjutusmasina. Kuid enne kui ta läänekoondise sõjakohtu foolio-poogna võlli alla pani, seadis ta sellele kopeer- ja kooapiapaberi alla, nagu tavaliselt ei tehtud. Kui keegi lõuna ajal selle ära kirja Bertinile kätte toimetab, siis teab kirja saaja, mis teda ootab. Kirjutusmasin klõbises, helises, klõbises uuesti; leht võeti masi-nast ära, pandi mappi allkirja saamiseks, õhuke ära kiri rändas sahtlisse, kõik läks nagu nõõri mööda. Kirjutaja Diehl ei märga-nudki, et ta hingas sügavamalt kui tavaliselt.

Vahepeal telefoneeris major Jansch oma sõbrale Niggelile... Jah, nad olid sõpradeks saanud, nemad olid Maini joone välja radeerinud, Preisimaa ja Baieri olid kokku sulanud üheks riigiks, mis oli põhjalikult pühendunud salakavala vastase alistamiseks. Igal hommikul vahetasid nad rahuldatult mõtteid asja põhjalastud kaubalaevade kohta, kuulsid Inglise maailmariigi alustalasid juba ragisemas. Igal hommikul lõdvenes distsipliin prantslastel ja

naeruvääristasid end oma pealetungidega itaallased, ameeriklaste kelkimise puhul aga võis ainult õlgu kehitada. Venelased olid nüüd põlvili ja Euroopast alatiseks kadumas: revolutsioon tegi nende pool puhta töö. Ei Balkanil ega Lähis-Idas ole enam venelasi jalus. Lõpuks oli võit käegakatsutavalt lähedal: sest kui Saksamaa armee koondunud jõud läänerrindele paisatakse ja Austria-Ungari väed lõunarindele, on see käes ja siis saab kätte ka traaditõmbajad – vabamüürlased ja börsitegelased, jesuiidid, sotsialistid ja juudid. Täis imetlust kuulas Niggel oma tarka sõpra. Ega ole midagi ütelda, kostis ta, härra kolleegi väidete ees peab mütsi maha võtma. Ja vabamüürlaste ning juutide vastu leidub vist samuti rohtu. – Jah, vastas härra Jansch murelikult ning võidukalt ühtlasi, meil on veel suur töö ees, need hoiavad ühte nagu pigi ja väävel, ja mida nad suudavad, seda võib praegu näha Vene revolutsiooni tulemärkidest taevas. Juudi pankurid olid *Alliance Israélite* ülesandel mõistnud tsaarivõimu hukkamisele, ja saatsid juba kümne aasta eest Jaapani võimsa Vene riigi vastu. Siis see neil ei õnnestunud, küll aga nüüd. – Jah, küsis Niggel naiivselt vastu, kas siis ka Saksamaa alustas sõda Venemaa vastu juutide ülesandel? – Major Jansch oli hetke segaduses ja arvas, et seda ei või siiski ütelda. Juutide põrgulik kavalus hiilgab küll jällegi kõige heledamas valguses, samal ajal aga paistab välja ka nende põhjatu rumalus, sest sakslaste näol on neil lõpuks üleolevad vastased, kes neid läbi näevad, ja sakslased juba hoolitsevad selle eest, et nad seekord pika nina saavad. Just täna oli temal, Janschil, jälle raske ülesanne juudi pealetungi tagasi lüüa. Lausa skandaal, et läänekoondise juhtkonnas istub sõjakohtunõunikuna keegi juut. Kui see mees meie pataljonis ühe juudi kirjutaja avastas, tahtis ta viimase endale lunida, tõenäoliselt selleks, et ausast sakslasest lahti saada, ja ülem oli talle paha aimamata selleks oma õnnistuse andnud. Kuid siin pörkasid nad meie valvsusele, ja see härra kirjanik Bertin ennem kärvab kui et tal õnnestub kasulikust tööst eemale viilides idamaa laiskusesse langeda. See on seesama mees, kui härra kolleeg mäletab, kes neile juba ühe etenduse andis. Siis tahtis mees puhkusele sõita, praegu katsetas ta teist nõksu. – Kapten Niggel, peatselt major Niggel, juhtme teises otsas kõhatas, kogeles midagi, palus kolleegilt hetkeks vabandust, keegi olevat tulnud midagi küsima. Bertini ja sõjakohtu seostamine pani tal hetkeks hinge kinni. Selgesti nägi ta jälle enda ees Douaumont'i kohutavat võlvistikku, vastiku Kroysingi lahjat kuju, kes kahjuks ei olegi langenud, vaid ainult ohutu jala-aavaga ühes välilaatsaretis. „Kurat, kurat,“ vandus ta mõttes, „püha ristike,“ palus ta ühtlasi, „seda koera, seda neetud koera

ära lase ilmiski ametiredelil tõusta. Ta annab Ettali kloostri või Alt-Öttingi palverändajate-kirikule käsivarrejämeduse vaha-küünla, ainult kui Kroysing ja ta bande hirmsa otsa leiavad. Siis kõneles ta edasi: on tõesti põnev, kuidas härra kolleeg juudiga hakkama sai. – Härra Jansch lükkas oma kollase kompveki vaskkõrre põske ning jutustas itsitades, missugust asendajat, tublit haavatut ja kristlikku trükiladujat, ta suuremeelselt vastu pakkus. Pealegi on teada, et ekstsellents Lychowil seisab jälle ees reis itta. Kahe nädalaga, isegi kümne päevaga on kõik juba möödas.

Kuues peatükk

Ö Ö L E K T Ü Ü R

Samal hommikupoolikul sai advokaat Posnanski Kroysingi toimiku Montmédy' sõjakohtust ning tööpataljon X/20 eitava vastuse staabi registratuurist. Igaüks Montfauconis, kellel selle paberiga tegemist tuli teha, naeris seda vastust. Naeris veltveebel Pont kirja sõjakohtunõuniku mappi pannes, naeris sõjakohtunõunik ise ja ta kirjutaja allohvitser Adler, hoolimata oma murekoormast; ka käskjalg, maakaitsemees Gieseken, naeris laginal seda kirjutist nähes ja sõnas: „Kihvt sell, kes selle kokku on keerutanud. Küll need preisi poisid on jultunud! Einoh – mis tõsi, see tõsi.“ Ainus, kes ei naernud, vaid vihast märatses, oli ülemleitnant Winfried, ekstsellents Lychowi adjutant ja õepoeg. Teda vihastas respektipuudus ta onu vastu ja teise kalda tööpataljoni majori ninakus, kõigepealt aga see, et tagasilükkamine jäi jõusse. „Kui doktor Posnanski arvab, et meie vahele segame, siis on ta peast pörunud. Võib-olla teine kord – praegu ei ole meil aega vabaharjutusi teha ega idakoondise vastu sõjateed tallata. Praegu tuleb tal selle kirjutaja asemele teine mees välja nõiduda.“ Veltveebel Pont, õlakas chitusmeister Kalkarist, Alam-Reinimaalt, ütles teadjat naeratust naeratades: „Mulle näib, et meie sellest Bertinist ei pääse, härra ülemleitnant. Seda ütleb mulle mu nina.“ Ta tõmbas põid-laga üle oma laia nina ja selle lüheldase sirge luu. „Advokaadid oskavad nõiduda.“ Ning jutustas tõenduseks ühe Kleve advokaadi loo, kes kahe autotäie telliste pärast tellisevabrikuga poolteist aastat sõdis ja selle peaaegu pankrotti ajas.

Ülemleitnant Winfried jätkas diviisi ešeloniti ärasaatmise ettekannete läbivaatamist. „Posnanski peab selle sõlme juba ise lahti näppima. Ekstsellentsi kätte ma seda sodi enam ei lase. Tema

elab ja liigub juba täiesti oma armsas Idas, ei näe aknast enam midagi muud kui järvi ja okaspuumetsa. Kui prantslased meil kriipsu läbi ei tõmba, siis oleme kahe nädala pärast kõik läinud ja idakoondis võib meile ühe... pisara järele nutta.“ Veltveebel Pont ajas alahuule õieli, pomises midagi suurest kaugusest, mis neid varsti Alam-Reinimaast lahutab, ja esines sedamaid sooviavaldusega kolmepäevase komandeeringu saamiseks, et ema vaatama minna. Ülemleitnant Winfried ütles lühidalt, et küllap veltveebli tahtmine on ka jumala tahtmine ja et tema soovib Ponti alles viis päeva enne ärasõitu kohapeal näha. Pont tänas väga ja hakkas kohe raudteekaardil otsima sobivat kohtamispunkti oma naise Luciega. Ta armastas teda kui oma elu keskpunkti.

Öö tulekul istus advokaat dr. Posnanski ümmarguse laua ääres veidi külmas saalis, mis õieti kuulus apteeker Jovinile ja ta abikaasale, kuid oli Montfauconi komandantuuri korraldusel võetud ja korteriks antud sõjakohtunõunikule. Saalis oli rohkesti mööblit ja palju maitselt iganenud, kuid hinnalisest materjalist kunstiesemeid, volditud siidist varjuga lamp alabasterjalal andis mõõdukat valgust. Pildid seintel kujutasid hea provintsikunsti tase-mega proua Jovini perekonda – talupoegi, kes aadlimõisate jagamisel vahetult pärast revolutsiooni olid õigel ajal jaole saanud. Jovinide abielupaaril oli poeg sõjas ja tütar Pariisis mehel, alaliselt vaenlase tsepeliinide ründeretkede ohus. Pererahva kokku-puuted sundkorras korterisse paigutatud üürnikuga piirdusid kümme-konna sõnaga päevas. Kuid nad leidsid, et see saksa ohvitser on mõne eelkäijaga võrreldes taktitundeline ja üsna sümpaatne. Proua Jovin ütles jutu sees oma mehele, et selle sakslase eluviis on peaaegu prantsuslik, – kiitus, mida härra Jovinil tuli piirata väljendusega „Olala!“. Kuid härra Posnanski istus palju kodus, jõi musta kohvi, õhtuti punast veini, armastas raamatuid ja võttis tööd korterisse kaasa, mille korrastuses ta midagi polnud muutnud; seega oli ta kodune, säästlik, mõõdukas ja töökas; kui tal poleks olnud kohutavat harjumust sigarit suitsetada, mistõttu kardinad, portjäärid, stoorid, gobeläänid ja vaibad lootusetult tubakalehaga läbi olid imbunud, poleks proua Jovin kogu selle hirmsa sõja kestel paremat sissetungijat soovinudki.

Posnanski, seljas pruunist kalevist kodune kuub, pani vahetevahel valges paberpitsis sigari tinast tühatoosi ja sirutas oma toatuhvlites jalgu laua all; mündrist kandis ta ainult pükse – pikki halle punaste kantidega. Lahtisest särgist paistis kraest ja nööpidest vaba paks kael; proua Jovini meeldivat sarapuulauda täitsid Kroysingi tolmikud. Bertini asja oli ta teisejärgulisena kõr-

vale jättnud: seda tuli ajada hiljem või üldse mitte. Et puudus austus vaimu ees ega arvestatud head tahet, siis kuulus asi nähtavasti äpardumisele. Iga advokaat on ülekohtu tundmises kogenud, seepärast ei löö lugu teda roopast välja. Siin oli tegemist ühiselu alustega. Juriidilist külge oli ta juba kõneluses venna kui kaebajaga põhjendanud. Nendes paberites laual ei leidunud midagi andmeid kindlaks tõestuseks, et noor Kroysing oli teadlikult teelt kõrvaldatud, nimelt varastatud toiduainete – liha, või, peki, suhkru ja õlle pärast, mis polnud õigetessee kõhtudesse läinud. Kui asja ilma ruttamata ja kirega uurida, nagu oleks see maailmas ainus ülesanne, kui mehi üksikult üle kuulata, allohvitsere sundida üsna üles tunnistama, kantseleilt, kompaniiülemalt ja pataljoni-ülemalt kavalasti küsitleda lähetuse tavalist kestust ja seejärel neile küsimus esitada, mis pärast noorele Kroysingile ei lubatud aega ülekuulamiseks, miks toimik Ingolstadt rändas. Kui see kõik oleks selge, võiks tunnistaja Bertin ette astuda, võiks noore Kroysingi kirja, ta testamendi, ette lugeda. Seejärel sunniks lõpuks veendumusest jõudu saanud advokaadi kõne kohtunikke aru saama, et säärane käitumine ei või karistamata jääda – ega soodustatud olla. Advokaat Posnanski ei kahelnud, et ta niisuguse asja õnnelikult läbi viiks, kui tema selja taga oleks avalikkus ja tema ümber kuulajaskond, kes selle küsimuse tähtsust nädalaid huviga on jälginud, kirglikult vaieldes, kumb peab võitma, kohusetunne või tõe varjamine, – ühesõnaga: rahuajal. Rahuajal! Posnanski nõjatus vastu tooli seljatuge ja puhus põlglikult läbi nina. Rahuajal oleks Kroysingi protsess talle kindlaks võiduks ja teeks üldisele kuulsusele. Kas seesugune juhtum oleks rahuajal võimalik? Enesestmõistetavalt. Kui tööpataljoni asemele panna suure tööstuskontserni tegevussfäär, kes töölisi oma kaupluste ja sööklate kaudu riiete ning toiduainetega varustab, neile kortereid annab ja nende ravi eest hoolitseb, siis on kelmuste ja varguste võimalus töölishulkade kulul samuti olemas kui Preisi vägedeski. Kui noor Kroysing oleks pandud praktikandi ja tulevase inseneri kitlisse, kes oleks saadetud ohtlikesse töökohtadesse, kuni ta kaasteadmine tööõnnetuse tõttu oleks kustunud, kui seda tööõnnetust asjatundmise ja kavalusega ainult natukesegi oleks soodustatud, siis oleks see olnud otsene koopia sellest, mis Posnanski veendumuse järgi antud loos oli toimunud. Kuid häda tööandjale, kelle piirkonnas see oleks toimunud! Korraliku valitsusega rahva puhul läheksid kõik vanglasse, mineeritud, ekspluateeritud survest kõhkuma löönud riigis paneks määratu tõege rahva liikuma, rahvahulkade ülestõus haaraks isegi kodanlikke kihte kaasa, Inglismaal või Prantsusmaal oleksid vajalikud uued parlamendivalimised ja

järgneks uus valitsemissüsteem. Isegi saksa isamaal teeks säärane juhtum ulatuslikud poliitilised tagajärjed küpseks; ükski valitsev rühm ei julgeks süüdlaste kaitseks välja astuda. Suurema vaevata võib kogenud Berliini ajalehelugeja seejuures konservatiivse, liberaalse ja isegi sotsiaaldemokraatliku ajakirjanduse tooni kujutada. Rahuajal.

Majas oli vaikus. Kuskil paksu tapeedi taga kahistas hiir. Posnanski jõi lonksu veini – ta kasutas selleks meelsasti portselanist, kolme lõvijalaga pokaali, milles bordoo mustpunasena helkis, – ja tõusis üles ning hakkas mõtlema kõndides. See kõik puudutas tööstuspiirkondi, suurlinnu. Missuguseks kujuneks olukord maatööliste hulgas, Lääne-Preisi, Poseni, Ida-Preisi, Pomeri ja Mecklenburgi suurmõisates, aadli maaomandites? Ta mõtles pingsalt, kumerad silmad pooleldi laugude varjus, peatus kaheksateistkümnenda sajandi lamburistseeniga gobelääni ees, millest ta tajus ainult eri värvidega aasade tihedat kudet, kuni märkas inimese jala piirjooni mingil lehttaimel. Maa-olukorras oleks selgitamine raskem, ohtlikum ka advokaadi ja tunnistajate olukord, mõned tunnistajad kuuluksid kõrvaldamisele nimelt juutidena, aga lõpptulemus ei muutuks ometi. Ka Ida-Elbe konservatiivsed protestantlikud maaomanikud ega Baieri katoliiklikud feodaalhärrad ei osutaks oma ettevaatamatule teenreile abi ja pööraksid selja koguni halvasti valitsevaile seisuskaaslastele. Sõja ajal aga valitses ülekohus, rahvad olid vägivalla päralt, see oli ühest ringist teise levinud ja vohas nii tohutuna, et ämbritäis soppa selle kõrval märkamatuks jäi. Vahetud eluhuvid, puht olemasolu- ja edasielamisküsimus valitsevail kihtidel ja lõpuks ka valitsetavail oli nii sügavalt mängus, et tuli möönda: üksikolendi elu- ja auõigus oli esialgu päevakorrast ära võetud, tsivilisatsiooni taastamiseni kõrvalteele lükatud. Loomulikult tähendas see tagasilangemist rahvasterändamise aegadesse, määratud langust Siinai seadusandlusega võrreldes. See härra kapten Niggli hooletu närusus, inimeste raiskamine, vaevalt paremini põhjendatuna (vähemalt nii süüdistavad teineteist ametlikud sõjateated), toimub suurimais mõõtmeis kõigil rinnetel, paljude suurte rahvaste juures – ei tule hoolida üksikust, härra advokaat! Ja et kõik asjaosalised, kõik parteid iga päev lasevad kinnitada, et nad peavad seda võitlust ainult oma olemasolu ja inimkonna kultuuri päästmiseks, siis ei ole dr. Posnanski taolisel eraisikul sel hetkel mingit pidepunkti. Jääb ainult üle leitnant Kroysingile nõu anda oodata, kuni on jälle rahuaeg, juba nüüd hankida langenud venna võimalikult paljude kompaniikaaslaste nimed ja elukohad ning esineda kaebusega, kui saksa rahvas oma eeldatava võidu joovas-

tusest hoolimata kaldub Christoph Kroysingi mälestust jälle üles äratama. Nimelt ei anna see dr. Posnanskile enam rahu. Ta on noormehe kirja lugenud ja see on talle südamele koputanud. Ikka sügavamas vaikus on ta musta vihikut uurinud, mis kätkeb märkmeid, värsikatkeid, üksikuid mõtteid, arvamusi, muljeid ja küsimusi. Alguses tegeles Posnanski selle märkmikuga mingist erilisest spordihuvist: ta on kiirkirjaharrastaja, seda ala aga hindab ta kui mõistlikku ja kiiduväärt leiutust, tunneb kõiki selle süsteeme ja lühendusi ning paistis juba koolis silma võõraste käekirjade desifreerijana. Juba nende pliiatsijoonte surve annab kirjutaja siseelust pildi. Kirjutaja on avala ja siira loomuga inimene olnud, ja sisu kinnitab seda head muljet. Noor Kroysing oli oma enda näoga inimene. Ülekohtuga võitlusse astus ta sellepärast, et see oli ülekohus, inetu plekk ühiskonna kehal, mitte tulu pärast, ja ta armastas seda ühiskonda. „Ma ei saa aru,“ kurtis ta kord, „mispärast meie inimesed lasevad endaga kõike teha. Nad ei ole niirimeelsed ega ilma õigustundeta, vaid tunnevad iga ülekohut valusasti nagu naised. Oleme me naiselik rahvas? On meile määratud ainult teada, mida me kannatame, ja parimal juhul seda tunnistada? Seda mina kaasa ei tee.“ Ta mõistis selgesti, et saksa kirjanike ja mõtlejate kõrge moraaliga kultuuril pidid olema juured rahva hulgas, „... kuid need juured näivad mulle pikkade, nõõritaoliste narmasjuurtena, mis põimuvad paljude tõkete ümber ja saadavad kauni taime päevavalgele alles hiljem, kuskil kauge- mal. Mina tahaksin, et meil oleks lühike tugev sammasjuur ja sellest tärkav terve taim täis okkaid ning nõelu vägivalla vastu.“ Teinekord kurtis ta, „et päikesetõus, tähises taevast, isegi ühe päeva sinas leiduv elu ilu ei näi sakslaste kultuurile mingit mõju avaldavat. Loodusest tunnevad nad rõõmu ainult mõne silmapilgu ja langevad siis tagasi oma harjumustesse, mis nende maa-alustes koobastes teisiti areneda ei võinudki. Goethe või Hölderlin aga, kuid ka Mörike ja Gottfried Keller, näivad igatahes tundvat, et on olemas taimed, tuuled, pilved, jõed. Maastiku hõng saadab neid töötoani, ametikabinetini, kateedrini. Seepärast ongi nad vabad. Seepärast ongi nad suured.“ – „Jah,“ mõtles Posnanski, „mu noor sõber, nüüd ütlete te midagi väga õiget ning tähtsat. Neid asju ei saa samuti tulutoova tegevusega seletada. On kahju, et ma ei saa teiega enam sellest kõnelda. Teietaolised inimesed puuduvad meil. Teie värsid on kenad, tundelised, veel väga nooruslikud. Kuid oletagem, et vabatahtlik Hölderlin, allohvitser Heinrich Heine, leitnant von Liliencron või viitseveltsveebel C. F. Meyer oleks teie ees langenud – kas surma sunnilt või ilma sunnita, ükskõik – või kadett von Hardenberg oleks nelja-

teistkümne-aastasena harjutusel saadud külmetusse surnud, kõnelemata junkur Schillerist, kui ta kaheksateistkümne-aastaselt Švaabi mäestikujõkke oleks uppunud. Oleks nende noormeeste pärand teine olnud kui teie oma? Mitte sugugi. Ja siiski: kui palju vaesemaks ja viletsamaks oleksime jäänud! Me ei teakski, mis me kaotanud oleme... – Jah," ohkas ta endamisi, „see on raske auhinnamõistus, ja kes selle lahendab, saab taalri ja viis penni: nimelt – kas rahvad elavad oma andekate liikmete või need andekad oma rahvaste pärast, nii et igasugustel Nigglidel on õigusega lubatud neile andekaile inetult liiga teha. Ja sellepärast vaatame, mis härra Bertini kohtumisest teietaolistega head tuli."

Seitsmes peatükk

KROYSINGI-NOVELL

Sääraseid mõtteid mõlgutades avas ta Bertini saadetud käsikirja. Valas uue pokaali täis, süütas veel ühe peene hollandi sigari, vaates halvakspanevalt Bertini veidi kramplikku käekirja ja alustas siis, hoides loetavat lehte lambi lähedal, peagi aga kiskus loetav teda kaasa ja ta süvenes sellesse huviga. Valgus oli mahe, hiir krõbistas seina vahel, akende all käisid inimesed kõneldes mööda, kuid Posnanski oli praegu Fosse'i metsas purustatud puutüvede vahel orus, kus kaks mahajäetud suurtükki oma kaelu kurtes taeva poole tõstsid, ja nägi välihallide töömeeste keskel noore Kroysingi sümpaatset päevitunud nägu, ta kõrget laupa ning rahulikku silmi. Novellina oli see töö vaevalt tunnustatav: see ei sisaldanud kunstiliselt viimistletud iselõome ega üllatava pöördega lahendatud sündmustikku. Mõnikord häirisid keelelised konarused, vabandatavad kiire kirjutamisega, või soolased väljendused, kus tagasihoidlikumad oleksid rohkem mõjunud. Kuid see võlus esile kuju, mis oli antud tõtruult, see valgustas sündmust täiesti objektiivselt, raputas magavat maailma, laskmata seda edasi suikuda, kui Prantsuse mürsk alles leitud sõbra hävitas. Novell ei jätnud kahtlust, et see surm polnud prantslaste süü. Ei, näruste labidapealikute selja tagant kerkis hiiglasuurena kuju, mis kehastas võimu esindajaid ja vägivallatsejaid – kõiki Euroopa enesetapmise algatajaid ja selle ürituse toetajaid, neid mahajääjaid, kes tundsid naabrit ainult kallaletungiobjektina ja kellel rahvaste omavahelises võistluses maailma pärast on ainult üks viimane trump – suurtükk.

Omapäraselt usaldustäratav mõju lähtus ka asjaolust, et Bertin oma töö esimeses redaktsioonis polnud nimesid üldse välja mõelnud. Kangelase nimi oli lihtsalt Christoph, muud nimed olid märgitud algustähtedega; neljanda lehekülje lõpus leidis kirjutaja märkus enda jaoks: „Inimestele tabavamad nimed.“ Mida vältimatult kunstiliseks mõjuks oma elu elavate kujude leidmine oli ja mida rohkem see tõelised sündmused vabastas juhuslikust sisust ning arendas olulist, seda vahetumalt kõneles üksildasele lugejale selles esimeses redaktsioonis nimede ja olukordade käsitlemise kergus. Posnanski oigas piinatult ja ühtlasi rahuldatult: seda väheset kenadusega Bertinit ei või ühelgi juhul käest lasta. Bertin kuulub noore Kroysingi ja tema, Posnanskiga, ühisesse rindesse, nende rindesse, kes alati katsuvad maailma parandada, ja nimelt vahenditega, mis juba tähendavadki maailmaparandamist, – õigusetunnetusega, selge mõistusega, keeletäiustamisega. Võis naerda, aga nii see oli: kes neid vahendeid kasutada tahtis, äratas paratamatult kurjuseprintsipi ja kurja teenrite – vägivallainimeste – viha nende kuumas teotungis, rõhumiskires. Ja kui Posnanski oma küue kumera keha ümber märtsijaheduse ning väsimuse pärast kinni nõõpis, märkas ta oma hämmastuseks, et ta vihasena kamina kallale tormas, kus veel söed hõõgusid, – tormas kallale, sest need söed kehastasid vaenlast, kõige loova igavest vastast, vastast ennast või ka vastupanu, takistajat, saadanat. Ta otse nägi teda kükitamas küünte, noka ja nahkhiiretiibadega, lendmaosabaga ja mürgiselt kahemõttelise pilguga, ikka valmis valjusti naerma pahvatama. See pillubki enda ümber söövat elementi, mis liidus kõikjal oleva rauaga on sünnitanud kogu tehnika ja valanud suurtükid, tema'p see ongi, kes igas plahvatuses kõikvõimsalt naerma pahvatab. See tappis noore Kroysingi ja haavas vanemat. See ohustas Bertinit leitud mürsu kujul, surmas lennukipommina sõjakohutunõunik Mertensi, varitses tedagi, Posnanskist, ja Winfriedi ning vana junkrut Lychowit, luuras igat meest ja naist. Inimene on taevast langenud tuld halvasti taltsutanud; ka mõistust, taevast valgust, ja Siinai mäel sündinud moraali on ta kasutanud nagu koolipoiss. Posnanskil oli tähtmine sel öötunnil enne magamaminekut inimkonna tunnistusele kokkuvõttes hindeks märkida kolm miinus. Hea küll, seda vähem võib ta õpilasest Bertinist ilma jääda. Õpilase Kroysingi oli tuli neelanud, loendamatu teistega juhtub seda iga päev. Lammaste loogika nõuab seepärast massiliselt tulle tormamist, üksikutega täiesti arvestamata, sest niisugustel aegadel poleks sellel otstarvet. Kuid õpilane Posnanski teab: sellel on otstarve, ainult sellel ongi otstarve, sest see on igal ajal käepärast ega taha tulekahju lõppu oodata, vaid

loovat printsiipi purustavalt printsiibilt tasapisi ära võtta. Kroysingi asjas ei ole esialgu midagi teha, selle otsusega paneb Posnanski erineva suuruse ja värvusega lehed hoolikalt punakaskollasesse ümbrikku, mis kannab Montmédy' toimikumärkust; sinna paneb ta ka Kroysingi-novelli. Kuid Bertini eest tuleb lõpuni võidelda. Öö esimene pool on hästi kasutatud, teist poolt kasutab ta veelgi paremini, sest magades on inimene hulga targem ja täiuslikumalt toimekas kui ilmsi. Ja proua Jovini suurima mure kergendamiseks aknaid avades mõtles ta: on tõiseid vahendeid ühe mehe päästmiseks, kuid on ka koomilisi, on sirgeid ja kõveraids, puhtaid ja ebaviisakaid. Lubatud on need kõik. Keelatud on üksnes üks liik – mõjutud, sest need võiksid teda veelgi rohkem ohustada. Terve inimõistus ja ülemleitnant Winfriedi viimase kõneluse meenutamine ütlesid Posnanskile, et ta ei saa sel hetkel Lychowiga üldse arvestada, enne juba ta adjutandiga (milles ta eksis); täie jõuga võib ta selle asja ette rakendada ainult Eberhard Kroysingi, sest sellele on kerge selgeks teha, kuidas tunnistaja Bertiniga ühiselt tegutsemisel tema kavatsuste teokstegemine tulevikus õnnestub või õndub. Aluspükstes voodiserval istudes, ähkides, sest tal tuli sokihooldjad üle kõhu kumeruse kätte saada, tõmbas Posnanski punase näo ja viltuse suuga loole lõpujoone alla: peaasi oli nüüd Bertini asja lahendamine.

Kui ta juba ööriietuses oma pehme ja puhta vatiteki all lamas ning lambi kustutas, märkas ta pahameelega, et oli saali tule põlema jätnud. Ikka on tuli ta vastu, mõtles ta nuriseva enesepilkega, tõusis, pani toatuhvlid hoolikalt jalga ja kustutas tule. Imestusega nägi ta, et hele kuu, seekord juba läänest, teda aknast tervitab.

Unes kummalisel maastikul viibides nägi ta Christoph Kroysingit, keda ta elus ometi kunagi polnud näinud. Lõunamaise taime piklike lehtede vahelt kerkis see otsekui läbi ürgmetsa tunginud mehe nägu, ja selles metsas elas magaja – Posnanski. Noorenenuna tahtis ta kõigest hingest sipelgapesa liiklust korraldada ja valgete termiitide abil eeskuju kasutada, mida ta tundis oma akendest ümmargusel väljakul ning keiser Wilhelmi Mälestuskiriku juures. Tähekujulisele hiiglasuurena, nagu sipelgaperspektiivist nähtuna, vaatas noore allohvitseri nägu agaavilehtedest, mis okas-tekks ahenesid, ja keset võhumõõga kitsaid terasid; ka palmilehtede sõrmed kippusid ta paraadmütsi napsama. Mütsi punase triibu ja lakknoka alt sihtisid kindla vaatega tumepruunid silmad töötavat Posnanskist, ja suu selles laia lauba ning kaarjate kulmudega näos naeratas. „Mind hoitakse kahjuks kinni, kolleeg, nagu näete,“ ütles ta heleda häälega üle maa, ja liivahunnikus kükitav

paks koolipoiss Posnanski vastas: „Loodetavasti on sul vabanduskiri. Teie, pruunisilmalised, puudute alati ja jätate kogu töö meie hooleks. Nii tahaks igaüks esimest viulit mängida.“ – „Oh sa vaeseeke, kuidas sa muutunud oled!“ vastas noor allohvitser. „Kas sa siis ei näe, et ma puhkust ei saa?“ Ja Posnanski tundis taimes tuld põlevat, raud ning hapnik koos panid taime rohelised rakukesed hõõguma. „Sada aastat puhastustuld on varsti möödas,“ ütles Posnanski lohutavalt. Ja taime keskel vangisoliija nõustus: „Sõja-aastaid arvestatakse kahekordselt!“ – „Seni ajan asju teie asendajaga, kaasvõitleja,“ ütles Posnanski telefoni, mida ta nüüd rohelise siidnööriga käes hoidis; kaugelt ja kõrgelt, nagu kuuks muundudes, mis pika ja takerdunud narmasjuurega Posnanski kirjutuslaua lambi külge oli seotud, vastas vangisoliija telefoni kaudu: „Placet.“ *

Kaheksas peatükk

APPIHÜÜE

Bertinile oli see kasulik, et Ida-Etraye esimese kompanii postikandja alati alles pärast lõunat kohale jõudis. Muidu oleks sel päeval lausa õnnetus juhtunud. Südamepõhjas polnudki ta enam väga rusutud, kuid selle elujõu- ja meelekindlusenatukese lömas- tas Diehli koopia. Ta sai sellest üsna ruttu aru, mõistis seoseid. See oli lõpp. Teda oli oodanud ebatõenäoline õnn, sõjakohus nõudis teda – aga et asi oli seotud temaga, siis see enesest-mõistetavalt ebaõnnestus, majoril oli õigus keelduda ja asemele pakkuda teist meest, kes asendada ei suutnud. See oli kohutav, järele, tal polnud enam tahtmist kaasa mängida, oleks võinud surra. Kas keegi pärast niisugust vastust tahaks veel katset teha? Võimatu. Siin on ainult üks väljapääs – kohe Kroysingi juurde, öde Kläre juurde, inimeste juurde, kes teda tunnevad, talle head soovivad ja leiavad, nagu poleks ta selleks loodud, et alati märgi püssirohukaste tassida ja koorma all küürutada, mis tal vere pähe surub ja juba kuival üheksakümmend kaheksa naela kaalub. Ta pesi kiiresti, teatas seersant Barkoppile ja videvikus läks rohkem joostes kui käies tuttavale kingule ülesmäge. Maa läks iga päevaga pehmemaks, öösel aga õnneks kahutas uuesti. Nägemata selle varakevadise õhtu udust võlu roheka taeva all, ruttas ta otsekui palangus pika kirja ja appihüüde mõttest, ja seda kirja koostas ta

* nõus (lad. k.). Toim.

vaimus oma naisele Lenorele, nagu oleks Lenore suuteline midagi mõjusat tema heaks tegema. Jalgade taktis korrapäraselt tuksuma hakkav süda rahunes, luues kurtse enesehaletsuse ja manamise ebamäärast tunnetesegu, mille aluseks oli äia mõju liigutav ülehindamine, mida too oleks võinud oma tütre käsutusse anda.

Nii lohutas ta ennast veel laatsareti uksehoidjat tervitades ja temaga ilmast kõneldes. Ja olgugi et ta appihüüe rohkem teatud lapsikusest tunnistust andis, avaldasid need ilmsi nähtud unenäod talle siiski head mõju. Nimelt suutis ta nüüd Eberhard Kroysingile ja ta toakaaslastele asja selle hooletu enesepilkega ette kanda, mis oli vajalik talle endale noorte ohvitseride lugupidamise kindlustamiseks ja võimalust mööda suurendamisekski.

Vahepeal oli toa- ja saatusekaaslus leitnandid Mettneri ja Flachsbaieri esiteks vähehaaval, siis aga täiesti nende asjaolude kaasteadjaks teinud, mis Bertinit ja Kroysingit sidusid, kusjuures päevade ja kõneluste lõpmatus külluses jõuti selgitada ka Bertini teisi elamusi, näiteks leitnant von Roggstroh' autasustamisettepaneku veidrat lõppu. Naerulaginaga tervitasid noored ohvitserid teenistuse imelikke teid nagu vanu tuttavaid: neilt kummaltki oli juba tegusid ära võetud ning teistele omistatud. Nad leidsid, et Bertini käitumine oli laitmatu, ja andsid nõu mitte mingeid kaalumata kaebusi ega muid rumalusi ette võtta. Vastulööök tuleb rahulikult jätta sõjakohtunõunikule, kelle diviis juba oma au pärast niisugusele käitumisele vastab kõva löögiga.

Valgendatud barakiruum kolme metallvoodiga näis mugavam kui paari päeva eest. Sinna oli siginenud vaas urbiajavate pajuning lepaokste ja varajase haljusega – tähelepanu märk, mida öde Kläre kõigile kolmele leitnandile ikka jälle osutas. Hoolikalt kaitses ta ennast salajase tungi vastu ühte neist eelistada – kõva käega, jonnakat poissi, kellest ikka midagi omapärast esile välgatas. Kolme mehe vahel oli seetõttu humoristlikult looritatud armukadedus puhkenud, kord üksteist salliv, kord vihkav, ja elu uus värving andis neile võistluse ning meeldidatamisega erilist kosutavat jõudu. Öde Kläre omalt poolt kui küps naine rõõmustas oma hea mõju üle, suhtus ilmselt kõigisse kolme noormehesse ühtviisi kergelt, sai nende elust üht-teist teada, istus mõnikord oma tööga nende juures.

Ilusa ilma tulekust alates ei tarvitsenud akent enam nii hoolikalt kinni hoida, seepärast võis nii palju suitsetada nagu süda kutsus, kuid samal ajal väsitas kevadehingus kõiki purustatud ja hädapärast lapitud mehi väga. Öhtusöögieelsel ajal viiest kuueni kehtis vaikne tund, eranditult kõigis ruumides: rääkimiskeeld, suitsetamiskeeld, lugemiskeeld, tohtis ainult tukkuda. Kuude-

pikkuse ülepingutuse järel suutsid sõdurid lastena magada, naudivad ja igal ajal. Bertin istus üsna õnnetuna ühel taburetil. Mis peab tema kogu selle aja tegema, kui Pahl samuti magab? Leitnandid, juba kurguni teki all, lohutasid teda öde Kläre ilmu- misega. Viimane oli ähvardanud järele vaadata, kas nad ka korraldusi täidavad. Ehk lubab ta Bertinil lamamise ajal oma toas kirja kirjutada (see saaks nüüd siledam kui teel mõeldu).

Öde Kläre astus oma tasase sammuga sisse; paljud öed marsisid nagu tragunid. Tal oli tööpoolest nunna ilu, leidis Bertin, kui öde Kläre lävel hetkeks peatus – rõõmsana üllatusest teda siit leida: ta punastas kergelt. „See on kena,“ ütles ta, „kuid te peate välja tulema.“ Bertin tõusis kuulekalt ja esitas oma palve. Millised sinised silmad ehtisid seda naist, pigemini daami, mäherdune tähendus küll ajapikku kaob, mõnes keeles veel malemängu lipu nimetusena esinedes. „Teie jaoks on mul midagi palju paremat,“ andis ta lubaduse. „Tulge kaasa. Nägemiseni tunni aja pärast, härrad!“ Bertinil tuli sinel kaasa võtta, samuti müts. Siis järgnes ta öde Klärele läbi pooltäisnurkse koridori eritiiba, kus oli niiskuse, sooja auru ja kergelt väävelhappe lõhna. Ukse avamisel astusid nad märjale puurestile nagu saunas. Toolilt tõusis sanitari- riietuses hiiglane, ilma vasaku käeta, mida asendas konks. „Pechler, siin on mu hoolealune. Tehke talle vann nagu kindralile ja suitsetage kõik ta mesilased välja. Tunni aja pärast olgu ta jälle toas 19.“ – „Säh sulle, öde Kläre,“ muheles Pechler, „kindralit ei ole mul selles asutuses veel olnud.“

Hämaras ruumis lamas Bertin tumehallis tsinkvannis, mis oli sooja vett täis. Ta kuulis Pechlerit väljas tema asjadega askeldamas, korraka tuli talle mõte anda mehele tänutäheks viiekümne- line. Üheksa kuud polnud ta enam sooja veega pesemise rõõmu tunda saanud; ainult ojas ja harva duši all oli ta võinud oma kehalt mustust maha hõõruda. Väga omataoliselt tajus ta oma õppust saanud vaimuga niisuguste tsivilisatsioonihüvede kadumist suure aja algusest peale: milline määratu hüve on vann sooja veega, nagu see esimesel sõjatalvel tal igal hommikul tarvitada oli olnud! Millise toreda lõtvumistunde see tekitas, missugust puhkust pak- kus liikmetele, määrast rojutavat mõnusust, kuid haruldasemat! Ja kui hea oli kohata naist, kellelt sa midagi ei taha ja kes ise midagi muud ei taha kui tänu osutada raamatu lugemise eest, mille juhuslikult tema oli kirjutanud. Kas ta hakkab jälle kirju- tama? Kas kaob kunagi külm, mis teda üdini on söönud? Kas kõik ta elamused, ta meeletibedus ja kogu ta ränk mure ta ümber valitsenud põrguliku rumaluse ning öeluse pärast võiksid kunagi usutavalt sõnadesse mahtuda? Nad olid ta mannetuks teinud –

see oli neil õnnestunud. Nii nagu kõik teisedki oli ta kasvatatud isamaa eest ohu korral võitlusse astuma, vastu pidama, üldisest saatusest kõrvale põikamata seda taluma. Nüüd oli ta väsinud. Ta ei soovinud muud kui rahu, selga pöörata prügimägedele, mis tahtsid teda endi alla matta, kõigest vaenulikkusest pääseda, mis karistust kartmata vaimu ja selle tugesid urgitseda võib, neid hukata ja matta tahab. Talle polnud enam tähtis leitnantide ega klassikaaslaste kiitus. Ta ei tahtnud enam midagi näha ega kuulda teenistuskohustustest, vaid raamatutemaailma põgeneda, fantaasiamängu sukelduda, kõike paljastatut maailma komöödiana esitada, muigena asjade käigu üle, mis taeva õrna peegeldusena maakoore erisuguste olevuste kohal peab püsima.

Kaunis ligidal asub kõrgendikul Ardenni mets, mida Shakespeare oma surematu fantaasiaga elustas, asustades puude alla lindpriid ja pagendatud, melanhoolikud ja kenad neiud, noored ja vanad, hertsogid ja rändmuusikud. Milline igatsus selle järele teda äkitselt täitis, kui ta samal ajal ennast siin soojas vees sulatas! Ah, ta ei mäletanud enam peast selle jumaliku muusika ühtki värssi, geeniuse ükski küsimus ega kostus ei kajanud temas vastu: kõik oli unustatud! See-eest teadis ta, kuidas koormakandja oma selgroogu kõverdab, oma õlalihaseid pingutab, turja ja pihta puusadele toetab. See-eest oli ta kõiki töid tegema õppinud, tööriistade käsitlemist ja käte ning kõigi lihaste kasutamist, vilumuse omandanud paljudes võtetes, oli nende seltsimeheks ja õpilaseks olnud, kellele kogu ühiskonna tegevus tugines. See-eest oli ta igasugust hävitustööd näinud, inimeste visadust ja vastupidavust mudas, näljas ja surmaohus, näinud vastastikust tapmist tööna, rusudemägesid, vercojasid, moonutatud laipu, haavatute värse-mist lõkke juures palavikuhoogudes ja väljapääsu leidmise mõistatuslikku võimatust, sest kõik teed viisid surma, mitte rahu juurde. Ta teadis juba, et see peab temas veel kaua seetõttu, kuni saab maitsvaks nagu hea sink suitsus seismisest, aastate kaupa. Kas seda saab üldse väljendada? Kas see ei ole niisama vormimatu nagu vesi vannis, kui ta seda pihkudesse võtab ja läbi sõrmede laseb? Kroysingi-novell on halb, mõistis ta äkki, oli rumal seda dr. Posnanskile näidata. Tal tuleb nüüd tõusta, ennast hästi sebitada nagu musta pesu, loputada, uuesti reipaks saada, olevikku tagasi tulla, astuda jalaga puhtale puurestile, unenägudele selleks korraks ja hilisemaks selg pöörata nagu liiga külmale dušile ning oma uusima ürituse kallal vaeva näha, oma rumalat eraelu elada, mille küljes ta kahjuks ihu ja hingega ripubki.

KÕIK ON JOONES

Selle surnud tunni ajal istus öde Kläre oma toas ja kirjutas kirja oma kahele lapsele, kes ühes metsakoolis olid paremini hoolitsetud ja kasvatatud kui abielus, mille sõda oli hävitanud. Ka mehele tahtis ta kirjutada, kes oli talle lähedane, aga kellega tal kooselu võimatu oli, sestsaadik kui mees iga vasturääkimise puhul vastas ähvardusega. Ja kes oleks võinud solvumiseta ta hullumeelseid keisriteotamisi kuulata, nagu oleks keiser hirmust Kõiksaksa Liidu ees hullude austerlastega koos sõda alustanud ja selle juba kaotanud! Või rahulikuks jääda, kui omal ajal nii andekas mees vihaselt käratas, et ainult saksa inimesed oma vihkamisega on süüdi sõjas, ja kes selles süü kanda on võtnud, sellele tasutakse kätte kolmandast ja neljandast põlvest saadik, nagu on kirjutatud! Hiljem ehk leidub arst, kes ooberstleitnant Schwersenzi hinge sellest raskusest ja mürgist vabaks ravib; siis tahaks Klara Schwersenz meelsasti jälle ta käe võtta, uuesti kodu asutada, lapsed tagasi tuua, hea elu rajada ja õudse painaja unustada. Seni peab kõik jääma, nagu on: mees maetuna Hintersteini orgu, tema isamaa teenistusse. Klara Schwersenz, tuntud Reinimaa perekonna Pidderi tütar, praegu ainult öde Kläre, ei pidanud ennast sugugi märtriks; sõja puhkemisel elas ta üle teist noorust, muutus vabamaks ja samal ajal tublimaks, hakkas oma tööd, aga ühtlasi oma naiselikkust armastama, sai teadlikuks, et elatakse ainult üks kord, ja hiljem see lõpeb. Praegu kirjutas ta selgete, teravate tähtedega oma lastele, pärast hakkab ta kolme leitnandi juures pesu triikima.

Koputati ettevaatlikult. Üks ravitseja teatas usaldusliku häälevarjundiga, et härra sõjakohtunõunik Kostanski, või mis ta oli, soovib öde Klärega hüvasti jätta. Öde Kläre kergitas kulme ja kehtas õlgu: ta võib ju tulla. Sedamaid täitis Posnanski kogukas kuju toakese esimese osa. Öde Kläre istus voodile, loovutades külalisele tabureti, ja küsis, kas ta on juba teel itta; Posnanski puhus oma puhtaks aetud põsed punni, pööritas oma kumeraid silmi, leidis, et proua on veetleva välimusega, ta ei peakski midagi muud kandma kui nunnariideid, ja alustas siis väga osavalt ning üsna inimlikult: jah, hüvastijätuvisiit küll, kuid see on lõpuks kõrvaline. Palju tähtsam ja olulisem on küsimus, mille ta soovib esitada, palve. Nad on mõlemad täiskasvanud inimesed, kes elu tunnevad ega tarvitse ümbernurgajuttudega palju aega kaotada. Posnanski ajab leitnant Kroysingi ettekande põhjal rasket ja vapustavat protsessi Kroysingi noorema venna hukkumislöö pärast.

Sellega ühenduses on ta Bertinile tähelepanu pööranud ja asub kindlalt seisukohal, et see mees on küllalt kaua laskemoona kandnud, praegu oleks paras aeg sõjajärgse vaimutoidu jaoks paar andekat inimest alles jätta. Ta on märganud, et ka öde Kläre kirjanik Bertinist veidi lugu peab. „Väga palju,“ naeratas öde Kläre jaatavalt. „Lasen seda vaest täitanud labidameest parajasti vannis hautada.“ – „Seda parem,“ vastas Posnanski, „siis olete vist juba kuulnud, millise vastuse ma oma nõudmise peale sain, – tahtsin selle väärrika aumehe meie soliidse sõjakohtu sekretäriks värvata?“ – „Üldse mitte,“ ütles öde Kläre. Nii, otsustas Posnanski, siis peab ta pika jutu maha ajama, alustades kangelaste omavahelise sõjaga Trooja all, ja mõnusalt ning heatujuliselt kirjeldas ta kahe sõjaväekoondise salajasi nägelemisi Maasi läänepool ja idakaldal, kirjeldas Bertini pataljoniülema eitavat vastust mehe väljanõudmise peale, nii et lood näisid põhiliselt lootusetud olevat. Poleks diviis laadimisel ja ekstsellents Lychowi meeled juba täiesti Ida lagendikel, suruks läänekoondise juhtkond kahtlemata oma tahte läbi. Sest õigus on tema poolel – garnisoniteenistuseks kõlblikku meest ei või ju kõrgemalseisvale staabile bürootööks keelata, kui rivikõlblikke mehi ära saadetakse, ja õigustatud vaidluse järel oleks maakaitseväelane Bertin oma väeosast Lychowi diviisistaabi juurde ümber kirjutatud ning kogu oma krempliga teele saadetud. Aga kui jumalail aega pole, siis tohivad kääbused endale võidurõõmu lubada, ja seda nad praegu tunnevad, kui kõrgemad võimud vahele ei sega. „Kõrgemad võimud kui diviisis?“ hämmastus öde Kläre. „Kust te neid leiate?“ – „Tunneme üht üsna lähedal,“ vastas Posnanski.

Öde Kläre punastas, ikka rohkem ja rohkem. „See on rumal klatš,“ ütles ta üles tõustes. „Austatud armuline proua,“ ütles Posnanski istuma jäädes, „lubage mind selle väljaviskamise suhtes veel paar minutit paksu nahaga olla. Küllap teil on mulje, et härra Bertin on üsna kaua vastu pidanud märkimisväärsele survele ja et ta olukord on praegu täbar. Oletagem, et ta veel paar aastat vastu peab, kui mõni mürsk või granaat ta eluküünalt ei kustuta. Paari järgmise päeva jooksul võiks ta mõistlikumasse paika panna. Miks peaksime ringteid kasutama, kui miski on lihtsalt inimlik ning samal ajal otstarbekas? Enesestmõistetavalt on see klatš. Ilma klatšita ei saa inimene eladagi, ja kõrged ning kõrgeimad staabid moodustavad ühiskonnatsooni, millel on oma tähtsus ja sellepärast ka omad klatšid. Kuid mingi väike punkt on ikkagi õige, ka sellises klatšis, ja nii oletan ma, et kroonprintsil on au olnud teile tutvustatud olla ja teie majas, teie lauas teed juua. Kas on palju nõutud, kui ma soovitan teil sellele kõrgele

isikule helistada, – mitte täna ega homme, aga ütleme järgmisel pühapäeval, ja temalt midagi paluda, mis meie arvates on tuluks kogu vaimsele üldsusele, mitte ainult ühele isiklikule tuttavale? Berliinis teeksite seda vist hõlpsasti ning selles midagi halba leidmata?“

Öde Kläre oli jälle istet võtnud. Ta põskede punast oli säilinud roosa helk, mõtlikult vaatas ta oma kinganinasid, pahkluid jämedais mustades villastes sukkades. „Teiega ei tahaks ma kohtus vastase advokaadina kohtuda, härra doktor,“ ütles ta üles vaadates. „Armuline proua,“ vastas Posnanski tõsiselt, „ma hoiduksin sellest. Jenoveva vastu alustatud protsesse ei võideta.“ Öde Kläre raputas kärsitult pead. „Me räägime ju nagu ahvid,“ ütles ta. „Ma ei saa teie ettepanekut teoks teha. Siin ei ole Berliin, kroonprints pole härra ega mina daam, vaid haiglaõde, niisiis parimal juhul allohvitser, kroonprints aga on kindralooberst ning kogu rinde ülem. Loodetavasti mõistate, et te minult midagi võimatut ootate.“ – „Kahjuks, austatud armuline proua, on teil praegu tegemist tsivilistiga, preisi tsivilistiga, kuid siiski tsivilistiga. Olen täiesti veendunud, et kroonprints, inimene nagu teie ja mina, suudleb teil tänulikult kätt, kui teie võimatut sõandate, nagu te seda nimetate. Mida te õieti palute? Et adjutant paar päästvat sõna kirjutaks. Taeva tahtmise nagu muinasjutus.“ Ja kui öde Kläre vaikis, ütles ta äkitselt hoopis teises, otsekui õlgukehitavas toonis: „Me ei oleta ju, et pärast sõda on võimul ainult väikekodanlased ja kehtivad nende tõekspidamised. Ma hellitan lootust – kas ka teie? –, et romaan „Armastus viimsest pilgust“ väärrib enesevõitmist.“ Hetke valitses nende vahel põnev vaikus. Öde Kläre vaatas rahulikult enda vastas olevat ilutut nägu: see konn ei tea üldse, mis on eelarvamus, ning mõistab inimeste talitusviisi. Tema silmis ei ole häbi endale tunnistada, mille tegemiseks jõudu on jätkuvalt. Tundeerksal naisel oli ehamugav tõdeda, mis osa ta rahva juttudes mängib, ja et tema eraelu, mis kellessegi ei puutu, teiste huviobjektiks osutub. Kui ta nüüd nõustub: hüva, ma telefoneerin kroonprintsile, siis kinnitab ta oma ringkondade jutte ning reedab sellele võõrale advokaadile oma suhted. Ettevaatus nõuab, et ta midagi niisugust ei teeks, seda nõuab takt, daamilikkus ja seltskondlik konventsionaalsus. Keegi, kelle arvamine loeb, ei paneks pahaks ta sõprust nii meeldiva ja kõrge seisukohaga mehega, printsiga ja keisri pojaga, kelle pärast igal saksa tüdrukul põu põksuma löi, kui ta Kläre kodulinna Bonnias Borussia valget lippu läbi linna kandis. Iga naine, kes sellest ühendusest teada sai, kadestas Klara Schwersenzi, endist Klara Pidderritti, või klähvis jõuetult tema peale haukuda. Kuid tunnistada seda ei

tohi, perekonna au tuleb hoida. Aga see mundris õigusteadlane just tunnistamist nõuabki. Siin ta istub, kollane rihm vööl, ja ta pilk, selle paksupõselise Sokratese pilk, käib talle peale: milleks nii varjata, kui olete nii ilus? Mis mõte on meie mõlema vahele pappfassaadi ehitada? Kas on vaja ennast rumalamaks teha, kui elu on? Kas polnud see ilus, mida sa üle oled elanud? Ja kui see ka väga ilus ei olnud ja ainult öelda võib: käis kah, polnud viga – kas keset homse ja ülehomsa ebakindlust, mis on levinud üle kogu maailma, ei pea iga väikese õnne eest tänulik olema? Õde Kläre märkas ennast naeratavat, vabalt ja veidi irooniliselt, ning naeris omaenese kahtluste üle, siis ulatas ta Posnanskile käe ja ütles: „Täna väga, härra advokaat. Ma mõtlen selle üle järele. Praegu aga peab meie hooletuse vannist välja õngitsema.“

Kui aga õde Kläre Pechleri juurde jõudis, ütles see, et lind on pesast juba välja lennanud. Bertin tundis vajadust Pahl juurde minna. Ta heitis endale ette, et on Pahl liiga hooletusse jätnud. Vähemalt kordki tuleb tal Pahl heaks omaenese asjad kõrvale jätta. Niikuinii piinab teda küsimus, kuidas Pahlile seletada oma tahtmist sõjakohtusse minna.

Nii sattusid Pahl voodi ääres kokku kaks labidameest – Lebehde ja Bertin. Mõlemal oli sel hetkel süda nähtavasti raske, kuid see-eest kehal väheke kergem, sest üks oli just nagu uuestisündinult vannist tulnud, teine aga midagi kõõgist leidnud, ja see polnud samuti halb. Üksmeelselt kinnitasid mõlemad, et Wilhelmi ei tunne enam ära. Ta istus poole tunni kaupa sirgelt, oli kosunud, tundis ennast tugevamana. „Seda te vist imestate,“ muheles ta, „eks ole? Jah, nüüd võib jälle elada. Nüüd ei võta ma enam igat asja südamesse. Kõige halvem on veel hommikupoolikul sidemevahetus,“ ja ta kortsutas kulmu, „nii lamada ja teada: praegu nülitakse sind, ja sinna pole midagi parata – see on niisugune asi, et süda kargab kuullaagrist välja!“ Karl Lebehde tabab ennast tahtmiselt teise kätt silitada. Bertin küsib endalt aralt: mida ta sellele märtrile peab vastama, kui see lootusrikkalt juttu alustab nende koostööst Berliinis. Ta taskus sahises kirjutaja Diehli koopia. On ehk võimalus seda väljanõudmiselugu lõbusal kujul esitada, mis major Janschi armust nüüd ka Pahl puudutab. „Heidan jälle pikali,“ naljatas Pahl, „mu voodi on mu kindlus, siin võime kõigest rääkida.“ Sidemevahetusest peale, jätkas Pahl, teab ta, kuidas keskajal piinatavaile meeldis, kui nad pidid ütlema: homme kell üheksa kuulatakse mind jälle üle, ja mis tunne oli nendel, kes hukkamist ootasid. Mis piin on paigal olla ja lasta enesega kõike teha nagu mähkmeis laps, kole valu käib südamest ja neerudest läbi – see kõik on kohutav. Pole vajagi

hukkamist ennast, poomist, pea maharaiumist või mahalaskmist, et surmanuhtlust allpool igasugust inimlikku mõistet olevaks pidada; jätkub sellestki, kui oled kehaliselt alandatud sellega, et oled võõraste inimeste käsitsemise objektiks. Inimesed, kes kasutavad elektrit valgustamiseks ja trükimusta tõe levitamiseks, peavad surmanuhtluse lihtsalt kaotama. Muide, kas on midagi uut Venemaal? Pahl ei huvitanud siin miski nii kui mõtetevahetus selle maailmaajaloolise sündmuse arvel. – Ei, ka Bertin ja Lebehde teadsid ainult üldtuntud fakte. Nad imestasid kolmekesi Venemaa sündmuste käigu energiat ja järjekindlust üle. Kõik möönsid, et venelastelt nii suurt pööret ei oodatud. Eriti Bertin, kes Kreuzburgist kaks korda oma klassiga üle Vene piiri oli käinud ja koolis vabatahtlikult vene keele tunde võtnud. Bertin ütles mitu korda: seda ei oleks selle rahva tuntud kannatlikkuse ja väga tsaaritruuduse juures keegi osanud oodata. Paistis ju, nagu tõuseks ja loojuks isegi päike ainult „isakese“ pärast, ja praegu, ennäe, jätkas ta, teeb päike oma tööd ka ilma kahepäise kotkata ning annab emakesele Venemaale soojust ja valgust. „Ükskord saab iga mõõt täis.“ – „Meie oma ka,“ vastas Wilhelm Pahl väga kindlalt ja vaatas Bertinile otsa. Kuid Bertin ei tahtnud temaga selles suhtes päri olla; õnneks meenus talle parajasti sündmus, mille tunnistajaks ta oli olnud vene vangidega koos töötades, Romagne'i-nädalate kestel. Kord lõuna ajal istus üks neist, kalahammastega ja heleda täishabemega mees, lõkke ääres ja jagas kaaslastele leivatükke, kuid mitte heast südamest, vaid puhta raha eest: kümme penni viil, soolane hind. Üks noorem ruski, müts kuklas, heledad juuksesalgud otsaesisel, andis raha, võttis oma tüki, hoidis seda ülal ja avas suu hammustamiseks, aga lausus enne rahulikult: „Kui koju läheme, siis lööme su maha, kulak, pea seda meeles!“ Alles siis hammustas. Leivamüüja läks näost halliks, ta väikesed heledad silmad peatusid teise näol, ja ta vastas: „Kui jumal tahab, Grigori, lasen su ennem maha lasta.“ Kuid noorem, suu täis, ainult naeris ja raputas pead: „Kuulsite, seltsimehed? Peame nüüd oma kulakut silmas!“ Naer ja jutukõmin kajas talle vastu, paljud nähtavasti ei tahtnud hangeldajaga vahekorda rikkuda, kes ükskõiksete liigutustega oma kaupa müüas, rahasid katsus ja neid taskusse toppis. Ta heitis ainult põgusa pilgu valvuri täägile. See ei jäänud sööval Grigoril tähele panemata. „Ei,“ naeris ta käsi sineli külge puhastades, „siis ei kaitse sind meie eest ükski kasakas.“ – „Kui jumal tahab, siis ei kaitse mind keegi,“ vastas kannatlikult habemik, keskealine kõhn mees, kes leiva osas ennast ilmselt hästi valitseda suutis – seda ise ei söönud, vaid müüs. Toda stseeni ehtsa vene pakasega oli Bertin vaadelnud

Prantsusmaal, ta oli siis ainuüksi selle stseeni ebaharilikkuse pärast seisma jäänud: revolutsiooni puhkemisest peale oli sellel sügavam tähendus. „Kui talupojad sellega kaasa lähevad, siis see õnnestub ja jääb püsima,“ ütles Bertin mõtlikult. „Ka Prantsusmaal algas see 1789. aastal talupoegadega. Need kopperdasid siis põldudel nagu loomad ja otsisid midagi söödavat – närudes olevused, vaevalt veel inimesetaolised, kirjutab Taine'i-nimeline kirjanik; lõikuse oli maahärra ära müünud, et Pariisis hästi elada. Venemaal võis see samuti niikaugemale minna, aga meil,“ kahtles Bertin, „kus kõik on nii hästi organiseeritud?“ – „Meie leiutame praegu organiseeritud nälja,“ ütles Pahl. Ja Karl Lebehde, paksud sõrmed kõhul risti, sõnas mõtlikult: „Armas mees, oled sa oma auväärt silmaga sõna „kotireisid“ lugenud? Minu eit kirjutab hingekosutavaid lugusid, kuidas berliinlased laupäevaõhtuti seljakottidega kuhugi maale kaovad, pisut vanad koolipoisimatkadeks, ja kuidas nad vannuvad, kui mõni loll sandarm ligi tükib ja koti lahti käsib teha. Ma pean aga ütleva, et palju neid sandarmeid ei ole, kes vaestelt inimestelt nende kraami ära võtaksid, küllap nad juba teavad, mispärast. Kui see veel ühe aasta kestab...“ – „Veel aasta!“ hüüdsid Bertin ja Pahl nagu ühest suust. „Kuulake,“ ütles Bertin vapustatuna lõpmatu sõja väljavaatest, täis seltsimehelikku tunnet saatuskaaslaste vastu. „Juba paar päeva pillutakse mind siia-sinna, kord lootusega, kord ränga ahistusega. Peate mulle ütleva, mida teie minu asemel teeksite, ja sinusse, Wilhelm, puutub see väga!“ Ning ta jutustas sündmuste käigust, nagu ta seda teadis või aimas, alates esimesest kõnelusest Posnanskiga kuni antud hetkeni. Vaiksel hoidis Pahl koopiat kergelt värisevais kätes. Lebehde, punane pea Pahl padja kohal, luges temaga koos. Nagu kohtuotsust ootas Bertin nende arvamist. Siis kiskus Pahl õhukese paberi pikkadeks ribadeks. „Mida nad tahavad, see ei tule,“ ütles ta, „ja mida nad ei taha, see tuleb. Sa ei usu, kuidas see meile kõik tuleb. Karliga pidasime sellepärast üleele pikalt-laialt nõu. Meie vestluse alguses olin ju veel unine, tukkusin. Mul oli täiesti meelest ära, mida mu usaldusmees alles jaanuaris mulle pikalt kirjutas. Ja nüüd langed sina nagu ingel taevast ja rihid kõik loodi!“ Juhmilt vaatas Bertin ühe kogenud tööliste otsast teise otsa, kuulas Lebehde seletust, missugune asjaajamine käib rindel oleva mehe väljanõudmiseks Saksamaale. Alles ringtee sõjakohtu kaudu annab plaanile jõu ja tegelikkuse. „Ei,“ raputas Pahl pead, „härja majori asjad lähevad kahjuks viltu. Mina oma varbaga kaon Saksamaale, ja sina, kulla mees, otsid abi kas või kuu pealt. Sõjakohtust toome su jälle välja.“ Bertin tundis ennast korraga kergelt häbistatuna ettevaatuse

pärast, mille tõttu ta seni oli vaikinud, ühtlasi vajadust toimida avameelselt ja kooskõlas nendega, kes teda usaldasid; alles nüüd oli ta võitlusvalmis ja eelolevate sündmuste vastu relvastatud. Sellepärast ta ainult naeris, kui üks öde Pahl voodi juurde purjetas ja üsna jämedalt küsis, kes neist on Bertin, – teda oodavat juba ammu üheksateistkümnendas palatis.

Mahajääjad vaatasid Bertini selga ja tekkivat kiilaspead. „Me tegime talle siiski seal Romagne'is ülekohut, Karl.“ Kuid Karl Lebehde vastas ükskõiksealt: „Ülekohut teha on parem kui ülekohut kannatada, pealegi ei saanud Bertin siis ju millestki aru.“

Pikalt ja isalik-soojalt jättis sõjakohtunõunik Posnanski Eberhard Kroysingiga hüvasti. Toakaaslased kuulasid lõbuga tüsedat mehe juttu, kuid leidsid ta juba aruka olevat. Leitnant Kroysing ei tahtnud sellega leppida, et tema kavatsus Bertinist pioneeridele enda asendaja teha äpardus. Posnanski kõneles ainult tunnistajast Bertinist, ainsast tunnistajast suures protsessis Ülem-Baieri Weltheimi maksuametniku Niggli vastu. Selle väite põhjendust ei saanud isegi Kroysing salata. „Teie tahate, et minust saaks samasugune eraasjade siga nagu kõik selles sõjas,“ kaitses ta ennast vihaselt. „Teie“ all mõtles ta leitnantide Flachsbaieri ja Mettneri toetust sõjakohtunõuniku kavatsustele. „Mees on kõlblik kompaniid juhtima, ja teie tahate mind veenda, et teda peaks klaaskapis hoidma.“ – „See mees on sündinud sõjakohtu jaoks,“ hüüdis Flachsbaier vastu. Ja leitnant Mettner küsis pilkega, kas ta siis üldse ei lase mehel endal valida, mida too eelistab. „Suurepärane,“ ütles leitnant Kroysing juba naerdes. „Veel valida? See oleks veelgi kenam.“ – „Olete suur türklane,“ torkas leitnant Flachsbaier. „Olete ettevõtja,“ viskas Mettner, keda Kroysingi türannia ja kamandamine tihti tõsiselt pahandas. Ja Kroysingi ärritamiseks jutustas ta loo, mis tähtsusetuna ning igapäevaseks asjasse üldse ei puutunud, kuid oli viimastel nädalatel enne haavatasamist temaga juhtunud; see näitas selgroo puudumist, mis teeb keskmisest ohvitserist keskmise sakslase kõige tüüpilisema esindaja, nagu Mettner selgeks oli saanud. Aruandjana läänekoondise komando juures oli ta ühe ohvitseri kaebuse edasi saatnud, kes ühel inspeksioonil naaberlõikudesse temale südant oli kergendanud: vaheastmete pärast olevat võimatu kõrgemal pool selgeks teha, et temal siin eesliinil (sõnnikus, nagu ta ütles) on vaevalt üle neljakümne täägi ja mitte sada kümme, nagu alati arvestatakse, „ja siis kõrgemal pool veel imestatakse, kui me alati peksta saame. Kõrgemal pool arvestatakse haiged ja ärakomandeeritud südamerahuga kohalolijateks“. Mettner lubas selle eest hoo-

litseda. Aga kui kohe pärast seda Lychowi koondise punased lampid kontrollima tulid, salgas see mees oma sõnad maha, kartes rügemendis ülemuse põlu alla sattuda, ja leitnant Mettner jäigi jänni. „Ja seejuures oli tal siiski ainult nelikümmend tääki, kui prantslased ootamatult peale tungisid. Ja siisugusesse keskkonda tahate ajada oma sõbra, kellel neist asjust aimugi pole, et ta kaaskonnaga igavesti vaenujalal oleks! Olete mul aga kena vend!“ Kroysing süttis „vennast“, kuid hoidis ennast tagasi, kurtes, et tema on alati oma mina üldsuse huvidele alistanud, ja nüüd? „Näete ise,“ rahustas teda Posnanski, „olukorrad on seekord tugevamad, sellepärast jätke Bertin mulle või aidake parem ise, et ma ta kätte saan, sest...“ Kuid mehed teatasid nagu ühest suust, et nad asjalugu juba hädavarese enda suust on kuulnud. „Seda parem,“ pilgutas Posnanski silma, „siis asendate te mind, vaest äraolijat.“ Öde Kläre jätab ta asju ajama, ja tema peaks asjakäiku telefonikõnes ühe kõrge kohaga soodsalt mõjutama. „Käige daamile peale, ärge kiirustage, aga ärge ka aega viitke. Kui ta vastu paneb, ärge survet avaldage, aga kaheteistkümne tunni pärast, eks ole!...“ Mulle lubas ta ainult järele mõelda. Kuid teie, mu sõber, näite siisugune, kes enne järele ei jäta, kui ta lingus on.“ Kroysing, näost punane, nõustus hetkel, mil Bertin sisse astus, uudishimulik Posnanskilt teada saama, kas kõik on tõesti kaotatud. Teda naerdi, ta argust pilgati. Kroysing kuulutas rügemendi käskkirja stiilis, et vaprase puudulikkuse pärast viiakse Bertin lõplikult üle sõjakohtu koosseisu. Posnanski kinnitas, et selleks on mõjuvaid samme astutud. Ja kui ta viimaks lahkus, jättis ta maha naerva seltskonna ning Bertini lohutatuna. Kaua raputas ta Bertini kätt, korrates, et ootab teda ja sõidab ette ainult Berliini oma puhkust veetma. „Head reisi,“ ütles Kroysing, „ja tervitage meie kodukohta!“ – „Olgu,“ vastas Posnanski, „missugust kohta?“ – „Seda, mis on Tehnikaülikooli ja Wittenbergi väljaku vahel,“ vastas Kroysing, „seal on palju tüdrukute jalgu kõndimas.“ – „See tähendab, Tauentzienstrasse ja Kurfürstendammi vahel,“ märkis Posnanski peopesale. „Oodake,“ hüüdis Bertin, „kuhu toimik jääb?“ – „Olete suurepärane kirjutaja, härra referendaar,“ kiitis Posnanski tõsiselt, „selle jätan oma asendaja kätte.“ Ja siis läks ta lõpuks Bertini saatel auto juurde.

Kui Bertin tagasi tuli, küsis Kroysing temalt jutu sees, kas see jõllsilm talle midagi tähtsat usaldas. „Ei,“ vastas Bertin kohtlaselt, „ta teatas ainult üht-teist staabi inimestest, kellega tuleb esiteks või ka pärastpoole sagedamini kokku puutuda.“ Kroysing näis sellega rahul olevat. Siis ei ole keegi neljast asjasse pühendatust Bertinile vihjanudki, kes see volinik ja asendaja on, kelle sõja-

kohtunõunik maha jättis. Posnanski oli lähtunud kaalutlusest, et iga inimene on seda sümpaatsem, mida vabam ta käitumine on. Kolm ohvitseri aga, kõik sellest avaldusest puudutatud, vaikisid tema ees suurepärase korporatsioonivaimust. Nemad kuulusid laatsaretti, öde Kläre samuti, Bertin mitte; telefoni juurde kututava isiku saladus oli laatsaretisaladus. See ei puutunud kõrvalistesse. Kuid lõpuks ja ennekoike tahtsid nad selle naisega vähemalt üht saladust jagada, kui mitte midagi muud. Et tal kroonprintsiga midagi oli olnud, see oli tänini ainult kuulujutt, praegu aga tõelisuus, mille pärast kõik noormehed kindralit kadestasid. Juba mõnda aega enam ei näinud nad öde Kläres ainuüksi ravitsejat. Nad kõik tundsid ennast sellest naisest hoovavasse veetlusse mahituna. Sest sõdur pikas sõjas, olgu ta nii mehelik kui tahes, langeb kõigis tähtsais toiminguis lapseastmele tagasi. Ta ei söö enam noa ja kahvliga, vaid võtab putru lusikaga. Ta ei lähe käimlasse üksi, vaid istub peldikus koos teistega. Ta piirab oma taht erakordselt ja alistub tingimusteta ning vastu vaidlemata niisamuti nagu väikelaps täiskasvanule, keda ta usaldab või kes teda sunnib. Ta tunnetepuhangud, armastus ja vihkamine, sümpaatia või antipaatia, on suunatud ülemaile, kes asendavad isa-ema, ning kaaslastele, kes on õdedeks-vendadeks. Selles alalises väikelapseelus, kus purustamisel on niisama suur osa kui lastetoaski, on mehe ja naise suhtel ainult fantaasias maad. Peale selle puudub sõduril nagu väikelapselgi võitlus igapäevase leiva eest, suhe ameti ja tootliku tegevusega, mure töö ja tasu pärast, mis täisealisega lähedalt seotuks osutuvad. Nii mängivad erootilised instinktid loovas, rahulikus töös palju suuremat osa kui sõjas, kus need kergelt oma soole libisevad, aidates lapse arenguastme üldist pilti täiendada. Kuid esimeste laatsaretinädalate suurte vapustuste ja kehaliste piinade järel esineb tavaliselt uuestisünd, saabub teatud küpsus nagu metslaste puberteedipiinade järel, ja uute silmadega ringi vaadates avastavad noored mehed, et on olemas naised, ning satuvad ärevusse. Ent Bertinile, kes polnud uuestisündi pühendatud, vaatasid nad tahtmatult ülalt alla, nagu viieteistkümneaastane vaatab üheksa-aastasele kui alama astme olendile, süütule ja küündimatule. Mis on temal täiskasvanute saladustega asja?

INIMESTE VIHKA JA

Kui õde Kläre üheksateistkümnendasse palatisse triikima läks, nagu lubatud, kes kandis siis jällenägemisrõõmust naerdes triikimislauda, endal küll valge side kaela ümber, kuid muidu lehvivate kuuehõlmade ja lilla kraega nagu varengi? Paater Lochner, teise kalda katoliiklik diviisipreester! „Härra leitnant,“ hüüdis ta täies reini murdes, „ma olen heastmeelest puha pöörane!“ Seejuures pidi sõna „pöörane“ hullumeelsuse eri viise ja astmeid tähendama. Kui ta siis peaaegu mehepikkuse, valge riidega kaetud laua hoolikalt seina najale oli pannud, raputas ta kaua Kroysingi kätt oma mõlema käega, nii et viimasel juba ebamugav hakkas. Rutuga tervitas ta Bertinit, tutvustas ennast teistele patsientidele, võttis ühel voodil istet ja vaatles kergelt hingeldades, kuidas õde Kläre laua ja aknaserva vahele triiklauast silla ehitas ja Bertin lauale põlvitades ettevaatlikult vahejuhet seadis. Hetkeks oli tuba pime. Siis kuulis Bertin kõrva juures sosinat: „Ma ei jäta teid hätta.“ Kui pirn sekundi pärast pesas oli, õiendas Kläre ükskõikse näoilmega pesu kallal. Oli ju väga kena õest, mõtles Bertin nurka taburetile istudes ning Kroysingi ja paater Lochneri vahelist jutujutamist kuulates, – oli tõesti kena õde Klärest teda lohutada ja talle abi lubada. Kuid arvatavasti hindab ta oma mõju ulatust üle, kui kasutada Kroysingi ütelist. Posnanski oli asendaja ning voliniku lubanud hankida, ja see oli jumalapärast vajalik ning pidi võimsam mees olema, kui lahkel õel käepärast võis olla. Bertin ei murdnud selle üle enam pead. Tõenäoliselt oli sõjakohtunõunik oma diviisiülema mõelnud või kedagi muud, kes idakoondise juures küllalt mõjukas oli härra Janschi jultumust murdma. Igal juhul oli hea istuda vannis käinuna ning täideta, veidi tukastades ja hetke nautides. Sest täna öösel tuleb tal uusi täisid sööta. Selle eest muretseb puhastamata puuvillakott või ta naabri Lebehde või ta alumise naabri kott. Täid on vältimatud nagu saatuski, neist ei ole pääsu, kuni sõja ühiselamusse ja ühisviletsusse jäädakse. Muide, ei tohi unustada, et ta õde Klärele ta palve peale tema „Armastus viimsest pilgust“ eksemplarile paar südamlikku sõna lubas kirjutada.

Jah, paater Lochner oli siin koeranaela pärast: tal oli kuklas vastik punakaskollane paise. Ta oli raske otsuse teinud seda lõigata lasta ja nüüd tuleb tal paar korda arstide lahkust kasutada. Nii teenivad ka jumalakartmatud arstid oma käte osavusega jumala tahtmist. Kroysing oli paatri juuresolekust ja ta heast tujust

peaaegu ärritatud. Milleks see võõras element siia selle hetke õdususse tungis! Oli kord juba halb, et õde Kläre pilku tuli kaastlastega jagada, ta askeldamist triikrauaga, seda noore naise ümmardajateenust, koos teistega jälgida; seitsaadik kui ta saladus oli avastatud, võis talle ülemeelikult otsa vaadata, teda julgemini lüüa. Kuid paater Lochner lausa säras vaimustusest, et leitnant Kroysing pärast kõiki kohutavaid Douaumont'i seiklusi siin jälle tervena on... „Terve!“ hüüdis Kroysing pahandatult ja näitas oma paksult mähitud „tagumist käppa“. – See pole midagi, kinnitas paater Lochner, see ei tähenda midagi nende koledate võimaluste kõrval, millest ta siiski on pääsenud. „Täna,“ ütles Kroysing, „minule jätkub sellestki.“ Jonnakalt tuletas paater Lochner neid paljusid tuhandeid meelde, kes sõja algusest peale oma elu isamaale ohvriks olid toonud; temal läks veel kenasti – nüüd võib ta koju tagasi minna, uuesti oma kutsealal tööle asuda, mõnda sõjalise tähtsusega vabrikusse... „Muidugi,“ noogutas Kroysing, „lähen ma oma kutsealale tagasi, lihtsalt ei jõua seda ära oodata! Minu kutse on nimelt sõjamäng, ja nüüd lähen ma lendurite juurde.“ – „Oh,“ ütles paater Lochner hämmastunult, „see väärib ju kiitust.“ Kuid tema on oma kohused ju nii ohtralt täitnud, et võiks nüüd enese ja oma tuleviku peale mõelda. Noh, vastas Kroysing, päriselt ei kõnele tema ju oma kohusest, vaid lõbust. Paater teab ju, missugune pagan ta on, tema kuulub tervenisti tapmisusundisse. Selle asemel et kauem maa peal paterdada, tahab ta meelsamini pilvedesse tõusta ja kättemaksuvälke vaenlastele pähe läkitada. – Kurvalt langetas paater Lochner pea: tema lootis, et Kroysing kõigi nende katsumuste järel leebemaks muutub. Küllap siis ka veel tema salajased tülid – paater ei tea, kas ta võib vabalt rääkida...? „Minu kokkupõrge selle vargapoisi Niggliga? Kõik vabalt välja, siin on ainult kannatuskaaslased koos, asjasse pühendatud. Kõik on vanaviisi, armas paater: halastamatu jaht! Isegi kui see härra varsti koguni majoriks peaks saama...“ – „Juba saigi,“ lülitis paater vastuseks sekka, „igaühele ta teenete järgi!“ Tekkis paus, õde Kläre jättis hetkeks triikraua kolmjalale paigale. Kõik vaatlesid seda metsikut kütti, kes avalikult verist kättemaksu tunnustas, Uue kui ka Vana Testamendi, milles ju üksiku või ühe suguharu omavoli asendatakse õigusnormide ning avaliku kohtumõistmisega, lihtsalt ära viskas. Siis hakkas triikraud jälle lina mööda libisema. Vagalt käsi kokku pannes ütles paater Lochner: siis peab kõik muu jumala otsustada jätma, mis on leitnant Kroysingile loodetavasti parem. Tuleb ainult soovida, et ta võiks kord niisama rahulikult hinge heita kui see Douaumont'i noor allohvitser või viitse-

veltveebel, kes kolme päeva eest Chaumont'i laatsaretis... Seni lamanud Kroysing ajas enda pikkamisi istukile: „Kas te tahate ütelda, et olite minu sõbra Süssmanni surivoodi juures?“ – „Just,“ kinnitas paater Lochner, „see oli ta nimi. See noor pioneer, kes teid jalaväepositsioonile juhtis, seesama.“ – „Võimatu,“ oigas Kroysing käriseva häälega ja lækastades, „ta läks ju Brandenburgi ohvitseride kursustele.“ Kuid vankumatu leebusega kinnitas paater: siis oli ta vahepeal uuesti lahingusse saadetud, kursusi peeti ju aastavahetusest alates ikka sagedamini rindetagalas. Bertin oli nagu magnetist haaratuna triikivast õest mööda libisenud, seisis nüüd Kroysingi peatsis, kummardus paatri poole, „Süssmann,“ ütles ta ainult, „meie kallis Süssmann!“

Paater Lochneri jutu järgi oli see nekrutite granaadiheitmise õppusel väga lihtsalt ja kiiresti juhtunud. Üks neist, vanem mees, ei saanud ilmselt granaadiga hakkama; Süssmann tuli varjendist välja talle veel kord ette näitama, kui tulevane pioneer ta vastava küsimuse peale oli kinnitanud, et granaat on veel kaitsest lahti päästmata. Kui Süssmann lähenes, laskis teine granaadi kukkuda ja pani jooksu. Kohe järgnes plahvatus, mis tappis Süssmanni ja ka õnnetu nekruti, Mecklenburgi päevatöölise. See suri kohe, Süssmann alles sama päeva õhtul ilma suuremate kannatusteta. Suri juures oli välirabi dr. Baer. Kahe morfiumisüsti vahel rääkis õnnetu mõned sõnad ja laskis öeldu üles kirjutada, ühe rea ka leitnant Kroysingile. „Kirjutage mu vanemaile: tasus surra, leitnant Kroysingile: ei tasunud, kõik on pettus.“ Välja arvatud mõned segased jutud agoonias, suri eeskujulik sõdur, kelle mälestust tänulik isamaa kindlasti kalliks peab. Kroysing vaatas Bertini otsa. „Meie kallis Süssmann,“ kordas ta valuga. „Kaks korda mässavast Douaumont'ist pääseda, ja nüüd saatis see Mecklenburgi loll ta surma! Ja ta oli nii kindel, väga kindel, et ta on surma suust alatiseks pääsenud ja et tal on väljaväateid kauem elada kui igavesel juudil. Ei, täna ei taha ma enam midagi kuulda.“ Ja ta pööras näo seina poole. Bertin vahtis ainiti talle otsa, käed lõdvalt rippu. Keegi pole kindel, ja kunagi ei lange see, kes langema peaks. Igal hetkel kaob keegi, ja kadunud ei saa enam ellu äratada. Jah, Pelikanil, allohvitser Fürthil oma palavaks köetud putkas, oli õigus, et päris rämps jääb Saksamaal alles, kui nii edasi läheb. Ja hirmunud silmadega vaatas ta hubases ruumis ringi, kus triigitud pesu lõhn segunes sigareti lõhnaga. Siit läksid sihtjooned tulevikku, igaüks tegi plaane: tema püüab Lychowi diviisi sõjakohtusse saada, Kroysing lenduriks, leitnant Mettner tagasi matemaatika-auditooriumi, leitnant Flachsbauser võimalust mööda tööstusse, sest isa vabrik ootab teda igatsedes.

Õde Kläre ja paater teadsid niisama kindlasti, mida nad kavatsesid, nagu läheduses asuv Pahlgi, kes lootis Saksamaal streike organiseerida. Kui palju otsuseid ja kavasid! „Kuni on elu, pole midagi lõplikku,“ kõlas ta romaani viimane lause. Olemasolu on ikka ebakindel, igal ajal võib kivi katuselt pähe kukkuda, elektrikaabel katkeda ja möödamineja surmata. Ülem-Sileesias hukkus üks vaimulik sel kombel, et naabri kaevupumba hooratas oli korraka oma kohalt välja viskunud, määratu kaugele lennanud ja pastoraadi katuse läbi löönud ning härra pastori söömise ajal tapnud. Aga sõda oli seesugused õnnetused süsteemiks teinud, neid salakavalalt suunanud, neid juhuseid siin kümne-, eesliinil aga sajakordistanud. Mitte hukkumine pole ebatavaline, vaid pääsemine. Siis koputati uksele. „Tuled kaasa?“ küsis Karl Lebehde.

Üheteistkümnes peatükk

KEVAD SAABUB

Ühel järgneval hommikul avas õde Kläre oma toakese musta katusepapiga kinnilöödud aknaluugi igatseva tundega: homme on 21. märts, homme saabub kevad! Soojas, roosa- ja sinise-triibulisest flanellist ööriietuses sirutas ta käed välja, pani need kuklasse paksudele tuhkblondidele patsidele ja nõjatus aknale idatäeva hommikuses haljuses suurt hõbetähte, Veenust, vaatlema. Ta nägi kaugele, koidu kuldviirge horisondil, udust jõeorgu, Consenvoye metsi vasakul. „Pöögid hakkavad juba lehte minema,“ mõtles ta, märkamata üksikuid metalseid lööke, mis kinkude taga kõlasid ja mille kaja siia veeres. „Kui see aasta saaks tõesti nii mõistlik, nagu ta praegu töötab saada! Täna on teisipäev,“ mõtles ta edasi, „paater Lochner tuleb oma koeranaela pärast viimast korda.“ Kui temaga üldse kõnelda, siis peab seda täna tegema. Kroysing on erakordne mees, ütles paater läinud nädalal; ta oli leitnandi sõbra Süssmanni äkilisest surmast talle sellepärast nii järsult teatanud, et teda vapustada, mõtlema panna inimese võimete piiridest, endasse süvenema sundida. Kuid sellest polnud kahjuks palju tulu, ja sel teraskindlal hingel tuleb veel palju kogeda, enne kui ta mõistusega saavutamatu ees küllalt alandlikkust leiab ja nõnda kõigi loodute kannatusi ning suurust mõistma õpib. Jah, Kroysing ei ole ükskõik kes, aga paater Lochner samuti mitte: mees on käinud läbi mitme elukooli, ja mitte ainult vaatlejana. Lihtsalt huvitav jälgida, kui südilt ta

nende pööraste ateistidega võitleb – nii Kroysingi kui Pahliga. Paater Lochner peab Pahlil ligikaudu veel huvitavamaks kui Kroysingit, selles asjas aga on öde Kläre teisel arvamusel: tema meelest on Kroysing palju huvitavam kui Pahl, kui Mettner, isegi kui ülemarst – olgugi et viimane kui skeptik ja pessimist avaldab vaimukaid mõtteid maapealse elu kohta –, huvitavam kui Bertin, kellest nad jumal paraku pikapeale lamba on teinud –, jah, isegi huvitavam kui paater Lochner. Öde Kläre ja jumalavaenlase Kroysingi vahel ei ole seni mingit mõtetevahetust olnud, isegi vihjet mitte, üsna vähe on silmad nende eest kõnelnud. Kas sellise mehega on abielu võimalik? Öde Kläre on oma arvamusega ses suhtes tagasihoidlik, enne tahab ta paatri oma kuulda. Kuidas aga, oh sa raske rist, võib praegusest abielust vabaneda, vähemalt selle kehtimatust saavutada – ta mehe, õnnetu melanhooliku Peter Schwersenzi, äärmiselt kohusetundliku mehe erilise olukorra tõttu, kes läbielatu survet polnud suutnud taluda, mille eest ta vaikides vastutust kannab. Ta istub Hintersteini orus oma toas metsaüksiklasena kaartide ja dokumentide, Prantsuse, Inglise ja Šveitsi ajaleheteadeate ära kirjade keskel ning püüab nagu nõiutu Marne'i lahingut veel kord pidada, proovida, mis oleks pidanud juhtuma ja mis tegelikult juhtus, küll tema algatusel, kuid mitte tema süü tõttu. Sellest saab öde Kläre väga vähe aru, kui ta üldse aru saab, ta mehe vaimne üleolek oli talle ikka meeldinud. Kuid tema, Kläre Schwersenz, oli kaks last sünnitanud, ühe abordi teinud ja loendamatu hulga sünde takistanud, ilma et oleks veel naise elamuste õigele keelele sattunud, mis temas praegu heliseb. Ta naiselikkuse viimane aastakümme on algamas; ta ei taha vaimuinimest, peent, õrna ja kohmakat, vaid õiget meest, kelle aktiivsus igal pool lahendust otsiks, kellest jõudu voolaks, kes oleks hädaohtlik, irponiline, terava keelega ja kes, kui vaja, ka surmale näkku sülitaks. Öde Kläre on liiga kogunud selleks, et öelda, nagu ei suudaks ta ilma Kroysingita elada, kuid ta mõõnab, et Kroysingiga koos muutuks ta energia praegusega võrreldes kahekordseks. Tollele insenerile avaks ühendus Pidderiti perekonna tütreaga ukse, mille olemasolust tal seni aimugi ei ole. Mees, kes Douaumont'i ei tahtnud käest anda, suudab loomulikult Pidderiti vabriku töölisväge teisiti ohjes hoida kui öde Kläre vennad või direktorid. Pärast seda sõda, pärast kohutavaid ohvreid, esitavad töölised ju täie õiguse ja voliga oma nõuded riigi vastu; ainult see, kes neid hästi tunneb, nende sõduriloomusele oskab koputada, see saab nendega hakkama. Ta isa, vana Blasius Pidderit, kes teda armastab, kuivõrd ta üldse inimest armastada võib, rääkis pärast üht oma käiku ülemjuhataja staapi ja kroon-

printsii juurde (kellega öde Kläret siis veel lähedane sõprus sidus) põlastavalt neist lollidest, kellel rumalust jätkub junkrute meeleheaks tööliste kõige lihtsamaid nõudeid tagasi lükata, nagu seda on võrdne, salajane ja otsene valimisõigus Preisimaal. Vana ja see Eberhard Kroysing – need mõistaksid teineteist. Öde Kläre nägi seda pikka rinnahäälega meest, kellel on hoogu ja kes annab teistele hoogu, juba oma perekonnas, ja enda üle pead vangutades, pooleldi naerdes, pooleldi vastu pannes, pistis ta akna haagi konksu, läks pesulaua juurde ja seadis enda kibeda tööpäeva jaoks kiiresti korda, tundes täna esmakordselt kahju oma peegli väikesusest.

Eberhard Kroysingile polnud sidemevahetus enam mingiks koleduseks. Temal algas päev einega, mis talle iga hommikuga vähem lõbu pakkus, kuid sinna polnud midagi parata. Piimaga lahja kohvi, kesiselt kaetud võileivad ja kaerahelbepudru või rukkijahukõrde asendas ta mõttes unistuste maiustega, mis ta hangib, kui sõda on võidukalt möödas ning korralik teenistus lubab tal tõeliselt einetada. Teadmata on veel, kas öde Kläre juba tema naisena oskab inseneri tagasihoidlikke tulusid tema suurte nõuetega kooskõlla viia. Kuid ükskõik: Kroysingi eine juurde peab kuuluma õun, kollane, õrn ja toreda lõhnaga kalvill; siis kaks muna, praetud leib või saiad, ja kohv – kohv, mida austria kohviks nimetatakse, kuid austerlased ei tea üldse, mis on kohv, võrreldes Eberhard Kroysingi unistatud einekohviga: pärilitena väikesed oad, ümarikud, õrnad, äsja kõrvetatud, mis pärast jahvatamist pole mingi metalliga kokku puutunud; see peab olema pikkamisi keeva veega üle valatud, kolm minutit tõmmanud, siis voolab peremehe tassi kuumana jook, millest kogu korter lõhnab ja mida juuakse lusikataie paksu koore ning hea suhkruga. Pehmel valgel leival aga hiilgab võikihil hakkmasinast tulnud ning vajalikult soolatud toorliha, segatud hakitud sibulaga ja kergelt rikastatud hanerasvaga ning üsna vähe pipardatud, või šveitsi või allgau elevandiluuna valge juust, või hollandi või inglise punakas juust, lame *brie**, pehme *camembert***. Lamad voodis, varsti küll mitte enam vigasena, vaid lendurina, kotkana, siis võid ainuüksi juustust pool tundi viljakalt unistada – sõjas kogu maailma vastu. Kui vara on inimesed õppinud piima õieti kasutama – nimelt stepiinimesed, ratsutajad rahvad oma hobusepiima, karjapidajad rahvad lehma- ja kitsepiima, lamba- ja eesli-piima! On koomiline mõelda, et nad leiutasid toiduained sel-

* hallitusega kaetud juust.

** rasyane juustusort. Toim.

leks, et tuleksid sõjamehed ja selle kõik ära võtaksid, – semiidid ja helleenid, germaanlased ja mongolid. Võtmis-, röövimis- ja tapmiskirge on nood kõik hämmastavalt nautinud; keegi ei saa sellest paremini aru kui Eberhard Kroysing, kes oma pikki jäsmeid sirutab ja varvastega mängib. Mõne aja kestel on tema käes kord tappa ja vallutada, ja praegu rööviks ta vanade pealikkommete järgi kõige ihaldatavama naise, kõige ilusama ja magusama kogu suguharus. Mitte lihtsalt jõuga, niikaugele ei ole maailm veel arenenud, vaid üleoleku ja veetlusega, tahte ja kõigepealt kavaluse jõuga, kosimiskirega tuleb ta võita. Ta saab selle naise. Ainsa tõsise võistleja, kavala Mettneri, on ta kõrvaldanud. Täna sõidab see ära, ühte Saksa ortopeedilisse laatsaretti – nii on kokku lepitud – käeproteesi valmistamiseks, nagu kirja on pandud. Võib-olla too udusuliste juustega matemaatik aga mõistis, et Klärel leidub tema jaoks ainult seltsimehelikkust ja kaastunnet, – liiga vähe Mettnerile, arvas see tõenäoliselt. Noh, tee minekut, vanapoiss, – küllap leidub juba tüdruk, kes sulle sobib, ja kus sul ühtegi Kroysingit jalgu ei jää...

Leitnant Mettneril oli tõepoolest vormikuub seljas, ja ta vaatas pealt, kuidas valvur Mehlhose ta pakke sidus ja ära kandis. „Tahaksin edaspidigi teist kuulda, Kroysing,“ ütles ta. „Mul on kahju, et ka teie eraellu ei lähe. Olete andekas mees, teisel ajal, rahuajal, saaks teist üks neid vahvaid insenere, kes laias maailmas metsikute jõgede ja koskedega võitlevad, – loovad sõjamehed või sõjamehelikud loojad, nagu tahate. Praegu...“ – „Minust saab lendur,“ ütles Kroysing lühidalt. „Muide, olen täiesti nõus teie tööjaotusega: teie töötate rahu heaks, mina sõjaks, teie valmistate tulevikku ette, mina kindlustan olevikku.“ Mettner raputas pead: „Kardan, armas Kroysing, et lendurit teist ei saa.“ – „Noh,“ hüüdis Kroysing, „minust saab alles siis jälle-asja, kui istun ühes niisuguses neetud kastis nagu kodus, läkitan kuulipildujast valanguid ja pillun lahkesti pomme oma kaasmaailmale pähe ja katustele. Siis ei jaluta pisike prantslane enam nii jultunult ringi.“ Ja ta osutas lennukile, mis ristles akna taga märkimisväärses kõrguses otsekui must putukas veetlevalt sinisel kevadtaeval.

Maali ja Jean François Rouard viskab täna öösel pommid laske-
moonarongile ja barakkidele Ida-Vilosnes'is, siis pöörab itta ja purustab raudtee Damvillers' juures. Poole tunni eest sai ta käsu, täna öösel paistab kuu imekaunilt, homme või ülehommel võib sadama hakata. Ta tunneb küll teed, kuid lendab praegu ajakontrolliks. Sakslased tahavad Bezonvaux'd, mis nende positsioonile valusalt tunda annab, tagasi võtta. Nad on kaks Baadeni

rügementi lisaks toonud: vangi võeti mehi numbritega 83 ja 47 – head rügemendid, need ei ole naljapärast äkki sinna ilmunud. Nüüd tuleb härradel plaanid segi ajada, ja enne kui nad endid sin sisse on seadnud, neile soe vastuvõtt korraldada. Jean François Rouard on pealetungija – lõuendile, naistele, jaamadele – ükskõik! Pinevil, piip suus, seljas nahkkuub ja jalas nahkpüksid, kuuleb ta oma tublit mootorit mürisemas, annab oma piloodile märku ja märgib aegu.

Sel ajal on leitnant Mettner Kroysingi juurest lahkunud, lõuna aegu läheb ta Sedanis või Montmédy's rongi peale, ükskõik kus – ta ei taha kauem siin oodata. Huvastijätt öde Klärega toimub kolmandas palatis, lühidalt, südamlilikult ja kohustamatult, ning ruum jääb ainult Flachsbaueeri ja Kroysingi kasutada. Filosoofilise rahuga vaatleb Eberhard Kroysing Mettneri tühja voodit, mida ta nüüd oma kaartide jaoks tahab kasutada. Täna on hea päev, ühest rivaalist on lahti saadud, pealegi on kevad saabumas. Võib akna lahti jätta, meenuvad mõned laulude algussõnad, nagu: „Sooja õhku sinitaevast...“ Täna hommikupoolikul võib kõvasti vilistada ja ülemealikusest Mendelssohni viise korrata. Ja siis esitab ta ühele daamile täna selge küsimuse; selle märgiks aga, et naine oma minevikuga arved õiendab ning elusuures teatud härra Kroysingi kõrvale astub, leidku ta õhtul tingimata aega telefonikõnaks tolle kõrge isikuga – ühe veidi häbeliku ja ara poisi heaks, kes õhtul siia tuleb ja jälle hädavaresena istub. Kuid sellele peab lõpp tulema.

Barkoppi meeskonna sõdurid tervitavad kättejõudvat kevadet ainult muu seas. Neil on pool Prantsusmaad jalgade küljes, nagu Karl Lebehde arvab. Jah, suured mullapangad jäävad üle välja käivatele sõduritele taldade külge. Sula ilma tõttu pääseb nüüd ühes kuristikus granaatidele ja laskemoonakorvidele ligi, mis suurtükiväelastele sillutuskividenä platvormiks olid olnud. Ropp töö tuleb nende väljakiskumisega porist ja toimetamisega järgmise väliraudteeni, kuid siis, lubas seersant Barkopp, saab homme vaba päeva, sest õhtuks nimelt saab viimane vagun sellest leiust täis. Kolm Prantsuse kaubavagunit on täidetud tundmatu sisuga liiglasuurte paberkottidega, ja koos mürsuvagunitega on rong täna öösel valmis ärasõiduks, kuusteist telge, piisav lisa järgmise tühja rongi jaoks. Viis sõdurit kühveldavad savihunnikuid eemale, puhastavad mürske savist, kraabivad kirkadega ettevaatlikult kivinenud mulda mürskude küljest: sütkuul on ju veel kaitserõngad, need teraspudelid on niisama süütud kui imikute klaas-

pudelid, ainult jääkülmad, libedad ja rasked, ja kätele ei tohi armu anda. Aga see, kes suure pakase ajal sõrmi omaenese kusega on soojendanud, ei pea külmast mudast kinnikahmamisest pikka aru.

„Tead juba, et me täna öösel vahtkonda läheme?“ küsib Lebehde oma naabrilt Bertinilt. „Minugipoolest. Kes kolmas on?“ – „Pikk štutgartlane,“ vastab Lebehde. „Neil on midagi püssirohukastidega ees. Ta teatas mulle juba, et tahab number üheks saada, et enne keskööd läbi oleks.“ Bertin naerab pilkavat tooni Lebehde hääles. „Mul ükskõik,“ vastab ta, „siis võtan mina number kolme.“ – „Siis ei jää mul muud üle,“ muheleb Lebehde, „kui võtta number kaks ja noorele kevadele esimesena silma vaadata. Tunnen ennast otse austatud olevat selle kohtamisega. Mu nimi on Lebehde, keda mul on rõõm näha? Minu nimi on Kevad. Väga meeldib, Kevad, teie auväärt nime olen ma juba korda nelikümmend kuulnud. Loodetavasti te mind ei hammusta. Siis ma täna Wilhelmi juurde ei lähe, vaid uurin oldenburglaste uue väliköögi läbi, need peavad homme eesliini köögi välja vahetama. Ja sina?“ – „Ühe kiirvisiidi teen kindlasti,“ ütles Bertin, mürsu taguotsa üles upitades. „Noh,“ ütles Lebehde, „siis olen mina ka inimene ja tulen kaasa. Kes teab kui sagedasti vana Wilhelmi veel näha saab. See naljamees viiakse ju vist varsti Berliini. On alles rõõm, kui see mees koju pääseb.“ – „Tahaksid sa tema asemel olla?“ küsis Bertin uudishimulikult. Karl Lebehde haaras omakorda mürsust kinni, tõstis selle suurema vaevata üles ja ütles: „Keegi ei või ruttu vastata. Kord ütlen jaa, kord ei, kuidas tuju juhtub olema. Teeb Barkopp mulle viha, siis ei taha ma selle Hamburgi tolaga enam tegemist teha ja ütlen: „Mees, võta mõistus pähe, tee oma songavöö lahti ja mine Wilhelmile järele!“ Olen ma aga suure vaevaga hea portsjoni suppi muretsenud, siis arvan jälle, et mina võin laatsaretielu rõõme odavamalt saada kui tema, ja jäängi vabaks. Mõnikord on natuke kahju, kui ma Pahl peale mõtlen. Kui seal barakis ainult tuli valla ei pääseks – mis siis sellest lapsest küll saab?“ Ja ta raputas pahaselt oma ruuget pead. „Sina võtad siis number kolme ja lähed minuga aegsasti sinna.“

Preisi sõjaväe vahtkonna jaotus on kaks tundi valvet ja neli tundi magamist. Et number üks alustab kell kuus õhtul, siis seisab number kolm kümnest kaheteistkümneni ja neljast kuueni. Kui Prantsuse lendurid tulevad, siis üheteistkümnelt eel, kord vee- rand tundi varem, kord niisama palju hiljem.

P O S T

Sõdur Pahl on tõepoolest eluusku ja elujulgust saanud. Muidugi on laatsaretil, just nagu ta oli arvanud, klassiriigi iseloom: ühel pool arstid, ohvitserid, õed, teisel pool sõduritest ravialused ja vahepeal sanitarid, kes samuti aru saavad, olgugi pika-peale, missugusesse rindesse nad kuuluvad: nimelt nende sekka, kes valvel seisavad, kolmanda klassi patsientide hulka, vormiides ravialuste hulka. Kuid tõele au andes ei vaevata siin rohkem kui vaja, söök on korralik ja toitev, kohtlemine julgustav, kuid südamlük, Pahl maitse jaoks mõnikord liigagi kristlik. Aga olgu parem kristlik kui vanapreisilik. Ta talub juba kergemini, kui hommikuti side ära võetakse, suure varba asemel olev haav desinfitseeritakse ja uuesti plaasterdatakse. Et kodumaa annab nüüd ainult paberist sidemeid ja vati asemel tselluloosi, mis samuti paberi nime kannab, siis ei tunne keegi ennast halvemini kohelduna kui naaber ohvitseride toas: nende kõikide kohta kehtib üks ja seesama blokaadiseadus. Viis korda päevas antakse süüa, ja erinevalt tervetest saavad nad selliseid asju, mis vahvatele rindehallidele ammu muinasjutuks on saanud: piima mitte purgist, vaid elavalt lehmalt, saia päris nisujahust, ehtsat suhkrut ja isegi ehtsat sealiha: üleeile tappis sigade truu hooldaja saunamees Pechler ühe laatsaretisea oma käega ära – pauguga kõrva taha. Seal oli kena nimi Posemuckel, mida ta ausalt surmani kandis, ja nüüd on ta ammu maetud rohkearvulistesse inimkõhtudesse. Kuid tal on järglasi nii sigade kui küülikute hulgas, keda laatsaret samuti nuumab, et ka söömata jäänud toit elanikele kasuks tuleks. Pahl armastab sealiha, ka küülikuliha maitseb talle väga, ja suure lõbuga märkavad õed ning sanitarid, et laduja Pahl hakkab juba nalja tegema, – siis ilustab lapselik naer ta ilutut, mõjusate silmadega nagu suurepäraselt. Ka ohvitseridega on Pahl kõnelnud, esimest korda sõjaväkke astumisest peale, nimelt oma kaaslase Bertini tuttavatega. Nad on teda külastanud; üks õde, Kläre, tundis sõdur Bertini sõbra vastu huvi ja oli temast ka teistele jutustanud, ning Pahl juba ei jätnud niisugust osavõtlikkust oma omapärasuse ja ainulaadsusega tasumata. Tema vigur seisabki selles, et ta avaldab mõtteid, nagu need tal on, kuid ilma vihata, endaavastatud naeratusega, tõelise uuestisünninaeratusega, mis inimestes tema vastu sümpaatiat äratab. See insener Kroysing on koomiline mees. Pahl teab, mis noorema Kroysingiga on juhtunud: nimelt et ta otse surma oli saadetud, kuna ta oma

kompanii meeste eest ägedasti seisis. Ja insener Kroysing, ta vend, tark mees, kes elu tunneb, – mis järeldused ta sellest sündmusest teeb? Suudab ta oma piiratud keskkonnast kõrgemale tõusta? Suudab ta selle juhtumi põhjal ühiskonna struktuuri mõista, keda ta teenib? Mitte põrmugi! Oma vihaga, mis on suur ja tugev ja tõepoolest mitmeks paremaks asjaks kõlblik, austab ta viletsat Baieri maksuametnikku ja paari ta alluvat; uneski ei ole tal meelde tulnud küsida, kas see kapten Niggl noort Kroysingit armu heitmata Chambrettes'i farmi kinni pannes ei täitnud lihtsalt ühiskonna ülesannet – rahulolematute kõrvaldamiseks, nende võimalikke järglasi hirmutades, klassi reeturitest puhastades, riigihuviseid niinimetatud inimlikkusest kõrgemale tõstes? Hoolimata oma hingejõu kulutamisest peamiselt halvasti paranevale, kuid siiski paranevale haavale – suur kirurg oli opereeritud koha osavasti varba pika nabaribaga katnud – ootas Pahl uudishimuga pika leitnandi külastust ja tundis võidurõõmu, et Kroysing iga päev tuli lora ajama, see on juttu vestma. Pahl kui arenenud mehe kuulsus oli laatsaretis üldse palju rohkem levinud kui kompaniis. Sest haiglates on inimestel väga palju aega ja vähe väliseid huvisid, sellepärast võiksid kirjanikud kinniste asutuste pere omavahelistest kõnelustest romaane kirjutada, kuna töölolijate kõneluste ülesandeks on rohkem mõtete varjamine ja elusihide soodustamine. Jah, insener Kroysing ei ole nüüd insener, vaid ravialune, ja üleoleva pealiigutusega, olgugi veidi erutatuna, kuulas ta lamava laduja viisakaid küsimusi, mis osalt olid esitatud naljatoonil. Mida insener Kroysing näiteks sellest arvab, et tema leiutus mingi kontserni kasutuses olles ei kuulu enam temale ega üldsusele, vaid on ainult kontserni omand? Peab ta seda mõistlikuks? Insener Kroysing istub sõdur Pahlil voodil ega pea seda sugugi mõistlikuks. Tema on arvamisel, et kogu maailma insenerid, esialgu küll ühe maa omad, peavad ühinema ja läbi suruma, et nad oma leiutuste tuludest osa saaksid. Kuid Kroysing ei oota neist kaunitest kavatsustest palju, sest just insenere ei suuda keegi ühe mütsi alla koguda, nii tugev konkurents on nende vahel. Eks tule inimestele selgeks teha, et nemad vajavad insener Kroysingit niisamuti nagu insener Kroysing neidki; vabrikuhärrade kaalutud huvide hoolde võib ennast ju usaldada. Noh, need on jutud – kolmanda palati elanikel on suud-silmad pärani, kui krännjalg esitab küsimusi ja vastuseid ning pikk leitnant teeb lustakaid katseid talle mitte võlgu jääda. Ummikusse aetuna ütleb leitnant lõpuks, et ta vilistab ühinemise peale: kui sa ennast üksi ei suuda aidata, siis lähed sa põhja. Kuid tema kuulub kindlasti nende hulka, kes põhja ei lähe, ja see ongi peaasi. Täitsa-

mees ajab oma asjad üksi, sest juba vanasõna ütleb: aita ennast ise, siis aitab sind jumalgi, ja kui mitte jumal, siis tuletõrje! Sellele on Pahlil omakorda vastuväide, et tolle vanasõna täidamine eeldab tuletõrje olemasolu, seega solidaarsuse ja vastastikuse abistamise korraldust võitluses olemasolu eest. Kumbki ei loobu oma seisukohast, ja ilmnebki, et Pahl eest kõneleb ikka ta mõistus, kõnelevad faktid, et tal on lihtsalt õigus, kuid Kroysingi poole kallutab see, et ta hundikoerana väsimatult võideldes esitab parimaks tõendiks omaenese isiku. Lõpuks lepivad nad naerdes järgmises vormelis kokku: nad jätkavad jutuaajamist pärast sõda, Pahl võimutahteliste orjajõukude juhina, Kroysing saagi-ahnate vabrikupealikute satraabina – kasutades keelt, mida ajalehed vastastikku kasutavad. Siis saab ju näha, kummal on õigus, ja õigus on tugevamal, tulevikuks kohaldatakse, sellel, kes kõige usaldusväärsemalt kõik purustatud inimesed asendada lubab. Kroysing töötab sõjaväelasi rakendada, Pahl väidab, et sõjaväelased on ammu muutunud proletaarlasteks mundris, ja nii lahutakse täieliku rahuloluga ning sügavasti mõttes, olgugi seda näitamata. Kui Pahl ühelt küljelt teisele pöörab, nagu aknast paistva taevast poole keerates, pörkavad ta mõtted otsejoones nagu ikka olulisse punkti: kuidas äratada selles inseneris ja temasugustes noorpõlvetunnete mälestusi, kuidas teda veenda, et on kahju oma ohtraid andeid pillata? Kuidas õpetada neid nende kujunemisest aru saama – muutumisest eraomandi pühaduse alandlikeks teenriteks –, taunima eraõigust maapõuevaradele ja loodusjõududele, mis vägivald ja relvastatud jõuga on algselt omanikult, üldsuselt, ära võetud? Pahl nägi horisondil kogu puudustkannatavat inimkonda vabadust ootamas, ta pea hakkas ringi käima, sest ta oli veel liiga nõrk kodus ootavat määratu suurt ülesannet täitma. Sest elatusmiinimum: liiga väike korter, vähetoitev ja kallis söök, ajapuudus, kesine haridus, liiga vähene kool, üheetooniline töö, perspektiivitu elu, kange igatsus kodanliku klassi mugavuste järele – see elatusmiinimum halvab kõike ja lükkab väärroobastele kõik ekspluateeritavate armees uinuvad head ideed, anded ja eriomadused. Bertin oli talle kord jutustanud, et kristlus võitis sellepärast, et äratas naistes, orjades, sõjavangides ja lastes iseteadvuse, vallandas tegevusvõime ja tegi neist koguduse liikmed. Selles, nagu mitmes muuski küsimuses, on kristlus sotsialismi eelkäija. Kas tema elab selle ajani, kui paarkümmend aastat pärast sõda mõni vaba rahvas on näidanud, milline hiigljõud nendes pärast seda hävitamishullust ehitustööks peitub?

Kui Kroysing tuppa tagasi tuli, koristas õde Kläre parajasti, ja leitnant Flachsbauer oli massaažiruumi saadetud lihtsaile riistadele võimlema, seega pidi ta siis kindlasti pooleks tunniks ära jääma. Kroysingis töötas väga erutatult tahtemootor, sädemete ja ühendustega. Ta istus voodile ja silmitses naist, kes pesi põrandat tugevahaisulise lüsooliga. „Kläre,“ küsis Kroysing lihtsalt, „mis meist saab?“ Proua Schwersenzi ilusad nunnasilmad pöördusid ehmunult tema poole: oli ta nii halvasti oma tundeid varjama õppinud? „Mis noorhärja käsib?“ küsis ta teenija toonil, enda ja Kroysingi üle ironiseerides. See vaatas talle erutatult otsa. „Jätke,“ ütles mees, „jätame kõik selle loba kõrvale, vaatame asja ennast. Kui mina oleksin käsitöoline ja teie teenijatüdruk, siis oleksime ammu kokku leppinud ja võiksime juba kaaluda, kuidas ja mis alustel me abiellume. Meie olukord on keerukam, sest meie oleme peened inimesed.“ Õde Kläres tõusis kuum hirm: „Heitke nüüd voodisse, härra leitnant, puhake oma jalga ja ärge kõnelge sellest, mille eest te ei suuda vastutust kanda.“ Samal ajal hakkas tal oma tahtmatu kõrvalehiilimise pärast häbi. Kroysing heitis kuulekalt pikali ja vaatles teda oma kõige julgemate silmadega. „Kläre,“ ütles ta, „te teate ju kõik. Selles toas oli kolm meest, kes kõik teid armastasid. Üks on juba kadunud, kõige parem, kuid ka kõige nõrgem, ja unine Flachsbauer võib eluaja rahuga teist mõtelda, sest ta ei suutnud teid saada, ja see võib talle ainult hea olla. Kuid mina olen see, kelle naiseks te saate või kes hävineb nagu, vana saabas.“ Õde Kläre tegi tõrjuva liigutuse: „Te olete ju väljapressija, metsik tüüp!“ Kuid Kroysing raputas pead: „Ma kirjeldan ainult olukorda. Olen teie järele hull, Kläre, – mitte ainult nii, vaid ka nii. Kui ma kujutlen teid järgmised kakskümmend aastat ööd kui päevad enda kõrval, siis hüppan lakke ja olen valmis peaga seinast läbi jooksmas. Teate ju seda, te pole silmakirjateener, olete õige naine, kõigi inimlike omadustega. Ma ei tõsta teid taevasse, ma ei mängi teile flööti ega viiulit, ma ei paita teie jalgu ega pane teile kätt piha ümber...“ – „Saaksite ka kenasti, härra leitnant!“ – „... kuid ma ei maga enam rahu-likult, sest ma küsin, kuidas ma toitmise ja majutamisega hakkama saan. Kuni sõda kestab, olen neil kaasaegsetel kuklas, kelle vastu ülemjuhatus mind saadab; praegu olen veel lihtne pioneerileitnant, kolmveerand aasta pärast aga tuntud lendur Kroysing või rusuhunnik.“ Õde Kläre vaatas talle peaaegu kohkunult otsa, sulges silmad, astus kaks sammu voodi poole, avas silmad uuesti; siis tuli talle meelde, et tal on pesulapp käes; ta pani selle harja ümber ja hõõrus põranda lõpuni üle. Samal ajal kõneldes Kroysing edasi, ja õde Kläre tundis ta pilke igal oma liigutu-

sel. „Kui sõda on möödas, ja me mõlemad oleme pääsenud, sina nakkushaigusteta, mina kaela murdmata või oma lõusta rikku-mata, – kui me siis jälle kodus oleme ja Saksamaa igal pool võitu pühitseb, mida saan ma siis sulle pakkuda? Väike kühmus Pahl kõrval ei ole sugugi rumal mees; mis väljavaateid on inseneril? Poisikesena unistasin ma kaubalaeva kapteniks saamisest, leidsin imeväärse olevat komandosillal seista ja suurt valget paati ninast tüürini ning masti otsast kiiluruumini valitseda, selle eest vastu-tada. Muidugi ei tulnud mulle mõtet, et kapten on nii-öelda trans-pordiinsener, mõõduga palgaga, kes ei saa suuri hüppeid teha, ka siis, kui ta naine tasuta esimeses klassis ümber maailma reisib. Mis on mul teile tõepoolest pakkuda peale iseenese? Korralik neljatoa-line korter Nürnbergis või Augsburgis, paar kena vanainimest äia ja ämma näol ja parimal juhul auto, kui vabrik selle mulle annab. Aga ma usun, selle nõude viin ma läbi.“ Õde Kläre on korruga vallatud ülemeelikusest, mis talle viieteistkümnenda-aastase abielu järel alles sõjas tagasi on tulnud. „Tõesti?“ küsis ta süü-tult. „Seda oleks aga vaja. Sest ilma autota, härra leitnant, ei saaks ma õnnelik olla.“ Kroysing läkski liimile. „See on ju nii,“ ütles ta rusutult, „suudan hästi uskuda. Kes teab mis eluga teie enne siia-tulekut harjunud olite. Rahvas räägib, te olete rikkast kodust ja teie mees staabiohvitser. Aga meil tuleks väga tagasihoidlik olla, Kläre. Mitmedki ei suuda seda.“ Õde Kläre meenutas hiljem täpselt seda magusat ja meeletut õnne, mis teda sel 20. märtsi hommikul oli täitnud. Kuidas see noormees teda kosis, tõsiselt ning kuivalt ja nii enesestmõistetavalt, nagu ta purustatud jalga ravitakse! „See on teist kena, leitnant Kroysing, et mu vaese mehe olemasolu teatavaks võtate.“ – „On olemas lahutus,“ vastas see lühidalt. „On olemas katoliiklus,“ vastas õde Kläre samal too-nil. Kroysing istus voodil ja vahtis teda ainiti. „Kläre,“ ütles ta käreseva häälega, „teie ei taha mind ju veenda, nagu ei saaks me midagi parata ainult sellepärast, et olete paar aastat abielus olnud.“ – „Lapsuke,“ ütles õde Kläre, „paar aastat! Viisteist aas-tat!“ Ja ta rõhutas arvsõna nagu suurte raskuste põhjust. „Ei saa lahku minna sellepärast, et oled leidnud noorema, kes sind armastab. On ometi eluaeg koos elatud ja see nõuab respekti, arvestamist, ruumi hinges. Ei olda ju liblikas, kes rõõmsasti kergelt läbi maailma lendab ja korruga teie voodisse. Ei, armas sõber, on väga palju mõtelda, tuleb takistusi kaaluda, teel on väga palju tõkkeid ees. Ja kui ma teie ettepanekut tõsiselt tahan võtta...“ – „Klärel!“ hüüdis Kroysing ühel jalal seistes, vigas-tatud jalg kõveras, üks käsi voodile toetatud, teine käsi sirutus õde Kläre järele. Meel nukker, ja ometi õnnelikult naerdes astus

naine pikkamisi ukse poole. „Pean selle üle järele mõtlema,“ ütles ta tõsiselt. „Alati mõtlemine,“ hüüdis Kroysing peaaegu vihaseks. „Kõigepealt tahab ta mõtelda, kas ta minu sõbra pärast telefoni juurde läheb ja ta sigadusest päästab, nüüd tahab ta mõtelda, kas ta mulle naiseks tuleb ja kas ta vana abielu lahutab. Aga mina armastan kiiret teguviisi, mu mõtleja daam. Olete valmis mulle naiseks tulema, telefoneerite te enne keskööd kroonprintsile. Kui teie mind ei taha, tarvitseb teil õhtul ainult ütelda, et te alles homme telefoneerite. Nõus?“ Õde Kläre noogutas, ta tahtis sõna korrata. Kuid Kroysing tegi terve jalaga kaks järsku hüpet, haaras naise oma pikkade käte vahele, surus oma huuled ta poolavali suule, tundis, kuidas õde Kläre ta rinnal rammetuks jäi, siis jälle pingule tõmbus, laskis ta lahti, öeldes: „Mis käes, see käes – igal juhul,“ ja hüppas nagu pikakoiviline rohutirts voodisse tagasi. Õde Kläre võttis oma ämbri ja luua ning jooksis sõnatult nagu suudeldud kena toatüdruk toast välja. Kroysing tundis oma südant vastu roideid taguvat. „Ta telefoneerib,“ ütles ta võidukalt, „ta telefoneerib täna õhtul ja ta nimi on proua Kroysing, nii tõesti kui minu nimi on härra Kroysing!“ Kohe seepeale meenus talle, et õde Kläre selle üle arvatavasti paater Lochneriga nõu peab. Tähendab, paater tuleb enda poole võita. Keegi ei saanud salata, et sel hetkel Niggli teda sugugi ei huvitanud. Ta naeris endamisi: raske südamega ohverdab ta verise kättemaksu Niggli vastu, kui õde Kläre talle naiseks tuleb ja paater Lochner teda praeguse abielu lahutamisel aitab.

Hommikused tööd üsna mahukas välilaatsaretis hõivavad täielikult kõik inimesed, kelle ülesandeks on patsientide kannatuste kergendamine ja sandiks tehtud või ajutiselt töövõimetuile mees-tele nende jõu tagasiandmine. Kas seda protsessi nimetada Pahlitaoliselt kõlblikuks jäänud töö- ja võitlusorjade taastamiseks valitseva klassi heaks või Kroysingi sõnadega viimaste jõudude kogumiseks Saksamaa võitluseks elu ja surma peale, ei muuda selle aluseks olevas tegelikkuses midagi. Mõnikord nii kohutav sidumistseremoonia oigamise, hammastekiristamise, vandumise, tõrelemise ja manitsemise saatel möödub, see tähendab, käib saalist saali. Õed kannavad välja nõusid mädase või muidu kõlbmatu tselluloosiga, mis põletatakse. Kui ravi läheb väärteele või kindla uue elusubstantsi asemel tekib liigliha, siis tarvitatakse põletamisprotsessi, põrgukivi või väikest teravat hõõritsat, ja see on seoses suurte valudega. Teised, õnnelikumad, näevad vaeva võimlemis-saalides, kus nende vigastatud jäsemeid pikkamisi uuesti tegevusele harjutatakse, mille jaoks need emaihus olid kujunenud. Inimlik mateeria, see põhjani uurimatu, kasvav ja hingestatud kude, sisal-

dab oma seaduspärasest otstarbest salgamatut tõestust, et inimesel tuleb maailma pealispind uuesti kujundada, selleks sunnib sama-sugune jõud kui see, mis paneb liblikad, kärbsed ja mesilased taimi tolmutama. Vahel näib, nagu taotleks planeet ise ettemääratud olukorras oma võimete soodustamist, oma toorainete ja jõudude kasvu, et mõistusega olendeile ikka paremaid elutingimusi pakkuda. Võib-olla sellepärast ergutabki ta oma vaevalt kaht miljardit rakukest, mida nimetame inimkonnaks, üliohtrale tegevusele ja võitlusele, väsimatult kõrgemaid, arukamaid, ettetungijaid takka piitsutades, vähemarenenuid, mahajääjaid ja metsikuid aga vastupanule ergutades andekamailt kui ka kurjemailt uusi leiutusi nõudma, uut hoovõtmist ja suuremat löikust. Lennuasjandus, keemia, arstiteadus ja sõjateadus – neid näeme tõeliselt pantrihüpetega edasi arenevat; uued ühendusteel muudavad seni tundmatud maa-alad kättesaadavaks, üksikud inimrühmad suhtlevad üksteisega üha tihedamalt, varem aga ei teadnudki nad üksteise olemasolust. Eelarvamustega ühiskonnasüsteemid langevad rusudeks: alla jäävad need, kes ei oska kõiki oma ringkondadele kättesaadavaid jõudusid võitluseks olemasolu eest kasutusele võtta, ükskõik mida selle kohta ütlevad senised eesõigustatud. Tagantjärele võivad teened ju tänamata jääda, lubadustest võidakse mööda hiilida, kirjutatud õigused kaotada. Miks mitte? Moraalitunne on veel nõrgalt arenenud, on vaevalt märgata, milleks see üldse kõlbab; tehnika mõistmine on lihtsam. See aitab tappa.

Sellel baasil saavad insener ja preester teineteisest suurepärast aru: kumbki peab teist vähem tähtsa ala esindajaks. Õnneks kohtuvad nad uduse kujutlusega, et inimesel on maailma majapidamises tähtis ülesanne – üksikisiku hoolikas kohtlemine. Sest loodus – seda nad märkavad – tegeleb ainult liikide, sortide, rasside ja suurte rühmadega; seda rohkem kohustab ta mõistuse esindajat indiviidi eest hoolitsema, sest inimkond oma võitluses kodumaa rikastamise pärast vajab üksikisikut väga, nagu olekski see üksikisik maapealse viljakuse ning olemasolu pärast peetava võitluse mõte. Ja samal ajal kui insener ja preester ägedasti vaidlevad, istub ülemarst eriruumi viidud haavatute juures ja uurib, kuidas veega uhtumine organismi loomulikku paranemispüüet soodustab. Vesi aitab: inimese vedel koostis näib sellele tänuga vastavat. Ja õues kaagutavad, nokivad ja siblivad valgete ning helepruunide kanade karjad laulvate kukkede saatel, rõhivad sead oma eraldatud sulgudes, hüppavad pikkade kõrvadega, suured, siidise naha ja mahedate silmadega belgia küülikud. Märtsipäike paistab neile peale, äratas nende loomasüdamel õnne ja eru-

tust. Kuid nad ei aima, mis otstarbeks sellele olemise imeväärsele lõbule järsku lõpp tehakse, ega tea, et neil lubatakse tekkida üldse ainult selle lõbu pärast. Teatud ruumes hõõrutakse leos olnud pesu lainplekil, teistes keedetakse mitmesajale inimesele toitu, üks punase näoga vanemõde, nina paberi ligi, kirjutab majapidamisraamatusse arvude ridu, raskelt veavad hobused konservide ja sõdurileivaga voorivankrit ülesmäge, suures kotis on ka post. Ja jälle on kohe paljudele kätele tööd: post sorteeritakse, jaotatakse, seda loetakse; sellest hoovab energiat. Laduja Pahl saab kirja, ta loeb seda lõbusalt muheldes. Tema väljanõudmine on juba teel, ja sellel on kahtlemata tagajärgi; ta väeosa, tööpataljon Küstrinis, tõuseb nagu hauast silma ette: laduja saadetakse koju, vabastatakse vormiliselt ja pidulikult, tehakse temast eraisik ja antakse seega oma kutsele tagasi, kui on kindlaks tehtud pensioni suurus, mida tänulik isamaa talle võlgneb. Et laduja oma varbaid just väga hädasti ei vaja, ei ole tööjõukaotus ja sellega koos ka hüvitus ta haava eest kuigi suur, igatahes on Pahl nüüd pensionär, päris halvasti ei või tal enam minna. Sõdurid laulavad sõjakäigust, et sealt ei saa nii kähku ära kui väljakäigust, kuid temal pole enam vaja sinna minna. Teisi vaevab see häda edasi. Tema ei lasknud ennast Saksa keisri rahupakkumisel rohkem petta kui Ameerika presidendi Wilsoni noodil või paavst Benediktus XV palvetel – see on kapitalistide sõda turgude uuestijaotamise pärast. Ei või öelda, et härrad kapitalistid sõda alustasid, kuid nemad on maaomanikest aadlike klassi kolmes keisririigis sõjalise aparaadi isandaks teinud, ja nii kõvasti, et see võib peatuda alles vabastava hoovaliigutuse järel, kui ta enese ja kõik need isandad surnuks on jooksnud. Kapitalistid ei suuda rahu teha, ka mitte feodaalriigid, – selle eest tasuvad nad kokkuvarisemisega. Ainult rahvad teevad rahu, kui nad on kaotatud sõdade õnnistust juba küllalt kaua tunda saanud; seda võivad tõestada venelased. – Ka leitnant Flachsbauer saab kirja, loeb, ohkab, pistab selle padja alla, samuti leitnant Kroysing. Leitnant Kroysingi kiri tuleb emalt, isa on kirjade kirjutamise alaliselt tema ülesandeks jättnud. Igatsusega ootab ema hetke, millal poeg Nürnbergi haiglasse tuuakse. Ta palub poega sellega kiirustada. Tal on halbu unenägusid, ta haarab igast tema sõnumist kinni. Emale näib, nagu oleks poeg alles tema käte vahel sõja mõrtsukaküünte eest kaitstud! Kroysing kortsutab kulmu: kodused võiksid liialdused pesunaiste hooleks jätta. Sõja küüned! Ta tahaks teada, mis talle siin üldse võib juhtuda. Verduni rinne on oma tähtsuse täielikult kaotanud, Prantsuse kaugelaskesuurtükkidest pole enam midagi kuulda. Ja lendurite eest kaitseb punane rist katusel ning

lipul. Lennuväest võib ta vanemaile alles suuliselt ja puhkuse järel teatada. – „Me ootame kindlasti, mu armas laps, et sa nüüdsest peale Saksamaale jääd ja, kui ainult võimalik, jälle oma ametit jätkad, ning meile üsna lähedal. Me kahetseme väga teatud võõrdumist ja kaugust, mis meie vahel enne sõda maad võttis. See oli sinu arenemisel ehk paratamatu, kuid nüüd, armas poiss, mu suur, pikk Hardi, nüüd pead sellest mõtlema, et oled meie ainus laps ja pead aitama meil elus veel rõõmu leida. Kodu on ju ainult siis kodu, kui seal on ka lapsi. Ja oma Christeli oleme juba ära andnud. Mina ei ole kangelasema, tunnistan sulle avalikult, et ma ikka veel tahaksin nutta ja võiksin nutta su andeka, armsa, hea südamega venna pärast, nagu oleksin pidanud järele jätmata ja samuti palju nutma, kui surm oleks tabanud sind ja meie suur, uhke ning mehelik Hardi enam iialgi oma pikkade koibadega trepist üles ei tormaks. Ma ei nuta, sest sellel pole mõtet ja kisuks ainult uuesti isa südamehaavad lahti, ilma et ta mind aidata saaks. Kui isamaa tõepoolest veel uusi ohvreid vajab rahuni jõudmiseks, siis toogu need ohvrid teised isad ja emad, meid on küllaltki karmilt katsutud. Mõnikord küsin endalt, kas ma saan millalgi lapselapsi kiigutada – ainsat tõelist rõõmu tunda, mis minutaolise vana naise elus veel võib olla.“ Jah, mõtleb Kroysing, lapselapsed annavad talle uut elu. Seda peaks talle õieti kirjutama. Kui nad Lochneriga nüüdsama filosoferisid, torne ehtasid või kaevusid puurisid, ei pakkunud ta temale mitte asjata Niggli skalpi, kui paater teda teatud raskustes ainult aitab, millest õde Kläre talle pärast sööki kõneleb. See on aus vahetuskaup, ja paater Lochner näis seda hindavat.

Ja ta hakkab kohe emale vastama. Tal on hinges ebatavaline soojus ning südamlikkus. Täiesti ununenud on tigidus, millele ema vihjas; talle tulevad pähe heatujulised, õrnad sõnad, ta toetub lauale ehamugavalt ja poolküli ning kirjutab suurte tähtedega oma välipostikirja – oma viimset.

TULI TAEVAST

Esimene peatükk

ABIANDMISPUNKT

Lapsesammudega tipib paater Lochner erutatult õde Kläre nunnakongi, kuhü ta enne lõunavaheaja lõppu on kutsutud kohvi jooma. „Mida ma kuulen, õde Kläre, mida ma pean kuulma – ja mitte teilt, vaid sellelt metsikult kütilt eneselt!“ Väike ruum lõhnab meeldivalt oakohvist, ainsast toredusest, millest õde Kläre pole loobunud ja mida ta ka oma sõpradele ei keela. Rahulikult istub ta oma voodil, kindlameelne vaade peaaegu karmina erutatud vaimuliku näol. „Kellelt teie seda kuulete, on ükskõik, ja kui pikk mees on liialdanud, võin mina parandada, kui vaja. Kas kiidate seda heaks või ütlete ei?“ Välivaimulik on taburetile istunud, liigutab lusikaga suhkrut ringi, väikest sõrme edevalt harali hoides: „See tähendab härjal sarvist kinnivõtmist. See on tõeline õde Kläre. Te teate ju, et teie näol läheb suure kloostri abtiss kaduma. Tuhande aasta eest oleks teist kogu ümbruskonnale või provintsile valgust ja lohutust kiiranud.“ – „Nüüd ajate küll tühja juttu, paater Lochner, kõige tühjemat, ja sellepärast, et te ei taha vastata. Kuid te peate vastama.“ – „Tahate te teda?“ küsis paater ettevaatlikult. „Jah,“ vastas õde Kläre, „ma armastan teda, ma armastan seda pikka meest väga. Kuid ma armastan ka oma meest, ma armastan oma lapsi, ma ei ole rumal, minu armastus ei ole minusse nii sööbinud, et ma ei suudaks seda välja põletada nagu liigliha. Kui te olete arvamisel, et objektiivsed raskused on liiga suured, et see mu meest ja lapsi liiga palju kahjustaks, siis ütlen Kroysingile täna õhtul, et ei õnnestu, nagu me tahaksime, ja et me, kui sõja üle elame, peame teise sõprusvormi leidma või lahkuma.“ Paater Lochner kergitas kulme, ehmunud selgest täiskasvanu toonist, mida ülemkihi daam siin haiglaõde riietuses ilusa nunna Klara näol kasutas. „Kas

arvate siis,“ küsis paater Lochner edasi, „et ooberstleitnant Schwersenz võib veel paraneda? Arvate, et te võiksite temaga tõesti jälle koos elada, temale tõesti midagi tähendada?“ – „Just seda ma ei arva,“ ütles õde Kläre. „Mu ema kirjutab Hintersteini majakesest, et ta istub kinnisemana kui kunagi varem oma kaartide ja uurimuste kallal, täiesti nõiutud mõttest Marne'i lahingust osa võtta, surnud igasugusele muule elule, hajameelne ja osavõtmatu, lapsi küsib harva, nimetab neid alati lapselasteks, seejuures on ta kehaliselt tugev ja hea isuga, teeb pikki jalutuskäike, maastikumarsse, nagu ta ütleb, ilma et ta teel midagi muud märkaks kui strateegilisi ja taktikalisi ruume ning probleeme. Ema kirjutab, et temast enesest on saanud täiesti sõjateadlane, ta on kõige targem inimene, keda ma tunnen, ja kogu ta mure on koondatud hetkele, kui Schwersenz tahab teele minna, et keisri juures ja riigipäeval, võimaluse korral ka avalikul väljakul rahva ees, Marne'i lahingust ja enda osast seal aru anda, mis loomulikult lõpeks ta viimisega kinnisesse asutusse.“ – „Kohutav,“ ütles paater Lochner. „Mis ülev vaim on rusuks varisend!“ – „See on Hamlet, eks ole? Seda võib küll öelda. Kui ma aga tõesti enam ei suuda ta hinge tungida...“ – „Siis ei ole kristlik abielu temaga enam võimalik,“ järeldas vaimulik ja jõi oma tassi tühjaks. Tekkis vaikus. Õde Kläre kaalus, kas kõnelda edasi, ja jätkas: „Ma ei armasta kurta. Kuid ma ei küsi ka palju inimeste arvamisest. Tahaksin siiski öelda, et praegune olukord on teatud arengu viimne järk, ja algas see juba aastate eest ning selle algidud olid õieti alati olemas. Minu mees elas oma kutsele nagu teadlane või munk, ta oli sõjamees ihust ja hingest – muidu poleks ta kodanikuseisusest pärinedes niisugust karjääri teinud. Aga kõik elav, mina kaasa arvatud, ei puutunud temasse. Enne sõda arvasin ma, et nii peabki olema, muud ei ole ma ka oma isast ega vendadest näinud. Kuid nii ma enam ei mõtle.“ – „Ma mõistan seda,“ ütles paater, nähes auravat kohvijuga uuele suhkrutükile voolamas ja uue kohvitassi üle rõõmustades, „sõda on teile kõik inimlikkuse vormid silma ette toonud, näidanud teile selle maailma võimu kogu ta täiuses ja needuses ja seda lunastustööd, mida te teete. Jõude ei või te enam jääda. Aga mida arvate oma uue abielu mõjust oma lastele?“ Õde Kläre võttis tanu peast ja korraldas ning vormis oma tugeva käega siledaid juukseid. „Ma olen veendunud,“ ütles ta, „et Kroysingi-taoline noor, tubli võõrasisa peaks olema ainult hea mõjuga, – kui läheb, nagu on inimese mõtted. Kuid lasteski on kired, püüded ja tundmatud jõud, mis võivad kõike teisiti kujundada; kasvavad lapsed on omaette inimesed, teatud ulatuses mõistetamatud ja mõjutamatud, ma tean seda

hästi. Sellega tuleb arvestada.“ – „Inimene ei ole kindlustusselts,“ ütles paater Lochner taskurätiga oma siledat pead tupsutades, „jätkeb teie heast tahtest ja ausast veendumusest.“ – „Mõlemat mul on, seda teab jumal,“ ütles õde Kläre. „Siis võib minu arvates teie abielu ooberstleitnant Schwersenziga kehtetuks kuulutada, kui te seda tahate. Mis minusse puutub, siis oleksin valmis teid toetama.“ – „Jah,“ ütles õde Kläre, „siis ma tahan seda!“ Ta pani oma tanu jälle pähe. „Mu jumal,“ vaatas paater kella, „te peate ju jälle tööle minema. Ja minul tuleb kõigi nende vaeste meestega hüvasti jätta, kes oma südant tahavad kergendada, olgu nad katoliiklased või ei. Ma alustan suurest, esimesest palatist ja lõpetan kolmandaga. See Pahl – selle jaoks peab mul aega olema. Ja pärast õhtusööki kutsus ülem mind klaasi veini jooma, tasuks keeldumise eest mu ravi ajal. Siin näete mu väikest programmi.“ Õde Kläre nõõpis oma kitli kinni: „Siis kohtume veel sagedasti.“ Ja sel ajal, kui ta sõrmed selja taga tegevuses olid, lisas ta kõrvalküsitusena juurde: „Te teate, et Kroysing on protestant?“ – „Oh,“ ütles paater Lochner ja tõstis mõlemad käed tõrjuvalt laua kõrgusele, „see kaasus jäägu parem hoopis omaette. On teie abielu kord lahutatud või kehtetuks kuulutatud, siis algab uus lehekülg, millega meil veel tegemist ei ole. Ma tahan ainult tunnistada,“ lisas ta süüdlasena juurde, „et ka mina selleks teeneks ilma tagamõtteta valmis ei ole. Kroysing andis mulle ühe lubaduse, millest ta ise teile räägib, toimida kristlikult, mitte paganlikult ega Wotani kultuse järgi, ühele vaenlasele andeks anda, see vähemalt vabaks lasta, üht kohutavat protsessi vältida, mis kogu Baieri rahutuks teeks ja meie kirikule suuri raskusi valmistas, ja sellepärast, õde Kläre, tahan ma Püha Neitsit tänada, et siin paljugi on ühinenud heaks asjaks ja keegi ei kannata kahju, kui te õnnelik olete.“ – „Rohkem ei saagi maa peal nõuda.“

Teine peatükk

INIMENE

Hilisel õhtupoolikul ilmus Bertin Karl Lebehde saatel kohale. Pahli voodi juures leidsid nad hoopis imeliku seltskonna eest. Palju haigeid oli ümberringi, neid istus vooditel, nõjatus kuulates seina najale. Vahekohtuniku kavala näoga istus Kroysing toolil, sidemes jalg Pahli madratsil. Tal olid meeles üliõpilaste diskussioonid, täis tarbetuid teravusi, mis lõppesid vastastikuste solva-

mistega. Kuid paater Lochner oli koolitatud tegevusega Ruhris, Kölni sadamatöölise ja Elberfeldi nõõbitreialite juures, ega mõtelnudki Kroysingile seda löbu pakkuda. Reinimaalasena linalasi kohtlema harjunud ja Pahli magnetiliste, ligitõmbavate silmade kutsel juba ammu oodatud, oli tal paari minutiga jutulõng käes, mida ta tahtiski juhtida. Kuid see ei osutunud päris lihtsaks. Kui Kroysing oli valges kitlis ülemarsti saatel kohale tulnud, käis vaidlus parajasti lihavõttepühade tekkimisest ja mõttest, mida Pahl pidas loomade ja inimeste üldise kevadrõõmu peegelduseks, talve järel tärkava elu pühaks, mille viljakuse sümboliks on muna, paater Lochner aga tahtis seda ajalooliselt ja materialistlikult seletada juudi orirahva võitluse najal Egiptuse ikke vastu ülikute klassist või valitseja kojast põlvneva mehe juhtimisel, nagu kord oli olnud Mirabeau ja parasjagu oli advokaat Kerenski Veneemaal. Nüüd on nad rinded vahetanud, konstateerib Kroysing lõbusalt, paater osutus liiga targaks, ja Pahl jäi Pahliks, heledasilmaliseks ning mõistlikuks. Aga kui Bertin ja Lebehde oma sõbraga seltsisid, omandas see jutuvestmine veel üldisema kuju: kõneldi lunastusest, ohvrisurmast Kolgatal, inimese loomusest ja selle „kurjast“ ning jumalikust. „Praegu valitseb harras meeololu,“ ütles Lochner, „kogu inimkonna rahuiha tiheneb iga kuuga ikka rohkem, seitsaadik kui keiser „rahu“ nii-öelda riigikotkaga kinnitas. Paavst ja keiser, professor Wilson ja kõigi maade töölisjuhid on justkui ühinenud oma püüetes, et maailmale tuleb kaotsiläinud rahu tagasi anda, olgugi et see pole õnnestunud. Mis siis õieti toimub? Kes paneb lunastustööle vastu? Sõdurid ei tee seda. Neil on kõigil isu täis, eks ole, ja kui täna keskpäeval kell kaksteist pasunapuhumisega teatatakse sõja lõpust, oleks kell pool üks raske rindel sakslast, prantslast ja inglasi kas või skatipartiiks kokku saada.“ – Üldine naer, üldine heakskiitmine, ainult Pahl ei naernud. Ta istus oma padjal, nõjatudes vastu vooditsa, ja alustas oma vastuväiteid avameelselt ning väga ettevaatlikult. „Kahjuks on suured härrad omavahel rahutegemise eeldused sidunud teatud tingimustega,“ ütles ta, „nagu koerapüüdjad võõra koera nõõri otsa. Koer on võõras, tingimused peab täitma vastaspool, pealegi on koer kuri, ta ei taha seda, mida tahab püüdj, sellepärast peab rahu kahjuks veel kõrvale jääma.“ – „Ilma poliitiliste juttudeta,“ nõudis ülemarst. Suur vahekaugus ta silmade vahel, nelinurkne otsmik ja üle pea kammitud juuksed andsid ta näole mingi käs-kiva ilme, mida leevendas tasandatud hääl. „Noh, herra staabi-arst,“ vastas Kroysing, „laske vigastatud lihal rahulikult politiseerida, meie üksteisele karvu kinni ei karga.“ – „Teadagi mitte,“ kinnitas paater Lochner. „Pange tähele, mina olen siin ainus,

kellel on seljas midagi sõjaväevormi taolist...“ – „Võitlev kirik!“ lülitus Kroysing sekka. „... meie haiglakitlite hulgas,“ jätkas paater, „oleks mul raske sõjapooldajate armeed kokku saada. Kuid mina olen siiski sõjapidamise poolt – olgu nii, võitlev kirik! Aga ma ei poolda sõda suurtükkide ja jalaväe vahel, vaid sõda väsimatu kiusaja vastu, kes üksipäini suudab rahu maailmast peletada ja lunastamist takistada.“ – „Kuradi moodi lunastatuna näib maailm küll, kui ma ainult ringi vaatan,“ deklareeris ülemarst rahulikult, ilma kibeduseta. „Ja ometi peame uskuma,“ ütles paater Lochner peaaegu kirglikult, „et Kristuse ohvrisurm on meist kõige halvema elajalikkuse välja ajanud, muidu peaksime kõik lõpetama ja end gaasiga ära tapma.“ – „Te arvate siis,“ ütles Kroysing, „et ilma selle sündmuseta oleks meil veel palju halvem olnud – eeldades, et see sündmus on tõepoolest toimunud?“ – „Usulised vaidlused ei ole lubatud,“ kuulutas ülemarst, hääles kerge eneseiroonia. „Ei ole ju tähtis, kas midagi niisugust on olnud või ei, võrreldes usuga, mis sellest sündis,“ seletas Pahl. „Samuti võib teoloogilist vaidlust vältida, sest see usk on ju üldtunnustatud fakt, mida ei eita kristlane ega juut ega ateist. Paater võib seepärast rahulikult jätkata. Õieti peaks sel puhul küll Bertinit kuulama,“ lõpetas ta, lõbus hiilgus silmis. „Sest Egiptusest väljarändamise ajast peale kuni Naatsareti Jeesuse protsessini Rooma sõjakuberneri ees toimus see lugu tervenisti juutide hulgas.“ Bertin naeris sunnilt. Tema oli ruumis ainus juut. Ta oli uhke lunastustungi peale, messiaanliku püüde peale parema korraldusega maailma järele, mäherdune püüe oli valitsenud ta sugurahva hulgas Nebukadnetsari päevist alates. Ta oli varem võinud vabalt ja küllaldaste teadmistega kõnelda sellest võitlusest, mida prohvetid olid pidanud maa vägevatega kui ka tuima rahvaga – inimühiskonna moraali tõstmiseks. „Kuid nüüd – kurat võtku, olen ma rumalaks jäänud,“ mõtles ta Pahlile vastamiseks mõtteid kogudes. „Jah,“ ütles ta, „see, mida kreeklased on väljendanud tragöödias, nimelt inimese võitlust saatusega, see on juutidel avaldunud karmilt ja tõeliselt, nimelt prohvetite võitluses oma rahva mässava liha vastu. Prohvetid ei halastanud oma rahva peale, nad andsid talle põikpäisuse pärast koguni üsna halva iseloomustuse. Kuid tõeliselt on kõik rahvad niisama põikpäised olnud, nagu näib, ainult et sellest ei kõnelda. Miski on olemas,“ lõpetas ta, rõhutult enda ette vaadates, „mis lunastusele vastu paneb. Sellepärast ongi kurat kõigis usukultustes ja kõigi rahvaste juures kõigil aegadel nii suurt osa mänginud, kuigi kristlus põhimõtteliselt õpetab, et kuradil on kõige tigemad hambad välja murtud. Võib koos huuletajatega, näiteks Goethega, sel arvamisel

olla, et seda võimu, mis kuradil on, jätkub tal küllaldaselt veel tänaseks ja homseks.“ Pahl ja Kroysing ägestusid, aga ka paater Lochner ei olnud rahul. Kaks esimest ei tahtnud niisuguseid ebausklikke mõtteid kuulda, paater omalt poolt nõudis, et kuradi reaalsusele antaks suurem tähtsus. „Näete,“ ütles Bertin, „olengi juba ummikus. Ühed ei taha kuradist üldse midagi teada, teil aga ei ole temast veel küllalt, härra paater. Kuidas ma välja pääsu leian?“ – „Ütlen teile,“ urises Kroysing, „jätke kollid täiesti kõrvale. Me ei vaja üldse piltmõistatusi.“ Ja Pahl ei öelnud enam midagi, otsustas aga seltsimees Bertinile pähe anda, et see nii ohtlikult vanaaegseid näiteid kasutas, mille puhul iga töölois oleks vihaselt naerma pahvatanud. – Karl Lebehde, kes seni selles seltskonnas kordagi polnud suud paotanud, hakkas rääkima. Ta ütles, et kui tuleb gaasikontrolör ja jaanuariarve eest raha nõuab, sest nüüd on juba märts ja kassa on jäänud ilma tarviliku peenrahata, siis ütleks ta naine kindlasti, et gaasikontrolör on elus kurat, sest korteril on ainult see gaasipliit, ja selle olemasolu eest on hoolitsenud linn, aga kui gaas kinni keeratakse, ei tea ta, millega keeta ja mida süüa. Tema naisele oleks järelikult elus kurat silma ette ilmunud. „Kui mu naine on rumal, siis sõimab ta kontrolöri läbi, nagu saaks see sinna midagi parata. Kui mu naine aga pole rumal, ja seda nõu võiksingi ma naisele anda, siis teeb ta endale selgeks, kus kurat istub. Sest kurat on olemas – see tuleb ainult välja kihutada. On ta gaasivabrikus? Ei. On ta linnavalitsuses? Samuti mitte. On ta maavalitsuses? Kes teab. On ta Preisi riigis? Seda arvavad praegu inglased, nagu oleksid nende gaasikontrolörid inglid. On ta siis valgete juures? Seda arvavad hindud ja mustad. Nii on härra paatri arvamine ligikaudu õige, ja kurat sirutab oma küüsi kogu maailma järele, ja tal ongi maailm kõvasti küünte vahel.“ – „Oota, oota!“ hüüdis Pahl, „sa oled paar jaamavahet ette jooksnud, Kart.“ – „Ei,“ lõi paater Lochner sekka, „maakaitsemees ei ole ühtegi jaamavahet ette hüpanud. Elu karmus, ligimesearmastuse puudus, ebakristlik ühiskond – kõik see rõhub rahva hinge kolelise sarvede ja kapjadega, külma pilke ja karvase sabaga, ja teil ei tarvitsegi selle üle pahandada. Targad egiptlased kirjutasid piltidega, ja rahvad on ikka veel lapsed, egiptlased ja luuletajad – nemad mõtleavad pilthaaval. Rumalad on ainult need inimesed, kes kõiki pilte võtavad täht-tähele ja peavad kõiki teisi rumalaks. Ja ometi ei usu keegi, kes äikest vaatleb, nagu oleks välk allavisaatud sakiline hõõguv traat, olgugi et see nii näib.“ – „Sellega olemegi lunastuse juurde jõudnud,“ tegi Kroysing kuiva märkuse. Mõned sõdurid ümberringi naersid. Pikk

leitnant meeldis neile alati. See ei lasknud neil igavail kõnepidajail endale auku pähe rääkida. „Kurat on seega kapitalistlik süsteem.“ Paater Lochner kortsutas laupa: see on labane, ütles ta karmilt. Iga muu majandussüsteem võib ilma armastuseta niisama kuratlikuks manduda. Asi puutub põhijõududes, neist kõnelevad lihavõtted, sinna suundub religioon, kui ta inimeste hinge eest hoolitseb. – Ootamatult poetus ringis istuvate ja seisvate meeste keskele öde Kläre, hiilgavalt valge oma suure kitli ja targeldatud tanuga. Ta sosistas ülemarstile mõned arvud, lugedes need oma tabelist, pikalt paberiribalt, mis ta käes värises. Ülemarst noogutas enamasti, mõne puhul kortsutas kulmu, mõne teise pärast vangutas lühidalt, otse vihaselt pead. „Kurat on jonnakas liha,“ ütles arst, „see neetud orgaaniline elu, millest meie kunagi aru ei saa. Ja lunastus, kui ma lühidalt ja tabavalt väljenduda tohin, on surm ja jääb selleks. Sest kuni liha elab, kannatab ta, ja kui asi on tõsine, osutub kogu meie valukaotamiskunst pettuseks.“ Ja ennäe: äkki protestisid seõised omavahelised vastased üksmeelse rindena. Võimatu! Nad peaaegu kisendasid. Just surm on suurim rumalus, kähistas paater Lochner metsikult, see tuli alles patuga maailma. Surm on kõik oma jalge alla tallanud: ta ajas hauda Novalise ja kiskus maa jalge alt tuhandeilt annetelt ning võimalustelt. Surma vihkamine on sõjamehe auasi, nõustus Kroysing. Surm on suur deserteerimine ja reetmine kaevikus: kes sureb, see jätab isamaa ja õige võitluse hätta, ta nii-öelda küll ei suuda midagi sinna parata, aga võitlustahe, kustumatu taplusiha on meestel juba lihas ja veres, ja kõik sõjarahvaste usundid arvestavad selle tungiga. Kui teda valiku ette pandaks, siis tahaks ta maailmas igavese sakslasena ringi luusida, igavese juudi taoliselt, tormaks igasse võitlusse, tahaks igas võidus osaline olla. Pahlil tuhmid silmad hakkasid välkuma: niisugune mõte on hea, kui selle taga on ainult idee, kui on tegemist hiiglasuure loova hulga vabastamisega ikke alt, ekspluateerimisest, ülekohtust. On juba selle eest hoolitsetud, et võitlev vaim käiks üle maa, looks enesele uut tegevusala, kust tulevased põlvned võiksid alustada mõistlikumalt; iga Pahl, Bertin või Kroysing oleks vastavalt oma annetele õigele kohale paigutatud, inimkonna hüveks ja ta lunastamiseks. „Siis oleks meil jälle lunastamine käsil,“ ütles Kroysing. Bertin, kahvatu ja värisev, lausus: kui miski on kurat, siis on seda füüsilise jõu tarvitamine, mahatallamine, tapmis- ja hävitamiskirg. Surm ei ole kurjus, surmal on kindlasti imeväärsest sügav ja ligitõmbav ahvatlus – puhkamine isade taoliselt, ei midagi enam mõista, ei midagi vastata ega midagi küsida. Kuratlik on aga tapmisprotsess, elu massilise hävitamise, timukakirve langeta-

mise toiming. Kui looduses üksikolendi elu lõpule on jõudnud, nagu küünal lõpuni põleb, – hea ja kaunis, ei ole midagi selle vastu ütelda. Kui aga inimeselt, kui tervetelt põlvkondadelt võetakse eluõigus ja sellega elu alt ära nagu tool, ja selle võtab endale tugevam, siis peab kõigi vahenditega sellele vastu olema, ennast kaitsma, vastu lööma ja teiste ohustatutega ühinema. „Mees on hulluks läinud,“ mõtles öde Kläre, „ta kutsus endale õnnetuse kaela.“ – „Magama!“ hüüdis ta. „Üldine vaikus!“ Mehed nurisesid. Nad tahtsid edasi kuulata – poiss räägib tõtt: igaühel on õigus elada. „Teil tuleb oma arvamisega preislaste juures veel raskusi,“ ütles paater Lochner vaenulikult, kuid lugupidamisega. „Tahate vägivalla vastu olla, peate elu enese vastu olema, noormees,“ lisas ülemarst juurde, „teie nõrdimus ei ole kahjuks elu vaatlemisega põhjendatud. Inimene kannatab, see on ta esimene toiming. Enne sündimist, sündides või pärast sündi – ükskõik. Vägivaldselt tungib ta maailma, või pigemini ta surutakse vägivaldselt maailma, kui ta tund on tulnud. Seal on sund, surve, veri, kisa: nii esineb noor kangelane, nii teie, mina, meie kõik. Ja kui teile nii lihtsad põhifaktid midagi ütlevad – kuidas see noor kangelane vastab? Missuguse esimese tegevusega me olemasolu tervitame?“ – „Me karjume?“ küsis Bertin. „Karjume vihaselt, oleme selle vastu, et meid maailma saadeti!“ Keegi kuulajaist ei teadnud, mispärast nad nii suure põnevusega vastust ootasid. Muie arsti näol muutus ikka salapärasemaks. „Ma ei tea,“ ütles ta kaalutlevalt üldises vaikus, „kas te jääte rahule. Te tahate revolutsiooni põhimõttele kinnitust, ja teatud viisil ma selle annan. Kuid see ei tee isu ja tundub teile kindlasti kaugeleminevana. Et vastsündinu kisendaks, lüüakse teda: ta esimeseks kogemuseks on löögid. Ainult nii ja mitte teisiti õnnestub ta esimene hingetõmme.“ Paar sõdurit naersid heakskiitvalt. Laksud löid meeolelu. „Ja ometi,“ jätkas ülemarst, „ei ole seegi algus, esimene avaldumine. Sest väravast lahkudes ja maailma tulles tunneb imik hirmu, nii palju paistab olevat selgunud; endaväljendamiseks tervitab ta olemasolu roojaga. See on ta tervitus elule. Meie nimetame seda nimekaarti „lapselõõnaks“, noormees. Ma tean, see ei meeldi teile. See ei ole ju kangelaslik, eks ole, see revolutsiooniline akt? Kuid rahvas on selle kogemuse oma toores kõnekäänus säilitanud teatud eluhoiaku väljendamiseks.“ Neli meest avasid vastuseks suu ja sulgesid jälle. Bertinis valgatasid vastuväited: analüüsiv aru, aktiivne mõistus, ülearuse kannatuse allasurumine, loodusliku pehmendamise alaliselt paremaks muutuva sünnitustehnikaga. Kuid ta ei suutnud seda ütelda. Liiga käskivalt oli siin kõlanud põhitõn, mida tuli lasta lõpuni kõlada. Aupaklikult lasksid mehed ülem-

arstil endi vahelt läbi minna. Ära minnes vaatas ta veel kord ringi. „Ma loodan,“ ütles ta, „et see, mis siin räägitud, jääb ka selle palati seinte vahele.“ – „See polegi mingi palat,“ naeris öde Kläre, „ainult vilets barakk. Viska püksinööp katusele, ja langebki sisse!“ Siis jooksis ta arstile järele. Teised järgnesid talle. Pahl pigistas Bertini kätt, kui nad lahkusid. Täna öösel on tal valve, ütles Bertin kahvatuna, Lebehdel samuti, ja nad peavad kiirustama. „Ole valves ära,“ ütles Pahl peaaegu õrnalt, „ja tule varsti jälle. Andsid neile hästi, seltsimees. Meie kahekesi koos võime juba last kiigutada.“ Lebehde mõtles endamisi tagasiteel Bertinile suuremat ettevaatlikkust soovitada, olgugi et viimase purse tuli temale vähem ootamatult kui teistele. Mees on küps selleks, hilja küll pärast seda tsirkust, mida temaga on tehtud või mida ta on näinud. „Oota mind väljas, Lebehde,“ palus Bertin, „ma pean veel oma leitnanti lepitama, et ta mind ära ei sööks, kui ma uuesti siia tulen.“

Kroysingit toetades ja temaga koos saalist lahkudes palus ta vabandust: ta ei saa isegi aru, kuidas ta ägestus. Varem ajasid teda vihale vaimulikud, nüüd juhtus see viimaste aegade kohta esmakordselt. „Olete ka õige mees,“ torises Kroysing, „teil on kõrvatagused veel küllaltki märjad.“ Nad olid koridori jõudnud; luuakambri uks avanes, öde Kläre läks neist mööda ja ütles Bertinile otsa vaadates: „Kulla mees, teile tahetakse valu anda. Sellele tuleb õigel ajal vastu panna. Täna õhtul telefoneerin teie pärast kellelegi,“ noogutas ta pead ja jooksis piki koridori minema. Kroysing jäi seisma, ta käsi surus imelikult Bertini õlga. „See olekski lunastus,“ ütles ta nohisedes, „nimelt lunastus teile.“

Kolmas peatükk

NÄLJASE LEIB

Maakaitsemehe mundris kõrtsmik Lebehde, hall, vahariidest, messingristiga müts kulmudel ja nahkrihm vöö, ulatab minut enne kümnet maakaitsemees Bertinile pika püssi, täiendatud lukuga jalaväepüssi 71, sõnades ise kavalalt: „Võta see kärsti, ja palju lõbu!“ Mõlemad kannavad sinelit; kehaka Lebehde oma istub seljas kohmakalt. Mõne sammu koos baraki poole astunud, seletab Lebehde möödaminnes, miks: ta võtnud endale vabaduse vaadata, mis Prantsuse kaubavagunitest suurtes paberist kottides on. Seal sattunud ta toredale üllatusele: „Katsu,“ pistab ta Bertini

nile mingi kõva, teravate kantidega asja nina ette. Ettevaatlikult murrab Bertin sellest tüki: see on sai, vana saiakuivik! Imestusega vaatab ta Lebehdele otsa, see noogutab hardalt pead: „See on sai. Prantsuse vangidele Saksamaal, et nad ei nälgiks! Punane Rist saadab neile. Meie naiste eest ta ei hoolitse, sellepärast peame me ise hoolt kandma.“ Lebehde patsutab oma taskut. „On hea närida.“ – „Kivikõva,“ ütleb Bertin. „Mehike,“ vastab Lebehde kaastundlikult, „kui seda kohvis pehmedada ja võinatukese ning kunstmeega pannile panna, on alles maius! Ja kui su naine rosinaid saab ja nendega segab ning vormiks teeb, paremat pudingit ei saa lihavõttekski! Kus on nisujahu! Küsi keisrinnalt, ja kui ta heas tujus on ja sulle ehk ka tõtt ütleb, siis tunnistab ta, et niisugusest nisujahust on ta juba ammu võõrdunud.“ Selle ja muu lobaga võtab Karl Lebehde ukseingi pihku, kuid pöördub veel ümber ja tuleb Bertini juurde tagasi, öeldes: „Poleks sa seal neile nii hästi nina peale andnud, poleks ma seda magusat saladust sulle ka teatavaks teinud, sest viimasel ajal pole sul suurt enam mees olnud oma rasvapurgist midagi ka meiega jagada.“ Bertin on kohmetunud, sammub, püss õlal, oma pikkades saabastes tagasi – tal tuleb valve ajal väikese Ida-Vilosnes'i jaama kahe harutee vahet kõndida.

Üpris mahedana levib kevadöö üle orusuudme, mis laugjalt jõe suunas madaldub. Paremal on järsud kingud, mis nähtamatult Dannevoux' laatsaretti kannavad. Muld kleepub saabaste külge, aga niiske õhk on nagu palsam sisse hingata, võrreldes meeskonnabaraki suitsu ja haisudega. Ida-Vilosnes'i jaam! Mullu kevadel laaditi Serbiast saabunud veltveebelleitnant Grassnicki sõdurid siin maha, et tema juhtimisel nagu unes Baieri välisuurtükkide ette ja peaaegu Prantsuse suurtükiväele alla marssida. Nüüd saab sellest aasta, isegi rohkem kui aasta – koomiline aasta! Nii võis viimase klassi õpilane Bertin oma kooliaja lõpul algklassi õpilasele Bertinile ülalt alla vaadata, see vurrude ja pikkade pükstega, tantsukursused läbi teinud noormees lühikeste pükstega ning usaldavate silmadega poisijõnglasele. Ei ole küll veel kindel, et see aasta nüüd lõpeb, kuid öde Kläre andis lubaduse täna õhtul kellelegi tema pärast telefoneerida; ta pole enam nii rumal kui nende tutvuse esimestel päevadel, näiteks nagu siis, kui öde Kläre Kroysingi toas triikis. Juhuslikult pillatud sõnade põhjal näikse sel kaunil naisel nagu midagi olnud olevat, mis antud olukorda muidugi täiesti uues valguses näitab. Miks mitte! Kes võib täiskasvanud inimeste eraellu segada? Kroonprints armee ei sallita. Ta ei taha neid ebamugavusi jagada, mida ta kümneid, sadu tuhandeid enese nimel kannatada laseb. See on ennast kätte

maksnud: teatud sigaretipakid jäid porisse, Moirey-Azannes'i teele. Kuid kavaler ta olevat, ja niisugusena ei suuda ta lähemalt tuttava naise vastu ebameeldiv olla. Ode Kläre eestkoste töötab edu – jumalale au ja kiitus! Ja kui major Jansch, see väike mür-gine kärnkonn, kikivarvule tõuseb ning kõigest jõust sülitab, siis sellesse suppi ei ulatu ta sülitama. Täis lootust astus Bertin üle pöörangute ja liiprite, liikudes kahe rongi vahet: paremal viis kaubavagunit niiske püssirohu, vigastatud granaatide ja kogutud mürskudega, ja vasakul, üsna kaugel, leivavagunid, lahtised plat-vormid, suurte presentidega kaetud. Ta pistis käed mantlitasku-tesse ja lonkis omaette. Uskumatult meele järgi oli talle veel kaheks tunniks jalule ja mõtlema jääda. Kurat seda teab, kui ta aru saaks, mis seal ülal õieti juhtus. Vanduda võis ta tihti nagu iga sõdur – vandumine kuulub kaitse juurde. Aga kas seal ei pursanud temast võõraste inimeste ja ülemuste ees niisugune vihahoog, et isegi Pahl talle õnne soovis ja ülemarst, see ette-vaatlik mees, nõudis, et nende lausete kaja kolmanda palati seinte vahele jääks? Mis oli temaga õieti juhtunud? Ta oli kahe-kümne kaheksa aastane, kuid tundis ennast päriselt saja-aasta-sena. Kas ta polnud sõtta läinud vaimustusest Saksamaa õige asja pärast, üliõnnelik, et võis suurt aega üle elada, kartes sellest ilma jääda ainult kehalise nõrkuse tõttu? Ja nüüd, vae-valt kahe aasta järel, näeb ta kõike kadunud olevat. Paljas ja pilkav näib maailm ta ümber, seal valitseb vägivald, lihtne, tavaline rusikaõigus. Ei valitse õiglus, vaid rautatud saabas. See sõda on saabaste tallamine: Saksa saabas astub Prantsuse saapa, Vene saabas aga Saksa saapa vastu, Austria saabas Vene, Itaalia saabas Austria saapa vastu, ja Briti nõorsaabas, teistest tugevam; kuid elegantsema mudeliga, aitab igal pool, annab ise igal pool hoope ning teeb seda osavalt. Nüüd tõuseb ka Amee-rika nõorsaabas – maailm muutub hullumajaks... Kõik rahu head omadused lähevad tühja: alles jääb veltveebli-maailm – juba nüüd võib endale õnne soovida, kui see sõda üldse üle ela-takse.

Seesuguste mõtetega oli Werner Bertin leivavagunite juurde jõudnud, hallide ja pruunide presentide juurde, mis neid katsid. Ta tõstis keskmise vaguni presendi lahtist otsa ja katsus käega: suurepärase! Paberist kotid olid lõhkise küljega, sisu natuke ker-gemaks jäänud. Kiiresti pistis Bertin käe sisse ja täitis oma-mantli taskud, ise süüdlasena ümber vaadates ja kergelt võpata-des. Kuid teda vaatas ainult kuu, seesama kauge ja väike, selge ring ümber, millega ta oru kergest udust läbi oli tunginud.

Bertinil on valves kindad käes, seetõttu ei tarvitse ta käsi

taskus hoida – taskud on tal voolikutena sügavad ja kõvast voodririidest. Homme saadab ta saiad Lenorele ja sellega koos Karl Lebehde antud retsepti. Kodus paistab kitsas käes olevat – kuidas võikski teisiti olla! Kusil Saksamaal ei ole praegu parem, nii vähemalt kinnitatakse. Läänud nädala post andis ainet järele-mõtlemiseks, selleks pole ainult aega olnud. Täna on aega, ja sedamaid mõtleb Bertin naisevennast, tulevases andekast muu-sikust, kes ühest nekrutilaagrist saadetud kirjades öele vanemate kohta üsna ränki sõnu pruugib, kuna need tegelikult ta sellesse suurde pettumusse on tõuganud. „Siin pressitakse meist välja, mida vabatahtlikud ainult teha suudavad, ja et alatus oleks täie-lik, nimetatakse seda vabatahtlikkuseks.“ – „Jah, David on poiss, kellele parajal juhul õiged mõtted pähe tulevad,“ mõtleb Bertin, „ja mitte ainult viiele joonele noote kirjutades!“ – David nimetas neid kord Beethoveni telegraafitraadideks. Ka omaenda vennast ei kuule Bertin midagi rõõmustavat: rügement on Rumeeniast jälle ära tulnud ja asub imelikul kombel nüüd Lõuna-Tiroolis Eisacktal, aga see ei tähenda ühelegi osalisele midagi head, ka itaallastele mitte. Vana keiser Franz Joseph on küll surnud, ja ta järglane Karl on, nagu nii ilusasti öeldakse, rindest osa võtmas, kuid päris töö tuleb nagu varemgi teha preislaster (need võivad olla ka Baierist, Württembergist või Hessenist) – ühesõnaga, proua Lina Bertini südamel pole aeg terveks saada, vastupidi. Noh, vähemalt vanema poja pärast ei tarvitse ta varsti enam väriseda, kuigi – mis seal salata! – ta lemmik on alati olnud ja jääbki selleks noorem. Ode Kläre, ta tänulik lugeja, ütleb täna öhtul tähtsa sõna, on seda ehk juba teinudki ja proua Bertini ühest murest vabastanud.

Tuba on väike ja voodi kitsas. Siiski õnnestub kahel inimesel sagedasti ja igal pool sinna mahtuda; isegi leitnant Kroysingi pika jäsemed kohalduvad suurepäraselt, hoolimata sellestki et üks jalg kõva sidet kannab. Leitnant Flachsbaumer magab vastas õndsas und ja üksi.

„Kas ma ei peaks nüüd telefoneerima minema?“ – „Mis sulle pähe tuleb!“ Naisehääle kerge naer: „Kuid ma lubasin ju sulle veel täna öhtul telefoneerida.“ – „Õhtu on ju väga pikk. Alles algas.“ Jälle naerab naine, üsna tasa, väga võluvalt. Kindlasti ei ole selle lampkatuse all veel selline hääle kõlanud. Vilkuv õli-lambi tuli inetus veeklaasis heidab kergelt valgust lakke; tuli peegeldub Kroysingi laubal ja ninasõõrmeil. „Peame mõistlikud olema. Ära unusta, leitnant, sinu kullake on teenijatüdruk. Ma pean homme hommikul tõusma puhanult. Selleks vajan ma seitse

tundi.“ – „Kallis teenija, kas sa võid veel pärast ühtteistkümmet helistada?“ – „Kella kümne ja üheteistkümmet vahel. Kena, veidi enne ühtteistkümmet. Ja siis lähed kohe oma pesasse, selge?“ Ta tõuseb istukile, möödab Kroysingit karmilt pealaest jalatallani, ta patsid langevad alla, ta on naervate huultega, haruldaselt kaunite olajoonetega, mis näivad kõrvade juurest algavat ja käteni voolavat, kutsudes kallistama. Kroysing libistab oma pika käe aeglaselt ta õlalt alla. „Kläre,“ ütleb ta, „Kläre!“ – „Mis on, poisu?“ – „Ma olen nii meeletult õnnelik. Et sa oma armsa jala teki alt välja pistaksid ja külmale põrandale astuksid, seda ei vääri kogu see Bertin.“ Öde Kläre pistab jala teki alt välja ning liigutab varbaid, mille varjud seinal hüplevad.

Kui ruttu möödub aeg valves? Nii, kuidas valvur tahab. Edasitagasi käimisel vaatleb ta tähti ja meenutab möödunud päevi. Mälestused vahelduvad mõtteväljatustega. Imelik ainult, kuidas mõte mõnikord ikka uuesti peakoore kõige õhemasse kohta pörkab, kuni lõpuks nõrga koha leiab ja läbi murrab. Rahulolevate silmadega naudib Bertin ümbritsevat kuuvalget ööd, ta suurt vaikust ja tasaseid, ebamääraseid hääli. Kuskil väga kaugel sõidab raudrehvidega veoauto. Ükskõik mis rindel toimub, seda pole siia kuulda, sest suurtükivägi vaevalt enam töötab, ja jala-väetule hääled jäävad raskete mäeselgade kurku kinni. On valge, nii valge, et võib näha iga liiprit ja pöörangut, katkist mürsukorvi ja killustikukive rööbastel vahel. On see õige, et ta täitis taskud selle maitsetu, soolata saia? Kas Lebehde ei saatnud korda raske kuriteo seda varastades, mida ta valvama oli saadetud? Kas Bertin ei ole sama kuritegu korranud? Raskemat liiki sõjaväeline kuritegu – kui see paljastatakse. Ja samal ajal naeraks iga ülemus, kui keegi tuleks ennast või teist selles süüdistama. Sest mida tähendab see raasuke vargust sõjas, mis on ju ainuüksi suur ja vahetpidamatu röövkäik, oma rahva ja naaber-rahvaste rüüstamine, mis kestab juba kolm aastat, ööd kui päevad, vahetpidamata? Väike vargus ei tähenda midagi. Mida sõdur vajab, see peab tal olema, ja armee vajab ikka palju ning pikaks ajaks, aga kuna talle midagi ei anta, siis peab ta röövima. Kui ta seda osavalt teeb, siis jätkub röövimist kauaks, kui ta aga saamatult röövib – nimelt liiga ahnelt, siis lõpeb ta saamine varsti. Nagu veltveebel Pfund, kes paari päeva eest äkitselt kaduma läks, õieti Metzi tagasi saadeti, suur must plekk isiklikus toimikus. Sest näljatalv jõuab haripunktile, major Jansch on pidanud hambaid kiristades oma tagavaradest loobuma, ta otsis ja leidis ohvri – härra Pfundi ja selle julged jõuluostud, lugeda: vargused,

mille tulemuseks on, et kompaniil ei ole enam raha ja ta ei saa meestele enam lisatoitu anda, nagu antakse muude väeosade kantiinides: juustu, marineeritud rullheeringaid, suitsuheeringaid, šokolaadi. Arst kaebab, park kurdab, idakoondises on neid kaebusi märgitud üpris kurjakuulutatavalt, samal ajal olevat postikandja Behrendi jutu järgi saabunud paar katkisi nöörsaapaid hammustavalt tigeda kirjaga – kõik selleks küps, et veltveebel patuoinana kõrbesse saata. Umbes kolmandat päeva hoolitseb kompanii eest uus mees. Ja kes see on? Seersant Duhn, vaikne mees, avalate hallide silmadega, kes kunagi pole välja paistnud, kuid on saavutanud, mis karjerist Glinskyl ei õnnestunud, – koosseisulise mehe mõõga ja paelad. Bertin mõtleb oma mõtteid, põial püssirihmal, lentsib siis ettevõtlikult pika otsa jälle tagasi ja läheneb leivavagunitele.

Seal nad seisavad, ühes kohas kate lõdvenenud, vaba juurdepääs neile, kes neid peavad valvama. „Suurepärane,“ mõtleb Bertin, „tõeline inimühiskond. Riik, nõrgemate kaitsja võimsamate vastu, hoiab kindlalt võimu poole ja riisub oma kaitsealuseid võimu kasuks, ainult sellisel määral, et näljased liiga ei nälgiks ja töötamast ei lakkaks ning riisujate vastu ei ühineks. Ühinemised on keelatud, nõrgemad peavad oma kaebused esitama üksikult. Mina kutsusin täna ühinemiseks üles, minu huvid on nõrgema huvid, ja nüüd on mul taskud saia täis oma naisele, mis ma kõige nõrgemalt olen riisunud. Murra leiba näljasega, on piiblis öeldud. Varasta näljasele leiba, on sõjakogemus ja mina võtan sellest vapralt osa. Siin on vist midagi juhtunud? Tööpataljoni sõdur Werner Bertin varastab prantsuse sõjavangide toitu, mille nende naised neile on kogunud ja mida vangid igatsusega ootavad. Ja sellest arusaamisest hoolimata ei tee ta vähimatki katset riisutud vara tagasi anda. Sest ka tema naine kodus nälgib. Alles hilissuvel, veel oktoobri alguses, andis ta ülemuse keelu vastaselt oma leivast poole pätsi vene vangidele, kes siis parki puhastasid ja koristasid. Tal on hästi mees kõhn sõdur muldpruuni sineli ja samasuguse muldpruuni nahaga, kes kolmanda rühma baraki ees teed puhastas ja talle sosistas, kui ta seisma jäi: „Leiba, seltsimees!“ Missuguse õndsas ilmega nälginu kõva leiva oma sineli taskusse peitis! Valvesõdur Bertin paneb püssi jälle õlale, kuid seab käed selja taga kokku ja kõnnib, silmad maas, ettekirjutatud joont mööda, hämmastunud ja jahmunud. „Kurat,“ vannub ta mõttes, „kuradi kurat!“

Kaugel teisel pool Verdun'i, poolpurustatud, põletatud linnas, seatakse sel hetkel lennukit stardivalmis. Kuuvalguses kahvatuna

ja isegi veidi rusetud meelel proovib maaliija Jean François Rouard koos montööridega kandepindade pingsust, kõrgusrooli, külgrooli, pommikinnitajat. Pommid ripuvad suurte nahkhiirtena, pead alaspidi, masina kõhu all. Kaks paremal, kaks vasakul. „Kõik need kastid kolisevad veel liiga,“ mõtleb Rouard, „pole ime. Ei ole veel kaheksatki aastat, kui Blériot alles kanalist üle lendas, ja kui palju aega on õieti sellest, kui Pégoud oma surmasõlmede, vigurlendude ja pea allapoole lennuga maailma vapustas? Pead raputades, käed taskus, paneb Rouard inimest imeks, sest see, mis tol ajal hirmu äratas, on praegu sõjalenduri kool ja õppevahend. „Maha sõda,“ mõtleb ta, „see on räpane sigadus, ent kuni boss tahab meie Prantsusmaad tallata, peame meie nende neljanurgelisi puupäid taguma.“ Ja siis kontrollib ta põletusaine kogust. Kui kõik hästi läheb, on ta poole tunni pärast tagasi. Ta koputab kolm korda vastu raagus õunapuud, mis kuuri kõrval oma haralisi õksi taeva poole sirutab. Küüni poolvarjust tuleb parajasti Philippe, ta sõber ja piloot. Viimane käis kiiresti veel asjal, enne kui enda kinni laseb haakida. Õotsuvate sammudega läheneb see bretooni kaluri poeg. Ühes käes hõljutab ta pühitsetud palvekeed elevandiluust helmestega, mille ta kohe riputab masinasse talismaniks oma parema käe juurde konksu otsa, ette oma istme kõrvale! Rouard noogutab tervituseks. Philippe vastab talle. Rohkem ei vaja meeste sõprus, rahulik liit, millesse kuulub ka surm põlevate lennukirusude all.

Leitnant Kroysing sirutab oma pikad koivad nii raske võitlusega saavutatud naise voodi servalt, riietub, suudleb tal käsi, soovib head ööd ja astub võimalikult tasa vähesed sammud oma toani. On täiesti pime, leitnant Flachsbauser norskab, teisel pool koridori on kuulda samasugust mitmehäälset saagimist sõdurite palatist. Kroysing kobab mööda seinu voodini, paneb kargu ära, heidab nagu tavaliselt oma kirbukasti otsa pikali. Ta süda tüksub meelte mõnust ja võrratust õnnest täidetuna nii sügava rahuldusega, nagu muidu ainult ta hääl rinnas vastu kajab. Ta on olemas-olu peremeheks saanud. Selles naises on ta varanduse vallutanud, ta tunneb seda, see kindlustab talle ülekaalu kõigi inimeste ees. Nüüd saab ta, kelleks tahab, – lendur-kapteni, üleminseneriks, suure, paljude osakondadega käitise juhtivaks peaks ja tahteks. See naine, kes praegu oma toas õiendab ja ennast pesema hakkab, kes praegu ettevaatlikult ukse avab ja taskulambiga läbi koridori ruttab, et tema palvel tema sõbra pärast ühe mehega kõnelda – ja selle mehe peale ei ole Kroysing sugugi armukade, sest see mees tähendab selle naise elus ainult mälestust –, see naine, kes

kaua kõhkles ja teda naerab ka siis veel, kui tema selle naise käte vahele võtab, see naine on niisugune hoog, seesugune torm ta tiibades, säärane propeller ta elumasin, et ta endale kõrgemat õndsust kujutledagi ei suuda. Ta ei suutnud Douaumont'i käes hoida, kuna seal vesipead vahele segasid, kuid seda naist ta hoiab ja sellega koos tulevikuteed. Täiesti rahulikuna suleb ta silmad, vajub naeratades pikali. Õieti tahaks ta ärkvele jääda, Kläre tagasitulekut kuulda: ta on veel üsna erk, ta ainult veidi tukub. Homme tuleb Klärel jälle sõdurite mädaseid sidemeid koristada. Pole viga, ka see kuulub elu juurde! Mõttes ümiseb ta üht viisi, üliõpilaslaulu, mille on luuletanud Friedrich Schiller: „Kaunis jumalate õde, rõõm, sa tütar Eedenist...“

Minnes III baraki pikka koridori mööda, kust ümber nurga pöörates veel pikemat koridori mööda pääseb I ja II barakki, küsib õde Kläre endalt, kas ei olnud halb jätta elekter tuppa põlema. Ta oli mõlemad aknapooled lahti lükanud, lambiõli lõhnaga ei saa ta magada, las tuba tema tagasitulekuni tuuldub! Ta tahaks uue hingamisviisi leiutada, endasse varbaotsteni koos jumala puhta õhuga õnne imeda; kümme aastat ei ole tal sellist tunnet olnud. Oleks ainult kindel, et aknaluuk kinni on; raami ja barakiseina vahelt tõmbab ju küllaldaselt. Ei tuleks siiski liiga ettevaatlik olla – õde Kläre on sõdur, ja ta teab: ettevaatamatus selleks ongi, et seda mõnikord endale lubada. Ometi oleks targem, parem, mõistlikum ja ettevaatlikum olnud tagasi minna ja valgus ära keerata. Ainult – ta naerab endamisi – kas toimitakse alati ettevaatlikult ja mõistlikult, küll aga enamasti mõistlikult ja mõnikord mugavalt. Ja praegu on ta väga väsinud, kõnelda tuleb tal tähelepanu pingutades, pealegi vajab ühenduse saamine teatud aja: siis on minutid vara, mida tuleb säästa. Ja kui aknaluugid tõepoolest irvakil on? Kui just sel veerandtunnil, mis ta ära on, keegi mööda läheb ja märkab, et õde Kläre on keeluvastaselt tule põlema jätnud, akent hoolikalt katmata! Kas Bertin, kena mees, ei jutustanud loo ühest kindralist, kes kord öösel just tema valve ajal täie tulega läbi laskemoonaga täidetud pargi sõitis? „Ah mis,“ mõtleb õde Kläre telefoniruumi astudes. „Mul läheb nii hästi, olen endale suurepärase mehe saanud, mul ei või üldse miski asi äparduda.“

Dannevoux' välilaatsareti telefonipunkt oli kergesti arusaadavalt põhjustel suure barakinelinurga sellesse ossa asetatud, mis oli külapoolsele sissekäigule kõige lähemal. Seda teenindasid raskete sõjavigastustega sõdurid, kelle nägemine oli kannatada saanud; enne sõda oleks neid pimedaks nimetatud. Üks neist suutis val-

guse ja pimeduse teatud astmeid eraldada, teine kasutas ainult osa vasakust silmast, kolmas nägi üksnes nägemisvälja äärtega, ja see, mida ta nägi, oli hämar. Need kolm peaaegu pimedat oli

ülemarst oma patsientide hulgast välja otsinud ja telefonistideks õpetanud. Nad on oma teenistuse ja paigutamise rahul; kord olid nad kõik ratsaväelased – Magdeburgi ulaan, Schwedti küراسиir ja Allensteini tragun. Kellelgi neist ei ole tahtmist nüüd juba pimedana Saksamaal käsikaudu ringi liikuda; oma uue kutseala kõiki võtteid kasutavad nad hästi. Kui õde Kläre ukse avab, pahvatab talle ruumist kibe sõduritubaka ving vastu. Tuhmilt põleva lambi all näeb ta küراسиir Kellerit kudumas – kompamisvõime on selles töös valgusest tähtsam. Sõdur tunneb õde Kläret hääle järgi. Hämmastunult ja rõõmuga tervitab ta hilist külalist. Kuna ta juba kaua sel kohal töötab, on ta küllalt sagedasti seda ühendust võtnud, mida õde Kläre nüüdki palub, ja nagu varemgi alustab ta tegevust sõnadega: „Istuge, õde, see võtab vähekeste aega.“ Siis ajab ta meestega juttu, kes on väga kaugel, keda ta kunagi pole näinud, kellega ta aga nagu vanade tuttavatega kõneleb. Telefonistid on vaiksed inimesed – see peabki nii olema. Väikese lambi valgussõõris ootab õde Kläre sel ajal oma vaevanägemise tulemust; nagu kätele toetades vaatab ta telefonisti, kitsad käed paremal ja vasakul pool lõuga. Ta tahaks ruttu magama minna; ta tõmbab sigaretikarbi välja ja hakkab suitsetama. Kui ta pilk satub väikesele monogrammile taotud metallis, mille all on tilluke kroon, naeratab ta. Kuldasi sobib siia; selle kinkija vastab varsti telefonis.

Saksa riigi kroonprints on oma võõraste vastu eriti külalishahke ja sel õhtul säravas meeleolus. Ta õhtustas koos šveitsi sõjakirjanikuga ja ta oli sellega kaua ning asjatundlikult 5. armee viimaste päevade edust vestelnud; see vestlus kannab ühel päeval veel vilja. Peale selle istusid väikese ümmarguse laua taga üks sõjakirjasaatja ja üks maalija, mõlemad tegevad Saksa ajakirjanduses. Seltskonda täiendas kroonprints isiklik adjutant. Naised puudusid. Kui käskjalg tuli adjutandile midagi sosistama ja see peremehele teatas, et teda teenistusasjus telefoni juurde kutsutakse, – teatud rõhutamisega, mis külalistel jäi tähele panemata, tõusis sale härra elavalt, vabandas paari lahke sõnaga ja ruttas kõrvaltuppa. Ta ei teadnud täpselt, kes helistab, – ebameeldiv ei võinud see igatahes olla. Võib-olla oli see kroonprintsess, võib-olla üks ta poisse, kuid enne kui ta kirjutuslaua taha istus, millel telefon asetses, jõudis adjutant talle järele, lausus paar sõna ja kadus jälle. „See on aga veetlev,“ sõnas ta telefoni võttes. Sellise

armastusväärse vastu ei saa ükski naine tuimaks jääda, eriti saksa naine mitte, kes sellega pole harjunud. Seetõttu kasutas õde Kläre temaga kohe lõõpivat tooni: kas ta üldse teab, kes kõneleb ja kellele ta oma kauneid sõnu pillab? – Kroonprints naeris tasa, kutsus teda meelitusnimega, mille ta ise õde Klärele oli andnud, ei pannud nähtavasti mikski asjaolu, et ta teda viimati oma kolmveerand aasta eest oli näinud. Kas õde Kläre ei tuleks natuke siia poole, tal on siin häid sõpru, kuid majadaam puudub nagu ikka, auto võiks ju kahe minuti pärast olla teel Dannevoxi poole. – Õde Kläre naeris. Ta rääkis pimedat telefonisti juuresolekul, kes aga tõusis ja välja läks tähti vaatama. Siis võis õde Kläre avameelselt kinnitada, et ta on tõenäoliselt küll suur väejuht, aga teenistusest ülematsti juures ei ole tal enam halli aimugi. Õde Kläre rõõmustaks teadagi, kui üks auto ette sõidaks: siis peaks aga keiserlik kõrgus ise sees istuma ja laatsaretti armulikult külastama. Siis võiks ta temale üht ohvitseri esitleda, pioneerileitnanti, kes jutustaks talle imelugusid Douaumont'i viimastest päevadest. – Kroonprints küsis nokkivalt, kas õde Klärel on härra vastu isiklik huvi, ja sai pilkaval toonil tõrjuva vastuse; et õde Kläre seejuures punastas, seda ei saanud kroonprints ju näha. Siis küsis kroonprints ooberstleitnant Schwerzenzi käekäigu järele, kas ta võiks mehe heaks midagi teha?, kuulis aga kahetsusega, et temast ei ole midagi uut teatada ja küllap ka mitte oodata, kuni sõda kestab. Ühe meelega pärast aga on õde Kläre täna siiski helistanud, kuid see ei puuduta isiklikult lähedast, vaid muidu väärtuslikku inimest. Ja siis kirjeldas ta oma kuulajale naiselikult veetleva reinimaa aktsendiga kirjanik ning referendar Bertini kogu lugu, ta majorit ja Lychowi sõjakohut, kes üht rivikõlbmatut meest vajas. Kroonprintsile meeldis uuesti erakordselt see naine, kes temaga kõneles, ta oli kroonprintsil suure selgusega mees. Suu väga kõnetoru lähedal, palus ta ka temasse jälle nii soojalt suhtuda, temastki nii ilusasti mõelda. Kui ta õde Kläret ei tunneks, võiks ta tema suhtes kõige rumalamaile mõtetele sattuda. – „Ah,“ vastas õde Kläre süütult, „laatsaretis, kus teatud aegadel on nii palju lahkujaid, õpitakse iga üksiku väärtust paremini hindama kui seda teevad lahinguteadete autorid.“ (Lahkuja tähendas arstiteaduse südameetus keeles ikka äraminejat surma kutsel.) Kroonprints teeskles ehmutist, kui õde Kläre teda nii ähvardab, kuid see sobib toredasti tema asjadega, kui täna midagi selle kirjaniku heaks teha, sest tal ongi just kolm ajalehemeest külas ja ta märgib selle sõduri nime ja väeosa oma märkmikku. Õde Kläre on niikaugele jõudmisest õnnelik, muutub veetlevaks ja eestkostvaks guver-

nandiks: ärgu ta seda unustagu, nagu see kahjuks tema viis on; vastuoksa, andku ta kohe vajalikud korraldused, et ei oleks vasturääkimist, majorile tuleb arusaadavaks teha, kes õieti viiendat armeed juhib. – Kroonprints rõõmustas: see naine on tõepoolest suurepärase, ta saab teda lähemal päevil näha, vaatab Danneveux' välilaatsaretti, küsib Douaumont'i leitnanti, töökompaniile aga laseb veel täna öösel telegrammi saata. Ja seda kõike püüdlevalt, soojalt, võitvalt teatades tuletas ta oma külalisi meelde; ta tõusis, ütles lõpplaused pooleldi kummardades, lubades järgmisel laupäeval sõita, ja kuulis öde Kläret väga rahuliku häälega südamest tänades vabandust paluvat: ta peab lõpetama, sest juhete nõutakse tungivalt – õhuhäire! Kroonprints oli veidi kohkunud, soovis, et õhupatareid ja kuulipildujad jultunud prantslastele loodetavasti vääriliselt tuld annaksid, ja pani toru ära. Mõttlikult süütas ta sigareti, kõndis väikese, kaunilt valgustatud söögilaua juurde tagasi, kus just sektiklaase täideti. Nende lendude pärast muutub sõda ikka vähem ausaks.

Juba mõne minuti seisis peaaegu pime kūrassiir Keller öde Kläre kõrval, näidates talle teise juhtme kiireid välgatusi. Peale muude põhjuste oli teda välja toonud hobuse hirnumine. Hobused on tema kireks, ja millestki ei ole tal nii kahju kui nende armastatud ratsaloomade puudumisest laatsareti tallides. Seda hirmumist ta tunneb: välipreester, kellel koeranael välja löigati, sõidab selle kõrvi ruunaga, Egoni-nimelisega, kes on hästi hoitud, olgugi halvasti toidetud. Kes teab, mõtles Keller, ehk võib ta pool minutit kõrbi suuraudadest hoida, looma siledat karva paitada, ta sooja lõhna sisse hingata, mis igale ratsanikule nii tuttav ja kallis on. Õige, mahedas kuuvalguses talutab saunamees Pechler hobust, kes eeloleva kojusõidu üle rõõmustab. Sellal raputas paater Lochner ülemarstil veel kord mõlemaid käsi, mis talle nii palju head olid teinud, ja soovis temale kui ka kogu ta abistavale asutusele õnnistust ning õitsengut. Siis hüppas ta oma vatsast hoolimata hoogsalt sadulasse. Peas laiaäärelise kaabu, näis ta nüüd Metsiku Lääne ratsanikuna, kaitstud ööjaheduse eest keebiga. Ja siis sõitis ta minema Danneveux' suunas, kuhu ta pidi jääma ööseks. *Sauternes** oli suurepärase, vaidlus erutav, see oli seotud sügavalt kahtleva vaatega elu väärtusele, nagu arst pärast lõunat tolle näotu ja aruka laduja voodi ääres oli väljendunud, – kuidas ta nimi'nd oligi? Õige, Pahl. Jah, kui paar nädalat on tulnud karmilt liha suretada, siis mõjub kergegi vein kohe vaimule. Kuid ta teeb südame tahedaks, nagu on lugeda juba pühas

* valge vein. Toim.

kirjaski, troostib kurba ja annab nukrale kosutust ning õiglasele hea une, ja ka muidu jätkub kahekümnest pikkamisi sõidetud minutist õnnistatud uneks öösel – kell hakkab varsti üksteist saama. Kuu paistab ju väga kaunilt. Kahe suure lindina on tema ees teed, mis ettepoole viivad: üks Dannevoux'sse, teine paremale käänakut tehes ja mäest alla libisedes Ida-Vilosnes'i. Doktor Münnich oma sõjaväelasekuues oli nüüd rohkem majori kui staabiarsti sarnane, vaatas hetke rahuliku ratsaniku tusedale siluetele järele, saatis siis mehed majja tagasi ja järgnes neile ka ise. Ja veel lõbu tundes imelikust vastuoksusest, mille moodustas tubli paatri ratsanikukuju ta kaelas oleva hõberistiga, märkas ta, millise rutuga ta hoolealune Keller oma ametiruumi ukse avas ja selle jälle sulges.

Kelleril oli tõesti rutt: väljas kuulis ta, et aparaat undab temale. Kannatamatult lülitas ta ümber ja sai rindelt Esnes'i vahejaama kaudu teate, et lennuk on tulekul, öelgu ta edasi. Telefonistid ja laagrite ning väeosade öövalved võtsid need teated vastu ja juhtisid need lähemasse kõnepunkti.

Sel ajal ragises telefon ka all putkas, mida Ida-Vilosnes'i kõrvaljaam kasutas eluruumiks. Ragises küll, kuid keegi ei kuulnud. Raudteelased, kes siin päeval elasid, vanemad maakaitsesemehed, magasid pärast väsitavat päevatööd õiglase und. Neil oli labidameestega oma kokkulepe: kui midagi juhtub, peab tööpataljoni valvepost nad äratama. Kas labidameeste valvepost kuuleb vana aparaadi meeleheitlikku raginat? Kedagi polnud läheduses magas: raudteelased pidasid lugu mugavusest. Nagu tööpataljoni mehedki eelistasid nad ruumikaid barakke teisel pool jaamahoonet. Lennurünnaku juhiks olid märke kaevatud varjendid, ja seal võis kaitset leida; igatahes pidi õigel ajal äratama, et sinna jõuaks joosta. Telefon ragises ja puristas. Kuhu jäi siis Barkoppi meeskonna valvepost? Tahtis ta oma kaaslasti magades igavikku saata, kui neetud lendur kursi siia võtab?

Bertin seisis, püss käes, ikka veel sügavasti mõttes rööbaste vahel, mitte nii kaugel, et ta poleks võinud kuulda, kuid mõtetest liiga haaratud, et midagi märgata. Sel hetkel oli teda vallanud kaastunne enese vastu. Oleks ta mõistlik olnud ja nagu kompanii teisedki täiskasvanud veltveebliivaimu mitte usaldanud, vaid tookord Küstrinis kasarmuõuel ennast rahulikult lasknud Itta määrata, selle asemel et vabatahtlikku palverännakut Läände nõuda, – ta oleks selleks jäänud, mis ta oli, ausaks inimeseks, ja võinud Idaski oma kohuseid täita. Kuid Ida kohutas teda, eks olnud nii? Idas ähvardasid täid, ähvardasid lumi ja pakane, tsiviliseerimata linnad, koledad teed ja linnades juutide rohkus –

idajuudid oma ebameeldivate tavadega ja fataalselt rõhutatud juudikommetega, mis oleksid teda häbenema pannud. Ta oli küllaltki aus seda tunnistama, ta tunnistas seda praegugi, ainult ta pidas karistust nii väikese süüteo eest veidi raskeks. Miks ei võinud ta tunnistada, et talle ei meeldi teatud teised juudid, Preisi sõjaväelased aga küll – sõjaväe distsipliin ja kord, ta puhtus ja drill, munder ja sõjaline vaim, uhkete traditsioonidega sõjaline suurus ning võitmatu löögijõud? Kas ta polnud kasvatatud nii tunnetama? Ja nüüd, pärast kaheaastast sõjaväeteenistust, oli ta siin viletsas olukorras, nälgi jate tagant koguni saia varastanud. Niikaugele on sind keerutatud, lööpisid berliinlased säärastel juhtudel. Palju pettust oli vahepeal paljastatud, näiteks vale magusast ja auväärsest ohvrisurmast isamaa eest. Ei, alati on alatu ja vastik noort elu ohverdada, enne kui see midagi korda on saatnud. Kuid vahel on see vajalik, kurat võtaks! Ei võinud ju naisi, lapsi ega rauku tõmmude tatarlaste ja mongolite barbarihordide pealetungil kaitseta jätta, ja kodumaa Sileesia oli ikka sissetungijate ohvriks olnud. Ei, ei, ei, senjoor Bertin, oinas oli ta oma preisi patriotismiga, poisike, kes läks seiklema, aru saamata, kuidas ta kogu maailma vaenlase orjusse ja lõksu sattus, elava saadana võrku, vahetu vägivalla paeltesse. Kõik see selgus pisut hilja. Oleme vahepeal ise muutunud rüüstavateks baškiirideks, kellest ajalooraamat koledusi jutustab. Sest tema ja tema taolised on ju ka Sileesia talupoegadelt ja linnaelanikelt toitu välja pressinud, mis rahval enda jaoks nälja vastu oli varutud. Baškiir Bertin – milline hoop näkku!

Ja siis kuulis ta helistamist. Äkki oli ta unistustest vaba, olevikus tagasi. Ta lükkas ukse lahti, valgustas taskulambiga putkat – ei kedagi. Võttis kuuldetu hargilt, kuulis: õhuhäire, edasi anda! Teravalt tulid meelde viis vagunit lõhkeaineid! Viiekümne inimese elu sõltub tema valvusest! Nüüd ruttu! Valvepost Bertin hüppas nagu jännes üle rööbaste ja liiprite. Püss takistas teda, ta jooksis raudteelaste barakki: „Välja! Välja! Õhuhäire!“ Ukse jättis ta lahti, et õhuvool magajaid veelgi erksamaks teeks, ja juba oligi ta läinud, tormas edasi ka oma kaaslasi äratama. Tal polnud vähimatki hirmu enese pärast, pigemini oli see talle sensatsioon, selle erilise öö elamustest oli ta täiesti roopast väljas. Nüüd seisis ta lävel, kuulis seersant Barkoppi tõmbetuult vanduvat, pörutas püssipäraga vastu põrandat, ajas halastamatult viimse uneraasu minema: ega ta ilmaagu kord ise õhuhäire ajal õndsalt maganud! Siis oli inimeste ja laskemoona vahet sada viiskümmend meetrit, nüüd kõigest kolmkümmend. Seejuures kuulatas ta taevast. Hoppis tasane sumin kostis pealetükkivalt ja tagedalt. Juba lakkus

Sivry' poolt taevast helgiheitja, ta kameeleonikeel, eest laiem, otsis putukaid. Sellele seltsis teine, see võis ka Vilosnes'i peajaama taga olla. Kolmas: Dannevoux. Ja juba klähvisid õhutõrjesuurtükid. Mägede taga, teisel pool teed, mürises neid, mäerinna-kult ragises nüüd raskekuulipilduja. Hoia ennast, prantslane! Kui esiteks su ümber ristlevad valgusjoad, siis välguvad varsti ka tuhmpunased šrapnellid su kohal ja su ees, või löövad sinusse auke metsikult ettehüppavate kuulide vihud – sinu kandepindadesse või su kättesse, su mootoris või su südamesse, su bensini-paaki või su kopsu – ükskõik. Pead maanduma, enne kui suudad oma kohutavad lihavõttemunad alla visata. Pooleldi riides sõdurid jooksid karjas läbi kuuvalge öö. Varjendite pimedad augud neelasid nad. Enamik trügis augu tagakülge, kus julgeolek oli kõige kindlustatum, kuid juba suitsetasid raudteelased seal ees. Labidamehed pidid eespool varju otsima. Üksainus mees jäi välja: Bertin. Tema pidi nägema, juures olema, tunnistuse andma. Seersant Barkopp torises temaga heatahtlikult: kas ta ei tule alla, talle hakkab kohe pähe sadama! Bertin vaatas üles, vastas hooletult, et lennuk pole veel niikaugel. Kuhu prantslane jäi? Ründas ta võib-olla Stenay's, kus olevat kroonprintsipi peakorter? Häda sulle, prantslane, kui sa seal kellegi ära koksad, enne kui ta korralduse on andnud mu üleviimiseks Lychowi diviisi sõjakohtu juurde!

Ülal õhus, kahesaja meetri kõrgusel, kummardus Jean François Rouard üle ääre, vaatles ööbinokliga. Tema all oli neetult teine maastik kui päeval. Kuu kõrbevalgus on luuletajate vale: halli loori taga oli tema all laud, millel Maasi käärud vaevalt näha olid. Ta poleks pidanud veel hakkama pommitajat mängima. Aga ka käsk oli käsk, ja kord pidi see ometi algama, lapsikust fotografeerimisest tuli edasi minna tõsisemale tööle. Lennuki kõhu all rippus neli kaitsest vabastatud mürsku, need olid nagu magavad nahkhiired küüni aampalgi küljes, pead alaspidi. Kui neist juba lahti saaks! Taevast hoia, kus see Maas siis käänaku teeb, kus paikneb neetud org raudteega? Taskulamp valgustas ta ajaskaalat, kaarti ja kella – ikka veel otse. Mootori käre polnud kuulda, kui šrapnellid ta all lõhkesid, kuid neid on näha, kui lendur alla vaatas, otsides märki, mis teeks lõpu halvavale teadmatusele, esimese öise pommitamislennu metsikule, keevale segadusele. Kui ajaskaala on õige, siis lendab ta veel kaks sekundit edasi, siis paremaks sihtimiseks madalamale, ja siis tõuge hoovaga; kurat võtku kogu seda häda, mis tehakse, aga kogu elu on sigadus, peab ainult kindel olema, et oled tabanud, – kes

teab, võib-olla tabatakse sind ennast seejuures. Siis: vasakul ees valgus, pisike hele laik maas. Küllap seal kõnnib keegi roobaste vahel. Kerge löök piloodi vasakule käsivarrele muutis kurssi vaevumärgatavalt.

All oli nõiasabat täies hoos. Paugud mürtsusid, mürsud lendasid uludes ja lõhkedes, kuulipildujate ragin viitas selle relva erakordsele julmusele, helgiheitjad kobasid ringi, lennuki mootor ja propeller undasid selgemini. Nüüd värises Bertin erutusest; varjendi sissekäiku varju läinud, andis ta kõigile oma meeltele vaba voli möllu jälgida, kõigist avadest korruga tormas ta hing võitluse metsikusse pöörisesse, mis ööd käristas. Ta oli päris pööraseks läinud. Paar tundi tagasi oli ta haiglas vägivalda vastu vaielnud, ja praegu oli ta samast vägivallast joobunud. „On see nii?“ mõtles ta. „Sobib see kokku? Kui ei olda veltveebel, kas on võimalik nii naudingust väriseda, nagu mina nüüd värisen, kui plahvatused üksteist taga ajavad ja lendur ülal häirimatult oma sihti otsib, peale muu mindki? Vähe sellest, et minust on saanud varas, peale selle olen nüüd ka mõrtsukas? Oli mul üldse vaja selleks saada? Olen ma seda ikka olnud? Kas ei ole ma türanina oma väiksemaid vendi-õdesid niisamuti rõhunud nagu Glinsky mind? Kas mina pole samuti, nagu Jansch mind, endast nõrgemat ja väärtuslikumat inimest maha paisanud ja teda vägistanud – oma naist, Lenoret?“

Mis oli ta ümber? Hallrohelised madalad männid Brandenburgi tuhmsinise taeva all. See oli looduskaitseala Wilkersdorfi ja Tamseli vahel. Kollased liivaväljad ja pooles kõrguses rukkiga kaetud põllud. Tema kandis mundrit, juba kolmandat kuud, ja pidi parasjagu oma mehelikkust tõestama, kuna naine lageda taeva all keeldus. Ta sisistas Lenore peale, tõukas ta, nõrga ja vihase, õlgadest samblasse, tarvitas vägivalda, hirmutas teda nagu varem väikest poissi, kes oli tahtnud neile järele tulla. Oli see mehetegu, see vägistus ja kõik sellest järgnenud viletsus, piin ja kohutav kogemus? See oli veltveebli tegu! Maha panna meelelise võitmise asemel, maha visata ahvatlemise asemel, käskida võlumise asemel oli veltveebli viis ja mitte midagi muud. Tonnid terast, plahvatuste kärestikud, mürgise suitsu metsik leitsak, õhku lendavad mullamassid, raksumisega murduvad talad, kildude ning mürskude uluvad ja vinguvad vihud – selle taga peitus ainult ärritatud nõrkus, nupule vajutama on igaüks suuteline. 1914. aasta juulis ei oleks Bertin nupule vajutanud. 1915. aasta juulis aga, antagu tõe au...

Bertin haaras varjendi toest kinni: süda hakkas tal pöörutama,

metsikus keerises kadusid vagunita äärjooned, ometi seisis need seal vaevalt neljakümne meetri kaugusel alles rahulikult rööbastel, salakavalalt vaiksed salakavalas kuuvalguses. Kuid veel enne kui seersant ta kõrval sai suu lahti teha ja küsida, mis tal on, vapustas kõmisev löök nende pea kohal mäge, selle järel teine. Laest sadas kivikilde. Ohutõrje-suurtükkide tuli läks ägedamaks, kuulipildujad märatsesid, kuid propelleri mürinat oli veelgi kuulda, see kandus ainult kaugemale. Raudteelased konutasid seina ääres, labidamehed eespool pimeduses; korruga nõrgaks jäänud valvur Bertin istus nende kõrvale välivoodi puuservale. Erutatud kõnelus tõi lõpuks veendumuse: palju kärat ei millestki. Laskemoonavaguneid ta ei tabanud: tõrje eksitas teda, ta pommid langesid kuhugi mäeseljale, Dannevoux' taha või ette; teine pomm võis kõla järgi otsustades lüüa augu teesse mäeküljel.

Pikkamisi sirutas Bertin oma valutavaid põlvi. Veel pool tundi valvel, siis võib ta magama minna, neljaks tunniks ennast tekki mässida nukuna, milles on suur muutus valmimas. Ta järgmine valvekord hommikul neljast kuueni on ehk tervendav, linnulaulu ja päikesetõusuga, ta katsub ennast kätte võtta. Kuid see viimane pool tundi siin oli raske. Ta värises kõigest kehast, süütas kiiresti piibu ja elavnes, ilma et ta meeste kõnelust oleks kuulanud. Seersant Barkopp ajas mehi magama: homme ka päev, pealegi veel vaba! Bertin suitsetas keeluvastaselt edasi, lahkudes varjendist Karl Lebehde ja oma valvejärglase Hildebrandtiga, komistas üle rööbaste minnes, tahtis laskemoonavagunitest mööda oru keskele jõuda. Karl Lebehde peatus, pöördus ja vaatas pilukil silmadega kingu äärt. Seal vilkus punane tuli. Kuski põleb vist vana küün, mida pomm on riivanud, või puuriit, arvas pikk švaab. Karl Lebehde ei öelnud midagi, pööras oma pead lühikese kaela otsas siia-sinna, vaatas veel kord ringi ning läks lõpuks magama. Bertin värises külmast. Äkitselt tundis ta püssi raskust – üheksa naela. Jah, päev oli olnud pikk ja erutav, öösel kaheteistkümne eel kõlas looduse hääl: lõpeta! Kuid temal kestis veel teenistus. See ei lubanud midagi muuta. Ta taskud kiskusid teda õlgadest pungil kottidena.

Neljas peatükk.

KIVI KUKUB KATUSELT

Leitnant Kroysing on oma voodis toa välisseina ääres juba uinumas. Veel seob teda maailmaga, kus sündmused toimuvad, väike ärkvelolekusäde; ta tegelikkus on juba unenäo vallas. Len-

durleitnant Kroysingina lendab ta üle kanali. Teda ümbritseb merekoha, meretuul ja mootori võimas müra. All voogavad Põhjamere hallid lained, asjata tema poole piisku paisates; asjata tulistavad ka laevad all oma kaugelaskesuurtükkidest: unnates langevad mürsud jälle jõuetuina tagasi. Unes näeb ta mürske enese juurde lendavat, teravik ees, siis hetkeks poolviltu kõikuvat, tema ees kummardavat ja jälle alla langevat. Teisiti toimivad kuulipildujate väikesed jultunud kuulid. Mesilastena lendavad nad ligi, istuvad tähekujulistes parvedes ja poolringis ta lennuki kandepindadele, muudavad lennuki liblikaks, kuid see pole teiste liblikate sarnane, vaid hiiglasuur tontliblikas, linnadele ohtlik pommilennuk; tema all on Inglise linn, kõik elanikud on inglased, ehituste kontuurid aga on Nürnbergi omade sarnased: seal on loss, kus elab Alfred Suur ja ta Christoph Kolumbus – neile anname ühe pommi korstna pihta! Juba küünitab käsi pommihoova – siis raksatab šrapnell otse kae kõrval ja Eberhard Kroysing ärkab äkitselt. Leitnandi tuba kajab mürast. Tõepoolest: üks lendur näib jaamale oma visiiti tegevat. Sest kõik läheduses asuvad patareid ja kuulipildujad sülitavad tema poole tuld. Esiteks tuleb leitnant Kroysingil tahtmine voodist välja karata, barakke alarmeerida: kõik välja! Siis hakkab tal sellest hullusehoost häbi, sest siin on laatsaret ja mitte... Lõpuni ei saa ta seda mõtet mõelda. Sirgelt ja liikumatult voodis istudes, muutunud ainuüksi kuulmiseks, kujutleb ta vaenlast, kes on tema kaaslane. „Oota, mees,“ mõtleb ta, „kolme kuu pärast lasen su alla, see valmistab mulle erilist lõbu, kui saan sulle selle öö häirimise eest kätte maksta!“ Läbi muude hääle kuuleb ta pimedusest lähenevat mootorit, leitnant Flachsbaueri norskamisest hoolimata. (Vaene mees on ünega nagu paksu tekiga kaetud; ta pruut on septilises pimesoolepõletikus raskesti haige, peaaegu lootusetu, ja tema, umbusklik nagu sõjamees laatsaretis ikka, kahtleb, kas see on ikka pimesool, ning oletab sepsist ühes teises organis.) Tore õhutõrjemürin! Voodist välja, aken lahti: üle öise taeva on valged linnid, vastas valgub õhutõrjepatareide tuli, mustpunasena lõhkeb šrapnell, siis teine – kui tugevasti siiski mootori undamine läbi kuulipildujate ragina tungib! Kroysing nõjatub aknale ja vaatleb: ei midagi muud kui taevas, valguslinnid ja paar tähte. Üks kuju, peaaegu tema pikkune, jookseb väljas mööda ja tuleb paari sekundi pärast tagasi; tagasihoitud hää, peaaegu niisama sügav kui tema oma, hüüab talle: „Varjule!“ Ja mees kaob uuesti. Kroysing ei pane teda enam tähele. See visiit on väikesele Bertinile, eks ole tal praegu valve? Loomulikult, hakkab üksteist saama, ja tal on number kolm. Noh, poiss on külmavereeline,

Kroysing on teda mitmes olukorras vaadelnud, see ajab baraki jalule. Kas üleval ei ole mürin muutunud? Kindlasti on. See on veidi tugevamaks läinud, läheneb Kroysingile. Vähe on sellest neetud aknast näha, vaade on ju Dannevoux' poole. Ja kas kõlbab vanal sõjamehel arsti keelu vastaselt ravitava jalaga välja joosta? Kerge kainenemisega tõmbab Kroysing pidžaama korda, valmis tupp tagasi tõmbuma. Kuid mis see siis on? See mees ülal suundub otse siia, näeb ta siis veelgi und? Kas uni kestab edasi või on see ilmsioluks muutunud? „Siin on ju laatsaret,“ kisendab Kroysingis miski, „sa ei või ju oma muna meile voodisse visata!“ Kui ta nii pinevalt kuulatab, pörkab ta veendumus korraga nagu läbi lehtri südamesse: mees on eksinud, ta viskab kogemata laatsareti puruks, ja see toimub paari sekundi jooksul, kui õhutõrje teda enne ära ei korista. Laske see raibe maha, närukaead; tulistage, logardid! Korraga jääb mootor wait. Saite ta kätte? Kroysingil langevad mõlemad käed kergendusega alla: pole enam seltsimehelikkust, maailma valitseb vaen.

Ja siis kuuleb mees pimedas, aknast kinni haaranud mees valges ööriietuses, kõigega tuttav, kogenud sõjamees heledat vilet – tuttavat vilet, läbilõikavat vilet, mis käib langeva pommi eel. Selles pääsematus toonis on tabav saatus: ma tulen elu kustutama, tuld süütama... Mootor on välja lülitatud, ta jõudis kohale planeerides, praegu müriseb see jälle õhus. Tuli taevast on hea asi, Prometheus oli inimkonna heategija, vaadake, kuidas ma raksatan, käsu järgi lööb välg, kuulekalt toimub hävitamine. Peaaegu kuus sekundit vajab pomm saja kaheksakümne meetri kõrguselt siia allakukkumiseks. Kuid see pomm ei lange juhita lambalauta. Mees, kellel nüüd on kaks tervet jalga, kisub kolmanda sõdurite palati ukse lahti ja möirgab sisse: „Välja, välja, õhurünnak!“ Meeste järel naine. Vajutus lingile: helevalge tuba on tühi, aken on poollahti. Ja kuna kolmas palat pörgukära tõstab, elektrivalgus hakkab paistma, koridori lõppu ilmub kuju, kuuleb Kroysing vahetult tabamise mürtsu eel surmateadet üle katuse mürisevat. Vihast märatsedes haarab ta veekaravini Kläre voodi juurest ja viskab selle vastu lage, surmalähe vastu lõugu: „Sa vastik siga!“ Siis lööb plahvatus talle pähe ja lõhub ta veristeks tükkideks.

Leegid, leegid. Pomm sattus koridori, üheksateistkümnenda ja kolmanda palati vahele. Põgenejaist on seitse või kaheksa maha paisatud, ringi lendleb plekki, palgitükke, põlevat puud ja leekides katusepappi, peaaegu hetkega lõõmab äärmine barakitiib nagu tuleriit. Rusikate ja jalgadega, kogu kehaga võitlevad haavatud sidemeist hoolimata väljapääsu eest tagumise ukse juurde kolme

seast. Mürgises vingus, valges ja mustas suitsus kajab kokkusurutud ja mahapaisatud meeste kriiskavaid hüüdeid ja loomalikku kisa läbisegi leekidest lakutavate haigete koleda ulumisega. Hea on surnuil, kelle eest on hoolitsenud pommikillud. Voodis keset põlevaid põrandalaudu lamab sirgena laduja Pahli keha. Ainult ta keha: ta targa pea, mida töötav rahvas nii väga vajas, on plahvatus purustanud, nagu puruneb õrn kanamuna hobuse kabja all. Seekord tabati teda une pealt, niisamuti nagu kolmveerand aasta eest tema ja Karl Lebehde hämmastuseks peaaegu oleks tabatud seltsimees Bertinit, tookord oli see käras edasi maganud. Kui karjumine läheduses ta äratada oleks võinud, oli ta juba läinud. Temast ei jää midagi järele; sest ta aju ja ta pealuu killud pidid kuhugi laiali olema pursanud, ja ta moonutatud keha muutub selles aeglases, kuid visalt loitvas tules tuhaks, niisamuti nagu ta voodi, nagu kogu barakiots. Sel ajal on peaarst, saunamees Pechler, öövalvurid ja sanitarid siia tormanud. „Önn veel,“ mõtleb peaarst keemilisi tuletõrjeaparaate klambritega maha võtta ja voolikut lahti kerida lastes, „önn, et see tabas kolmandat palatit, kus on kergemad haiged. Esimesest ei oleks ükski pääsema saanud. Tekkidesse mähitult täidavad põleva tiiva haiged õue kaitstud külje, lamamistoolidega lõunaterrassi. Ülemõde korraldab loenduse, et saada esialgset ülevaadet, kui palju mehi ja kes puudub. Juba sisisevad süsihappejoad punastest plekk-koonustest vahvalt tulle, kergemad haiged aitavad telefonistidel voolikuid pikendada ja veeasjanduses osav saunamees hoolitseb selle eest, et tugev juga lühima ajaga põlevat tala puudutaks, killud laiali lööks, rusud õhku paiskaks. „Ettevaatust, katusepapp!“ hüüavad päästetud, kellele õnnetus juba kütkestavaks lõbuks muutub. Jõuetuina lamab ülemõde voodis õde Kläre. Arusaamatu, mis pärast muidu nii kindla ehesevalitsemisega naine hingepõhjani vapustatud on. Tõepäraselt on teda tagantjärele tabanud ehmatatus, et ta ime tõttu surma suust pääses. Jah, see nurk kannatas kõige enam; sealt ei ole vist kedagi päästa suudetud. Kuid keegi on siiski pääsenud: leitnant Flachsbauser tuli tervena välja. Tema jättis terveks pomm, mis katuse läbi lõi, koridori kukkus ja põrandad plahvatuses leekima pani. See ainult äratas ta üles, raputas erksaks, tegi talle selgeks, et midagi on juhtunud. Ta ronis aknast välja, kui maja ta ümber juba leekides oli; suure rahuga, peaaegu flegmaatilisel istus ta seina äärde maha, nahkagi kriimustamata. See tuleb sellest, mõtleb ta, et tema elust ei hooli, et see talle vastumeelne on, kui ta kullake kodus mingil naisel endale abordi laskis teha, ja see laps ei ole tema oma. Nagu see tähtis oleks – rase või ei, härra F-i või härra Y-i laps, vanemate meeleheide või

inimeste jutud! Kui ainult elu on, kui ainult edasi saab hingata, silmadega näha, kõrvadega kuulda, peaga mõtelda, ninaga haista – olgu siis kas või tõrvaving või põleva liha hais! Ime, et ta on päästetud, tõepoolest ja tõeliselt. Ta peab tolele väikesele rumalale hanele homme hommikul kirjutama ja talle selgeks tegema, et ta jumalapärast terveks peab saama ja kõik muu põrgusse saatma.

Kakskümmend minutit pärast pommi langemist jõuavad tulekahju kustutama Dannevoux' komandantuuri mootorratturid, sinna majutatud väeosade meeskonnad, pioneerid pootshaakide ja kirvestega, jalaväelased labidatega. Sõduriteruumi esimene osa ja õdede toad koridorist vasakul võidakse päästa, olgugi et kokkuvoolanud vee ja pealevisatud mulla tõttu kõlbmatuina.

Teine pomm... Hirmutardumus sundis üksikut ratsanikku Dannevoux' teel peatuma ja sadulas ümber pöörduma, kui valged kiirevihud taevakuplit lõikasid ja suurtükkide ning kuulipildujate kõrvulukustav mäng algas. Paater Lochner oma laiaservalise kaabu all oli küll veendunud, et teda oht ei ähvarda; ta oli hirmul ainult teiste pärast, labidameeste pärast, kes tema diviisi ei kuulunud, aga keda ta enne lihavõtteid tahtis külastada. Seal olevat paar poola katoliiklast. Äkitselt vingus šrapnellipott ta kõrvale maha. „Ettevaatust!“ sõnas ta. Suurepärase vaatemäng, milles väeti inimene jäljendas jumaliku äikese võimusi, oli ohtlik. Terve kalli sekundi jäi paater Lochner kahevahele, tuleb tal oma ruunale kannuseid anda ja Dannevoux' poole kihutada või parem ots ümber pöörata ja selle rünnaku ajaks paariks minutiks laatsaretis varju otsida. Õnnetuseks ei teinud ta ei üht ega teist. Ta peatus nimelt ristteel – teda ahvatles kõrvaleviiv tee kingupoolsesse kaitseesse, mäetipu ümarikku musta varju põgenema. Ruun Egon oli oma isandast palju targem – ta kiskus kärsitult ratsuteid, tahtis minna. See pime ja laskealune lagendik kohutas teda: hobusel on pikk selg kaitsta, kui õhust midagi langeb, ja vaevalt oli ta ratsanik suunda näidanud, kui loom üle raudtee jooksis. Vaevu suudab paater Lochner teda peatada, kui on sinna kohta jõutud, mis petlikku kaitset pakub. Sest hobune, kõrvad lingus, oleks tahtnud metsiku kiirusega siit eemale kapata – kaugemale sellest, mis tema taga mürises ja millest mägi võppus. Põiki üle tee, nõlvakust alla, ainult ära! (Pelgliku iseloomu pärast vahetasidki raskekuulipilduja kompanii mehed selle ilusa hobuse omal ajal taltsama vastu.) Lochner, tark ja sooja südamega julge mees, tuli maha, võttis väriseval hobusel suuraudadest kinni, rääkis rahustavalt, vaatas taevast, kui hobune pea püsti ajas. Ja siis nägi paater helgi-

heitjate eredas valguses lennuki keret, vaevalt sada meetrit enesest kõrgemal – suurena ja valgena mürises see mäe kohal –, nägi lennuki kõhu kumerust ja ta kandepindade kahvatut risti ning ta kokardide ringe – kõik oli tontliku selgusega üksikul preestril silma ees, praegu, mil prantslane oli oma rünnakut juba lõpetamas, jälle tõusmas ja kadumas. Vähesed inimesed on neid surmavat pommi varem näinud, kuid Benedikt Lochner, püha Franciscuse ordu liige, lääneringe välivaimulik, nägi seda. Sest on peaaegu niisama suur teene maanteed purustada kui raudteedki, ja sellepärast tõmbas noor maalija Rouard hooba, kui lennuki all olev maa talle ära paistis. Ja Lochner nägi. Nägi helgiheitja valgusjoas vastikust metsalisest heledat tilka lahkuvat, nagu oleks see koletise higi, ja kukkuvat. Ja ta langes põlvili. Ta põlvitas hobuse jalge ette, kramplikult väikest hõberisti käes hoides. Lennuk oli ammu öösse kadunud, peaaegu kinnisilmi, samal ajal kui hobune mokki muigutades oma kaela tema üle õiendas, palus ta kõigest südamest, et taevaisa ta päästaks, et Neitsi ta armuga oma kaitse alla võtaks, et jumala poeg, kes väga palju oli kannatanud, ta hinge hoiaks ja selle vastu võtaks. „Isa, sinu kätte annan ma oma vaimu,“ hüüdis kuulmatu hää, ja siis luges ta suure kiirusega põlise suure palve, mis on koostatud pühakirja osadest ja mida kutsutakse issameieks. Ta ei palvetanud ladina keeles nagu tavaliselt – ta suust voolasid saksa sõnad, langeva pommi vinguvast lähenemishäälest peaaegu üle kõlades. Seejuures nägi ta kolmainsuse majesteeti maalitud pilvedel nagu oma lapsepõlveaegseil piltidel – habemik isa voltidega rüüs, käed õnnistades välja sirutatud, tema paremal käel poeg, pea kohal tuvike pühapaistuses, ning lause juures „ja anna meile andeks meie võlad,“ nagu me andeks anname oma võlglastele“ lõi punane leek raksatades tema ette. Tublisti kaksteistkümmend meetrit eemal lõi lendur Rouard'i nahkhiir augu teekattesse, mullakuhje alla paisates ja ümberringi kildude tulva laiali pursates. Killud löövad ühesuguse hooga elutusse mäeseina kui ka inimese ja hobuse värisevasse lihasse. Lochner sai killu rinda, hobune kaela ning jalgadesse. Lochner kuulis lõpuks kisa – jääbki teadmata, oli see ta enese või tema otsa langeva hobuse hää. Nende korisemine, oiged ja veri segunesid; järgmisel hommikul vangutasid positsioonilt tulevad jalaväelased imestunult pead, nähes, kui vägeva augu oli lõõnud lennukipomm, ja et seekord, vaata kuradit, jäi talle ette üks välivaimulik! Ja kaastundeta võtsid nad oma kate-lokid ning noad ja lõikasid ruunalt liha mahlakamad osad välja, millest pidi õhtuks tubli praad saama.

ELLUJÄÄNUD

Kahvatu näoga jooksis major Jansch oma töötoas ringi, jalas paksud vilttuhvlid, sest põrandast tuli tuuletõmbust. Kahvatult ja vihasena sisistas ta oma virgatsile Kuhlmannile näkku ja ähvardas teda tagasi väeossa saata, sest kakao oli liiga kuum. Kahvatuna ja vihasena tallas ta ämblikku, kes ta teelt kergemeelselt põiki üle läks. Kahvatult ja vihasena... Temale alluv kantselei oli täielikult teadlik ta vaimsest olukorrast: kui ta sõber Niggl teda leevendama ei tule, ei julge täna keegi talle ligi minna. Vahest ehk ainult kapral Diehl, Hamburgi õpetaja. Diehl on nimelt selsamal põhjusel pidulikus ning ülendatud meeolus, mille pärast härra Jansch nii jõuetult märatseb. Sest kapral Diehl on kogenud, et elu ringvool ei ole nii alatu ja salakaval, nagu see seniajani oli paistnud; isegi preislaster hakkab mõnikord mingi võim väetite kaitseks liikuma. See ime teeb moraalse selgroo tugevaks. Kui vaja, julgeb Diehl lõvikoopasse minna.

Kuid seda polegi vaja. Väljas on kevadine ilm heitlik ja tujukas, aga härra Jansch ei märka seda. Ta pahameel ei luba seda märgata. Esiteks oli täna öösel kohutav lennurünnak. Damvillers' jaamas nenditakse märkimisväärset liikumishäiret. Major Jansch kuulis isegi oma keldris pommi langemist. Peale selle on tõestatud, et juudid on kõikvõimsad, isegi Preisi väes, ja isegi siis, kui nad aasta või kahe kestel on jõuetust ilmutanud. Kui neile meeldib, siis nad ka lähevad. Kui sa, aus sakslane, arvad olevat nad nurka ajanud, siis vajutavad nad nupule, üks Hohenzollern astub tapeedi tagant esile, mängib kaitseinglit ja päästab juuda ning kaob koos oma kaitsealusega, orkester aga mängib selle juurde marssi Händeli „Messiasest“: „Siioni tütar, rõõmusta!“

Jansch surub oma lõuga krae vastu, katkub mõlema käega oma pikki vurrusid, hammustab vabarnamaitselise kompveki katki ja süveneb põhjalikult oma maailmavaatesse. Et Hohenzollernitega on midagi korrast ära, seda on ta ikka teadnud. Need Nürnbergi lossikrahvi väga segaverelised järglased on stabiilsuseta inimesed: kindlaid iseloomusid, tõelisi maavalitsejaid ega regente ei suuda nad soetada. Ikka jälle lõi nende vana, külgesündinud viga sellest karmuse- ja iseloomuraasukesest läbi, mis nad Preisimaal ja Brandenburgis endale suure vaevaga sisse olid juurutanud. Kõik nad on alla kirjutanud halbadele rahulepingutele, kõik halba äri teinud, aina juutidega mehkeldanud. Pärast Friedrich Suurt on asi ainult halvemaks läinud, mitte paremaks. Welfide ja prantsuse veri

on nad sünnitanud ja ta järglastes päriselt mõjule pääsenud. Wilhelm II ja muidugi ta poeg, inglanna pojapoeg, need on need õiged mehed. Kui Friedrich III üheksakümne üheksa päevase haiguse järel kurguvähki suri – sellest jutustas Janschile ta isa –, siis kodanikud küll leinasid kõik, kuid salaja käis läbi kogu vana Preisimaa kergendusohe: oli seda liberaalset joodikut veel vaja! Ja siis, napilt kahe aasta pärast, juhtus see, mis kunagi poleks tohtinud juhtuda, – Bismarcki errusaatmine. Selle reetmise ja Vana-Preisi põhiseaduse kukutamise vahel, mis Kõiksaksa Liidu vihase kinnitamise kohaselt ähvardab vältimatult just nüüd, otse sõja ajal, on üks loogiline side. Kes raudkantsleri nagu truudusetu toapoi si minema ajas, see oli ka ära teeninud selle Bethmann-Hollwegi, puupeaga kantsleri, ja kõik need õnnetused, mis viimase suust välja kargasid, kui ta seda ainult paotas. Niisugune on isa, kuid poeg ei paranda midagi, ei päästa midagi, olgugi et ta üsna tihti Kõiksaksa Liidule aplodeerib. See kergemeelne mees teeb ju alati vastupidi oodatule, nagu näiteks seegi lugu. See peab halvasti lõppema, seda näeb iga mõistlik inimene, kuidas talle puru silma ka ei puistataks. Nende meeste laul on lauldud.

Major Jansch kõndis oma toas kiviseinte ja maakaartide vahel, majas, mis ära oli võetud võidetud Prantsusmaalt. Vaimus kuulis ta pidulikku muusikat, sarnast sellele leinamarsile, mida tavaliselt matustel mängitakse ja mille kahjuks on loonud üks poolakas, keegi Chopin. Ta oli üpris kurb Saksamaa saatuse pärast, selle languse pärast, mis seda õilsat maad alaliselt varitses. Tahtmatult meenusid talle ta lemmikluuletaja Dahni kangelaslikud värsid:

„Eest, rahvad, vabaks meile tee,
saand viimsed goodid siia,
ei kuningas meil kaasas see,
meil tuleb surnu viia.“

Nii lõppes õilsa gooti rahva taplus ida-rooma alatute, kavalate poegade – bütsantslastega. Otsekohe, hingeõilsus ja truusüdamlik kangelaslikkus on sellest maailmast kadunud, maailm kuulub kääbuste järglastele. Need vördjad võidavad alati, sest Saksa tülid tasandavad neile teed.

Seal see kõigi lootuste hukkumise dokument siis ongi – siniste joontega Saksa armeeblanketil telegrafeeris ühe juudipoi si pärast armee ülemjuhataja kroonprints oma kortermeistri kaudu, et sõdur Bertin esimesest kompaniist tuleb Lychowi väekoondise staapi üle viia ning viivitamata teele saata. Käsu täitmisest telegraafiliselt ette kanda. Läbi, Jansch! Esimese järgu raudrist ei hakka

enam su rinda ehtima. Kui juut su kavatsustest teada saab ja kui temalt seda küsitakse, tarvitseb tal ainult naerda ning lugusid jutustada, ja kõik on lõppenud... Esimese kompanii kantselei helistab. Seal lihtsalt värisetakse aukartusest ja ärevusest. Kroonprints telegramm! Käske täidetakse veel täna, maakaitsevälkane Bertin kutsutakse veel täna hommikul Ida-Etrayesse. Ta paberid saavad just korda, ta sõiduluba vormistatakse: täna õhtul võib ta ära sõita, võib pataljoni käsu täitmisest ülemusele ette kanda. Major Jansch on oma elus enesevalitsemist õppinud: „Noore hobusega tasa ja targu!“ nõuab ta teeseldud ükskõiksusega. Esimene kompanii kannatab nagu teisedki tunduvalt puudust mees- test, eks ole! Staap peab esiteks Lychowi väekoondise praeguse asukoha üles otsima. Päeva kestel teatatakse selle sõjakohtu asukoht pataljonist. Mees tuleb toime, kui ta homme hommikul ära läheb, homme enne lõunat, päeva kestel. Niikaua võib teda veel teenistuses pidada. Näiteks ööteenistus, mõne oma kaaslaste raske töö ära teha. Kas tuleval ööl ei tule transporti rindele saata? Kas veltveebel Duhn saab aru? Sai aru. Härra, major pani toru ära. Mõnikord juhtub ju imesid. On õigus igast ölekõrrest kinni hakata. Prantslane tulistas varem ja tulistab ka nüüd teed ning raudteid. Ehk saab see härra Bertin neilt kord vastu pead.

Halva tuju teine allikas aga voolas takistamatult edasi. Peatamatult lähenesid lihavõtted. Kahe nädala pärast – seda soovis proua major – peab puhkusele sõitma. See, mis Euroopa sõdurite kaugelt suuremale osale tähendas suurimat rõõmu, äratas major Janschis pahameelt. Mis tal sõjas puudub? Mitte midagi, või niisamahästi kui mitte midagi. Ta on härra. Tal on sulased ja teenrid, kes ta ees õigusega värisevad. Kõik teevad tema tahtmist. Alistatud maa rahval tuleb tema ja temataolistega rääkides hääleski alandlikkust üles näidata või kurat teda võtku. Siin ei ole tal vastuvaidlusi karta, ja kui teda isiklikult ka ei sallita, siis on tal seljataga liitunult terve kast. Aga kodus... Ta ohkas. Mitte iialgi rahu, mingisuguse väikese arve pärast tuleb kirjutuslaua tagant üles tõusta, oma sisemist rahu päev päeva kõrval kõige rumalamate pealetungide eest kaitsta: see on ta kodu. Ta ei kannata naisi; mitte üheski mõttes pole nad küündivad olendid. See-eest on neil ägedad, läbilõikavad hääled, mis käivad närvide peale. Kolmetoaline korter Steglitzi eeslinnas Windthorststrassel – see on tänava nimi, mis teda pahandab, kui meelde tuleb, – see ei tähenda õnne, kui seal majoriproua Jansch ning teenija Agnes Durst Lübchenist Saksimaalt korda peavad ja mehel oma kiriu korraloomise eest alati päästa tuleb. Sest tema tööst ei saada Windthorststrassel aru, teda põlatakse: perekonnas mõõdetakse

ta väärtust rahaga ja raha väärtuse järgi, ilma et kerget põlastust varjataks. Nimelt tüdruk, naine ja isegi poeg. Ta poeg Otto tuleb ka puhkusele, ja see suurendab ta ebamugavust veelgi... Leitnant Otto Jansch ühest nimetust jalaväerügemendist, kus massiliselt võideldakse ja massiliselt surrakse, au leidmata. Tema poeg aga saavutas võitlustes 1915. aasta lõpul ühe Lõuna-Poola jõe ääres au, võib-olla rohkem kogemata kui erakordsete teenete tõttu. Tollest ajast on tal esimese järgu raudrist, ja isal ei ole seda – sellepärast on tal vaevalt veel autoriteeti poja ees, olgugi et ta sõber major Niggl on palju vaeva näinud ta lepitamiseks pargiga, kuid tal ei ole risti ja ta ei saa seda iialgi, olgugi et suurtükiväe komando pühadest ruumidest teade välja tungis kellegi leitnant von Roggstroh' kangelassurmast, kes oli langenud väikese, kuid tulemusriikka aktsiooni järel Bezonvaux's, kus kahjuks oli pealegi üsna palju kaotusi. See noor Roggstroh olnud kena, heledajuukseline mees, väljapaistvast perekonnast; praegu ei häiri ta enam kedagi. Üleeile, veel eilegi näis ihaldatud ordumärk horisondile tõusvat nagu koidu- või ehatäht. Täna peale on kõik läbi.

Major Jansch haaras juba telefoni, aga laskis siis käe jälle langeda. Sellel pole mõtet. Tal tuleb välja minna, oma meelt värskes õhus lahutada, üles otsida oma kaaslane major Niggl ja südant kosutada. Ta helistas oma virgatsile: ta tahab riietuda, välja sõita.

Damvillers' tänavail valitseb kevadine elu. Varblased sädistavad meeldivalt päikese käes, pääsukesed lendavad selge taeva all, sinelita sõdurid sagivad ringi. Kõrge hobuse seljast kontrollib major Jansch, kas nad küllalt vahvalt au annavad. Teisel pool küla aasal on õppus käimas, kuulipildujate harjutusväljalt kõlab paukpadrunite rütmilist plaksumist. Major Niggl ei ole kodus, ta sõitis just pioneeride ülema kapten Lauberi juurde. Major Jansch kõhkleb hetke, siis otsustab ta oma teadetesurvel sõbra sealt ära tuua. Ta ei salli kapten Lauberit hästi, need švaabid on kõik demokraadid, seega vaenlased. Kuid tänase meeoluga saab ta oma ebameeldivast tundest jagu, pöörab hobuse ümber ja sõidab sammu pioneeride staabi juurde.

Kapten Lauber istub rõhutuna oma sohva nurgas, teises nurgas major Niggl, lausa osavõtlikkus ise. Haruldasele külalisele, härra major Janschile, nihutatakse tugitool ette, valatakse klaas kirsi-veini täis, avatakse sigarikast. Komandantuuri kaudu on Danneveux' laatsaretist saabunud kohutav teade: lendur, kes täna öösel Damvillers' jaamas pahandust tegi, viskas enne seda pommi Danneveux' välilaatsaretti. Igatahes rahvusvahelise õiguse rikku-

mine. Loomulikult väidavad härrad prantslased, et pommitamine on toimunud kogemata, kui Punase Risti esindajad protestivad. Võib-olla karistavad nad lendurit või viivad ta teise väeosas. See ei anna aga leitnant Kroysingile elu tagasi, sest teiste haavatutega koos on tema seejuures hukkunud. Major Niggl kõigutas kahetsedes oma kolpa; täis sügavat kaastunnet otsivad ta väikesed heledad silmad kapteni tumedaid. Oli see tõepoolest seesama leitnant Kroysing, küsib ta, kellega tal Douaumont'is koos tuli võidelda? Ja kapten Lauber noogutab jaatades. Loomulikult seesama mees; armees oli ainult üks sellenimeline leitnant. Ainult üks niisugune ohvitser. Ta pani leitnandile suuri lootusi, oli temast väga heal arvamusel. Niisugusest terasest taotakse klambreid, mis rinnet koos hoiavad. Niisugused mehed kindlustavad rahva tuleviku: seltsivad, kõrvad sõdurite vajadustele alati lahti, ranged kohusetäitmisel, ihust ja hingest talle usaldatud asja küljes. Ja kui juba rõõmustati, et ta sealt täitanud rusuhunnikust Douaumont'ist tervena oli pääsenud ja 14. detsembri raginast ilma suuremate vigastusteta välja tuli, langeb rumal lennukipomm talle katusele ja lõpetab ta elu. Ah, kole päev on täna! Maailm on kapten Lauberi silmis sõnnikuhunnik. See õhusõda alandab sõja üldse motoristide, fotograafide ja pommiviskajate käsitööks – on aeg see kõrvaldada ning millegi mõistlikumaga asendada, milles tingimata just parimad hävitamisele ei kuuluks. Kodumaa kaitsmine on hea ja ilus, kui intelligentsete meetodite abil ja vahvate meestega intelligentset ning vahvat vaenlast võidetakse. Kas juba raskesuurtükivägi ei tähenda sedalaadi sõja lõppu, selle üle on ta naljapärast oma sõbra Reinhardtiga vaieldud. Kuid õhusõjast ei maksa rääkidagi, see on lubamatu, see on kole rumal – see tuleb pörgusse saata. Nüüd on siis leitnant Kroysingi elust kriips läbi tõmmatud; küllap on varsti järg tema endagi käes. Tal ei ole midagi selle vastu, rahulikult võib järgmine lendur ta pea lõhki lüüa, nagu tema poisid jõulu ajal pähkleid purustavad. Jah, aga seni tuleb edasi töötada, oma kohuseid täita, mitte paremale ega vasakule vahtida. Mõlemad külalised tõusid, major Niggl pigistas švaabil truusüdamlikult kätt. Ta ütles, et mõnikord on tema ja leitnant Kroysingi vahel mõni asi ju raskepoolne olnud; seda juhtub kaasvõitlejate vahel igal pool. Kuid et ta nüüd nii maailmast lahkus, see on kohutav, ja ta loodab, et kolleeg Lauber varsti sellest löögist paraneb ning maailma jälle paremas valguses näeb. Pead raputades, peaaegu kummargil läheb ta ukse juurde ja sealt välja, kus mõlemate hobused kinni on seotud. Hobused on sõbralikult teineteist nuusutanud, üks neist on pannud kaela teise lakale. Täiesti pörutatuna hämmastusest oma

sõbra Niggli suhtes astub major Jansch jälle välja. Veel kümnete aastate järel, alati, kui ta seda baierlast juhtub kohtama, meenub see tunne talle uuesti.

Kuues peatükk

P Ä R A N D

Tühjas barakis kajab iga jutt ebameeldivalt vastu. Sellepärast räägitaksegi tavaliselt tagasihoitud häälega. Sõdur Bertin sai keskpäeval seersant Barkoppilt eneselt teate: kohe asjad kokku, kompaniisse tagasi! Sõdur Lebehde saadab teda, ta tahab teda pakkimisel aidata. Tänaõised sündmused, mille tagajärgi hommikupoolikul on nähtud, ei luba neil meestel täna teineteisest lahkuda. Väljas on imekena ilm, minek Ida-Etrayesse on raske, kuid kaunis. Kõrtsmik Lebehde ja referendaar Bertin on viimase sineli voodile laotanud, varrukad eeskirjapäraselt kokku pannud, ja praegu rullivad nad sinelit, teevad sellest ühtlase, võimalikult peene vorsti: kortsudeta, sõlmedeta. Mõlemad olid vahtkonnas ja on näost kahvatud. Vaenlase lenduri koledast tööst toodi hommikul kella kaheksa eel raudteelaste poolt teade. Nad mõlemad alles hakkavad aru saama, et Wilhelm Pahl enam ei ole. Bertin teeb kõike sisemise peavangutamise, mis sagedasti avaldub tahtmatult ja kõrvalist vaatejat imestama paneb. Peale selle nagu jookseks ta silme eest läbi lint ikka sama kolme sõnaga: Pahl ja Kroysing... Pahl ja Kroysing... Kui ta hoolega vaataks, siis märkaks ta endas tõeliselt määratud lapsehämmastust selle hävitusviiside külluse puhul, mis maailmas kasutatavad on. Kroysing ja Pahl... Pahl ja Kroysing... Jantlik maailm, ülikoomiline maailm.

Lebehde ümariku näo kahvatul nahal hakkavad tedretähed täna eriti selgesti silma. Ta paksud sõrmed rullivad sinelit võrratu täpsusega. „Täna õhtupoolikul kaevatakse minu arvates Dannevoux' surnuaial ühishaud tänase öö surnutele. Palju maad pole neile ju enam vaja.“ – „On ka ükskõik,“ vastab Bertin sõnu valimata, „maakerale on see teadagi ükskõik.“ Vaimus näeb ta sööks põlenud ja valgeid luid, paari pealuud ilma lõuata, mõnd lõuga ilma pealuuta, jalaluud rinnakorvis – kõik segamini. Pahlil olid täiskasvanu kohta eriti väikesed käed, Kroysingil välja paistvalt pikad. „Arvad, et nad matavad leitnandi sõduritega kokku?“ – „Kui seda nii mõtelda, siis ma arvan jah. Peaarst on arukas mees, ja ühe hauaga on vähem tööd kui kahega. Üles-

tõusmisel aga jaotab korrapidaja ingel nad kohe. Sinul on hea,“ muudab Lebehde teemat, „sina kihutad minema. Kõige mõistlikum, mis sa üldse teha võid.“ Bertin kehitab õlgu ja langetab pea. Ta tunneb ennast süüdlasena, et kaaslased maha jätab, ta ei taha kaugeltki oma südamepuhtust kinnitada. Sel ajal tunnistab Lebehde õnnestunud tööd, pikka sinelivoolikut, – sellega võiks keisergi rahul olla, kas see või ahvi seljas oleks. Siis painutab ta selle Bertini abil seljakoti ümber – seejuures peab sinelirulli otsi raudselt käes hoidma –, seob parempoolse rihma ühe otsa ümber, Bertin teeb seda vasakuga. Sidudes seletab Lebehde, et ta on alati imestanud, miks Bertin juba varem pole katsunud ära minna. „Teie olete ju minu kompanii,“ mõniseb Bertin ja kinnitab ülemise rihma sineli keskkoha ümber. Lebehde vaatab talle suurte silmadega otsa. Mis kasu tema siia jäämisest neile või kellelegi teisele on olnud? Ja kes temalt on nõudnud, et ta seltsimeeste eest nii väga muretseks? Bertin astub tagasi, pistab käed taskutesse ja vaateleb kotti, pea viltu. Niisugune tunne tal oli, vastab ta pikkamisi pausi järel, muud arvestust tal pole olnud. Oma jõuetusest midagi neis asjus muuta, millesse ta on sattunud, ta meelsamini vaikib, Lebehde ei tahakski seda mõista. Lebehde suitsetab Bertini sigaretti, mis niikuinii talle pärida jääb. Ta seletab, et selliseid tundeid ta kõrgelt ei hinda. Niisuguste tunnetega jäädakse kergesti hätta. „Wilhelm oleks sellest hästi aru saanud,“ ütleb ta korraga. „Tunded on peenete meeste jaoks; vahel arvan ma, nagu oleksid kõik meie tunded nende tarvis normitud. Tahan sulle öelda, et meiesugusele on tähtis, mida me mõtleme. Mida rohkem me mõtleme, mida täpsemalt me aru saame, seda parem see meiesugusele on. Ma loodan, et sa sellepärast ei haavu, seltsimees, kui ma sind omasuguste hulka loen.“ Bertin ei ole solvunud, ei, vastuoksa – ta tunneb ennast soojalt puudutatuna, ülimalt rahuldatuna sellest kaasatõmbamisest. „Kogu hommikupooliku kaalusin endamisi nii ja teisiti, mida me Wilhelmiga õieti ei teinud, mõtlesin, kus meie arvetes lünk on. Ja siis taipasin: meie ei oleks pidanud ette ruttama. Sina ja mina, meie istume siin tervetena ja pea otsas ja võime seda kasutada. Wilhelmi jaoks aga on ainult ühishaud lahti, ja Berliini töölised peavad ilma temata hakkama saama. Ja nad saavad temata hakkama, see kergendabki südant. Wilhelmi abil oleks see rutem läinud, see on selge. Sellel poisil oli hea mõistus, tema oli kõik läbi teinud, mida keegi teha võib, kes pole endale vanemaid hästi valinud. Ja tema pidas naljast lugu ega lasknud ennast lolliks teha, ja ta teadis, et härrad ei kingi midagi, meie aga anname härradele selle eest kasti sigareid, kui nad meie suitsule tuld anna-

vad. Ja siiski, näed, ei kalkuleerinud ta õieti, nagu tagajärg näitab. Kus siis viga oli? Võid sa mulle ütelda?"

Bertin on asunud tekke kokku panema, need tuleb seljakoti laka alla kinnitada. Vastutahtmist jälgib ta Lebehde küsimust, sest tema on kiindunud Pahli kui elavasse inimesse, ta viisi naceratada; tema hindas ta arusaamist ilusast trükilaost, ajakirjanduskvartali Berliinist selle masinasaalide ja valge paberi suurte pallidega puuliistude vahel, trükimusta lõhna ja valminud lehe petrooliõhuga; Bertin tundis Pahli armastust pühapäevaste väljasõitude vastu Treptowisse, Müggelseele, Haveli kõrgetele kallastele Suure Akna juurde, Brandenburgi mändide halli rohelusse. Kuidas ta saaks nii ruttu arvestusveast mõelda, mis võis Wilhelm Pahli elu maksta? On see üldse arvestus? Muidugi, vastab Lebehde; Wilhelmi varvast ei võtnud juhus, vaid küps kaalumine ja hoolikalt roostetada lastud terav nael. Bertin kuulab seda ammuli sui. Et teda asjasse ei pühendatud, sellest oleks paljugi rääkida, kuid praegu, arvab Lebehde, pole sellel mõtet ega tolku, ja sellepärast on parem sellest vaikida. Wilhelm tahtis, Lebehde torkas, tegi alguse ja temal tuleb ka lõpu eest vastutada. Bertin paneb iseennast imeks. Eberhard Kroysing on oma venna jälil hukkunud, ta ei näe seda meest enam iialgi, ka Pahli ei saa ta näha, toda, kes ennast vigastada laskis, ei saa ka paater Lochnerit näha – ja mis saab öde Klärest? Liiga palju üheleainsale inimesele, kellel on ainult kaks kõrva ja üks süda ning kelle süda on veel kõige selle küttes, mis vahis olles tema endaga juhtus. Ta vajab aega, palju aega selle kõige korrastamiseks. Ta vaatleb oma musti sõrmeküüsi ja küsib lõpuks: lendurid ju tavaliselt haiglaid ei pommita, ja kui siis pomm juhuslikult sinna sattus, kas Lebehde nõuab, et niisuguste juhustega ette arvestataks. Lebehde vastab kohe jaatavalt. Mitte tema ei nõua seda, asi ise nõuab, nagu faktid seda tõestavad. See nõuab äärmist ettevaatlikkust, sest vastane ei tunne halastust ja kasutab vähimatki juhus, kõnelemata suurtest. Neid vastaseid, kapitalistlikku maailmakorda ja sõdu, on nemad ise toetanud, selles see häda ongi. „Näed, seltsimees,“ sosistab ta salapäraselt, „haiglas ütlesid sa vägivalda vastu väga kenasti, aga kas vägivald ise seda kuulab? Jumal hoidku! Ta andis pähe ja jättis meid leinama. See on ehk ühele ja teisele õpetlik, ja kui mul ikka mu kutse meeles poleks olnud, oleksin seda varemgi mõistnud. Sest mida tubli kõrtsmik teeb? Müüb õlut ja õhutab head tuju, arvab sina. Olgu! Kuid tema amet on ka pood õigel ajal kinni panna ja rahirikkujad jõuga välja visata, kui nad on õlle eest juba maksnud, ja ma olen ikka viisakust ning head korda nõudnud. Nii olen ma üldsuse kasuks vägivalda tarvi-

tanud. Saad aru?" Ja kui Bertin liiga kaua mõtleb, vangutab ta oma vägevast pead: „Kõnele pealegi teiste vägivalda vastu. Mida vähem väljaviskajaid mu võistlajal on, seda parem minul, sest mina pean ju ise ka väljaviskaja olema; mida kauem sõda kestab, seda rumalamaks maailm läheb. Kuid käsust, kui selle taga on püss, – sellest saab igaüks aru. See ongi see, mida keegi Lebehde on õppinud, ja nüüd tahab ta kiiresti Saksamaale tagasi minna; kuu aja pärast olen ma kompaniist kadunud.“ Seepärast pidas ta Bertini teed õigeks ja igas mõttes asjale kasulikuks, et see nüüd sõjakohtu juurde läheb Idasse, kus õhusõda enam ei ole. Ta on omal nahal kõike tunda saanud, mida on tehtud. Õppigu nüüd tähtsamas kohas edasi. Tulevikuküsimus on, kas seda kohutavat ülekohut õnnestub välja juurida. Kes kohtus istub, see istub leti taga, kust inimesed saavad oma õigust ja ülekohut. Tema rõõmustab selle pöörde üle Bertini elus. „Sest mis head oleksid sa võinud ajalehes kirjutada? Sodi. Ja kui kaua oleksid sa nüüd, sõja ajal, võinud tööliste hulgas kõnelda? Kõige rohkem kolm kuud. Siis oleks sul kraest kinni võetud, sind jälle rindele saadetud ja see sigadus otsast peale alanud. Ei, seltsimees, kao oma vaiksesse nurka, hoia silmad lahti ja suu kinni ning katsu ülekohut vähendada! Tahaksin teada, mis sellest tuleb, kui kord pärast sõda jälle näeme. Holzmarktstrasse 47, Berliin 0. Valan sulle klaasi Patzenhoferit, ja minu juures on inimesi. Ja nüüd tee minekut! Matusel esindan sind mina. Ja kui papp jahvatab, mõtlen sellest, kuidas meie võimu juurde jõuame, mis iga võimu liigseks teeb.“ Nad suruvad teineteisel kätt, üks kämmal paks ja teine õhuke. Imestusega märkab Bertin, et Karl Lebehdel on kaks korda tugevam lõug kui temal, ja kitsas suu lõua ning nina vahel nagu aktiiksete võimumeeste piltidel või büstidel.

Seitsmes peatükk

SPIRAAL

Bertin ei ole eile sündinud. Ta ei mõtlegi jala Ida-Etrayesse minna. Milleks voorivankrid ja veoautod käigus on. Sõduri eluseadusesse kuulub vaade, et on parem, kui keegi teine oma saapad tema asemel poriseks teeb, sest temal ei puhasta neid keegi. Ja transpordimehed võtavad sõitjaid hea meelega peale, et jutuga nende aega viidetaks. Võrreldes mõne teisega, on Bertin kaasaõitjana küll sõnaaher mees, aga kutsar, Oldenburgi friis, on

hobustega koos kasvanud ja alati maal töötanud – temal on jutukuse mõisted niisugused, et need katavad suurlinlaste vaikimise omad.

Nüri imestusega märkab Bertin: saatus – või juhus, kuidas tahetakse – viib teda ikka sama teed mööda, kust ta omal ajal tuli Verduni-maile, Ida-Vilosnes'ist, kus nad maha laaditi, Sivry-Consenvoye kaudu vasakult metsa pöörates, kus ikka veel säilib silt: „Tee läbipääsematu“. Ja edasi mäest üles ning alla pöökide vahelt, mis kahel pool teed moodustavad halja ning umbse tihniku. Sellest on peaaegu täpselt aasta, kui siin üks sõdur marsil oma pruudi kirja lahti tegi; kiri teatas, et neiu tahab temale abiellumispuhkuse nõuda; ja kohe seejärel tulistas esimene raskesuurtükk ootamatult esimese laengu õhku, otsekui ürgmetsa lohe. Kevad oli siin pikem, talvel ei olnud niisugust pakast. See oligi kogu väline vahe.

Kuid lõpuks kujunes kõige korduvuse tunne, kui kantseleis veltveebel Duhn talle kuival teatas, et ta veel samal öösel nelja püssirohuplatvormiga Lääne-Romagne'i peab sõitma ning Damvillers' pioneeripargist mööda minnes kolm platvormi rakette ning kergeid miine kaasa võtma. See-eest on tal õigus õhtupoolikul välja magada, ja seda ta tegigi, kui oli parki ja laagrit pisut vaadanud. See Etraye park, astangutena kuristiku suunas madalduv, vaevas oma meeskonda palju rohkem kui vana Steinberg-quell Moirey' tee ääres; seevastu oli seda raske puruks lasta. Aina vanu tuttavaid kohtas Bertin, surus kätt Halezinskyl, leidis allohvitser Böhne. Ta otsis ja leidis välisuurtükkide mürskude osakonnast noore Straussi, mõistliku mehe Moseli orust, kes talle rõõmsalt õnne soovides vastu hüüdis, põhjalikult kibestunud vilestast talvest ning asjatuist rahulootustest. Bertin magas kolm kosutavat tundi Straussi voodis, sõi õhtul küpsetatud hobuseliha vurrudega veiervärgiülemale Schulzi eraköögist, laenas sineli, et tal poleks vaja oma kenasti kokkurullitud sinelit lahti võtta, ja läks kantseleisse ning siis parki.

Kui väike rong liikuma hakkas, oli kuu taevas hoopis teises kohas kui eile. Strauss oli Bertinile veel teki peale pannud. Nii istuski ta hõõveldatud püssirohukastidel nagu tugitoolis, üleliigne merevaigust piip kustununa suus. Peaaegu ehmunult tundis ta spiraali ümardumist: raudtee tegi maskeeritud maastikul käänaku Damvillers' poole, kus pioneerid oma kolm platvormi juurde haakisid. Siis, meeter-meetrilt, liiper-liiprilt, libises rong tagasi minevikku, äraelatusse, viies endaga kaasa tekki mähitud inimese, kes ei teadnud, millal ta ärkvel oli või suigatas, silmad vägisi lahti kiskus ja jälle sulges. Seda teed mööda oli Bertin komber-

danud siis, kui Jansch oktoobris ta kuuepäevase puhkuse tühistas. Siin oli kroonpriinssi auto käänakute teinud, kadudes sõduritel silmist. Neis varjendites ööbis pommisurma määratud Wilhelm Pahl, kui laager juulis-augustis lendurite pärast enam kaitset ei pakkunud. Kas ei astu ta nüüdki pimedusest esile ja kummarda, käed risti rinnal, nagu viirastus suitsust, pilkavalt muiates, et ta siiski alla jäi? Kas ei kerki kummitustena suitsust siia-sinna hõljudes valendavad surnud meeste hinged: vaene nooruke Vehse, heasüdamlik mehike Otto Reinhold, rumal maatööline Wilhelm Schmidt, Kaschubi kirjaoskamatu, ja kohutavalt täitanud Hamburgi söekandja Hein Foth? Seal ülal oli laboratooriumitelk, kus usinalt töötati ja ägedasti vaieldi. Seal seda enam ei ole, kuid ta viirastus on alles, hallist õhust tumehallil taustal; lõbusalt lehvi vimplina allohvitser Karde jalg, paar surnud sõdurit irvitades auvalves, sest siin ootas vigastatud mürskude uurimistelk hiljem hävitavat laadungit. Paremal ülal seisavad ikka veel mahajäetud laagri barakid öise taeva all; aga kus on välisuurtükkide park ojaga, mis nii lustakalt voolas? Taamal on tiik ja lohus uinuvad pesukoja onnid või täitapla. Ja sealt läks kitsarööpeline piki Theinte'i jõge, sellest paremal kadus ülal tee Ville'i, sissekäik Fosse'i metsa kuristikesse. Vasakult üle Chaumont'i noogutab nooruke allohvitser Süssmann, mitte enam viitseveltveebel, targad ahvisilmad sissevajanud näos, puhkivale vedurile tuleb vastu suurtükiväeleitnant von Roggstroh trotsliku poisinäo ning läheldase sirge ninaga, ja Bertinile on selge, et temagi on langenud, mis ei tarvitse mingi ime olla. Hiiglasuurena kinkude kohal nagu punakalt valgustatud suitsusammas kasvab allohvitser Christoph Kroysingi kuju, tervitab Chambrettes'i farmi mailt, kus juba ammu prantslased asuvad. „Kurat võtaks,“ mõtles Bertin ennast vastu lõhkeainete kasti surudes, „kust ta selle õudse kuju on saanud – kitsa ja ülalt terava nagu küünlaleegi?“ Õige – meenu-tas, ta balloonivaatlejate allalaskmist: toona oli kaks suitsusammast taevas. Siis ristles juurde nägemuslik lennuk, piloodi selga kattis peotäis tumedaid kuulitabamusi. Vaene poiss, kena päevitunud näoga! Paremal võis nüüd puude tüükaid ja purustatud latvade kuhilaid näha – see oli Thili mets. Äkitselt langesid sinna mürsud. Tumepunased leegid, kollased välgud – Bertin ehmus. Ta oli tulistamismürina ajal maganud. Aga enne kui ta oma kastidetroonilt alla suutis hüpata, rahustas teda pioneer viimasel platvormil: need langevad oma sada viiskümmend meetrit paremale: lähemale prantslased ei suuda, kõigest vaevast hoolimata – võtku neid kurat ise! Bertin jäi ikkagi pisut kahtlema, tähelepanelik ja ettevaatlik, aga ainult paar kuulipildujavalangut raiusid läbi

vaikuse ja vahva veduri ühetooniline tšuhh-tšuhh-tšuhh. Ta nõjatus jällegi tahapoole ja jäi paremalt paistva maastiku musti masse silmitsema. Seal ülalt läks tee Azannes'i ja Gremilly'sse; seal kükitas olematu lõkke paistel punase granaadileegi juures noor maatöoline Przygulla, puhus tuld ja soojendas käsi. Ta suu oli nagu alati lahti – polüüpide pärast ninakoopas, ta kalasilmad vaatasid uurivalt tarka härra Bertinit, kes oli palju rumalam temast, Przygullast, pärast seda kui temal, Przygullal, kõht puruks lasti ja labidamees Schammes ta surijana nagu väikese lapse sidumisvarjendisse viis. „Jah,“ ütles leitnant Schanz, „meil meie preisi kooliga on vaja neetud katsumisi, kuni aru pähe võtame.“ Bertin võpatas, nõõpis sineli kurguni kinni, tõmbas krae üles.

Rong peatus hetkeks. Siin keeras kitsarööpaline vasakule Romagne'i poole, selle läbimurdekoha poole, kus Schwerdtleini grupp suure pakase nädalail vene vangidega teed oli ehitanud. Pioneer oma platvormiga pidi ebameeldivasse ümbrusse üksi edasi veerema. Rongi esimene osa, Bertin oma nelja vaguniga, keeras ümber nurga pimedusse. Bertin vaatas kolmele pioneeriplatvormile järele: neid vastu võtma lonkis pikk, kuivetu kuju põlv-pükstes ja sääresidemetega, nacriss oma hundihammastega, viipas pikka kätt lahkumiseks. „Lõpuks,“ mõtles Bertin, „on ta tõepoolest jälle Douaumont'i üles otsinud ja kummitab seal.“ – „Mu uus olukord pole nii ebameeldiv, kui te arvate,“ kuulis Bertin Eberhard Kroysingi rinnahäält kaugusest sügavalt kõmavat, „eelistasin ringteest lenduripealiku kutse kasuks loobuda ja kohe rusuna maanduda. Ega teie mind ei unusta, väike naljavend?“ – „Selle eest on hoolitsetud,“ mõtles Bertin; kui rong äkki pidurdas, kargas ta üles. Mäenõlval olevast varjendist astus välja raudteelane ja võttis Bertinilt paberid vastu. Selle varjendi nimi oli Lääne-Romagne; Bertin võis soojas oodata ja kella viie aegu tühjalt oma parki tagasi sõuda. All valgustas ere atsetüleenlamp, küdes ahi, kõditas sõormeid kohvi lõhn; Bertin sai täis peekri. Mis ajast seda uut teed vajatakse? Sellest ajast, kui prantslased vana Romagne'i jaama pikapeale puruks olid lasknud. Ühe niisuguse tuleandmise ajal sai ka see kandilise näoga berlinlane surma, too jaamakomandantuuri kange allohvitser – kas ta tundis seda? „Loomulikult,“ vastas Bertin. Igaüks, kellel jaamas midagi tegemist oli, pidi teda ju tundma, ta oli kogu selle majapidamise hing ja jaamaohvitseri parem käsi. Nii, temagi on siis läinud? Vaene Pelikan! Paistis, et sel ööl on ainult surnutega tegemist; parem mitte kedagi enam küsida, näiteks Friedrich Strumpfi, Kuradi õudseks läheb elavana siit ära sõita. Head ööd siis!

Kell kaheksa hommikul, habe värskelt aetud, hea eine väikese Straussi juures söödud, sai maakaitsemees Bertin kantseleist lõpuks oma paberid kätte: sõiduloa, toiduatestaadid, täitaputunnistuse, isikutunnistuse. Viimases oli öeldud: tal tuleb von Lychowi diviisi sõjakohtus Mervinskis teenistusse ilmuda. Kus Mervinsk asub – kuskil Idas – ja kuidas sinna saab sõita, seda võib ta kõige paremini Sileesia vaksalis Berliinis teada saada. Pika reisi tõttu võib ta ka kiirronge kasutada. Saadaolev palk ja täpselt arvestatud toiduraha anti talle tuliuutes viie- ja kümne-margastes paberrahades kätte; temale kuuluvast säästetud lisatoiduraha osast loobus ta gaasitöölise Halezinsky kasuks. Kirjutaja Querfurth oma kitsehabemega märkis selle üles. Siis surusid nad teineteisel vastastikku kätt. „Ela hästi,“ ütles üks. „Käigu teil kõigil käsi hästi,“ soovis Bertin. Täis sügavat hämmastust tundis ta pitsitust kurgus. See oli olnud täitanud kompanii, pea-aegu kaks aastat oli teda siin drillitud ja üha õelamalt ning ülekohtusemalt koheldud, aga ükskõik, see oli tema kompanii olnud – isa ja ema eest, naise ja elukutse, korteri ja ülikooli asendaja; see oli teda toitnud ja katnud, teda juhtinud ja kasvatanud, see oli talle teiseks koduks saanud, riigist isa ja Germaniast ema koduks, ja nüüd tuli tal sellest lahkuda ning võõrsile rännata. Siis võisidki silmad vett täis minna – peaasi, et keegi seda näha ei saanud!

Keegi ei saanud seda näha. Kui loksuv Maasi rong poole tunni pärast liikuma hakkas, et teda Montmédy'sse vedada, õiendas üks päevitunud näoga sõdur pea aknast välja, mille taha väiksena ja ikka väiksemana jäi üks maanurk, mis teda päikesepaistel ja sajus oli kujundanud – suvel ja talvel, päeval ja öösel. Kuidas õpetas nooruke Süßmann enne surma: „Minu vanemaile: tasus sõdida. Leitnant Kroysingile: ei tasunud.“? Tõde on kuskil poole peal, kuid mitte keskkohas, nagu üks tark on ütelnud.

Kaheksas peatükk

K A J A D

Nürnbergi eeslinn Ebensee särab juuni keskpaigas päikesehiilguses. Selle eeslinnaga ulatub Nürnberg põliste leht- ja okaspuumetsadeni, mis Franki Juura jalamit palistavad. Ebensee Schilfstrasse on raamitud väikeste majakestega; ühest naabruses

olevast võõrastemajast kostab tantsumuusikat: moodsad ameerika rütmid, mida nimetatakse fokstrotiks või šimmiks.

Armunutepaarina kõnnib kaks noort piki valget tara, mis eraldab aedu kõnniteest. Noormees on sinihallis, vähekantud, sõjaeelse löikega ülikonnas, valge särgi lahtise šillerikrae vahelt tõuseb esile ta kael suure kõrisõlmega. Ta kõhnad põsenukid, pisut eemalehoiduvad kõrvad ja pikavõitu juuksed mõjuvad tsiviilriietuse raamis hoopis vähem häirivalt kui mundri kandmisel; otsivalt vaatavad ta väikesed silmad läbi uute, tugevamate prillide paksude klaaside. „Number 26,“ loeb ta vastasolevalt taralt. „See peab olema 28, tähendab järgmine. Lene, mul on hirm. Ei ole sugugi kindel, et ma sinna lähen.“

Lenore, õrnkollases suvekleidis, mis ulatub vaevalt põlvedeni, paneb oma kitsa käe nagu kaitsvalt tema käele: „Sul ei tarvitse minna, keegi ei sunni sind, Werner. Sa tuled siia ju vabatahtlikult. Vaata, seal vastas on lipp pooles vardas.“

Werner Bertin vaatab maja number 28 aeda. Seal kerkib valgevöödilise lipuvarras, mille poolest kõrgusest ripneb liikumatuna must-valge-punane lipp. Lipulaid, nagu Bertin neid neli aastat kõigil maadel oli näinud – Üskübis ja Kaunases, Lille'is ja Montmédy's, samuti kõigil Saksa teedel, ja mis nüüd peatselt pidi kaduma. Lipp on leinalipuna langetatud, vaevalt liigutab tuulgi ta volte täies lehes kirsipuude ja kahe kuuse vahel muruväljaku paremal ning vasakul serval. „Lõpuks keegi,“ sõnab ta, „kes seda päeva teadmiseks võtab. Nüüd olen ma kindel, et see on õige maja. Näed sa, mis sildil kirjutatud on?“ Teisel pool teed loeb Lenore nime messingsildilt, ise silmi päikese eest kaitstes – laiaservaline kübar ripub tal käsivarrel. „Sildil on: Kroysing.“ – Suurekasvuline kõhn mees tuleb, käed seljal, maja poolt mööda teed, mis maja juurest tänavale viib. Paistab, et ta üsna sageli sügavais mõtteis sama ringkäiku teeb. Hetkeks ilmub ta tara taha, mustas kuues, valge kõvade nurkadega kraega ja musta kaelasidemega, pöördub ümber ja kaob samasugusel möödetud sammul maja taha.

Werner Bertin pigistab Lenore kätt: „See on tema. Eberhard Kroysing oli isa sarnane, nagu tema suust kukkunud. Kui see loll mäng ainult lõpeks!“ – On parajasti 29. juuni 1919. Saksamaa kõigis aedrestoranides tantsitakse igal pühapäeva õhtupoolikul avalikult, ka seekord. Kalendris on see kahe apostli, Peetruse ja Pauluse nimepäev; täna pühitsetakse aga kogu maailmas Versailles' rahulepingu allakirjutamist, mis toimus eile. Sõda on lõplikult lõppenud, varsti lõpeb ka blokaad. Bertin ega Lenore, samuti vanahärra Kroysing, ei ole siis näost enam nii kõhnad. See on

päev, mil nende nelja aasta kohutav verine haav kuulutatakse ravituks, ometi oli Bertini soov, et Saksamaa suhtuks sellesse pöördesse tõsisemalt, endassesüvenenumalt, ennast kogudes, vapustatumana. Kodanike hulgas on midagi selletaolist märgata: näe seal ripub mustade kuuskede vahel lipp pooles vardas. Kuid inimesed tantsivad, nad ei hooligi sellest päevast, keegi ei märka, et täna pööratakse maailma saatuse raamatus uus lehekülg. Saksamaa tantsib. Kõik võib ainult paremaks minna. Püss visatakse nurka, kõik inimesed kipuvad tööle. Inimestes valitseb tahe unustada, hõisates tormatakse selle kuuma varasuve õnne rüppe. Kõigi nende puuduse-, häda- ja õuduscaastate järel on ju õigus veidi pööranegi olla. Noor kirjanik Bertin ja ta naine on teel Lõuna-Saksamaale: nad sõidavad armastatud looduse rüppe, õnnistavasse valgusesse tervenemist otsima. Kuid Bertin kavatseb enne mägedesse kadumist mõlema Kroysingi vanemad üles otsida ja neile jutustada, kuidas nende pojad surid, kui vilets ja tarbetu oli nende surm, mis nad elust ära kiskus, ja et nende vanaea tugesid ei võtnud ära ülespuhutud kangelaslikkus ega kokkuluistatud heroiline ohvrivajadus, vaid alatus ja pime juhus. Seda võib ka ettevaatlikult teha, sest kirjanik oskab sõnu leida, kuid need õnnetud ei või vale ohvriteks jääda: nemad peavad tee nende juurde leidma, kes tahavad isamaalised fraasid kõrvale lükata ja ainult siis sõda lubada, kui seda peetakse röövlisalkade vastu. Ja praegu ripub siin lipp pooles mastis, ja mees, kes näib Eberhard Kroysingina raugaeas, tuleb jälle kibestunud ning kivenenud näoilmega siiapoole, läheneb tarale, vaatab tänavalt armunutepaari, kehitab vihaselt õlgu, pöördub järsult ära ja läheb maja poole. Ukse ees olevale rõdule tuleb vana naine, taskurätt käes. Ta paneb selle silme ette: see liigutus on talle omaseks saanud. „Alfred,“ hüüab ta kõlatu häälega, millesse on jäänud ammu nutetud pisarate kumedust, „tule teed jooma.“ Vana ametnik noogutab, läheb trepist üles ja kaob temaga koos tuppa. Seal poolsed aknad suletakse kõvasti, et muusika sisse ei kostaks. Maja punase katuse kohal särab suvepäev, Peetruse ja Pauluse päev, saabuv lõikus. Must-valge-punane lipp puudutab oma otsaga pea-aegu kruusa, mis keset muruväljakut ümbritseb valget masti väikese kollase ringina.

„Ma ei tee seda,“ ütleb Werner Bertin otsusele jõudes. „Tule, läheme metsa. Meie ei ole siin selleks, et vanu haavu lahti kiskuda ja neid tagantjärele mürgitada. Kindlasti hoolitseb vabariigi valitsus selgitustöö eest, kui meil juba põhiseadus on. Peale selle on siin paar inimest, kes ei unusta ja ka teisi härraseid agaralt takistavad unustada tahmast.“ Oma südamepõhjas ei ole

Lenore Bertin Werner'i põgenemisega selle ülesande eest täiesti nõus. „Mis ette on võetud, seda tuleb ka teha,“ mõtleb ta kõheldes. Aga mehele ei või vastu vaielda – ta ärritub nüüd nii kergesti; õieti peaks ta sanatooriumis olema, kuid selle vastu ta otse mässab. Ja nii jääb targale naisele ainus tee: meest, keda ta armastab, kes nii vapralt vastu on pidanud ja ikka veel täis usku valitsuste tarkusele loodab – seda armsat rumalat poissi, seda taltsutamatu südant, metsa saata, mis oma suurepärase lehekatttega nagu taeva ja maa piiri moodustab. „Seda aasa,“ ütleb Bertin kätt Lenore kätte pannes, „võiks siit ühe kuulipildujaga kahe kompanii vastu kaitsta – nad ei pääseks seal üle oja. Ja metsaäär oleks kena positsioon õhutõrjepatareile.“

Aas on lilla jaanikannidest ja kurerehadest. Metsa serval mängivad hallidel puutüvedel päikeselaigud. „Nii,“ ütleb Werner Bertin, unistavalt oma naise õlale nõjatudes, „täiesti nii, ainult palju tihedamatenä nägime Verduni metsi sinna minnes.“ – „Kui sa sealt metsadest ainult tagasi oled jõudnud,“ vastab Lenore õrnusega. Salakesi kardab ta, et kestab veel kaua, kuni ta sõber ja mees neist nõiametsadest ning võlutihnikutest tee tegelikku ellu tagasi leiab. Mehes jätkab sõda veel oma tööd, urgitseb ja kihiseb, tõukab ja kisendab. Kuid pealtnäha – naine ohkab tasa – pole midagi märgata, taevale tänu!

Armunutepaarina kaovad nad metsa, varjude ja halia valguse vahele, ja naise kollakas suvekleit paistab kaugemale kui mehe sinihall ülikond.

SISU

1. raamat: METSADES

1. peatükk: Veekraani kinnikeeramine	7
2. peatükk: Ülevaatus	12
3. peatükk: Hõõgav tuli	16
4. peatükk: Christoph Kroysing	21
5. peatükk: Mõnikord läheb tuttu	28
6. peatükk: Billy'sse	34
7. peatükk: Vanem vend	39

2. raamat: VASTUPANU

1. peatükk: Sõlmpunkte	47
2. peatükk: <i>Oderint, dum metuant</i>	52
3. peatükk: Teenistuskohustused	60

3. raamat: OONSAS MAES

1. peatükk: Metssea kuristik	68
2. peatükk: Hääl hauast	79
3. peatükk: Kapten Niggel	84
4. peatükk: Peaproov	90
5. peatükk: Naabrid omavahel	95
6. peatükk: Võidetud saak	101

4. raamat: INIMSUSE ÄAREL

1. peatükk: Süvamõju	105
2. peatükk: Väike Süssmann	113
3. peatükk: Paater Lochner	118
4. peatükk: Kaks alluvat	125
5. peatükk: „... alla kirjutab“	128
6. peatükk: Paber tuleb tagasi	132
7. peatükk: Kink	139

5. raamat: UDUS

1. peatükk: Oktoober	143
2. peatükk: Lähimurre	153

6. raamat: KURNAMINE

1. peatükk: Mida see juut endast arvab	169
2. peatükk: Signaalid	175
3. peatükk: „Kirjutada!“	183
4. peatükk: Telefon	194
5. peatükk: Professor Mertens lahkub	200

7. raamat: PAKANE

1. peatükk: Pelikan	213
2. peatükk: Kui jumalad tülitsevad	222
3. peatükk: Ostuhind	228
4. peatükk: Talvine kõik	237

8. raamat: VIIMASEL HETKEL

1. peatükk: Öndsate saar	241
2. peatükk: Liha kannatab	249
3. peatükk: Mees ja õigus	252
4. peatükk: Öde Kläre	259
5. peatükk: Vastuettepanek	262
6. peatükk: Öölektüür	265
7. peatükk: Kroysingi-novell	270
8. peatükk: Appihüüe	273
9. peatükk: Kõik on joones	277
10. peatükk: Inimestevihkaja	286
11. peatükk: Kevad saabub	289
12. peatükk: Post	295

9. raamat: TULI TAEVAST

1. peatükk: Abiandmispunkt	304
2. peatükk: Inimene	306
3. peatükk: Näljase leib	312
4. peatükk: Kivi kukub katuselt	327
5. peatükk: Ellujäänud	333
6. peatükk: Pärand	338
7. peatükk: Spiraal	341
8. peatükk: Kujud	345

Арнольд Цвейг
ВОСПИТАНИЕ ПОД ВЕРДЕНОМ
На эстонском языке
Оформление П. Уласа
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Valdna
Kunstiline toimetaja J. Klõšeiko
Tehniline toimetaja J. Pedari
Korrektorid M. Sepp ja L. Kukh

Ladumisele antud 7. IV 1965. Trükkimisele antud 28. VI 1965.
Paber 54 × 84, 1/16. Trükipoognaid 22. Tingtrükipoog-
naid 18,48. Arvestuspoognaid 22,72. Tiraaž 20 000. Tell-
mise nr. 1137. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.

Hind rubl. 1.31.